

АКАДЕМИЯ НАУК УЗБЕКСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ им. А. С. ПУШКИНА

Ф. А. АБДУЛЛАЕВ

ХОРЕЗМСКИЕ ГОВОРЫ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА

I
СЛОВАРЬ

II
КЛАССИФИКАЦИЯ ХОРЕЗМСКИХ ГОВОРОВ

ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК УЗБЕКСКОЙ ССР
ТАШКЕНТ—1963

4991

ЎЗБЕКИСТОН ССР ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
А. С. ПУШКИН НОМИДАГИ ТИЛ ВА АДАБИЁТ ИНСТИТУТИ

Ф. А. АБДУЛЛАЕВ

ЎЗБЕК ТИЛИНИНГ ХОРАЗМ ШЕВАЛАРИ

I
ЛУГАТ

II
ХОРАЗМ ШЕВАЛАРИНИНГ ТАСНИФИ

ФБАН УзССР
414-3

ЎЗБЕКИСТОН ССР ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ НАШРИЁТИ
ТОШКЕНТ—1963

Д 2 ✓

I қисмнинг масъул муҳаррири
филология фанлари кандидати

Ш. Шоабдурахмонов

II қисмнинг масъул муҳаррири
филология фанлари кандидати

Т. Ҳ. Салимов

СЎЗ БОШИ

Жонли шевалар ёзма ёдгорликларда, шунингдек ҳозирги адабий тилда ҳам учрамайдиган айрим грамматик формалар, лексик элементларни сақлаб қолганларки, уларни асосли равишда ўрганиш жуда муҳим тарихий-лингвистик хулосаларни чиқаришга имкон туғдиради, қатъий бир қонуний асосида тилнинг узоқ замонлардаги ҳолатини аниқлашда текширувчига жуда қимматли материал беради. Шунинг билан бир қаторда, бундай лексик-грамматик фактлар ...қадимги ёдгорликларни тушуниш ва лингвистик анализ қилишда ноёб қўлланма вазифасини адо этадилар¹.

Жонли шеваларимизнинг лексикасини ўрганиш ишига ҳозиргача етарли аҳамият бермай келаётирмиз. Сўнгги йилларда ёзилган бир қатор кандидатлик диссертацияларда шева лексикаси иккинчи даражали материал сифатида ишнинг охирига илова қилинади, холос. Ваҳоланки, жонли шеваларнинг лексикасини тарихий-қиёсий ўрганиш лингвистик аҳамиятидан ташқари, этногенетик проблемаларни ёритишда, шеваларимизнинг тарихий ташкил топиш процессини кўздан кечиришда энг ишончли манбалардан бири бўлиб хизмат қилишига ҳеч қандай шубҳа йўқдир. Бу жиҳатдан проф. А. К. Боровковнинг ишимизга берган тақризида баён этилган фикрлар жуда асослидир: „Хоразм шеваларининг лугати тилшуносларда ва тарихчиларда алоҳида қизқиш туғдирмоғи керак. Жанубий Хоразм шевалари ҳақидаги бизнинг маълумотимиз ҳозиргача фақат фонетика ва морфологияга доир қисқа фактлар билангина чекланиб келмоқда. Ваҳоланки, мазкур шеваларнинг лексикасида кўпгина фактлар борки, улар Хоразм шеваларининг мураккаб ташкил топиш тарихини аниқлашда мадад беражаклар“.

Сўнгги беш-олти йил ичида биз Хоразм шеваларини ўрганиш билан шуғулландик. Иш давомида халқ оғзаки ижодидан анчагина материал тўпланди (эртақ, мақол, топишмоқ, турли жанрларга оид кўшиқлар, бевосита халқ оғзидан ёзиб олинган ихчам иборалар, жумлалар ва бошқалар). Бу материалларда учраган, шунингдек, сўраш йўли билан тўпланган сўз-терминларнинг сони қарийб беш мингга етиб қолди. Биз Хоразм шевалари лексикасининг тарихий-лингвистик аҳамиятини назарда тутиб, лугат тузишга қарор қилдик.

Бу ишимиз диалектологик лугат тузишда биринчи тажриба бўлиб, ўзбек тили Хоразм шеваларининг баъзи бир лексик хусусиятларини акс эттириш вазифасини ўз олдига қўяди. Бу соҳада ўзбек шевалари бўйича бизга қўлланма бўладиган бирор иш яратилмади. Бошқа туркий тиллар бўйича ҳам шеваларнинг лугатини ўрганишга бағишланган бирор жиддий иш йўқ эди. Фақат сўнгги икки-уч йил ичида айрим туркий тилларнинг

¹ П. М. Мелиоранский. Араб-филолог о турецком языке, СПб., 1900, 3-бет.

шева лексикасига бағишланган баъзи ишлар эълон қилинди. Шулардан 1956 йилда проф. Жалай таҳрири остида чиққан татар тилининг диалектологик луғати, Р. А. Рустамов таҳрири остида нашр этилган Муғон группа шеваларининг луғати (Диалектологик тўплам, Баку, 171—220-бетлар), каби ишлари, шунингдек, 1958 йилда „Қозоқ тилининг тарихи ва диалектологияси масалалари“ номли тўпламда Ж. Досқараевнинг балиқчиликка оид каттагина иши, марҳум проф. С. Аманжоловнинг 1959 йилда эълон қилинган (Асарлар, I бўлим, 353—439-бетлар) диалектологик луғатини қайд қилиб ўтиш зарур.

Ўзбек тилшунослигида ҳали янги соҳа бўлган бу ишга Ёлғиз авторнинггина меҳнати сингмади. Бу луғатни тузишда, сўз тўплашда, кўргазмали материал йиғишда, шевалараро сўзларнинг фонетик вариантларини аниқлашда, сўз маъноларини белгилашда хоразмлик ўртоқларнинг ёрдами жуда катта бўлди.

Ишимизга яқиндан ёрдам берган Хоразм Давлат педагогика институтининг доценти, филология фанлари кандидати Отаназар Мадрахимовга, ўқитувчилардан: Отажон Ёвбосаровга, Халилулло Сиддиқовга, Комижон Абдуллаевга, шунингдек собиқ студентларимиздан Назира Муродовага, Зулайҳо Каримовага, А. Ишаевга, Ю. Жуманазаровга алоҳида миннатдорчилик билдиришни ўзимизнинг бурчимиз деб биламиз.

СССР Фанлар академиясининг корреспондент аъзоси профессор А. К. Боровков ишимизнинг қўлёзмасини икки марта синчиклаб кўриб чиқди, ўзининг мулоҳазаларини баён қилди ва қимматли маслаҳатлар берди. Биз муҳтарам Александр Константинович Боровковга самимий миннатдорчилик билдирамыз.

Бу иш жула мураккаб ва масъулиятли соҳага қўйилган биринчи қадамдир. Луғатда айрим нуқсонлар ва камчиликларнинг бўлиши табиий. Луғатчилик соҳасининг мутахассислари, диалектологлар, айниқса хоразмлик ўртоқлар ўз мулоҳазалари билан бизга ёрдам кўрсатурлар, деб умид қиламыз.

Автор

I

ХОРАЗМ ШЕВАЛАРИНИНГ ЛУҒАТИ

ЛУГАТНИНГ ТУЗИЛИШИ ҲАҚИДА

Хоразм шеваларининг лугатини тузишда қуйидаги асосий принципларга суяндик:

1. Лугатга одатда адабий тилимизда учрамайдиган сўзлар киритилди: арна (анҳор), аран (оғил), лабър (чангак), элдькче — (олдѣпқич), қапъ (эшик), ла:р (сув ювиб кетган ер), соқы (кели—ўғир), сарънжақ (ҳайюн-чак), қаза (балиқ тутуш асбоби), дьң(минор), дѣлѣ (кўра), үчѣк (том) ва бошқа сўзлар;

2. Фонетик жиҳатдан озми-кўпми фарқланувчи сўзлар. Бунда қуйидагилар ҳисобга олинди:

а) фонетик жиҳатдан кучли ўзгаришларга учраган сўзлар: йорънжа (йўнғичқа), дѣрпѣтмѣк (қимирлатмоқ, тебрлатмоқ), ѳжѣк (бузѳк), чуван (чипқон), чолпъ (човли) ва бошқалар;

б) система тусига кирган фонетик айирмаларга ишнинг „Очерк“ қисмида изоҳ бердик ва бундай ўзгаришга учраган сўзларни лугатга киритмадик, масалан: сўз бошида т ва к товушларининг жаранглилашуви, биринчи бўғинда ѳ товушининг систематик равишда ѳ товушига ўтиши ва бошқалар, акс ҳолда лугатнинг ҳажми улғайиб кетган бўларди (солиштиринг: гет, гѳр, дѣл, дѣрсѣк, дал, дур, бѣр, сѣп, кѣс, сѣн, мѣн, гўн каби.

Мазкур фарқлардан ташқари, яна бошқа фонетик ўзгаришга учраган сўзлар лугатга киритилди: дохсан, ди:з, ди:ш, ѳки:з, ѳйрь (ѳғиз, ѳғри) ва шунинг кабилар.

в) бир группа сўзларнинг ўзак-неғизидagi қ, г, к, з товушлари систематик равишда тушиб қолади: до:ль, а:жь, сў:жь, қаттъ, ди:рь, кутармақ, куман, утъзмақ, ѳтърмѣк, съчан, тавшан каби. Бундай сўзларнинг ўзагидаги қ, к товушлари тушиб қолган, лекин бу ҳодиса бошқа хилдаги фонетик ўзгаришларни юзага келтирган: чўзиқ унлини ҳосил қилган (сў:жь, а:жь) ѳки шу сўз составидаги ундошни иккилантирган (қаттъ, ѳлль, улль каби). Шунингдек, бундай сўзларда товушнинг тушуви систематик эмас ва баъзан ундош товушнинг тушиш-тушмаслигига қараб, сўзнинг маъносида ўзгариш ҳосил бўлган: кутар — тамом қил, қутқар — озод қил каби. Қуйъшқын сўзида ѳса қ товуши сақланган (куюшқон), қуйуғ ва суйуғ сўзларида ҳам шундай (г товуши сақланган) ва бошқалар.

г) бошқа типдаги фонетик ўзгаришларга учраган сўзлар лугатга киритилди: ѳнѳ (ѳна), ѳрьк (ўрик), съғыр (сингир), қуйъ (кудук), йеддѣ (етти), индѣ (инди), дѳшьк (тешик), сѳл (сел, гўштининг сели): мѳз (гўштининг бези), без (бўз), съл (шил), сақыз (сақич), сўмсўнмѣк (шумшаймоқ), тоғалақ (юмалоқ) ва бошқалар.

Сингармонистик параллелизм деб аталган ҳодиса ҳам лугатда ўз аксини топди. Бундай ҳолларда биз фақат шевада юмшоқ, адабий тилда қаттиқ айтиладиган сўзларининг лугатга киритдик: *кѳншьрьк* — қангшар, *сѳцьмѣк* — санқимоқ каби (бу ҳодисанинг акси бўлган тақдирда яна лугатнинг ҳажми улғайиб кетади).

3. Маъно жиҳатдан фарқланувчи сўзларни ҳам лугатга киритдик. Бунда қуйидагилар ѳътиборга олинди:

а) адабий тилда бор, лекин бошқа маънода қўлланиладиган сўзлар: шевалардаги *сатан* сўзи адабий тилдаги *сатан* маъносида эмас, балки *ишқмас, дангаса* демакдир; *дэрс* — сўнг, *аржа* — сандиқ, *арыг* — покиза, *ака* — ота, *куми* — мусича, *қидьрмақ* — томоша қилмоқ, *ора* — устун кабилар.

б) адабий тилдаги маъноси билан бирга қўшимча маънога эга бўлган сўзлар: *аг* — 1) балиқ туталган тўр; 2) оғмоқ феълидан буйруқ; ақлық — 1) оқлик; 2) яхшилик; 3) овқатга соладиган қатиқ ва бошқалар.

4. Турловчи аффикслар лугатда ўз аксини топмади: улар ҳақида ишнинг „Очерк“ қисмида маълумот берилди. Фақат *кач, доң, даң* каби жуда характерли ва муҳим элементлар алфавит тартибида берилди ва мисоллар билан таъминланди (*сечак-ч* ўз *баласынь сөздэ, гачдоң отьрдэм* каби). Ясовчи аффикслар ҳақида ҳам шуни айтиш керак. Бунда ҳам шева учун характерли бўлган аффиксли сўзларгина лугатга кирди: *бытлэс, буртлэс, қызықлэ, отьршма, қыдыртьр, вагырдь* ва бошқалар.

5. Қўшма сўзларнинг биринчи компоненти алфавит тартибида жойлаштирилди, кейин ўз жуфти билан қўшилган ҳолда маъноси очилди (биринчи компонент маъноси аниқ бўлиши-бўлмастидан қатъий назар). Масалан, *адақ*: ~ арва — бо таларни юришга ўргатадиган уч оёқли аравача.

Агар қўшма сўзни ташкил қилган компонентлар фонетик жиҳатдан ўзгарган (хиралашган) бўлса, бир бутун сўз сифатида берилди, масалан: *қошбиламақ* қўш ҳовучламақ: *қушбилаб жьйнаганьмдь челақлап төгэсэн* каби. Жуфт сўзлар ҳам бир бутун сўз сифатида берилди: *ақл-қарал, ағач-уғач, чьврль-чьврль, шай-шайман* каби.

6. Омоним сўзлар лугатда рим рақами орқали (I, II, III) кўрсатилди ва мустақил сўзлар сифатида жойлаштирилди. Кўп маъноли сўзлар араб рақами билан кўрсатилди (1, 2, 3). Бунда асосий маънони ифода этувчи сўз биринчи ўрнида берилиб, қолганлари унинг маъно тармоқлари сифатида (кўчма маъноли сўзлар ҳам) тартиб билан жойлаштирилди:

1) ака, ога;

2) амаки, тоға (катта ёшдаги кишиларга мурожаат).

3) ёр ва бошқалар.

Хоразм областида тил жиҳатдан бир-бирларидан анча фарқ қиладиган икки группа шева вакиллари яшайди. Биз Хоразмнинг жанубий қисмидаги ўзбек шеваларини ўғуз группа шевалари (асосан Урганч, Хива, Хонқа, Хазорасп, Янгиариқ, Шовот, Қўшқўпир ва Богот районларининг шевалари) деб атадик, Хоразмнинг шимолий қисмидаги ўзбек шеваларини қипчоқ группа шевалари деб юритдик (Янгибозор, Гурлан, Мангит районларининг шевалари). Бундан ташқари, Туркменистон ССР Топовуз областининг айрим районлари ва Қорақалпоғистон АССР нинг Қипчоқ, Беруний ва Тўрткўл районларида яшовчи ўзбекларнинг шевалари юқоридаги икки группа шеванинг бирига—ўғуз ёки қипчоқ группа шевасига тааллуқлидир.

Лугатга кирган сўзларнинг олинган ери (район, шаҳар) мазкур сўздан кейин қисқартириб берилди, сўнг шу сўзнинг маъноси очилди, охирида мисол келтирилди, шу мисолнинг қаердан олинганлиги яна шартли қисқартма билан кўрсатилди. Масалан: андъмақ (пойламоқ) сўзи жанубий Хоразмнинг ҳамма ерида қўлланилади, шунга кўра биз областнинг асосий районларидан *Урганч, Хива, Хазорасп, Хонқа* районларининг кўрсатдик (шартли қисқартма *Ург, Хив, Хнқ, Х-асп*), ундан кейин шу сўзнинг адабий тилдаги эквиваленти келтирилди: пойламоқ; охирида мисол берилиб, қавс ичида шу мисолнинг олинган жойи (шаҳар, қишлоқ, район) шартли белги орқали кўрсатилди. Масалан: *Х-асп, 2* (Хазорасп район, Қонгли қишлоғи) ёки *Ург. 13* (Урганч район, Гойву қишлоғи) ва бошқа-

лар. Намуна келтирамиз: андъмақ Ург, Хив, Хнқ, Х-асп. пойламоқ: кел ага йанташма хазартъс йа:на,

Йолинда мьн чи:ьн андъб йатыпты (Х-асп, 6); шох хагъладан беш-алтъсь гьйэв гэли:ньн андъмақа қағанэдьлэ (Ург, 1) ва шунинг кабилар.

Агар бирор сўз Хоразмнинг ҳамма ерида ишлатилса, шу сўздан кейин қўш (плюс) белгиси қўйилди, ундан сўнг сўзнинг маъноси очилди, қавс ичида мисол олинган ернинг қисқартирилган адреси берилди (Хив, 7).

далан + йўлакхона: узъйн-узъйн далаллада данъштық... (Ург, 3) каби.

Борди-ю, сўздан кейин плюс оломати ҳам, умумий адрес ҳам кўрсатилмаган бўлса, демак, мисолнинг охиридаги адресдагина шу сўз учраган. Балчи гўзал, чиройли: уллъсь тэллихан, кичъсь балчън, еллэдэ ба:мэ-кэч мушъдэй ла:чън (Хнқ, 1).

Агар сўзга мисол келтирилмаган бўлса, мазкур сўзнинг кетидаёқ адрес берилди:

аран Ург, 13, оғил, молхона каби (демак, шу сўз фақат бир қишлоқда, Урганч районининг Гойву қишлоғида учраган) ва бошқалар.

Лугатнинг охирида яна илова тарзида шаҳар, район ва унинг қишлоқлари, шу қишлоқда, район марказида ёки шаҳарда яшовчи ахборотчининг исми ва фамилияси, касби, ёши ҳақида маълумот берилди.

Шевалараро фарқ сезиларли бўлганлиги учун биз сўзларнинг фонетик айирмаларига ҳам алоҳида эътибор бердик. Бундай ҳолларда жанубий Хоразм шевалари асос қилиб олинди, шимолий Хоразм шеваларидан келтирилган сўзлар кўп вақт жанубдан олинган сўзнинг фонетик варианты сифатида берилди: жанубда—андъмақ, шимолда—андъмақ; жанубда—доғдь, шимолда—тувьдь, сьгыр—сьйьр кабилар. Шимождан олинган сўз кўпинча мисолсиз берилди ва жанубдаги сўзга мурожаат қилиш тавсия этилди: андъмақ Гурл, Мнғ, Я — бэр. = андъмақ.

Сўзларнинг маъноларида айирма бўлган тақдирда иккиси ҳам мустақил сўз сифатида алфавит сираси бўйича жойлаштирилди.

Соҳалар бўйича тўпланган лексик материалнинг ҳажми турличадир. Озиқ-овқат, уй ва унинг қисмлари, уй жиҳозлари, ирригация-суғориш системаси, чигирик аравасозлик, деҳқончилик, уй ҳайвонлари, қовун ва унинг навлари, балиқ ва балиқчилик каби соҳалар бўйича анча тўлиқ материал берилган, лекин ўсимлик, қушлар, тўқимачилик, гиламчилик, заргарлик, ипакчилик каби соҳалар бўйича, маълум сабабларга кўра, анча кам материал киритилди. Материал етарлича бор, лекин дурустроқ ўрганмай туриб, бу соҳаларга алоқадор бўлган сўз-терминларни лугатга киритишга журъат қила олмадик. Олдий рўйхатни бериб, юзаки изоҳлаш билан қаноатланиб бўлмайдик, албатта. Тузуқроқ ўрганган айрим соҳалар бўйича тўпланган лексик материални илова тарзида ишнинг охирига тиркадик (2-ИЛОВА) ва имконият чегарасида изоҳ бердик (қовун ва унинг турлари, ирригация, ер тузилиши, иморат ва унинг қисмлари, эрава ва аравасозлик, балиқ ва балиқчилик, овқат ва унинг номлари, ҳашаротлар каби).

Бундан ташқари, Хоразмда киши номларини қисқартириш усули кўп жиҳатдан марказий ўзбек шеваларидаги усулдан фарқланади. Шунга кўра биз баъзи бир номларнинг қисқарган формаларини ҳам илова тарзида лугатга киритишни лозим кўрдик.

Лугатга киритилган сўзлар Хоразм шеваларининг лексик хусусиятларини тўлалигича акс эттиради, деган фикрдан узоқдамиз. Бу лугат аста-

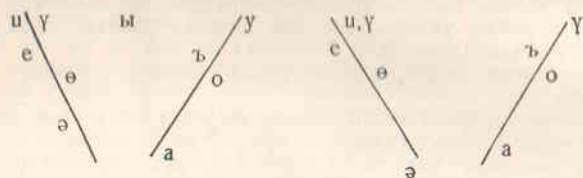
секин тўлдириб борилади ва яқин келажакда Хоразм шеваларининг тўлиқ лугатини яратиш учун база вазифасини адо этади, деб ўйлаймиз.

Хоразм шеваларидан тўпланиб, лугатга киритилган сўзлар ва мясолар амалдаги транскрипция асосида берилди. Айрим белгиларнинг маъноси ўзгартириб олинди. Масалан, и/ь — тил олди унлисини, ь тил орқа унлисини ифодалайди.

Унли товушларни ифода этиш учун олинган белгилар шимолдй Хоразм шевалари учун: и/ь, ь, у, ү, ө, о, е, э, а (тўққизта), жанубий Хоразм шевалари учун: и/ь, ь, ы, у, ү, ө, о, е, э, а (унта).

Ўғуз группа шеваларида

Қипчоқ группа шеваларида

Ўғуз группа шеваларига хос бўлган чўзиқ унлилар тегишли қисқа унлилардан кейин икки нуқта (:) қўйиш билан ифодаланди: и:, а:, у: каби ва чўзиқ унлиси бор сўзлар (асосан биринчи бўғинда) лугатда қисқа унлиси бор сўзлардан кейин жойлаштирилди. Масалан: ба:ва, ба:зар, ба:лар сўзлари баш — сўздан кейин берилди ёки а:га, а:д сўзлари ашқар ашқынмақ сўзларидан кейин жойлаштирилди.

Ундошлар системасида унча катта фарқ бўлмаганлиги учун биз асосан алфавитимиздаги белгиларни олдик. Фақат бурун ундоши нг ўрнига ң шаклини ишлатдик, ж шакли фақат қориниқ товушни билдиради.

Маълум сабабларга кўра, амалдаги алфавитимизнинг сирасини ўзгартишга тўғри келди. Бунда биз асосан шаклдош ҳарфларни ёнма-ён қўйишни зарур деб топдик; а ҳарфидан кейин юмшоқ э келади, и дан кейин э, сўнгра ы ҳарфи келади, у дан кейин ү, о дан кейин ө ҳарфи келади. Ундошларда ҳам шу тартиб: к ҳарфидан кейин қ, г ҳарфидан кейин ғ, н дан кейин ң, х дан кейин җ ҳарфи келади; а, э, б, в, г, ғ, д, е, ж, з, и, ы, ы, й, қ, қ, л, м, н, ң, о, ө, п, р, с, т, у, ү, х, җ, җ, ш.

БАЪЗИ БИР ИЗОҲЛАР

1. Ўғуз ва қипчоқ шеваларининг унлилар состави бир-бирдан анчагина фарқ қилади. Бу фикр айниқса тор унлилардан и ва ь ҳамда ү ва у товушларига нисбатан тўғридир (унлилар схемасига қаралсин).

2. Жанубий Хоразм шеваларининг тил орқа кенг а товушининг позицияси варианты сифатида э га мойил бир товуш бор, бу товуш лаб ундошлари билан қўшни бўлиб келганда айниқса аниқ сезилади.

3. Ўғуз группа шеваларида тил олди кенг э унлисига яқин бир товуш бўлиб, қуйи-ўрта кўтарилиш характерига эгадир (маълум даражада маъраши эслатади). Лекин бу товуш мустақил фонема ҳисобланмай, э фонемасининг вариантыдир.

4. Ўғуз группа шеваларида қ, ғ, х товушлари адабий талаффузидаги, шунингдек қипчоқ группа шеваларидаги чуқур тил орқа қ, ғ, х товушларига мос келмайди. Жанубий Хоразмда бу товушлар типик тил орқа ундошларидир.

5. ң товуши икки группа шевада ҳам олди ва орқа вариантларига эга.

6. Унли ва ундош товушларнинг редукцияси, сўз охирида келган тор и ва ь товушларининг талаффузидаги хусусиятлар, ургу, дифтонг каби ҳодисалар транскрипцияда ўз аксини топмади. Бундан ташқари иккинчи бўғинда у ва ү товушларининг талаффузини акс эттириш ҳам қийин бўлди. Шунга кўра мавжуд имкониятларни ҳисобга олиб, биз транскрипцияни соддалаштиришга мажбур бўлдик.

ТРАНСКРИПЦИОН БЕЛГИЛАР

- и* ўғуз лаҳжасида сўз бошида келади ва тил олди юқори кўтарилишдаги тор унлини ифода этади: *ит, ил* каби.
- ь* бу белги ўғуз лаҳжасида и унлисининг варианты бўлиб, юмшоқ ўзакларда сўзнинг ичи ва охирида кела олади, қипчоқ лаҳжасида эса бу белги тил ўрта-орқа қатордаги *и* товушини билдириб, сўзнинг истаган бўғинида кела олади: *ыш, ьл, ьльктыр, ьлььм, ьлььм* каби.
- ы* ўғуз лаҳжасида хос бўлиб, тил ўрта-орқа қатордаги „қаттиқ“ унлини ифода этади. Бу унли ёлғиз *қ, х, г* ва тил орқа *ң* товушлари билан бўғин тузишда иштирок қилгандагина келади: *қыл, қыр, ғылай, хыра, барыңла* каби. Қипчоқ лаҳжасида бу товуш фонема даражасига кўтарилмаган ва позицион вариант сифатида ёлғиз *ң* товуши билан келгандагина *ы* тарзида талаффуз этилади.
- ь* ўғуз шеваларида ҳам, қипчоқ шеваларида ҳам *и — ь* товушининг қаттиқ вариантини билдиради. Икки лаҳжада ҳам сўзнинг истаган ўрнида кела олади. Ўғуз лаҳжасида *қ, г, х* ва *ң* ундошлари билан бўғин тузишда иштирок қилганда *ы* унлиси қўлланилади. Қипчоқ лаҳжасида: *тырнақ, ььл, ььлан, чьқ, қьрқ, мьхлььм* (жула) каби.
- е* тил олди юқори-ўрта кўтарилишдаги унли товушни ифода этади. Икки лаҳжада ҳам, айрим позицион ҳолатларни ҳисобга олмаганда, фақат сўзнинг биринчи бўғинида кела олади.
- ө* ўғуз лаҳжасида ўрта-қуйи кўтарилишдаги тил олди унлисини билдиради (*ө*). Қипчоқ лаҳжасида тил олди қуйи кўтарилишдаги унли товушни ифода этади. Икки лаҳжада ҳам бу товуш сўзнинг истаган бўғинида кела олади.
- у* икки лаҳжада ҳам *у* товушининг юмшоқ вариантини билдиради. Фақат ўғуз лаҳжасида тил олди унлисини, қипчоқ лаҳжасида тил ўртасига мойил унли товушни ифода этади. Икки лаҳжада ҳам бу товуш асосан сўзнинг биринчи бўғинида келади, позицияга қараб, баъзан иккинчи бўғинда ҳам келиши мумкин: *йүзьк, үзүм* каби.
- у* икки лаҳжада ҳам тил орқа юқори кўтарилишдаги унлини ифода этади, иккисида ҳам асосан биринчи бўғинда келади.
- ө* тил олди ўрта кўтарилишдаги унли товушни ифода этади.
- о* тил орқа ўрта кўтарилишдаги унли товушни ифода этади. *ө* ҳам, *о* ҳам асосан сўзнинг биринчи бўғинида келади.
- а* тил орқа қуйи кўтарилишдаги унлини ифода этади. Икки лаҳжада ҳам сўзнинг истаган бўғинида кела олади.
- ң* икки лаҳжада ҳам позициясига қўра тил олди ва тил орқа *нг* ундошини ифодалайди, Хоразм шеваларида *ң* белгиси қориниқ *нг* товушини эмас, балки соф ундошни ифода этади.
- ж* икки лаҳжада ҳам ёлғиз қориниқ ундошни ифодалайди.
- қ, г, х* белгилари қипчоқ лаҳжасида адабий тилдагидек чуқур тил орқа

ундошларини ифода этади, ўғуз лаҳжасида эса оддий тил орқа ундошларини билдиради.

Қўлган белгилар: *б, в, г, д, й, з, к, л, м, н, п, р, с, т, х, ҳ, ч, ш* — бажарган вазифаларига кўра, адабий тилдаги ҳарфларга тенгдир. Икки нуқта бирор унлидан кейин қўйилиб, шу унли товушининг одатдагига қараганда чўзиқроқ айтилганини билдиради: *и:ш, ди:з* каби.

|| бирор сўз ёки форманинг бир шеванинг ўзиде икки хил вариантда қўлланилишини билдиради.

> < бирор сўз, форма ёки товушнинг этимологик йўналишини — ўтишини билдиради.

— Ҳарф устига қўйилган чизиқча (— белгиси) шу ҳарф ифода этган унли товушнинг бурунлашганини билдиради (назаллизация) *ā, ā* каби.

= (баробар аломати) „қара“ деган маънони англатади. Масалан: *авъз* *Х — асп, I. = овуз.*

∩ — қўшма сўз ёки бирикмада компонентлардан бирортасини тақрорла-маслик учун ишлатилган белги:

адақ: ∩ арва — ёш болаларни юришга ўргатадиган уч гилдиракли аравача ёки:

адақ-будак: ∩ *атмак* — тай-тай қилмоқ ва бошқалар.

А

абзал + 1. афзал; ортиқ: сән нә, хуннан абзалмъсан? (Ург, 1). 2. ас-боб, қурол, жабдуқ: йол абзалъ шай востън, ертаң азанда кетәмъс (Гурл, 1); 3. Penis.

ав Мнғ, Гурл, Я — бзр. 1. ов; 2 = аг. авъз Х — асп, 1 = овуз. авъзламақ Мнғ, Гурл, Я — бзр. = ағызламақ.

авъл + Мнғ, Гурл, Я — бзр. киш-лок, овул: балам, бьзәрдың, авълъ-мъздъ нурмамбай деб айтари: ль (Гурл, 3).

авъртмақ Мнғ, Гурл, Я — бзр. = агыртмақ.

авъч + ховуч. авъчламақ ховучламоқ: авъчлаб жьйнағанъмдъ чөләкләп төгәсэн (Гурл, 4).

авъшмақ 1. Х — асп, 2. 1. ачишмоқ; раҳм қилмоқ: йазған салам хатъм қавъшқам боса, мәнън үчүн ичън авъшмадъма? (Х — асп, 4). 2. афсус-ланмоқ: ичъм ду:здьйн авъштъ (Х — асп, 1).

авъшмақ II Гурл, Я — бзр. орт-моқ, ортиб қолмоқ: тамақ нә авъштъ? (Гурл, 4); йүз манатъм бари:дъ ом манатъ авъштъп қалдъ (Я — бзр, 3).

авнамақ Мнғ, Гурл, Я — бзр. = аң-намақ.

авсар Мнғ, Гурл, Я — бзр. 1. туя нұхтасиға боғланған темир; 2. овсар, анков.

авсъл Мнғ, Гурл, Я — бзр. мол-ниниғ оғзига чиқадиган яра.

ағ 1. ов; балиқ ови; 2. балиқ тутадиган тұр: бьзәр ағ сүзьп, бьрәм балъқ тутқамъз йоқ (Ург, 3).

аға Хнқ, 1. = а:га.

ағайа Ург, Хив, Хнқ. ака-ука, оғани: ата, бьзәр дөрт ағайамъс, қыйз-

ла:м дөрт ағайа востън, дьйдьлә [Хнқ, II].

ағалламақ Ург, Хив, Хнқ. жалб қилмоқ, ўзига тортмоқ; ағалламоқ: Жаббәргән да:йъм сөзә чъқып, хәм-мәнъ ағаладъ (Хив, 1); бьзнькьлә гәльп хан жьнәвътнъ қовъп, йүртнъ ағаладъ (Ург, 1); Сапа палван тойнъ ағаладъ (Хнқ, 1).

ағач + дарахт; ёғоч; ағачлық дарахтзор.

ағач-уғач Ург, Хив, Хнқ. дарахтлар; дарахт-парахт.

ағзалалық + келишмаслик (оғзи бириликнинг акси); ағзалалықнъ пей-дасъ йоқ (Хнқ, II).

ағзалмақ Хнқ, II. оғиз солмоқ, қизни бирор кимсага хотинликка сўрамоқ, совчиликка бормоқ.

ағызламақ Ург, Хив, Хнқ. бирор-ни оғизга олмоқ, ўзи йүқ киши ҳақи-да сўзламоқ: индъ сәнъ ағызлавәдък, ўзънәм гәльп қалдыңн (Хнқ, 1).

ағыйнъ Ург, 1. оғанини.

ағыртмақ Ург, Хив, Хнқ, Х — асп. баробарлик, мувозанат (ҳайвоннинг устига юкни тенг қилиб ортиш): ағырт-мақ востън, агмъйдъ (Хнқ, II).

аграм Ург, Хив, Хнқ, Х — асп, Бғт. оғирлик: пахта қу:ръса аграмъ қачадъ (Хнқ, II); гәрәк дашнъ аграмъ йоқ (Бғт, 1).

адағламақ Ург, Хив, Хнқ, Х — асп. атамоқ, қизни бирор кимсага нишон-лаб қуймоқ.

адағлъ Ург, Хив, Хнқ, Х — асп, Швт. нишонли, боши боғлиқ: айа-қымда қара көвүш қадағлъ, деймә, бала, мән бьравә адағлъ. ге:жә баръйн дөсәм, айлар қаранды, гүндүз баръйн дөсәм, изъм сорағлъ (Швт, 9).

тейлар аша бөкөвъл, адағлъ қыйза өрәи (Ург, 1).

адақ: Ург, Хив, Хнқ, Х — асп. ∞ арава — галтак арава (ёш болаларни тортишга ўргатадиган уч гилдиракли аравача).

адақ-будақ Ург, Хив, Хнқ, Х — асп, тай-тай; ∞ атмақ — тай тай қилмоқ; қара, бала адақ-будақ әтиятър (Хнқ, 1). адамақ Ург, Хив, Қ — кпр. 1. ата-моқ: шу қойнъ сана адап қойъпман (Қ-кпр 1). 2 = а: дамақ.

адыққан Ург, Хив, Хнқ, Х-асп. машхур, оти чыққан; шеръпбай гө-рөштә дъм адыққан (Хив, 1).

адьтламақ Ург, Хив, Х-асп. 1. юрмоқ; қадам ташламоқ; 2. имил-лаб юрмоқ, секин қадам ташламоқ: адьтлаб йүрйъмәммъ бала вълән, отърсьн өйдә, мән тез қайтаман (Ург, 1).

ажъмақ Ург, Хив, Х-асп, Швт. ачитмоқ: сүг ичанда ажъп қалъптъ (Ург, 1); ажътмақ — ачитмоқ: пьттә қара нан йевәдъм, шу ичъмнъ ажътъб дурьптъ (Хив, 1).

азалмақ Ург, Хив, Хнқ, Х-асп, Швт. озаймоқ; көпәл көмәкә йахшъ, азал бәрәкә йахшъ (Швт, 1).

азғана + озгина: пашшанъ оғлъ азғана ақылсьзәкән (Швт, 2).

азықмақ Хив, 1 = азмақ.

азмақ Гурл, Мнғ, Я-бзр. 1. озмоқ, ориқламоқ; 2 Гурл, Ург, Хив, адаш-моқ, эгри йўлга кирмоқ. 3. зўраймоқ (яра ҳақида): йарасъ азьптъ (Гурл, 1). азмаң Мнғ, Гурл, Я-бзр. бичилған (ҳайвон).

азу:озик (тиш): азу: ди:ш, қазық ди:ш (Хив, 1).

айа Гурл, Мнғ, Я-бзр, = а:йа.

айаз + совук, сәл совук: қар йағдъ дөп сөвүммә, айазларъ воладъ, хожа гәлдъ дөп сөвүммә, нъйазларъ ноладъ (Қ-кпр, 1).

айазламақ + 1. совқотмоқ, 2. ша-модламоқ: пьттә айазлап қалъпман (Х-асп, 4).

айақ + оёқ; ∞ ачмақ — йўлга кир-моқ; юра бошламоқ; ∞ басмақ — бир-рор нарсаннинг (кимсанинғ) пайига тушмоқ; ∞ чалмақ — беҳуда юрмоқ, эгри юрмоқ; ∞ чәкмәк — оёқ тортмоқ: айақым чәкмъйн дурьптъ (Хив, 1).

айақланмақ + 1. оёққа турмоқ, исән кўтармоқ; 2. ўнғалмоқ, оёққа босмоқ, тузалмоқ: и:шъм айақланъб геттъ (Х-асп, 4).

айақлашмақ + 1. оёқ узатмоқ, оёқни чўзиб ётмоқ; 2. икки кимса бир-бирига оёқ узатишиб ётмоқ; 3. бўлишмоқ, тақсим қилмоқ: бьр малнъ үч кьшъ айақлаштық (Хив, 1). аййам Гурл. Я-бзр = аййам.

айамөжъс + айём ожиз: айамөжъс алтъ гүн, алгай қыштан қаттъ гүн (Х-асп, 6).

айдамақ ҳайдамоқ: айтқандай, қал-лөндәрәм кәлхаздың машънънъ ай-даб жүрптъ (Мнғ, 2).

айдън + 1. ойдин; 2. кўлнги қамиш-сиз чуқур жойи: говьк көлнъ айдънъ бу йъл иккә а:дамнъ йуттъ (Хив, 1).

айық + уйғоқ; тегик, хушёр: айық-мъсан, йа мәмъсән өзънгъ? (Гурл, 3); ҳазър ву айық, барсаньз, ойыннән тапасъс (Хив, 1).

айъл Мнғ, Гурл, Я-бзр. қоринбоғ: аттън айълъ (Мнғ, 1).

айълмақ Ург, Хив, Хнқ, Швт. хушга келмоқ, хушёр бўлмоқ (маст-ликдан).

айърмақ + 1. айирмоқ, ажратмоқ; 2. ёрмоқ: олтън айърған балта дешан-да қаладъ (Хив, 7).

айтъ Хив, Хнқ, Швт. ҳайит: қадъймла роза айтъгна йасанъп чъқа-дъла эль, ниль айтънъ қадра:м қамалъ (Хнқ, II).

айқаль-уйқаль Ург, Хив, Х-асп. айқаш = уйқаш, остин = устин: ойнъ ичъ айқаль = уйқаль волъб йатъптъ (Хив, 1).

айланжық Швт, II = айланч.

айланма + 1. сувнинг, йўлнинг ай-ланалған жойи; 2. мияси айланған одам: ву дъм айланма а:дам, бьй пькьрдә дурмъйдъ (Хив, 1).

айланч 1. айланма, қийшиқ: ай-ланч йўлдан геттък (Хив, 1); 2. дои-расимон, ҳалқасимон: башъмда ро-малъм, айланч гүлләръ башъм айлан-търдъ сү:жъ дьлләръ (Ург, 1). сува қаран айланч = айланч ақадъ, йа:ра қаран, дәръчәдән бақадъ (Хив, 1).

аймақ 1. тузатмоқ, тартибга солмоқ; 2. тартибга чақирмоқ, жазоламоқ: сән

ийэнь айып қойсаң вомъймъ (*Ург, 1*).
3. доволамоқ, күйчирмоқ (эски).

айна + ойна: ∞ қапъ — кичик дераза. айнашък — катта дераза.

айралық + айрылық, ҳижрон.

айрь 1. паншаха, ёғоч айры; 2. дарахтиник катта, йүгон шохи, ағачнь айрьсь шамалда съньб геттъ (*Шет, 1*).

айрь II икки уркачли туя.

айрьт + I. очик; ладил, кел, екьмъ айрьт сөйләшәйк (*Я-бэр, 1*). 2. ажрим; бу и: шнь айрьт этмак үчүн қазнь өньнә ворында, дәптъ ву (*Я-ар, 2*). 3. сув ёки йүлнинг иккига ажралган ери: су: айрьтъ (*Х-асп, 1*). сув бүллинг ер.

айу: 1. айик; 2. бесунақай, беушнов.

ақ + I. оқ; 2. *Шет, 3*, = оқлик II. ∞ аяқ — касофат; бахтсизлик келтирүчи; ∞ вач — бир түр үсимлик; ∞ дәрәк — төк дәрәк бир хил болалар үйини; ∞ сөвүт — тол.

аққын + сувнинг кучли, тез оқиб турган жойи.

ақлав *Хив, 1* = оқалав.

ақлъ-қаралъ *Ург, Хив, Хнқ, 1* олабула.

ақлық I. *Ург, Хив, Хнқ, Х-асп, 1*. яхшилк; 2. қизикида совчиларга бериләдиган тортик; 3. бирор кишиник үлганига йил тұлғач, кийиләдиган оқлик; ақлъқа чикмақ күзи ёримоқ, омон-эсон қутилмоқ; илайа, ақлъқа чиккыйсан (*Ург, 1*).

ақлық II. 1. томизги, оқлик; 2. суюқ овқатга солинадиган қатик.

ақтъқ *Мнғ, 1* = ахтъқ.

ала + I. ола; 2. *Гурл, Я-бэр, = а: ла*; ∞ ачмақ — пес бұлмоқ; ∞ пота — ялпиз: бър этәк ала пота чепләкә, бәрәк пышьрьб бәрәмән (*Хив, 1*).

алағайъм) ташвиш, безовталиқ: алағайъмга түшб йурьптъ (*Шет, 3*). алада гам, нотич: Укрәйнә йуртларъ гүлдән зыйада, йақыйн боса барарәдъм пыйада. хат йазасан, қыстамма, дөп йа: рына, дъм истәдъм, йүрәкләрәм алада (*Тшхвз, 3*).

алақчын I. үгөв үртасида тұрт бурчак қилиб ұрнатилган туртта ёғоч (үртасига үт ёқиб, атрофида ўтира-

дилар): айналайын асавъм, алақчынъм, кәсөвъм (*Берун, 1*). 2. уйнинг түри билан пойгоҳин ажратиб турадиган узун ёғоч.

алантьрмақ *Ург, Хив, Хнқ, Х-асп*. олайтирмоқ; нә: мана гөззынь алантьрасан? (*Ург, 1*).

алаң I. бекор ётган ер, бұз ер; 2. сув оқмайдыган эски ариқ; 3. ариқ, қаналдан қазиб олинган тупроқ.

алартърмақ *Гурл, Я-бэр, = алантьрмақ*.

алача + юнг ёки пахта солиб тикилган түшак.

алвърамақ *Гурл, Я-бэр, = алвърамақ*.

алвърамақ I. валдирамоқ, алжирамоқ; 2. босинқирамоқ, уйқуда гапирмоқ, алақламоқ; амаибек ҳәрб гәльп, ухысьнда алвъраб йаттъ (*К-кпр, 1*).

альштърық *Ург, Хнқ, Х-асп*, тутантириқ.

алма + олма: алмалық — олмазор; ∞ баш — ўрдакнинг бир тури.

алмът *Ург, 10*. олмурут.

алчақ *Ург, Хив, Хнқ*, эпчил, чаққон, олгир: шерьпбай алчақакән, әрмьйәдән гәльп, өйләрнь дүзбйәрдъ, съгыр-таналъ волдъ (*Хнқ, 11*).

аман + омон. соғ; амана гәлмәк — ўлиб бұлмоқ: бърәнъ әльинән амана гәлдъм (*Ург, 1*); хатгәлла әльинән амана гәлдък, сәм блән ньшәтиб гәльшәмъ ахыр (*Хнқ, 11*).

андъмақ *Бғт, 3* = андъмақ.

анду: чъ *Я-бэр, = анду: чъ*.

аң онг; ∞ қачмақ — шошиб қолмоқ, эсанкирамоқ, ҳайрон бұлмоқ.

анал *Ург, Хив, Хнқ, 1*. ўроқнинг катта тури (тишсиз), 2. маңқал (ўт солиб кўялиган идиш)

анар нари: анаррақ тур (*Мнғ, 1*).

анармақ I. *Мнғ, Гурл, Я-бэр, 1*. бошқармоқ: бър өжәкнь анаралмадьнав, сен не дегән баласан! (*Мнғ, 4*). 2. кузатиб турмоқ: маллардъ анарьп тур (*Қип, 2*).

анармақ II. *Ург, Хив, Хнқ*, дарров тушунмоқ, тез англамоқ: айтқаныньв анарьб алдъм (*Ург, 1*).

анармақ III. *Ург, Хив, Хнқ*. алангламоқ. аңқаймоқ; нә: анарасан? (*Хив, 1*).

андъмақ *Ург, Хив, Хнқ, Х-асп*. подалмоқ; кәл а: га, йанташма, қазьрьб йа: на, йолында мьн чи: вьн аялдьб йатъптъ (*Х-асп, 6*); шох хатълладан беш-алтъсь гәли: м блән гьйөнь андъмақа қаған әдълә (*Хив, 1*). анду: чъ *Ург, Хив, Х-сп*. пойлоқчи: өкосу.

аньыз *Ург, Хив, Хнқ, Х-асп, 1*. экин олингандан кейин бұш қолган ер; 2. экилмай қолган яроқли ер.

аныр нариги: қовуннь анырсьыннан ал (*Бғт, 1*); 2. нариги томон: дәмьр йолың анырсьыннан гәлдъм (*Х-асп, 12*).

анырмақ ханграмоқ: әшәк анырьйатър (*Хнқ, 11*).

аңламақ + I. тушунмоқ, англамоқ; аңламақ II. *Х-асп, 1* = анырмақ.

аңламақ III. *Ург, Хив, Хнқ, Х-асп*. ағанамоқ, су: дан өтчәктә ду: з йүкләшән әшәк аңлйды, вунъ гөрьп, пахта йүкленән әшәкәм аңлйды (*Х-асп, 6*): аңлатмақ — аңлатмоқ.

2. ағнатмақ: күррәнъ аңлатъб гә, арқасъ гьжьптъ (*Хнқ, 4*).

аңдъмақ *Гурл, Мнғ, Я-бэр* = андъмақ. узақтагы душманнән аңдъб йүргән дос йамаң (*Гурл, 3*).

ансат осон: а: дам болмақ ансат, а: ламъй волмақ кыйън (*Х-асп, 6*).

аншьрмақ *Гурл, Я-бэр, Х-асп, 1*. фикр қилмоқ, ўйлаб қарамоқ: аншьрьп қарасам, шу а: дамын сөз доппа-догръ (*Х-асп, 10*).

2. аниқламоқ, синчиклаб текширмоқ. аншьрьб қара қанъ, кимәкән у келәйатърған? (*Я-бэр, 7*).

ана *Гурл, Хив, Х-асп*. ойн (ўз туққан опаси); ∞ быйъ — опогойн (эриник опаси келинга апабыйъ буладн).

апайа *Хив, Хнқ*. опа-сингиля; апайаль — опа-сингиля: со: чъла йуртта дөрт апайаль өйнъ қаръйдыла (*Хнқ, 1*).

аппармақ + I. олиб бормоқ: қоншьла палава эә: р салъ кәмпьрә апарадъла (*Ург, 1*). 2. бопламақ, қойла қилмоқ: сән апардынав, талхан йеп, сәнъ сува и: вәржәк экән (*Хнқ, 11*); иштъ апардынавъ (*Гурл, 3*).

арап *Ург, Хнқ*. молхона, отхона: ашәйь арана қатъ кәл (*Ург, 13*).

ара + ора, ўрта; ∞ ачълмақ — орага

совуқлик тушмоқ; душманлик тугилмоқ: қоншьмъз вьлән дъм йахшь әдък, ҳазьр арамъз ачълъп қалдъ (*Х-асп, 10*).

араламақ + *Ург, Хив, Х-асп*. яраштирмоқ, орага тушмоқ, восита бұлмоқ: чәп қолын урьсса, оң қолын араласън (*Ург, 1*);

арасалмъқ пайт, он: шу арасалмъқ-та (*Мнғ, 1*) шу пайтда.

арачъламақ *Берун, 1* = араламақ. арба *Мнғ, Гурл*. = арва.

арва арава; арвачъ: 1. аравакаш; 2. араваосоз.

арға *Ург, Хив, Хнқ*. арқоқ. арғы + нариги: арғы но: қан өй: нә: м сыйрьп қой (*Хнқ, 11*).

ардана: *Гурл, Мнғ, Я-бэр*. ∞ болмақ, савил қолмоқ, мьндъм шахасъна, тердъм гүльнә, ағачъ башъна ардана восън (*Гурл, 1*); пышъм гүбсьнь, алдъм майънъ, айранъ башъна ардана восън (*Я-бэр, 3*).

аржа + I. арча; 2. кичик сандик: ин шу йьйт йа: рың волгый, аржаң до: лъ малян волгый (*Ург, 1*) асман қарасам, аржа булутла, аржанъ ичьндә бурма кьльтлә (*Шет, 5*).

арзақламақ *Ург, Хив, Хнқ, Х-асп*. ардоқламоқ: энәсьнь арзақлаған баласъ, от ичьндә йүрйән балам, амам бол (*Хнқ, 11*).

арза + I. ариза; II *Хив, Х-асп*, арзанда: ∞ қилмоқ — севмоқ, арзанда қилмоқ; балаң, нә вәла, мьнча арза қъласан! (*Х-асп, 6*).

аръ-бәръ *Ург, Хив, Хнқ*. нарибери.

арығ *Ург, Хив, Хнқ, 1*. тоза, пок; 2. тұғри, ҳақ; арығ а: дамнь дьл узыйм болаъ (*Хив, 1*).

арълмақ *Ург, Хив, Хнқ, Х-асп*. тозаланмоқ, пок бұлмоқ; арълъб-артънмақ — ўзига оро бермоқ, пардоз қилмоқ: иезъ арълъб-артънъи чъқанъ вьлән ки: нага геттъ (*Ург, 1*).

арътмақ *Ург, Хив, Хнқ, Х-асп*. тозаламоқ: қошқам блән худайъм үзън қарът йа: р-йар, кеңьлдәй қайгынь үзън арът йа: р-йар (*Хив, 1*).

аръш + арава шотиси: бый гүн арванъ аръшь чүшьб гетъп, тас кәлләм йарълвәдъ (*Хив, 4*).

арйақ *Гурл, Мнғ, Я-бэр.* = арйан. арйан *Ург, Хив, Хнқ.* нариги томон, у ёқ; арйан-бэрйан у ёқ-бу ёқ.

арқа + 1. орқа; 2. шимол.

Арқай *Гурл, Мнғ, Х-асп.* = арга. Арқайын + бемалол, хотиржам; арқайынчтылық бепарволик; хотиржамлик, ∞ болмақ; 1. хотиржам бұлмоқ; арқайын болавэрън, ҳазыр урьш йоқ, оглыныз қайтъ келэдъ, (*Ург, 13*). 2. суянмоқ, ишонмоқ; мана арқайын болъб отърпъмъсан, бьльб и:шынън этэвэрмьйсэмъ? (*Ург, 1*)

арқаль *Ург, Хив, Хнқ, Гурл, Х-асп* 1. қумакчиси бор (одам); 2. жинпарилар билан алоқа қилувчи, азынмхон; 3. асаби бузилган, ўзини тутолмайдыган (одам).

арқалық *Ург, Хив, Хнқ, Қ-кпр.* 1. тиркиш (икки учи араванинг икки шотисига боғланиб, эгар устига ташланадиган қайиш): йолда атъ арқалықы үзъльб геттъ (*Қ-кпр, 8*). 2. сунчик, тиргақ; 3. ўлгандан кейин сарф қилиш учун йигиб қойълган мол-дунё.

арқан + ип, чилвир.

арқанлъғ *Гурл, Мнғ, Я-бэр.* = арқалық 1.

Армьт *Хнқ, 11* = алмьт.

арна + андор, катта ариқ; арна йақтан келэдъ гүлдън ись, анав турган шу келхаздын рейьсь (*Я-бэр, 5*); арнамэдъм орамыннан ақмақа, айнамэдъм ай йүзънэ бақмақа... (*Х-асп, 10*). аррақ нарироқ: мәнъ арраққа отърбэрън, итънъз аяқыман үзбалмасън (*Х-асп, 15*).

аррық ориқ: ет аррықкән, бър чьшлэм йа:ғы васа, олгэймен (*Швт, 9*).

Арромал *Ург, Хив, Хнқ.* қизил рўмол: арромалън ортасында а:йъ ва: қызъл жуван орап чьқса, жа:йъ ва: (*Ург, 3*).

артықмач + ортик, ортиқча: көп селъйвэрмэ, артықмачъ башына дейэдъ (*Хив, 1*).

ару: *Гурл, Я-бэр.* гүзал, чиройли: вонъд къзъ дъм ару: (*Гурл, 3*).

арча *Мнғ, 3* = аржа.

ас: ∞ дөрмэк (*Хнқ, 11*) — фойда бермоқ.

асъл-асъл *Хив, 1.* ўзини осиб ўлдириш касали.

астан *Гурл, Я-бэр.* = астаң.

астан охиста, секин; беданэ вуланъ оныэ чүшьп, астаң йуръйвэрптъ (*Хив, 1*).

атав + 1. 1. орол: инэ шу денъзън ортасында бър атав бар, пэри:лэ шу атавда йашъйдъла, даптъ кэмьпър (*Х-асп, 10*). 2. дарэ ўртасында сув оқмай қуйган ер парчаси; 3. тўқай, чаңгалзор, чакалакзор.

атав + 11. ўтов, қора уй: ақ атав-ла қуръйгы, ейванында йа:р-йа:р, оғыл-қыйзын ойнагы, де:ранында йа:р-йа:р (*Ург, 1*).

атавъз *Гурл, 6* = атағыз.

атағыз *Ург, Хив, Хнқ.* омбир (мих суғурадиган омбирнинг кичиги)

атақ: *Гурл, Я-бэр.* = адақ.

атақламақ *Гурл, Я-бэр.* = адағламақ.

атақлъ *Гурл, Я-бэр.* = адағлъ.

атанақ + 1. ип йигирадиган урчуқ; атанақ + 11. квадрат чизиқли (предмет): атанақ дептәр; атанақ — чит. 2. гиштин (карта ўйинида).

атъз + дала; экин майдони: атъзың чельнда отърптъ йа:р, бълмэдъм, башънда нэ хийалъ ба:р (*Х-асп, 8*). атъзларъмъз бөлән болганнан су: чьқавэрмьйдъ (*Ург, 2*).

атъққан *Мнғ, Гурл, Я-бэр.* = адыққан.

атъл *Хнқ, Х-асп.* атир, одеколон: арқадан ку:лага бър бала оттъ, қолънда ши:шэсь, ҳавасъм геттъ, атълъ бэрэкән, а:йама дөктъ, атълъ йлтэкән а:йама оттъ (*Х-асп, 10*).

атламақ + ҳатламоқ, сакрамоқ: Рейьс бувам уллъ йаптан атлъйдъ, атлъймән дөп қовурғасъ чатлъйдъ (*Хив, 1*); қат-қаткына қатлама, қатламадан атлама (*Швт, 6*) (топишмоқ — китоб).

атлықмақ сапчимоқ, ирғиб тушмоқ: қорққанъмнан атлъқып чүшьпмән; йүрэгъм атлъқтъ (*Х-асп, 6*).

ахтық *Ург, Хив, Хнқ, Х-асп, Я-ар.* набира: гөзънъз айдън, шерпэ мама, ахтықыныз волъптъ (*Я-ар, 1*).

ахтъхана *Ург, Хив, Хнқ.* молхона, оғил.

ахшам + 1. тун, кечаси: гүндүзъ йуръйал-йуръйдъ, ахшам дьк дуралъ (*Ург, 14*) (топишмоқ — ҳасса). гүндүзъ хызматта, ахшамъ раҳатта (*Хив, 1*). 2. кеча (вчера): ахшам мән дөмьр йоллъ дука: — нъна барвэдъм, вуам илькэкән (*Ург, 1*).

аха *Ург, Хнқ, Х-асп.* ха: аха, жанына йақамъ? (*Х-асп, 6*).

ахава + Ййе: ахава сәнъ нэ и:ш эткәнъ бу? (*Швт, 5*).

ачар + 1. калит, очкич: ешьк қулуп, атъза варъп, энамлэдән ачарнъ эпкөлэмән (*Хнқ, 4*). 2. отвертка.

ачықлық + 1. оралик, икки орадаги бұшлиқ; 2. гүристон: барсан, бар, бармасаң, ачықлъқа бар (*Хив, 1*).

ачқыламақ + варақламоқ: кытапынъ ачқылъйвэрмэ (*Ург, 1*).

ачъ *Гурл, Мнғ, Я-бэр.* = а:жъ. ашақ + паст, қуйи: башшъ ашақ, дьль йумшақ, өзъ оқ, қаннъ доқ восън (*Х-асп, 6*); оймақымнъ гэрэзәнъ ашақында қойдъм (*Ург, 1*): ашқын *Ург, Хив, Хнқ, Х-асп.*

1. пайванд қилинмаган туг; 2. жиннисимон, мяяси айниган (одам). Сашықлъ *Ург, Хив, Хнқ, Қ-кпр.* ошнққан, шошилган: ашықлъсан (*Қ-кпр, 1*) ошиқиб турибсан.

ашъръм + 1. кичик тепа; 2. ∞ қилдъ — ошириш ташлади (кураш истилоҳи). 3. баҳони орртириш, бұрттириш. ашқар *Хив, Хнқ,* ишқор.

ашқынламақ *Ург, Хив, Х-асп.* зўраймоқ (яра ҳақида); йарасъ ашқынлаб гетптъ (*Х-асп, 6*).

а:гәрдан *Хив, 7.* = о:гәрдан.

а:г 1. *Хив, 1* = аг1.

а:г 11. *Ург, Хив, Хнқ, Х-асп.* иштоннинг липаси билан почаси ўртасыдаги кенг ери.

а:га *Ург, Хив, Хнқ.* 1. оға, ақа; 2. ёши катта кишига ҳурмат билан мурожаат қилиш: амаки, тоға; 3. ёр, маҳдуб: қастъыннънъ към бьчыптъ да:р этъп, а:ғам нэйэ селлешмьйдъ қи:р этъп... (*Ург 1*).

С а:ғабъй *Ург, Хив, Хнқ.* „пошшобазир“ ўйиннинг бошлиги, жұрабوشي, зиёфат бошлиги.

С а:ғаламақ *Х-асп, 1* = ағаламақ.

а:д *Ург, Хив, Хнқ, Х-асп.* от, ном: а:шық волдъм альсадагы а:дыңа, саласамтъ, салмъйсамтъ йа:дыңа (*Хив, 1*): йахшъдан а:д, йаманнан да:д (*Хнқ, 1*).

а:дамақ *Хив, 1.* от қуймоқ, ном бермоқ.

а:дъм *Ург, Хив, Хнқ, Х-асп.* қадам: а:дъм атмақ — қадам ташламоқ.

а:жъ *Ург, Хив, Х-асп, Хнқ.* аччиқ: а:жъ вьлән су:жънъ датқам бьлэдъ, алъс вьлән йақийннъ йуръйм бьлэдъ (*Хнқ, 4*). шорва дъм а:жъ волъптъ (*Хив, 1*).

а:жъмақ *Хнқ, 11* = ажъмақ.

а:змақ *Ург, Хив,* озмоқ, ориқламоқ.

а:йа *Ург, Хив, Хнқ, Х-асп,* кафт: а:йадъйн атънъз суваръб бьлмэсэн, нъшәп су:чъ волъб йуръпсэн үзъң (*Хив, 1*).

а:л *Ург, Хив, Хнқ,* қизил, қирмизи (ранг): алма атгъм, авам гөрдъм, дал бойыннъ раван гөрдъм, дайъмланъ үчөкьнде а:л тайхалъ жа:нан гөрдъм (*Ург, 3*) а:л касәл — хотин-қизлар касали.

а:ла *Ург, Хив, Хнқ, Х-асп.* 1. ола; 2. чала туюлган гуруч: соқынъ тейндэ қойдъм а:ланъ, жуваб бәрсэн сейрэтәмән даланъ (*Х-асп, 4*).

∞ қуйаш — чала соя (дарахт япроқлари орасидан куеш нури тушиб турган ер).

а:ра *Хив, 1.* оро; ∞ вэрмэк — оро бермоқ, зеб бермоқ.

С а:сбъ: ∞ вэрмақ — фойда бермоқ, фойда келтирмоқ; пъшманъм а:сбъ вэрмэдъ (*Хив, 1*);

С а:шғын *Хнқ, Бгт.* баландлик, тепалик; чўққи. а:шғыннан ашъб гелдъм (*Бгт, 1*).

Ә

әбәш *Гурл, 1.* хунук, бадбуруш. әббәш *Гурл, Мнғ, Я-бэр.* = ҳәббән. әбдәш *Гурл, 3.* = әбжәш.

С әбжәш *Ург, Хив, Хнқ, Швт.* ишқор қайнаган сувга ботириб олиб, қуритилган майиз, кишмиш.

Сәвәләмән *Ург, Хив, Қ—кпр*, бола-лар үйинида айтыладиган „қушиқ“нинг бошланиши: **әвәләмән**, дуво-ләмән, қара қойнъ қанъ вълән, сол-қым үзүм саниъ вълән... (*Хив, 1*).

әвәрәк *Ург, Хив, Шөт*, булоқи, бурун чүпи: дөрт айақы ва: муниъда *әвәрәк* (*Хив, 1*). (топишмоқ: сандиқ, кулф).

Сәвәч *Ург, Хив, Хиқ, 1*. икки яшар күй, гунон; 2. ундов: „хай *әвәч!*“ (*Хив, 1*).

Сәвдък майда, ушоқ: бүрүнчыл әвдъкынъ чъқар (*Х—асп, 1*). (гуруч-нинг майдасини ажрат).

Сәврдәк *Х—асп, Я—бзр*, ўрлак: газ газ вълән, *әврдәк әврдәк* вълән учадъ (*Х—асп, 10*).

әвль әпли, укувли; эп билан, укув билан: әмәт, сән дамақнъ *әвль* пышравәрмьйсән (*Ург, 1*).

Сәвмәр *Гурл, 3*. аңков, каллаварам.

Сәврьндъ *Шөт, 11*.=еврьндъ.

Сәвсәрән *Ург, Хив, Шөт*, сарсон, саргардон: сәнъ дөп гүнъ вълән *әвсәрән* вольб йүрпмөн (*Хив, 1*).

Сәгьрмәк *Х—асп, 1*.=әйрмәк.

чарх *әгьрә*, чарх *әгьрә* ҳараман (*Х—асп, 6*).

Сәгьрт I. *Гурл, Х—асп*, якансимон ўснмлик;
әгьрт II. етилмаган тухум: товуқ *әгьрт* ташадъ (*Х—асп, 6*).

әгрь-үгрь *Ург, 13*=**әйрь-үйрь** өгләмәк *Гурл, Я—бзр*.=әйләмәк. өгләнмәк *Гурл, Я—бзр*.=ейлән-мәк.

әдән+пойгоҳ; дешанда дурьп өй мәнък, *әдәндә* дурьп, төр мәнък, дьйсән сән (*Хив, 1*). алтъннъ бо-шатъп, *әдәннән* төрә қараб декьптъ, (*Ург, 2*).

әдък *Ург, Хив, Хиқ, Х—асп*. этик: әр башшъна иш чүссә, *әдък* вълән су: гечәр (*Ург, 1*); әдъкынъ өкчасьн-нән данъйман, пьрантан гәйәннән сәнъ соръйман (*Ург, 3*).

әдълль тартибли, мунтазам: мунда әдълль бър иш йоқәкән (*Х—асп, 5*).
Сәдрә *Ург, Хив, Шөт*, паст-баланд-лик, ўнкир-чўнкир ер; ~ *қалгай* — савил қолсин: капъ дөп урдъм

башшъмнъ, әдрә қалгай, төр әкән, дәрдьсәрнъ өз башшъна сатъп алған көрәкән (*Хив, 1*).

Сәдрәмкәш *Ург, Хив, Шөт, 1*. бан-ги; парвойи-палак; 2. катта жуволдиз (түқим тикадиган катта жуволдиз, учи илмоқли бўлади).

Сәдрәмән *Гурл, Минг, Я—бзр*. невриқ.

әжәп+яхшии, *хўп*, йахшй-әжәп—хўп бўлади, жоним билан.

әзәль *Ург, Хив, Х, Х—асп*. азалий, бошдан: әзәль душман ел волмас, әтәкь кәссәң йен волмас (*Х—асп, 3*).

әйә *Ург, Хив, Хиқ, Х—асп*. әга, соҳиб: ит сәмьрсә, әйәсьнъ қапар, әшәк сәмьрсә әйәсьнъ дөпәр (*Ург, 1*).

әйәр *Хив, Х—асп*.=әйәр.

әйьз *Ург, 15*.=әкиз.

әйәрләмәк *Хиқ, Х—асп*. әгарла-моқ, әшәкнъ әйәрлә, дал кәсьб гә-ләмьс (*Хиқ, 1*).

әйьн *Ург, Хив*, елка: ешък тән өтәдъ, әйьндә кәтмән, сораң, қанъ, мән балаға нә дөпмән? (*Ург, 1*); донъмнъ әйьнмә салп, дешана чық-сам, ҳешкьм йоқ (*Хив, 1*).

әйьрмәк *Ург, Хив, Хиқ, Х—асп*. йигирмоқ: чарх әйьрә, чарх әйьрә ҳараман, чарх әйьрьп, әнәм йана ба-раман (*Хиқ, 4*).

әйьрт *Ург, Хиқ, Х—асп*.=әгьрт II.

әйьт *Ург, 10*.=әйьт.

әйям+ аллақачон, қачонлар: қъзлар әйям мәктәпкә кеттъ (*Я—бзр, 7*).

әйямәжьс *Ург, 1*.=әйямәжьс.

әйләмәк *Ург, Хив, Хиқ, Х—асп*. I. кечга қолдирмоқ, йўлдан тўхтат-моқ: достыннъ *әйләмә* нәптан қал-масън, душманнъ *әйләмә* сьрынъ бьлмәсьн (*Ург, 1*); әльмдә кьтапм мәктәп бараман. чъқалла, *әйләмән*, ге:чә қаламан (*Х—асп, 6*); 2. кечик-моқ: ойламъйн сөлләйән *әйләмьйн* өләдъ (*Хив, 1*).

әйрь *Ург, Хиқ, Х—асп*. эгри: әйрь и:ш әль йьлдан кьйьнәм бьльнәдъ (*Хиқ, 1*);

әйрь-уйрь *Ург, Хив, Хиқ*. эгри-бугри; ағачланъ *әйрь-уйрьсьнъ* алыпсан, балара боламъ ву? (*Ург, 3*).

әкә *Хив, Гурл*, ота, дада (бола-нинг отаси ёш, бобоси тирик бўлса).

әкә-тоқа *Ург, Хив, Хиқ, Қ—кпр*. опоқ-чопоқ ~ *болмақ* — апоқ-чопоқ бўлмоқ, қалин дўст бўлмоқ: шу вах-тучалла болса әдъ, сәм бьлән *әкә-тоқа* болармәдъ (*Қ—кпр, 3*).

әкиз *Ург, Хив, Хиқ, Х—асп*. эгиз: дайъмаанъ сьгырь *әкиз догылтъ*. (*Хиқ, 11*); икки ўғил тугилса, ҳәсән-вәссьйн; бири ўғил, бири қиз бўлса, *атадам ҳавва*; иккиси ҳам қиз бўлса, *әшиш-патма*; биринчиси қиз, иккин-чиси ўғил бўлса, *зәрә-тайьр*.

әккәмәк олиб келмоқ: бър чөләк су; әккә дөвәдъм, манглайъ қара, негрә геттъ бу бала? (*Бғт, 1*).

әксьлмәк *Ург, Хив, Хиқ, Х—асп*. I. ўксимоқ: керьмбайнъ анась өльб, йамам болдъ, әксьльб йағлъйдъ, ба-ла пахыр (*Х—асп, 6*); 2. қийналмоқ, азоб чекмоқ; 3. хафа бўлмоқ, қай-гурмоқ; *әксьлтмәк* ўксинтирмоқ; хафа қилмоқ: мән гәйьнчә дәрман-жаннъ *әксьлтп* қойманла, дохтър қойса, беш-алтъ гүндә гәләмән (*Ург, 1*).

әл *Ург, Хив, Хиқ, Х—асп*. қўл; ~ баг—қўлбоғ.

әләм+I. ғам, қайгу;

әләм+II. байроқча. аламчъ I. ғам чекувич; әләмзада; 2. бакенчи (дарё қоровули). мәнъ дайъм шаллавықта воладъ, ву *әләмчъ* ахыр (*Х—асп, 12*).

әләмәк *Ург, Хив, Хиқ, Х—асп*. I. әләмоқ; 2. гийбат қилмоқ: нә:сән мәнъң и:зъмьнән әльйвәрәсән! (*Х—асп, 6*).

Әләпә *Ург, Хив, Хиқ, Х—асп*. арафа: әләпә, әләпә, әнәцнъ сат йеддъ кәлпә (*Хив, 1*).

әләсә *Ург, Хив, Хиқ, Х—асп*. бў-ласә, ундай бўлса: әләсә, сән мана шөгьт болавьлмьйсән, дөптъ уста (*Хив, 1*).

әләшмә айб, ёзиқ, гуноҳ. ~ *әтмәң* (*Ург, 3*),—айб қилманг.

әләштърмәк айбга қўшмоқ, айбла-моқ, гуноҳқор қилмоқ: йашулла сөл-ләйәнлә, *әләштърмьйбьлә* (*Қ—кпр, 6*). *әләштърмьйсьс* (*Ург, 1*)—айбга қўшмайсиэ.

Сәлбәт: *Гурл, Минг, Я—бзр*. *әлбәт-рок*—яхшироқ, тузукроқ.

Сәлвәндъ I. инфлос, искирт (одам);

2. ейнига яроқсиз бўлиб қолган (ме-ва, сабзавот): қовун *әлвәндъ* волъптъ. (*Ург, 15*).

әлд *Ург, Хив, Хиқ*. олд: ешъкыннъ *әлдъ* пахсадъ, далдъ, пахсаға суйа-нъб дькьльп қалдъ (*Ург, 1*); *әлдьм-дә* отър (*Хиқ, 1*). *әлдә*—олдин, ав-вал: қорққан әлдә йъмрьқ күтәрәдъ (*Хив, 1*). *әлдьндә*—олдинда, олда. *әлд тахта* араваиниң олд қисмига қўйиладиган тахта (аравакаш ўтира-диган тахта).

әлдькчә *Ург, Хиқ*. олөпкич, кўк-рақча.

әллъ *Ург, Хив, Хиқ, Х—асп*. әл-лик: әльнъ урмасан, *әллъ* йъл ду-радъ (*Ург, 1*).

әлпәтәк *Ург, Хив, Хиқ, Х—асп*. *әлпәтәкә-йәлпәтәк*—меҳмондўст; ~ *болмақ*—парвона бўлмоқ.

әмгәк *Ург, Хив, Хиқ*. меҳнат, ма-шаққат; ~ чәкмәк—машаққат чекмоқ, әмдаллъ яхши, соз: оқыша гьрьп, *әмгәлль* әтьпсән (*Ург, 3*).

Сәмдам *Гурл, 3*. гилдирак қосқоғи-га биркитилган ёғоч.

әмжәк *Ург, Хив, Хиқ, Х—асп*. әмчак: йеғламаган балаға *әмжәк* йоқ (*Хив, 1*); ~ *дуймәсь*—әмчак учи.

әнайъ ақли паст, аҳмоқ: мән сана әнайъмәдъм? (*Х—асп, 6*);

әнә *Ург, Хив, Хиқ, Х—асп, Хиқ*. она: әнәцнъ истасән, халаннъ гөр, атаннъ истәсән, дайыннъ гөр (*Хиқ, 1*).

әнәкә доя: әнәкәсь гәльп, баласънъ бешьке салъб геттъ (*Ург, 1*): ~ *дохтър*—акушерка

әнәльк *Ург, Хив, Х—асп*. I. ўгай она. бу қыйзнъ әнәлькь өйәйльк әтьп, қыйзнъ йүзьнә қара сүртәдъ (*Х—асп, 6*). ~ тутмақ—ўз онаси бўлмаган хотинни она тутмоқ.

Сәндам *Ург, Хив, Хиқ*. пардоз, оро: ~ *бәрмәк*—оро бермоқ, пардоз бер-моқ.

әндък *Ург, Хив, Хиқ, Х—асп*. I. ғаш, қитик: қыдықлама, әндъкьм гәләдъ (*Х—асп, 6*); *әндъкьмә* деймә (*Ург, 1*) ғашимга тегма. 2. халақит: аррақ дурсана, нә: мана әндък вәрә-сән? (*Хиқ, 11*).

Сәндьрәтмә *Хиқ, 6*. зинапоя.
әндрьрәтмәк шоширмоқ: әндрьрәтп адамнъ жьльль әтәсән да: (*Хиқ, 6*).

энзүрүг *Ург, Хив, Х—асп, Гурл.* номир, қидирганда топилавермайдыган; анқонинг уруги: энзүрүтола! (*Хив, 7*).

Эннап: *Ург, Хив, Хик, Х—асп.* ~ идо—чилон жийда.

Эниьк *Хик, 11.* етилмаган тухум (=эгьрт).

Эниьрәк *Хик, 11*—кәишьрык.

Энәк *Ург, Хив, Хик, 1.* ияк. 2. ўжар, қайсар; *эңәкльк* ўжарлик; *эңәкльк* этмә (*Хив, 1*);

Энәл *Ург, Хик,* тегирмон тоши устига қўйиладиган оғир нарса (одатда катта тош).

Эрейс бувам энәлдей, топшыларь шә- нәлдей (*Хик, 4*).

Эньл елкә; эғни: қашың агъзың ба- глап, энльнә гетәрәқайтавәрды (*Х—асп, 3*).

Эньлмәк *Ург, Хив, Х—асп, Хик,* эғилмоқ; энльйәнә энль башшың йерә лейынчә (*Хив, 1*).

Энмәк эғмоқ; бойғы энмъйды (*Хик, 11*).

Энәс *Ург, Хив, Хик, Х—асп.* орқа томондан бошининг бүйинга туташган ери: энәсәһнә ур, йульнә үзълтб гессы! (*Ург, 1*).

Эп эп; *эпч*—эпчил, чаққон; эпч қыйзъм—сәһсә қыйзъм (*Х—асп, 6*).

а:дамнъ пыттә энльрақ воғана:м йахшав (*Ург, 1*).

Эпәшләмәк *Ург, Хив, Хик, Х—асп.* 1. оро бермоқ, безамоқ. роза мүдәм үзһн эпәшләб йүрьйды (*Хив, 1*); 2. авайламоқ, эғтиәтлик билан иш күр- моқ.

Эпкын *Ург, Хив, Х—асп.* шабада, еғил шамол.

Эпләмә *Ург, Хив, Хик, Х—асп.* қўл учида иш қилувчи; амал-тақал:

эпләмәнъ ишьнъ урьп сьндьр дишьнъ (*Ург, 1*).

эрәвәк *Гурл, Х—асп.* = эвәрәк.

эргәнәк *Х—асп, 15.* панжара, гол.

эрък 1. *Ург, Хив, Хик, Х—асп.* урик, ейванында эрык вольтб гуль- лыймән шахастында былбыл вольтб сейльйән (*Ург, 1*).

эрък 11. арк, хон саройи, эрынжәк *Ург, Хив, Хик, Х—асп,* Шат. эринчок; эрынжәк иш буйыр- сан, энәсәһ қатады (*Шат, 9*).

эрийән *Х—асп, 1.* = арийән.

Эрьль-берль *Гурл, 3.* нари-бери. Эрипәт *Гурл, Я—бзр.* = эннап.

эсәс эс—эс; ~быльмәк—эс-эс бил- моқ; экәмиң гетгәнһн эсәг быләмән (*К—кпр, 6*).

эс: *Ург, Хив, Хик, Х—асп* ~эт- мәк—эйтибор этмоқ; диққат қилмоқ; ху алама мән көп эс этыб отьрмадъм (*Ург, 1*); муича сәлльйән, кешкь мән сәнһ сөзың эсәтсәм! (*Хив, 1*).

Эсвәк *Х—асп, 6* = эспәк.

эсьрмәк *Ург, Хив, Хик, 1.* маст бұлмоқ; қачан қарасан эсьрмәк йүрьшъ (*Хив, 1*) 2. гердаймоқ; көп эсьрәвәр- мә! (*Ург, 1*).

Эспәк *Гурл, Я—бзр,* манъ, қатагон: сувды эспәк егып қойыптылар (*Гурл, 2*).

Эшшәдәраз *Ург, Хив, Хик, 1.* қў- гирчоқ үйини: 2. ҳаддан ташқари новча.

эж 1. *Ург, Хив, Хик.* оҳақ.

Эжк 11. *Ург, Хив, Хик.* гилдирак қасқонини ташкил қилган еғоч пар- чалари: арванъ эжк чүшьпты (*Ург, 1*).

арва эж ачъпты (еғочи ажраб ке- тибди).

Б

бабаң *Ург, Хив, Хик, Х—асп.* йирик: ~адам—йирик гавдали одам. ~хораз—йирик хүроз (*Ург, 1*).

бавьр *Ург, Хив, Хик, Х—асп.* 1. бир тур ҳайвон; 2. йирик, семиз (одам, ҳайвон): бавьрдың сәмьрпты (*Хик, 11*); ~ит—катта ит (*Х—асп, 15*).

бавьр *Гурл, Минг, Я—бзр.* жигәр, бағир.

бавьрсак *Гурл, Минг, Я—бзр.* = бурсақ.

бағала *Шат, 2.* = бағалар.

бағалар *Гурл, Минг, Я—бзр.* бо- лалар.

Бағана 1. *Гурл, Минг, Я—бзр.* боя, дади эмәг бағана қалаға кетьбидь (*Минг, 3*).

бағана 11. қора күл терининг бир тури; ~папақ (*К—кпр, 2*)—шу тери- дың тикилган телпақ.

багдаш *Ург, Хив, Хик, Шат.* чор- дон; ~курмақ, (*Шат, 5*)—чордона курмоқ.

Бағынмақ *Гурл, Минг, Я—бзр.* = бақынмақ.

бад 1. бод касали, ревматизм; бад 11. ~вьлән *Ург, Хив, Хик.*—тез, тухтовсиз: чархым кургый, ай- ланады бад вьлән, йаръм кургый, ашина волды йат вьлән (*Ург, 1*).

бадль тез, чаққон: бадль йүйьр, кә- прәттән бьр түгә нах әпкә (*Ург, 10*).

Бадамча *Ург, Хив,* мис идишлар (масалан, мис қумгон) қорнида бұр- тиб турган жой.

бадйа + сопол товоқ, катта шокося: бьр бадйа бәрәк, ортасында чәрәк (*Хик, 11*) топишмоқ—осмон, ой юл- дузлар; худа урган бадйаға йеддъ палпыһн әль гьрьпты (*Хив, 4*).

бадланмақ *Ург, Хив, Хик, Х—асп.* кучаймоқ; шамал бадланьб дурьпты, бьр нәссә—қарады йағмаса, йахшы әды (*Ург, 1*).

Бадран бодринг: сеньд бадранларьн гүлләмьймә: бадраньң төрты бьр ма- яят бопты (*Минг, 6*).

Бадрин *Хик, 11.* = бадран.

Бажьман *Ург, Хив, Хик, Х—асп.* 1. тұқай қоровули; 2. бозор беги.

Бажраймақ *Ург, Хив, Хик, Я—бзр.* бажраймоқ, бажрайиб қарамоқ: баж- райып қаған гөзһн ва: гет балаланъ қорқызасан! (*Я—ар, 2*).

байъз *Ург, Хив, Хик, Х—асп.* бо- ис, сабаб: бьр йаманһн байъзһннан межж урган дерйа курьпты (*Х—асп, 15*).

байавль *Ург, Хив, Хик,* бойўғли: хула йолда барайатьрганда иккь бай- авльч гәрәдълә (*Хик, 3*).

байақ *Ург, Хив, Х—асп.* боя, ҳа- ли: бьрйәдән лекьн байақрақ гәр- вәдъм (*Х—асп, 15*); ешькьңнен өтгьм байақ, сәнһ үчүн йедьм тайақ (*Хив, 1*); байақтан 1. боя: байақтан сана ай- таман дән йадьман чькьпты (*Ург, 1*).

2. боядан бери: байақтан вунга қа- рап отьрьпман (*Хив, 4*).

байжа *Гурл, 1.* = бажа.

Байқамәк *Гурл, 5.* пайқамоқ.

Байламақ *Ург, Гурл, Я—бзр,* Х—асп. боғламоқ; ешәкьһн байла (*Х—асп, 15*). гүжүмьһн тейһндә агъ байланнан (*Ург, 2*).

байрақ 1. байроқ. 2. мукофот: баш байрақнь қыйатльла альпты (*Хив, 1*).

Бақай *Ург, Хив, Хик, К—кпр,* по- ча, ҳайвон почаси. баш-бақай (*К—кпр, 2*)—калла-поча.

Бақалақ тегирмон тошининг мар- казидаги бугдоь тушадыган тешик: хараза қараб дур, бақалақы ачъльп қалмасьн (*Ург, 1*).

Бақан *Гурл, Минг, Я—бзр.* 1. ус- тун; 2. тиргак, тирговуч: шапталъға бақан қойьбидьк, бақанъ мьнән сьһп кетты (*Я—бзр, 3*).

Бақачанақ *Ург, Хив, Хик, К—кпр.* чиганок; гөзһнһн бақача-нақьһн чьқарма (*К—кпр, 1*).

Бақынмақ *Ург, Хив, Хик, Х—асп.* боқин бұлмоқ, қарам бұлмоқ; биров- нинг қўлига қарамоқ; бьрәвә бақын- ма (*Х—асп, 15*).

бал *Ург, Хив, Хик,* бол, асал; ~ чьньрк—оқ жүхорининг бир тури (поясини болалар шмирадй).

Бала: ~ тапар (*Хив, 1*)—бача- дон; балажық—болагина: балажь- қым—балажьқым (*Ург, 3*).

Балар тўсин жа:йа беш-алты балар йетьһн дурьпты, кәлхас пул-сул вәрсә, балар олжақ эдым (*Хив, 5*).

балдақ 1. соп: зәрийәрдән аған түн- чә, балдақы қызъл гунчә... (*Хив, 1*).

2. банд: қовуннь балдақы; алманъ балдақы.

балдъз эрнинг қиз укаси: энәбьһн- нь балдъз ташкәнә оқыша гетәмьш (*Ург, 2*).

балқы *Ург, Хив, Хик,* балиқ (тут): эльмьһн узаттъм балқы тутлара, гет- мә дән йерладьм алыс йуртлара (*Ург, 1*).

Балчын гўзал, чиройли: улльсь тәлльхан, кьчьсь балчын, елләдә бәмәкән муһьндей лачын. улльсь эльһнән гәльпмән да:да, кьчьсьдей пәри: йохты дуйа:да (*Хик, 1*).

барьшмақ *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп.*
1. борди-келди қилмоқ; 2. ярашмоқ, ошти қилмоқ.

барламақ *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп.*
1. йўқламоқ, хабар олмақ; хабардор бўлмақ: бар, үкань барлабгә (*Х—асп, 15*); нәссә—қаралаһ барлап қой (*Хнқ, 11*). 2. қидирмоқ: дайин сәнь барлаб йүрвәдъ (*Ург, 2*).

барль *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп.* ик-тисодий жиҳатдан бақувват одам; ~ йарль (*Х—асп, 15*).—кути бор, бой.

бармақ 1. бормоқ; 2. бармоқ. баш бармақ, бадам бармақ орта бармақ чүдльр-чүмәк кычкына бөвәк (*Я—бэр, 3*). баш бармақ, шадат бармақ, орта бармақ, адъ йоқ бармақ, кычәлә бармақ (*Хив, 1*). баш бармақ, бадам бармақ, орта бармақ, ханъм мүжь, кычәль мүжь (*Я—ар, 1*). бәш бармақ, бара бармақ, орта терәк хәжъ мерәк кычкына бөвәк (*Наманган*).
бас *Мнг, 1*.—бәс.

басърмақ *Ург, Хив, Хнқ,* бостир-моқ: балам, рөпәкнь әпкә, хамириһ устынә басърмакъс (*Хив, 7*); жай дейәннь салғаннан сон қурьмайыңча басърб болмәйдъ (*Ург, 1*).

бастърыг *Хнқ, 1*—бастърыг.
сбастърыг *Ург, Хив,* от эпуги, кигизлан қилинган ўртик (иссиқ, совуқдан, пашшадан сақлаш учун от устига эпилади).

бастърмақ *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп.*
1. бостирмоқ; 2. бирор ишни орқага сурмоқ, пайсалга солмоқ: бастър әшәкынь, йол үстындә дурасаммъ? (*Хив, 1*).

бат-бат *Гурл, 4*. калтакесақынғ катта тури.

сбатъл *Гурл, Х—асп.* ишлатилмай ётган әрик, зовур; яроксиз ҳолага келиб қолган сугориш системаси, қурол, асбоб: йап батъл воп йатъптъ (*Гурл, 3*).

батль *Х—асп, 15*.—бад.

батман *Хив, Х—асп, Гурл, 48* қадок; ертәһнә бай ом батман пахта-мъздъ алъп кеттъ, (*Гурл, 1*); *Ург, Хнқ, 96* қадок.

бахмал баркут; ~ гул—гултожи-хүрәс.

бахчакана *Я—бэр, 3*. болалар бог-часи.

башармақ *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп.*
1. бошқармоқ, раҳбарлик қилмоқ; рейсьемс колдас ишынъ дым йахшъ башарадъ (*Ург, 1*). 11. бажармоқ: сән норманъ башардымъ?—ҳав, башар-мәйи боламъ шу йуллә! (*Хнқ, 1*).

башқалашмақ *Ург, Хив, Хнқ,* бошқа-бошқа бузмоқ, ажралишмоқ: әнәбыйь әрь вълән башқалашъптъ (*Ург, 3*); иккы ага-инь башқалашъп-тъла (*Хив, 4*).

баш бош: башу:жъ бош томон: йыйт башу:жъсында онланжъ чъранъ, айкау: жъсында йеддъләнжъ чъранъ йақын қойадъ (*Ург, 3*).

ба: *Ург, Хив, Хнқ,* бор, мавжуд: базарда ишъм ба, сәнь нә ишън вазәдъ? (*Ург, 1*).

ба:ва *Хнқ, 11.* чол, қария. (*Х—асп, 15*). 1.—бад. 2. бир тур яра.

ба:жа *Ург, Хив,* божа: ахшам бажам хатънъ вълән меймам болъб гәйәнәдъ (*Ург, 9*).

базар *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп, Я—ар.* боюр; базарликъ—ҳар бозор куни пишириладиган овқат (одатда палов): базарлыкъ пышрәжәкмән ҳазър (*Я—ар, 3*).

бә:лар *Хнқ, 11*.—балар.

бам *Ург, Хив, Хнқ,* бу ҳам: бам, бам қалмасън, дъйдъ әпәндъ (*Ург, 3*).

ба:на 1. *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп, Швт.* баҳона: йағ йанар, пыльк ба:на (*Ург, 8*); қаймақ эдъ ба:нам, йа:риһ гөрмәкә гәлдъм (*Швт, 12*).

ба:на 11. бу ёнга, бу ёққа: ба:на бәрн, қанъ, жүмөгүднъ айкаына бо-ламъ (*Ург, 1*); ба:на отър (*Хнқ, 4*).
ба:ша *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп.* устуннинг тепасига ўриятиладиган ёғоч, гўла (унинг устига хари ўриятилади).
бәгәнмәк *Швт, 7—ҳовуз.* севин-моқ, хурсанд бўлмақ: шеръпай гә-лъп, бегәннь қалдыңызмъ? (*Т—ҳо-вуз, 1*).

бәдрәң *Гурл, 3*.—бадран.

бәдрой *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп.* хунук; бадбуруш.

бәжък *Ург, Хив, Х—асп.* қүзичоқ (болалар тилида): атам мана бәжък ашпәрәмән дәдъ (*Х—асп, 15*).

бәк *Ург, Хив, Хнқ,* маҳкам, мус-таҳкам: малына бәк вол, қоншың аманда (*Ург, 9*). бәкль ёпиқ: бър

ешык бәкль носә, мың ешык ачық (*Хив, 3*).

бәкшәмәк *Ург, Хив,* ёпишмоқ, қо-нишмоқ; чатишмоқ.

бәкләмәк *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп.* өрмоқ, беркитмоқ: қапънъ бәклә (*Ург, 1*).

бәлл *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп.* 1. белгили, маълум: қарындашныкъ қараңгыда бәлл (*Ург, 13*). болажак бала буруннан бәлл (*Х—асп, 15*). 2. аниқ: бәллсьнь бәлмәсәң, уллъ шәрдән нъшәтәп тапасан вунъ (*Ург, 10*).

бәндърйа *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп, Я—ар.* ажралиш жойи, айрилиш: бу йер дөрт йолиһ бәндърйасъ эдъ (*Я—ар, 2*).

бәрәк *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп.* ва-рақи сомса шаклида бўлиб, ичи а тухум (йәмърта бәрәк), гүшт (ет бәрәк), қовоқ (кәдъ бәрәк) солиб сув-да пиширилади: бзынь йа:р бәрәк бькәр кычъ бармақы вълән (*Ург, 3*).

бәргьсз *Ург, Хив,* бермас: қы-дъръб гәсән, бзынь бағлара, сонага бәргьсз өрдәкыьз ва: (*Хив, 4*).

бәтәл баттар: мәннәнәм бәтәллә баракәней! (*Хнқ, 12*).

бәтән: *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп.* бә-тәнә гетърмәк: безор қилмоқ, жондан тўйдирмоқ: бу бәръ дейәннь гүндә гә-либ бър геччынь әпгәтәб мәнъ бәтәнә гетърдъ (*Х—асп, 7*). башшъмнъ бә-тәнә гетърдъ (*Хнқ, 11*); ҳазърдан адамланъ бәтәнә гәтърәсән (*Ург, 10*).

бәхәнә *Гурл, 2*.—ба:на.

бә:жък *Хнқ, 11*.—бәжък.

бә:нәгә мабодо, борди-ю: бә:нәгә сен кесән, мана, қарап тур, тез кела-ман (*Гурл, 3*).

бәс *Ург, Хив, Хнқ,* баҳс, муно-зара.

бевәрый *Ург, Хив, Хнқ,* мабодо, борди-ю: бевәрый, мән гәмәсәм, ешәкнъ далаға ашпәр (*Ург, 8*).

бедәв аргумоқ: бедәв атла чапъл-ғай, дөранында йа:р-йар (*Хив, 4*).

бедәвләт 1. камбағал, фақир, бе-чора: бедәвләтнъ дыйәнъ үстындә ит қапъптъ (*Ург, 12*). 2. бефаҳм, фаро-сатсә; 3. аравада аравакаш ўтирадиган жой.

бөжөрьксз *Ург, Хив,* лапашанғ,

рўдапо: сәньнгдйн бөжөрьксз бо-ламъ? (*Ург, 1*).

бөжөн *Ург, Хив, Хнқ,* әски йил ҳисоби билан „маймун“.

бүз: қырағынь гөр, безынь ал, әнәсәнь-гөр, қыйзынь ал (*Ург, 1*).

бейдә бу ерда: бейдә нъшәтәб отъ-рърсан, ба:на йүр, сана бый гәп ба: (*Хнқ, 11*).

бейъ бөжә: алмә ақыб гәләдъ, бейъ қалқыб гәләдъ (*Хив, 1*).

бейк баланд: мунчам бейк атъз-воламъ, су: чъқарыңча бый ҳал вол-дъм (*Хнқ, 4*). ейваныңыз ейванъ-нан бейкдъ, ортасында ойнаб дўрган кейкдъ; қыйз балаңъ сөгәнһнә бәр-мәсә, та: ольнчә йүрәкындә гөйкдъ (*Ург, 3*).

сбелбув *Гурл, 2*—бъйлав.

бет *Гурл, Мнг,* томон, тараф: үй бетка барватърсама? (*Манғ, 6*). апан тынъгунъ дайыңлар беткә қъдъръп келъ (*Манғ, 7*).

бетақсър *Ург, Хив,* гина-кудрат-сиз, беминнат: жувап үчүн гейән-әзи:з меймалла, бегълә, бетақсър, хош гәлдънъзлә (*Хив, 1*).

бәчән *Хнқ, 11.* пичан.

беш беш: ~ бармақ—бир ўсимлик; ~ гуль—рўмол: йа:р йүрптъ атъ-зынь чельндә, бьзә дейән беш гүл-льсь бельндә (*Хнқ, 1*).

бьжәнә *Гурл, Мнг, Я—бэр.* 1. да-нак: ерькынъ бьжәнәсь мынән йевәр-мә, тамагыңгдә тешәдъ (*Гурл, 1*); 2. данак мағизи.

бьжърдәмә *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп.* сергап.

бьжърдәмәк 1. *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп.* 1. шивирламоқ; 2. бижир-бижир қилмоқ (ёш болага хос).

бьжърдәмәк 11. жимирламоқ: гөз-зымнъ өнцъ бьжърдәб геттъ (*Хив, 1*).

бый+ 1. хонлар замонида 32 амал-дорнинг бири;

бый 11. *Хив, Хнқ,* бир: тьлкы иккы баласъ вълән бый аз йол йүрп, бай ба:ға барадъла (*Хнқ, 4*); пашшанъ-улъ бый палванъ ба:кәкән (*Хив, 7*).

~пара—баъзи бир, қай бир: бый па:ра адамлара доғръ гәпнъ айтсан, әксәсь қатадъ (*Хив, 1*).

быйэллэмэк *Хив, 7*, тарбия қил-моқ, үстирмоқ.

быйь *Ург, Хив, Хнқ, 1*. буви: бър быйь ба: дохсана гьрйэн, сөнү мәннән эплъ (*Ург, 2*). 2. оногойи (ёши катта хотинларга мурожаат қилганда қўлланади)

быйлав *Гурл, 1*. белбог.

быйт *Гурл, Минг, Я—ар.* бит: быйтънэ өпкэлэп, постыньиць йақма (*Минг, 1*).

быйкэ *Ург, Хив, Хнқ.* кеккайган, гурур (хотинларга нисбатан кинон билан қўлланади) танныз, хоним; быйкэм быйкэмь мәнсьмьидь, мән быйкэмь дәнсьмьиймөн (*Ург, 3*).

быйкмэк *Ург, Хив, Хнқ.* букмоқ, тугмоқ; быйнэ йар бэрэк быйр кыччъ бармақы вълэн (*Хив, 1*).

быйль билим, илм: өрмэ быйль волмаса, дыкма быйльнэ пейдасъ йоқ (*Ург, 1*).

быйль *Ург, Хив, Хнқ.* булбул.

быйльдь *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп.* 1. хабар, маълумот: бу кышьнэ чеч быйльдь йоқ (*Ург, 1*). пэланкэсын шу гөптөн быйльдь бар (*Х—асп, 15*). 2. билган: өз быйльдьннөн кама (*Хив, 1*).

быйльжрэмөк *Ург, Хив, Хнқ.* илвирамоқ; йарасъ дым быйльжраб гетвэдъ, йо; даръ пейда еттъ (*Ург, 3*).

быйлүв *Хнқ, 11*=быйль.

быйрэ *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп.* бурга: быйрэйэ қар этъп, көрпәнэ ота вөрмэ (*Ург, 8*).

быйрэн-сыйрэн *Гурл, 3*=быйран-сыйран.

быйрдьин *Ург, Хив, Хнқ.* бирдай, ҳамма вақт. кэмпыр быйрдьин „хэр кым этсэ өзънэ“ дэп айтавэрэдэкэн (*Ург, 1*).

быйрлэмэ *Гурл, Минг.* ягана.

быйрлэмөк яганаламоқ, ягана қилмоқ. пахта көгэрп чыққаннан кейнэ воиъ быйрлэн чығув көрөк (*Минг, 1*).

быйглэс *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп.* битлиқи, бити кўп.

быйттэ *Х—асп, 5*=пыйттэ.

быйвэр *Х—асп, 15*=бевэрый.

быйдэвлэт *Гурл, 2*=бедэвлэт.

быйкэш *Ург, Хив, 1.* қайин сингил; 2. қизлар бир-бирларига мурожаат қилганда хазиломиз шу сўзни ишлатадилар.

быйгаз *Ург, Хив.* быйгаз, хомиладор.

быйгым *Ург, Хив,* быйгин, бармоқ быйгини.

быйгырмамақ *Хнқ, 1.* типирчиламоқ, талласага тушмоқ.

быйдър *Ург, Хив, Хнқ.* тезгап.

быйль-быйль *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп.* гадир-будир (предмет) 2. хусибузар.

быйжақ *Хив, Қ—кпр.* бузоқ; быйжақтъ сувар (*Қ—кпр, 4*). быйжақнъ байладынъ, ахшамъ вълэн энэсьнэ эмьб нурьмэсьн (*Хив, 5*).

быйжырмамоқ *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп.* ачимоқ, ачиб бийжиб кетмоқ; хамыр быйжырьб геттъ (*Ург, 1*); қатъкъ су: ачъб быйжырьб гетъпте (*Хив, 3*).

быйжър *Х—асп, 15.* қовуннинг бир тури.

быйявлъ *Х—асп, 15*=байявлъ.

быйяна буйи, бери: уч гүннөн быйяна дохтъра қатнъйман (*Хив, 4*).

быйя:ра *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп.* палак; кэдь быйя:расъ; қушнъ быйя:расъ солъптъ (*Ург, 10*).

быйқылдавық *Ург, Хив,* билқ-билқ (буйш ер, семиз хайвон ҳақида)

быйқым *Хнқ, 11.* семиз.

быйраң-сыйран *Хив, Хнқ.* онда-сонда, ора-сира.

быйчан *Хив, 7*=бечән.

быйчы *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп.* қўл арра.

быйчмақ *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп.* пичмоқ, қастънынъ кым быйчытъ дар этъп... (*Хив, 1*).

быйчча *Ург, Хив.* буйчча, тугунчак; быйчалъ буйчхаси бор. быйчалъ гелин тозмас (*Хив, 1*).

быйгырдақ *Швт, 1, 12.* бош, бошоқ, (бугдой, оқ жўхори каби ўсинликларнинг бошоғи).

быйгырдақламақ бош чықармоқ, бошоқламоқ; жүгэръ богырдақлаптъ (*Швт, 1*).

бодай *Гурл, Минг, Я—бэр.* бугдой: энды шу пыйлэньнэ пуль кырса, воннан соң бодайлардъ берэдь (*Минг, 1*).

боз *Ург, Хив, Хнқ, 1.* бўз ер. 2. бўз (от).

болдъ-болмадь *Ург, Хив.* бекорчи, фойдасиз: болдъ-болмадь көп гөпльисэн (*Хив, 1*). 2. бўлар-бўлмас (пайт): дамақнъ йеб болдъ-болмадь

йола чүштык (*Хив, 1*), 3. анчайин: болдъ-болмадь йазъб дур (*Ург, 1*).

болдыцъ *Ург, Хив, Хнқ.* бўладиган, бажарыш мумкин бўлган: бу ишнъ болдыкль эмэс (*Хнқ, 11*).

болдықсыз *Ург, Хив, Хнқ, Я—ар.* бўлайдиган, бажариб бўлмайдиган. болдирмақ тугатмоқ, тамом қилмоқ. ишнъ тез болдърмақ гэрэк (*Хив, 1*).

бор *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп.* ~ ачмақ—мўрламоқ; йер бор ачъптъ (*Хнқ, 11*) еринг шўри чықибди.

боржақ *Х—асп, Швт.*=буржақ, борйа *Ург, Хив,* буйра.

босагана остона, бўсоға: ер-хатънынъ урьшьна босагана күльптъ (*Гурл, 1*).

ботала *Ург, Хив, Хнқ, Швт.* лойқа: йапнъ сувъ боталагына экэн, алъийн гейатърман (*Ург, 1*).

бош *Ург, Хив, Я—ар.* бўш; ~-бозаң—юмшоқ, мулойим, ювош (одам).

бошлағ бўш: маллар бошлағ йурьптъ (*Х—асп, 15*).

бошлай *Ург, Хив, Хнқ.* бекор, текин: бу кытапнъ сана бошлай бэрэмән (*Ург, 1*).

бөбөк *Минг, Гурл, Я—бэр.*=бөвөк бөвөк *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп.* кичкинтой, чақалоқ: бөвөк курғыйав, қырка гьрып нърха гьрмьисэн сэн (*Ург, 1*). йаш бөвөк вола! (*Х—асп, 15*).

бөврөк *Швт, 6*=бөтрөк.

бөвэт *Ург, Хив, Хнқ.*=бөгэт.

бөгэт *Гурл, Минг, Я—бэр, Х—асп.* эгат; тўсиқ, тўгон.

бөгрөк *Х—асп, 6.*=бөвөк.

бөжрэймөк *Хив, 10.*=бажраймақ, бөкөлөк *Ург, Хив, Х—асп,* бўгин.

бөкчымөк *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп.* сакрамоқ; бөкчътмөк сакратмоқ; отынъ бөкчътъб йурьзме (*Хив, 1*).

бөлөшмөк бўлишмоқ; тапқан дунйаларнъ бөлөшп, өзънэ йеткөнън бый дэвгэ көтэртърэдь (*Гурл, 1*).

бөльк *Гурл, Я—бэр, Х—асп.* бўлак, қисм; группа: бөльгынды ал (*Гурл, 2*).

бөрөк *Гурл, Я—бэр.* Берун.—бөрөк, ийгэ гөшлэ бөрөктэй, чьшлэб йөмөкэ йахшъ (*Берун, 1*).

бөрк *Минг, 2.* боғъ кийими, телпак.

бөтөн бошқа, ўзи; айрим. бөтөнъ-

дән бэр (*Хив, 1*); бөтөнэ гетърмақ *Х—асп, 1.*=бөтөн.

бөбр *Ург, Хив.* қумғон ёки шипанинг тўмпайиб чыққан ери (қорни).

бөбрөк *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп, Швт.* буйрак: йолда талақ бөбрөкэ, мән сәнэ йыймән дэптъ (*Швт, 1*).

буб *Гурл, Минг, Я—бэр.* буг.

бува чол боба: қадим замаллада бый бува вълэн бый мама вэрөкән (*Я—ар, 2*).

буваз *Гурл, Минг, Я—бэр.* бўгаз.

буммақ *Гурл, Минг, Я—бэр.* бўрмоқ; қаптън авзынъ бумъп байла (*Гурл, 3*).

будақ *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп.* бутоқ.

будай *Гурл, 2*=бодай.

бузав *Минг, 2, Қипч, 2.* бузоқ.

булавъч 1. *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп.* чархнинг қулоғи: булавъчым қызъл гүльнэ бөнтъннэн, бый йар туттъм ичан қала мөртъннэн (*Хив, 1*).

булавъч 2. *Х—асп, 7.* жува (хамыр ёядиган кичик ўққоқ).

буламақ 1. беламоқ; қориштирмоқ буламоқ.

буламақ 2. буламиқ, атала.

булаңламақ *Ург, Хив, Хнқ, 1.* билонгламоқ (илон ҳақида); товланмоқ; 2. типирчиламоқ.

булашық+кир ифлос.

булашмақ *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп.* белашмоқ, беланмоқ. лайа булашъп гөльптъ бу буважан дейәнън (*Ург, 1*).

булгавъч *Гурл, Я—бэр.* 1. булавъч 1.

булгавъч 2. булгавъч *Гурл, Минг, Я—бэр.*=булашық.

бурам *Гурл, 2*=бурум.

буржақ *Ург, Хив.* дўл.

бурж *Ург, Хив, Хнқ.* бурч, бурчак. бый буржъ хө:лэ воса, бый буржъ бейдэ (*Хив, 1*).

бурнасъ *Ург, Хив, Хнқ.* ~ гүн—бурноғи кун, ўтган кундан илгариги кун.

бурум *Ург, Хив, Хнқ.* ўрим (соч).

бурунса+молларнинг (туя, хўкиз) бурнидан ўтказиб қўядиган ип.

бурут+мўйлов: йеғлама, қыйз, йеғлама, той сәнъкъ, йар-йар, бурутларъ бурмалъ йар сәнъкъ, йар-йар. (*Ург, 3*).

буртлас+шоп мүйлов, мүйлови
узув.

бурч қаламшир: бурчын көп боса,
буламъқа сал (Ург, 7). гара—мурч.
бурчақ I. Гурл, Я—бар.—буржақ.
бурчақ II. Ург, Хив, Гурл. нухот.
бу: дай Ург, Хив. бугдой.
бу: рсақ Ург, Хиқ, бугирсоқ.
бу: т Ург, Хив, Хиқ, Х—асп. оёқ:
рәңгәннъ гөрүп бутъм қаатрадь
(Хив, 1).

бүвәк Х—асп. 15—бәвәк.
бүвәт Ург, Шат. түгон, түсиқ, дам-
ба, сачларъ бар сәвәттъйн, йапа
бәсқан бүвәттъйн (Шат, 4).
бүдрәмәк Ург, Хив. әскирмоқ,
яроқсиз қолга келиб қолмоқ.
бүкәләк Х—асп, Я—ар. = бөкәләк.
бүкләм Ург, Хив, Хиқ, Х—асп.
жайдари мөта, сурп: гәләвәрдь ақ
атънъ бельвә, өзәм тьккән бүкләм

В

ваг ванг: ишъмыз ваг волдь (Хив,
1).

вагламақ вангилламоқ: ваглаб гетъ
(Ург, 1) юришиб кетди.

вагырьдь Ург, Хив, Хиқ, Х—асп.
қий-чув, шовқин: бый вагырьдь йоқ-
рақ жай тапа вьлмъйсәмми? (Хиқ, 4).
ибъйей. вагырьднъ қойышла, аррақа
гетъб ойнашл (Ург, 1).

ваглама Хиқ, II. пиёва, гүштсиз
шүрва. 2. серган.

вадвасъл Хив, Ург. суяк касали
(йиринг оқиб, ҳидланади).

ваззық I. Ург, Хиқ, I. тутантириқ.

ваззық II. Хив, I. чарви устида-
ги юқа парда;

ваззық III. шишган, хўппайган:
бу пахтап ваззық, муна ышамма
(Х—асп, 15).

вазламақ Уг, Хив, Хиқ, I. ло-
вуллаб ёнмоқ: бирдан ёниб кетмоқ;

2. бирдан қизиб кетмоқ, қони қай-
наб кетмоқ.

вах I. вой, аҳ: абдълла гөрсәнәдь,
вах, бър талқын айтавәрдьлә, қойа-
вәр (Ург, 2).

вах II. вақт: бърәв вьлән сәләш-

гөйнәк ейиңдә (Ург, 8).

бүркәләмәк Ург, Хив, Хиқ, Х—асп.

1. бурканмоқ, буркалмоқ; 2. айнимоқ
(хано ҳақида). ҳазва бүркәльб дуръп-
тъ, йағаш йағажакъм йа? (Хив, 1).

бүрүнч+гуруч: Бәрдьвайиъ тойъ-
на иккъ көрпә қапаттъм, индь бър
әләь кила бүрүнч аласақ, боғанъ
(Ург, 1).

Сбүрүч Қинч, 2.—бүрүнч.

Сбүрүчк Ург, Хив, Хиқ, күз (узук,
исиргага қўйиллаган күз).

бүтәв Ург, Хив, Хиқ, I. бүлинма-
ган, бир бутун (нарса); 2. эрга тег-
май, қизангича умр ўтказган аёл
қизи.

Сбүтән Қ—кпр, 3—бөтән.

бүргүн Ург, Хив, Хиқ, Х—асп.

эрталан кейин, индинга: эртән вома-
са, бүргүнда: (Хив, 1); бүргүн базар,
өкьчәннъ аппарьп сатчақман (Ург, 1.)

кәнъннъ гөрсәм, шу вах сәзнән ай-
рълмасам, өлгәймән (Хив, 4).

вах-вах+ оқ-оқ, бай-бай (завқла-
ниш ҳиссини нфодалаш учун қўлла-
нади).

вахе: + бай-бай; воей.

вахым вақф (эски): бу йеллә қади:
мда вахым әдь (Хив, 9).

ва: Ург, Хив, Хиқ, Х—асп. бор:
бойъ ва: дәрәқдъй, ақлъ ва: көрәқ-
дъйи (Хив, 1).

вагм Ург, Хив, Хиқ, у ҳам: вах,
донъмнъ ичнъдәй алтънъм геттъ,
дәп в: ам өльп қаладь (Ург, 1).

ван-беллә у ён-бу ёнлар, у ер-
бу ерлар: йахтъ гөздә ван-белләнь
қара, өжәк бый йелләрә гетмәсьн
(Хиқ, 3).

валуръш Хив, I. йирик савдогар,
йирик савдо билан шугуланувчи.

вәж+ нарса: бър вәж сораб гәлдъм,
тавьббәрсәнъ айтаман, дъйдь қийз
(Х—асп, 10); мәнәт этыб йейән
вәжнъ мазалъ воладъ (Хив, 1); 2. ас-
боб; кий, м: йийтъ вәжләрнъ қазьқа
асадь (Ург, 9). муллала бағнъ қы-
дъръб гәсәлә, вәжләръ йоқ (Хив, 1).

волад Ург, Хив, Хиқ. қонунсиз
қўйилган, янодан бўлган.

волад Ург, I. маҳаллий (аҳоли),
эран, вәли шу ерда туғилган.

вормәк Ург, Хив, Хиқ, Х—асп.
бормоқ: көньлнъ бърә вәр, өзәннъ

йерә вәр (Хив, 1).

Свет Гурл, Минг. томон: уй веткә
кеттъ (Минг, 5) уй томонга кетди.

Свөдә Ург, Хив, Хиқ, Х—асп. у
ерда.

ву у (кишилик олмоши)=ху.

Г

гайпара Гурл, 2=гапара.

гапара Ург, Хив, Хиқ. баъзи бир,
қайбир: гапара адамла палпәс (ис-
қирт) воладъ (Хив, 1).

гәвәләк Ург, Хив, Хиқ, Х—асп.
капалак.

Гәвгүм гира-ширә, қоронғи туши-
ши олдидаги пайт: гәвгүм түшкә сон
екъмьс қалага баръп келәмьс, йах-
шъмь? (Гурл, 3).

Гәвдәшә Ург, 9. катта шокоса; кат-
та хурма.

Гәвдъш Х—асп, 2. чөйдиш.

Гәвдүш Х—асп, 7.=гәвдәшә.

Гәдьк Ург, Хив, Хиқ, Х—асп. 1.
узув кетган чуқурлик, ўнгир жой;

2. дара: узъйн-узъйн шәрчәләнь гәдь-
к, салланганда жарқылдъдь әдьк
(Х—асп, 8).

гәдьр-гүдүр Ург, Хив, Хиқ. га-
дир-будур, нотекис: хыйванъ йаръ
йоль гәдьр гүдүр (Ург, 1).

Гәж Гурл, Я—бзр.=кәж.

гәзьк Гурл, 9=гәзьк.

гәзьк Ург, Хив, Хиқ, Х—асп. гал,
навбат.

гәзмәк Ург, Хив, Хиқ, Х—асп.
кезмок; дайдинок; гүндүз гәзәдь, ах-
шамлықта ухлъйдь (Хив, 1) (топиш-
моқ: ковуш).

уш ашнъ узъйн-узъйн кәсәдь, ах-
шам блән мейманхана гәзәдь (Ург, 1).

гәләк Хиқ, I. оз пахта солинган
юқа чопон.

гәлжәдләмәк Гурл, Я—бзр. эрка-
латмоқ; талтайтирмоқ: баланъ гәл-
жәдләйвурма, йаман үйрәнп қаладь
(Гурл, 3)

гәлин Ург, Хив, Хиқ, Х—асп,
Шат. келин: йахшъ гәлиннъ дьлнъ
йаман қайъи ачар (Шат, 9); қийзла
гәлль гәлин гөрмәкә, гәлин геттъ
гәләк термәкә (Хиқ, 1); бър гәлин
алдъм отърдьм, иккъ гәлин алдъм
днъ дурдьм (Хив, 1).

гәлмәк || гәмәк Ург, Хив, Хиқ,
Х—асп, Я—ар. келмоқ: йа:ръм гәлдъ,
қапъланъ ачыңла, башларъннан тәң-
нә-гълла сачыңла (Хив, 1). йорғи-
жага ат йүвәрдьм йесън дәп, мән
агама хат йүвәрдьм гәсьн дәп
(Ург, 1). ҳәммәдә сәнп ойың, бър
метър гәдсьн бойнъ палаңғымъз дол-
ган соң, гүздә этәмьс тойын
(Х—асп, 1).

гәмә Ург, Хив, Хиқ, Х—асп,
Я—ар. кема: ай жорала, гәмәйә
гьрйәннъ жанъ бър дьйдлә (Ург, 10).

дәйянь бойнда гәмәләр хатар,
сайннан ҳейдәмән, ақ лайа батар
(Хив, 4); иккъ гәмәнъ башшнъ тут-
қан дәйяга гарқ вольтпъ (Я—ар, 1).

гәмьк Хив, Ург, Қ—кпр. кемик
(суяқнинг кемирадиган юшмоқ ери):
гөшнъ сөнәкъ шуннъй гәмьк экән
(Қ—кпр, 3).

гәмьрмәк Ург, Хив, Хиқ, Х—асп.
кемирмоқ: хан гәмьрмәк үчүн балага
бър сүнәк вәрәдь (Хив, 4).

гәмшьк Ург, Хив, Хиқ. кемшик
(тиши тушган).

гәнжә Ург, Хив, Хиқ, Х—асп.
кенжа: паққы мама гәнжә оғльнъ
той этәмьш (Ург, 13).

Гәрдан Гурл, I. майда қамишдан
тиғиз қилиб тўкиладиган сават (ода-
да йирик дон солинади).

Гәрдь Гурл, I. олифта; танноз.

Гәрмәк кермоқ: гәрльмәк—I. ке-
рилмоқ. 2. мақтанмоқ. көп гәрльә-
вөрмә, атан хыйванъ ханъ вәсам
(Ург, 1).

гәтмән кетмон: атъздан гейатър
әлнъдә гәтмән, сәллә, бала, мән
йа:ръма нә дәпмән? (Хив, 1).

гәчч Гурл, Минг, Я—бзр. 1=
геччъ. 2. Ург, Хив. каллаварам: нә
вәла, гәччъмьсән? Хив, 1).

гәшәр савзи: өйдә меймам ба; ба- зардан гәшәр, бүрнич алыб гәлйа- тьрман (Ург. 1).

гечкыйяв *Х—асп. 7.* = гүчкәв.

гечь *Ург. Хив, Хнқ, Х—асп.* эчки: гечыйя ж н кайгысы, қассана йағ қайғысы (*Х—асп. 8.*) гечыйя тайақ йейәсы гәсә чо:пана сү:кәнәр (*Хив, 5.*)

гештә кечаси: бүйүн гештә бьрөн- нь өйно оғыллықа барвәдәм, үчөкь йаман экән, йъқыллп, тас өлвәдәм, дөптә оғрь (*Ург. 12.*)

гьжьк *Ург. Хив, Х—асп.* кичик саватча (ичига нон, гүшт солиб, осиб құлдилар).

ге:жә туи, кечаси: иккьсь ге:жөнъ ге:жә дәмьин, гүньпзын гүньпз дө- мьин ишләп, йахшъ өй сальбалдъла (*Ург. 3.*)

гьжьмәк *Ург. Хив, Х—асп.* кичи- моқ: дамақым гьжьдъ (*Х—асп. 14.*)

гьйәв *Ург. Хив, Хнқ, Х—асп.* куёв: гьйәв паччам, сорасаныз, әгзъ қыйшық, йа:р-йар (*Ург. 1.*) күлдән дан, гьйәвдән оғыл волмас (*Хив, 1.*) ~ гөрәр—чарлар.

гьйәвәнт *Гурл, Я—бзр.* нашаванд, күкнори.

гьлә *Ург. Хив, Хнқ.* гина:тез жү- вап бәрдыләп әтмәцлә гьлә, қадамла муба:рәк, хош гәлдьнъзлә (*Хив, 1.*)

гизләмәк *Ург. Хив, Хнқ, Х—асп.* яширмоқ: кәсәлиъ гизләсәң, өльм а:шкар (*Хив, 1.*) көрпәйә гизләнәмьз дөптә әпәндъ (*Ург. 3.*)

гизләмәжәк *Ург. Хив.* болалар үйини (бекинмачоқ).

гилә *Х—асп. 7, 15.* = гьлә.

гөгәйьн *Х—асп. 7.* = гүгәйьн.

гөзәнәк *Ург. Хив, Хнқ.* элак, гал- вир каби тешик-тешик нарса.

гөзлөк тегирмонга құшилган ст ёки эшак күзига бәғланадиган латта.

гөйк *Ург. Хив, Хнқ, Шөт. 1.* куюк; 2. дог: қыйз баланы сөг:гәннә бәрмәсә, та:өльнчә йүрәкнәдә гөйк- дъ (*Шөт, 9.*) 3. ичи қора (одам).

гөйьм *Ург. Хив.* чала қоронғи, гира-шира.

гөйьндьк *Ург. Хив, Хнқ.* куйган, куйинди.

гөймәк *Ург. Хив, Хнқ, Х—асп.* куймоқ.

гөк күк;—қаваржық—склероз ка- сали. (оёқ шишиб, томирлари қава- риб чикали).

гөммә+сомса, варақи сомса: гөм- мә йемәсәм шора йейәндийм болдъ (*Хив. 1.*) ~ хон (*Гурл, 1.*)—това (сково- родка).

гөһә *Гурл, Я—бзр.* = кө:нә.

гөнәнмәк *Ург. Хив, Хнқ.* ялчимоқ: дәмьрч белә, безчь иштана гөнән- мәс (*Ург. 1.*)

гөнәрмәк *Гурл, Я—бзр.* эскимоқ- гөрәш *Ург. Хив, Хнқ, Х—асп.* гөрәш башландъ, гөрәштә бешьмь- зәй йъқыллық (*Хив, 5.*) йъқылган гөрәшә доймаз (*Ург. 1.*)

гөрлөк *Ург. Хив, Х—асп.* мол- дунё: гөрлөк гөрмәйән гөрлөк гөрсә, гүндүз гүнь чъра йақар (*Ург. 1.*) гөрлөксыз—күрмаған, бошига мол- дунё битмаған: гөрлөксызә гүн доғса, гүндүз гүнь чъра йақар.

гөрьм *Ург. Хив, Хнқ, Х—асп.* күргилик, қисмат: хә ила:йә гөрьмьн- нь гөрьб өлгьйсәң (*Ург. 1.*)

гөрләк *Ург. Хив, Хнқ, Х—асп. 1.* гүристон, мозор; 2. жақаннам: йедьл гөрләкә от йақып, сәккьзынжыйә кү:рт қыдърьб йүрьпть (*Ург. 1.*) (те- гирмон новига тушиб, тирик чыққан маъносида)

гөжә I. *Ург. Хив, Хнқ, Х—асп.* гүжа (овқат).

гөжә II. күксултон (мева)нинг бир тури;

гөжә III. *Х—асп. 14.* тутнинг бир тури.

гөшәмәк *Хив, Х—асп.* көвшәмәк.

гүбөләк *Гурл, Я—бзр.* = гөвөләк.

гүбь *Мнғ, Гурл, Я—бзр.* кув

гүгәйьн *Ург. Хив.* игпашша, сўна.

гүдүрдь *Ург. Хив, Хнқ, Х—асп.*

гулду:гулду: гулдираш: лешана чъкып қаранла, арванъ гүдүрдьсь

гейатър (*Ург. 1.*)

гүдүр-гүдүр гулду:гулду: гү- дүр-гүдүр сәс гәлдъ, чъкып қаран

кьм гәлдъ? (*Х—асп. 7.*)

гүдүрләмәк *Ург. Хив, Хнқ, Х—асп.* гуллирамәк: гүдлярма:ма

гүдлярәб гәйатър, йағыш йагадъ дьй- вәр (*Ург. 1.*)

гүжүм+сада қайрағоч: гүжүмьин са:йа, үзүмьин ми:вә бәрғьйсән (*Ург. 1.*) гүжүмьн тейндә уллъ ша- сьпа шасьпада отьрган кьм, жан ана (*Хнқ, 2.*)

гүзәра *Ург. Хив.* қадрли; ортик: сөнъ ата-әнәмнән гүзә:ра гөрәмән (*Хив, 1.*)

гүзә *Гурл, 3.* күзача, хурма.

гүзәр+дарәдан ұтадиган жой ке- чув: неддь дерйа, иккь гүзәрьн йаман, бьрьсьннән өтәр-өтмәсьн гү- ман (*Хнқ, 4.*)

гүзәрман *Х—асп. 3.* қайиқчи, дарәдан ұтказувчи.

гүлвәнт *Гурл, Х—асп.* хотин-қиз- ларинг бүйнига тақадиган безак.

гүлдьрма:ма *Ург. Хив, Хнқ, Х—асп.* 1. момақалди:роқ: асманнъ булът чолап, гүлдьрма:ма гүдлярәдъ (*Хив, 1.*) 2. *Гурл, Мнғ.* бир тур ұт. гүлльйән *Хив, 7.* кувутка (күлға чикадиган яра).

гүлтараш *Ург. Хив, Хнқ, Х—асп.* яғи:урилган пахса деворга безак туширадиган асбоб.

гүльшәмәк *Ург. Хив, Хнқ, Х—асп. 1.*

кулишмоқ; 2. кула бошламоқ: бала гүльштъ бола кула бошлади.

гүньнрдемәк сўзламоқ, гапириш- моқ: нәгә гүньнрдемьйсән? (*Х—асп. 7.*)

гүнрәмәс *Ург, Хив.* индамас.

гүпъ *Х—асп. 14.* = күпъ.

гүппь *Гурл, Мнғ.* қисқа пахталик камзил.

гүрьн *Х—асп. 7.* = гүррьн.

гүррьн I. гап, сүз: ила:йа, варсақы гүррьн курғай (*Шөт, 9.*) 2. „гап“, зиәфат.

гүррьнләмә *Ург. Хив, Хнқ, Х—асп. 1.* сухбат; 2. маслахат: бү- йүн геч гүррьнләмә воладъ, йашу- льланъ айтъб гәлөвәр, дәдъ (*Хив, 1.*)

гүррьнләмәк *Ург. Хив, Хнқ, Х—асп.* сўзлашмоқ; сухбатлашмоқ.

гүчкәв *Гурл, Я—бзр, Хив.* ич куёв: әльдәнь гучкәв гьрийьзп, той әтп, тама:ша әтп, мурад-махата йетәдьлә (*Хив, 7.*)

гүгүт-гүт *Хив, 1.* пичир-пичир, ши- вир-шивир:

гүгүтләшмәк *Хив, 1.* пичирлаш- моқ, шивирлашмоқ.

гү:чкьйәв *Х—асп. 14.* = гүчкәв.

Ғ

габрьшмақ *Гурл, Хнқ, Я—бзр.* янглишмоқ, хато қилмоқ: дү:штә габрьшсаңам, ишта габрьшма (*Хнқ, 11.*)

гавача *Гурл, Я—бзр. 1.* узун то- лапа пахта; 2. = гө:вача

галағарва *Гурл, 3.* = адақ.

галәкә *Хив, 7.* тамба (икки учи икки томондаги деворга тикиб қүй- ладиган узун ёғоч).

галъ+гилам:галъ сассан, қоншы- на сат, бьр қырасьнда үзьн отьра- сан (*Хив, 1.*)

галлъ-ғашъ ташвиш, бош оғрик: өйи: галлъ-ғашъсь вьлән йүрьпмән (*Хив, 1.*)

галтың чукурлик, ўнқир: арва гал- тына түшп кетть (*Гурл, 3.*)

галча пакана, митти: байақрақ бьр

галча адам сьзын сораб йүрвәдъ (*Хив, 1.*)

ганжар ханжар: қыйзың өлдьрмә- кә ганжарьнъ чъқарадъ йьйът (*Хив, 1.*)

гангырав *Хнқ, 11.* = қонгырав.

гаравахана харобалик: ҳула куда волжақ экән, бьрьсь қыйзың қал- нынына ом мьң гаравахана айтпть (*Хнқ, 3.*)

гаррьм *Бғт, 3.* = қа:ръм.

ғьжьм *Ург. Хив, Хнқ, Х—асп. 1.* жужун, жужунча: нуллавайдан гәль- шьннән айнанъйн, ғьжьм қастън гьйьшьннән айнанъйн (*Хив, 1.*) 2. сиқим: гүнь вьлән маллара бьр ғь- жьм от самъйсән. (*Ург, 10.*) 3. ғь- жим: ешкьинь элдъ қара ту:т вол- ғай, йүрәкләрьн қара ғьжьм от вол- ғай (*Хнқ, 1.*)

Ғыйва кўрпа, тўнга солиш учун тайёр қилиб кўйилган пахта тутами: анам кerpяйэ беш ғыйва пахта салды (Қ-кпр, 5).

Ғылжаймақ *Хив, 1.* тутилиб тапирмоқ (мастларга хос).

Ғыр~волмақ (*Я-бзр, 6*) гиргиттон бўлмоқ; ғыр-ғырчи кетийи (*Швт, 11*) садағанг кетай.

Ғырав *Х-асп, Бгт, иш; 2.* қамишнинг бир тури

Ғырч~парч этмек—босиб тикмоқ; пахтаи қанара ғырч-парч этък (*Ург, 14*).

Ғышша *Ург, Хив.* қамиш (ичи тўқ қамиш).

Ғовача+ғўза, пахта: ғовача, ағзын гўлсын, алтына мағзын долсын, палапымъз йўз олсын, ачъл-ачъл, ақ алтын (*Хив, 1*) екъзнъ мьндъм, қойнъ күтәрдым, ғовачага ги:злэндъм (*Хив, 1*) —(топишмоқ; этик, телпак, кўйлак)

Ғовуш+жўхорининг кўки, моллар учун экилган жўхори: бастърмага бастърғанъм ғовуштъ, аяқында эмърканъ көвштъ (*Хив, 1*).

Ғоз+ёнгоқ.

Ғолагър *Хив, Хнқ, Х-асп.* том устига гувала қилиб бостириладиган лой.

Ғолангър *Ург, 1=Ғолагър.*
Ғ-голача *Гурл, 1.* гўлача; 2. кичик кўза: сыйгърнъ ғолачага сагдым (*Қ-кпр, 3*); 3. *Қ-кпр, Хив.* буйи пакана семиз олам.

Ғомча *Гурл, 3, 4.=омча.*
Ғопа *Гурл, Я-бзр.* қамишнинг ўсиб тургани, кўки.

Ғора 1. пишмаган. хом; 2. *Гурл, Мнғ,* шингил, бош: бър ғора йўзүм (*Мнғ, 7*).

Ғораламақ *Ург, Хив, Хнқ, Х-асп.* гўра бўлмоқ; мева солмоқ: үзүм ғоралаптъ (*Ург, 10*).

Ғоч *Ург, Хив, Хнқ, Х-асп.* ~ йыйт—азамат йигит: ғоч йыйтлэ наласъна-йей, бэлэнт дагла дада гәлдъйей (*Хнқ, 1*).

Ғувуш *Ург, 1=говуш.*
Ғудалақ *Ург, Хив.* пакана, семиз (одам, ҳайвон).

Ғултум қултум: бър ғултум йутъ-видъм, кэвнъмдъ айнытъп барватър (*Гурл, 1*).

Ғулун *Бгт, 3.* ўрик.

Д

даббъ *Гурл, 3.=доббъ.*
дабрънмақ *Гурл, Я-бзр.=даврънмақ.*

дав *Мнғ, 1.=дава.*

дава 1. *Давво,* низо.

дава 2. *Ург, Хив, Хнқ, Х-асп.* дуо; *давайъ салам*—дуойи салом. қанъ мана йат елләдә мейръван, мейръван экәмә *давайъ салам* (*Ург, 1*).

давача *Ург, Хив, Хнқ, Х-асп, Швт.* тумор: ейваныңнъ дэвэрэкъ ғовача, мәтъринъ дэвэрэкъ давача (*Швт, 9*).

давръқмақ *Гурл, Я-бзр.* асовлғнмоқ, хезланмоқ: арбага йаңға қошқан аттай, не сен давръгавърсән? (*Гурл, 3*).

даврънмақ *Хнқ, Қ-кпр.* 1. хўмраймоқ, хўмрайиб қарамоқ. 2. дўқ урмоқ, хезланмоқ: даврънма сән мана, мән сәнъ атаишъ өлдърдымъйа? (*Хнқ, 11*).

давшан *Хив, 1=тавшан.*
дағылмақ *Ург, Хив, Хнқ.* тарқалмоқ, сочилмоқ: қойла дағылб геттъ (*Хив, 1*).

дағымақ *Хнқ, 1.* даңымақ 2. дағын *Ург, Хив, Хнқ, Қ-кпр.* ...да (боғловчи-юклама): ҳәр қассъ бый этәк даш терьб гәлэдълэ дағын, бөрнъ қаннъна салтъп тькәдълэ (*Хнқ, 11*).

дадав *Ург, Хив, Хнқ,* тик:~дурмақ—тик турмоқ, рост турмоқ.

дадъмақ *Ург, Хив, Хнқ,* татимок: арзаниң шорвасъ ладъмас (*Ург, 8*).

дайав *Ург, Хив, Хнқ, Х-асп.* 1. кема тағи (кемани сув ўртасига йўналтиришда қўлланилган узун таёқ—шест). 2. ишчан; чайир (одам).

даймақ *Ург, Хив, Хнқ.* суямоқ: таямоқ: о:дънынъ аяма, наньинъ дайама (*Хив, 1*).

дайъ *Гурл, Мнғ, Я-бзр.=да:йъ.*

дайынмоқ *Ург, Хив.* сийпанмоқ, сирганмоқ: бу:за дайымақа геттъ болава (*Ург, 3*).

дайқъ *Гурл, 3.=дақма 2.*
(дақма 1, *Ург, Хив, Хнқ, Х-асп.* ёлгончи, лофчи)

дақма 2. дангаса, ялқов: атнъ дақма этъпсән (*Хив, 4*).

дал 1. *Ург, Хив, Хнқ, Х-асп.* 1. тол (ходаси);

дал 2. тут барги: ноққан йенә он тун дал йыйдъ (*Хнқ, 11*).

далан+йўлак хона: узун-узун даланлада данъштъқ, йең у:жъннан кәмьт-нават алъштъқ (*Хнқ, 4*). узъйн даланлада қурын мейльснъ жақырдагъп сәлләтънлэ рейсьнъ (*Ург, 3*).

далвърамақ *Ург, Хив, Швт.* бехузуз бўлмоқ: йүрәкъм далвъраб геттъ (*Швт, 5*).

далвърамақ *Хив, 5.=далвърамақ.*

дамавча *Қ-кпр, 1=тамақча.*
дамақлашмақ *Ург, Хив, Хнқ, Х-асп.* овқат қилишмоқ, бирга овқатланмоқ: отърын индъ бзэ вълән дамақлаштъп кетън (*Ург, 11*).

дамақсав *Ург, Хив, Швт, Х-асп, Хнқ.* хўра, овқатни кўп еюувчи: дамақсав адам нәнъ қойсаң йыйвәрәдъ (*Швт, 9*).

дамар *Ург, Хив, Хнқ, Х-асп.* 1. томир: гетәрб урган чөләкдъйн, дамарларъ бъләкдъйн қайтн энәсьнә бър салам (*Ург, 1*). 2. илдиз: аған дамар ағдармақа геттъ (*Хив, 4*).

дамъзлық *Хнқ, 1=ақлық.*

дамлық 1. *Ург, Хив, Хнқ,* харобаланқ, хароба уйлар.

дамлық 2. *Х-асп, 5.=ақлық.*

данъгмақ *Гурл, 4.* тос; тоғора.

данъмақ 1. *Ург, Хив, Хнқ, Х-асп.* тангимоқ.

данъгмақ 2. *Гурл, Мнғ, Я-бзр.* тутамок.

данъштърмақ *Хнқ, 1=донғыш-търмақ.*

дар 1. *Ург, Хив, Хнқ, Х-асп.* 1. тор, ешъқ қар, өй дар, ешмуратвай-шъында той вар (*Хнқ, 1*).

дарга+капитан.
даръ *Ург, Хив, Хнқ, Х-асп.* ўрик.

дарълмақ *Ург, Хив, Хнқ, Х-асп.* йўламоқ, йўлиқмоқ. дарътмақ йўлатмоқ: мунъйн а:дамнъ өйнә дарътма! (*Ург, 1*).

даръмақ *Ург, Хив, Хнқ, Х-асп.* кўмақлашмоқ; далда бермоқ: шүңчәл-ль қысынганда бъръсь маңа даръмадъ (*Ург, 10*).

дарйан *Ург, 13.=дәрйан*
дархан озод эркин:~болмақ (*Мнғ, 5*) озод бўлмоқ, бұшмақ.

дасқар *Ург, Хив, Хнқ, Швт.* чумчуқнинг бир тури (одатда болалар сақлаб, қўлга ўргатадилар). мән дүзый тайхана астар волайтн, эльңдә гәздърсән, дасқар волайтн (*Швт, 1*).

дасламақ *Ург, Хив, Хнқ, Х-асп.* 1. қирмоқ, сидирмоқ, шилмоқ. (тери гўштдан ажратилгандан кейин қолган ёғни пичоқ билан тозаламоқ). 2. рандаламоқ.

дасмал+Ург, *Хив, Хнқ, Х-асп.* қозон ювгич, қозон чочиқ.

дә: *Ург, Хив, Хнқ, Х-асп.* 1. ва, ҳам: гәлдъ-да: геттъ (*Ург, 1*), 2. лекин, аммо: эмәтвай гейәнәкән-дә: мәнъ гөрмей гетъп қалъптъ (*Хнқ, 1*).

дә:йъ *Ург, Хив, Хнқ, Я-ар.* 1. тога: үйәннъмән сәнъ да: йъм дәмәкә, индъ уйаламан йа:ръм дәмәкә (*Х-асп, 12*). дад эльмәнн геттъ ромал, альб бәрнъ, жанъм дайъ (*Я-ар, 3*). 2. *Хнқ, 1.* почча.

дар 1. дор (уйин); 2. *Ург, Хив, Х-асп.* кийим осадиган дор: дар ағача асьлдъ сарънжәкым, өйә гәрб йеглъйдъ гәли:нжәкым (*Хив, 1*).

даръ *Ург, Хив, Хнқ, Х-асп.* дори.

дәблэ *Гурл, Я-бзр.=дөвлэ.*

дәв 1. *Гурл, Мнғ, Я-бзр.=дөв.*

дәв 2. *Ург, Хив, Хнқ, Х-асп, Швт.* ~дәрпәнцьсьс—тұхтовсиз, сурункасига: шу йль дәв—дәрпәнцьсьс вольп йағыш, қар йағдъ (*Ург, 1*).

дөвлэ *Хнқ, 1* || дөвлэ.

дөвмәк *Швт, 6.=дөвмәк.*

дөвръ *Ург, Хив, Хнқ, Х-асп.* телпакнинг бир тури (тепа ва қуйи қисми бир хилда бўлади).

дәғәлэй *Гурл, Мнғ.* қалмоқ; шляпа.

дәғдъ *Гурл, Мнғ,* этик ичидан киядиган юнг пайпоқ, юнг мақси.

дэгьш *Гурл, Я—бэр, Берун.* смирш; киргоқнинг упирилиши: „Правда“ калхазьның бэр аз йерлэринь дэгьш алдъ (Берун, 1).

дэгьшмэ *Гурл, Я—бэр,* ҳазил: сенъ дэгьшмэи мана йақмадъ, жорз (*Гурл, 9*).

дэйвал *Бгл, 7,* = дивал.

дэйял *Хиқ, 1* = дугул.

дэймэк *Ург, Хив, Х—асп, Хиқ,* тегмоқ. йа:ръм босан гэл йанъма, йа:р вомасаң, дэймэ мана, (*Хив, 1*). дэйиэне дэйи, дэйиэиэне кэсак ама (*Ург, 8*). дараганда йерэ дэйэр са:чъинъ бър дараб ермэдъм, агам гетэлъ (*Ург, 3*).

дэк *Ург, Хив, Хиқ, Х—асп, Я—ар, Швт.* тек, тинч: уйалган дэк дурмас (*Я—ар, 2*); дэк дурмаган доқ дурар (*Ург, 8*).

дэкэнэ *Гурл, Я—бэр=тэкэнэ.* дэквэрдэ *Ург, Хив, Қ—кпр, Хиқ.* тездэ, осонлик билан: палиъ дэквэрдэ оннатъб болмъйдъ (*Ург, 10*). бу иштъ дэквэрдэ бежэръб блмъйсэн (*Қ—кпр, 9*).

дэлвэ *Ург, Хив, Х—асп.* телба, тентак: йа:р, йа:р эттъи мэнъ, дэлвэ хййал эттъи мэнъ (*Ург, 8*).

дэллэмэк *Ург, Хив, Хиқ, Х—асп.* терламоқ: кэгмэн урп, чыққа-чыққа дэллэдъм (*Ург, 3*); ди:шьмнъ те-йдинэн дэллэдъм (хордим)—(*Хив, 1*).

дэллэ *Хиқ, 1.* кўшмачи, даллол. дэллэк *Х—асп, 1.* кигизнинг бир тури; 2. *Ург, Хив, Хиқ, Х—асп.* терлик (тўқим остидан кўйиладиган кигиз парчаси): қомча вълэн дэллэк алып чық, атъ эйэллэ, қалага варъб гэлэсэн (*Х—асп, 5*).

дэлтэк *Хиқ, 1.* ўсимликнинг бир тури (туя товои).

дэлтър *Х—асп, 1.* ўсимликнинг бир тури.

дэмър *Ург, Хив, Хиқ, Х—асп, Қ—кпр.* темир: даштан қаттъ айақы, дэмър мыйхлъ туйақы (*Хиқ, 11*) (топишмоқ: от). ~чъ темирчи: энэ, энэ, мэн дэмърчъ устага шэгът воламан, дэптъ ортанчъ оглъ (*Хив, 4*); дэмърчъ тақага йалчъмас (*Қ—кпр, 8*).

дэмкөтэ *Ург, Хив, Хиқ, Х—асп.* 1. ҳарсиллоқ, тез-тез нафас оладиган (одам); 2. йўталиб юрадиган (киши).

дэмърлэмэк *Ург, Хив, Хиқ, Х—асп.* Қ—кпр. термилмоқ: үчэкэ чықвэдъм ки:рич сэрйин дэп, дэрт йа:на дэмърлэдъм, йа:рич гэрйин дэп (*Хив, 4*). хэммэ вах қазана от йаққаннан кэ-лып, дэмърлэб отърадъ бу бала (*Қ—кпр, 3*).

дэнгэнэ *Гурл, 9.* „ган“, знефат: халпана.

дэндърэмэк *Ург, Хив, Я—бэр.* дайдимок, санқимок: мундэтъп, дэндърэб йүрмэ, бала, кьшьгэ сес тьй-дърэсэн (*Я—бэр, 6*).

дэн *Ург, Хив, Хиқ, Х—асп.* тенг, баробар; атам мэнъ өз дэньмэ бэр-мэдъ (*Швт, 9*). иккъ куда дэн дуръп, той бэрэдъ йа:р-йа:р (*Ург, 1*).

дэнлэмэк *Ург, Хив, Хиқ, Х—асп.* Швт. тенгламоқ, тенглаштирмоқ, ўлчамоқ: қапъ аркасында андъб ду-раман, бойинъ бойъма дэнлэб гэрэ-мэн (*Ург, 1*).

дэнэнэ *Ург, 12* = дэнгэнэ.

дэнсьмэк *Ург, Хив, Хиқ, Х—асп.* тенгламоқ, тенг кўрмоқ; менсимок: бькэм мэнъ дэнсьмъйдъ, мэн бькэмнъ дэнсьмъиймэн (*Хив, 1*).

дэнэ *Ург, Хив, Хиқ, 1.* тепа; те-палик; 2. бошнинг тепа қисми.

дэнэлэш *Ург, Хив, Хиқ, Швт,* Қ—кпр. тепалаш, ур-йиқит.

дэпэн *Хив, 1.* баланд буйли, йирик жуссали (одам).

дэпмэк *Ург, Хив, Хиқ, Х—асп,* Швт. тепмоқ: эшшэк эшшэк сэмърсэ, ейэсынъ дэпэр (*Хив, 1*); дэптъм сандық ачълдъ, дүймэлэръ сачълдъ (*Ург, 1*).

дэпкъ *Ург, Хив, Хиқ, Х—асп.* 1. тепки; ат дэпкъсь; 2. тепки: мълтық дэпкъсь; 3. пих: хораз дэпкъсь (*Хив, 1*).

дэпмэ *Ург, Хив, Хиқ, Х—асп.* 1. шолн туядиган катта ўғир (унга от, туя кўшилларди): шалънг дэпмэдэ дэ-вългэммъ? (*Х—асп, 1*); 2. ~дуқан—дўконхона.

дэрэз *Хив, 1.* новча (одам). дэрэк *Ург, Хив, Хиқ, Х—асп,* Қ—кпр. терак: бойъ ва: дэрэкдъйн, ақлъ ва: керэкдъйн (*Ург, 1*).

дэрэчэ *Гурл, Я—бэр.* уй деворининг юқори қисмида шамола кириб

турини учун кўйилган махсус те-минчи.

дөрэ *Гурл, 3* = дэрэ.

дөрйа *Ург, Хив.* доира.

дөрйан *Хив, 1.* хонаки ўчоқ олди-да утириш жойи.

дөрйэ *Гурл, 3* = дейра.

дэрпэнмэк *Ург, Хив, Хиқ, Х—асп,* Қ—кпр. кимирламоқ, ҳаракат қил-моқ, силжимок: шамал вомаса дэрэ-кнъ ужъ дэрпэнэмъ? (*Ург, 10*): дэр-патмэк 1. кимирлатмоқ; тебратмоқ: ачнъ селләтэ, доқнъ дэрпетмэ (*Хив, 1*); 2. терватмоқ: ийэннъ дэр-патъб дур, мэн ки:ръмнъ йу:п алъйн (*Ург, 3*).

дэррув *Гурл, Я—бэр.* дарров, тез: кегэнэн дэррув таза йарганга бар-сын (*Гурл, 1*).

дэрэ+гўнг, маҳаллий ўғит.

дэсвэрдэ *Ург, 5.* ўқловнинг кичик тури.

дэскэ асбоб-ускуна; дов-доска.

дэсмал *Гурл, 1* = дасмал.

дэъль *Ург, Хив, Гурл.* жинни, тен-так; шўх. бойнъма асқанъм қалампър дэъль, агамнъ гэрмэсэм, боламан дэъль (*Хив, 1*).

дэънъ уқув дэр кьмнъ дэньмъ, тэзэк термэк, ивэсынъ ағдаръп, қу: рьсэнъ алмақ (*Хиқ, 1*). (ҳар ким-нинг ҳам кўлидан келавермайди).

дейдъ-деймэдъ *Хив, 1.* ўта ёлғон-чи, минг гапидан бир гапи рост (одам).

деймъсьз *Ург, Хив, Хиқ.* тегдир-мас, тегнб бўлмайдиган, жиззаки. деймъсьзэ деймъ дейсэ бър салар, йүрэкъ жай тапмъйн қозғалаң тапар (*Ург, 1*).

дейшмэ *Ург, 1* = дэгьшмэ

деймэк *Ург, 8* = дэймэк.

дейра *Ург, Хив, Хиқ.* дарэ: йүр-дон дейра, отърган борйа (*Ург, 1*).

дешчэ *Я—бэр.* 1 = дэрчэ.

деш *Ург, Хив, Хиқ, Х—асп:* таш-қари, сиртки томон: дешъ бүтүн, ичъ түтүн (*Хив, 1*); адам аласъ ичъиндэ, мал аласъ дешъндэ (*Хиқ, 1*); ичъ ундъйн, дешъ қандъйн, отършъ абдълаҳандъйн (*Хив, 1*). Топишмоқ: ида—жийда).

дэгьгьдэмэк *Ург, Хив.* кучли қал тирамоқ, даг-даг титрамоқ.

дэгьдэрэмэк *Гурл, 3* = дэгьгьлдэ-мэк.

дэгьр *Ург, Хив, Хиқ, Х—асп.* чигирининг қасноғига биркитиладиган хурма шаклидаги идиш.

дэгьржэк *Ург, Хив, Хиқ, Х—асп.* тилдирак: пайъз гэлэр гүлдэрэп, дэгьржэкъ йўлдърап, ичъндэ бър пасан қыйз дьл бьлмъйдъ жулдърэп (*Ург, 1*);

дэгьрмэн *Я—бэр, 7* = дьйрмэн.

дэгьрчэк *Гурл, 1* = дегьрчэк.

дьйэ *Ург, Хив, Хиқ.* туя: дьйэнь уллэсь көпърнъ устындэ тайақ йьйдъ (*Хив, 1*).

дьйрмэн *Ург, Хив, Хиқ, Х—асп.* ёргучоқ, қўл тегирмон: дьйрмэн тартмақа дэрманъмъз йоқ, харазнъ қошмақа энжамъмъз йоқ (*Хив, 1*).

дьйм дим: дова буйун дьйм болъб дуръптъ (*Хиқ, 1*).

дййу: *Ург, Хив.* тергов: қыйз кь-шьйэ қыркъ өйдэн дййу: (*Ург, 7*).

дькъ *Ург, Хив, Хиқ.* тик; ~ йаргы—тахта тиладиган катта арра; ~ пешън пешин — туш пайти.

дыкленмэк 1. тикланмоқ;

дыкленмэк 2. *Ург, Хив.* тикилмоқ: кепэрэтъмэ мал гэлъптъ йүклэньп, энэбйй, көп қарама дыкленъп... (*Хив, 1*).

дын *Швт, 11.* чек, чегара; 2. ми-норача (кўйчивонлар саҳрода кўйлар-ни кузатиш учун ясайдилар).

денкьлдэмэк липилламоқ; милт-милт қилмоқ: чъра дьнкьлдэп дурълтъ (*Хиқ, 1*).

дэркэ *Ург, Хив, Хиқ, Х—асп.* омочнинг қулоғи.

див *Ург, Хив, Хиқ, Х—асп, Бгт.* тул: йан бойнда бър див үзүм, шахаларъ дүзүм-дүзүм (*Хив, 1*); арқа йанда бър див далъм босакэн, далъ-ма байланган малъм босакэн (*Ург, 3*).

диввал *Ург, Гурл.* девор: үчэкэ чықвэдъм, дэрт йанъм диввал, энэ дэп йегльймэн, йүрэкъм элван (*Ург, 1*).

диз *Ург, Хив, Хиқ, Х—асп.* тизза: бър бэрэ дэптъ дизъмэ, алтъ айда гэдлъм өзъмэ (*Хив, 1*). өзэ йернъ тэйндэ, гүжъ икки дизъндэ, оттъз икки ағьйнъ бър-бърне изъндэ (*Ург, 1*). (Топишмоқ: чигирик).

дим *Ург, Хиқ, жим.* овозсиз:

нәйә дим отьрысыла, сөлләңлә ахыр (Ург, 1).

динмәк Ург, Хив, Хнқ, Х—асп. тинмоқ: Өзбәдән дингәй илағым (Ург, 1).

динч Ург, Хив, Хнқ, Х—асп, Шөт. тинч: эдькын қончә йоқ, өйдә отьрыб динчә йоқ, бьрйәдәйә бьр салам (Шөт, 9).

дирәв Ург, Хив. тиргак, тиргович.

дирәмәк Ург, Хив, Қ—кпр, Шөт, Хнқ. тирамоқ: ашпъчақит қайрадыла, дамақыма дирәдәлә, жан апажан, нейдә восан, йельшә гөөр (Ург, 1).

дирь Ург, Хив, Хнқ, Х—асп. тирик: айралық дәмәңлә, тәным қашшәйдә, дирь айралықтан өлым йахшәде (Х—асп, 4).

ди-ди-т Ург, Хив, Хнқ, Х—асп. тит-пит, тилка-пора.

диш Ург, Хив, Хнқ, Я—ар, Шөт. тиш: агзәнда бьр дишә йоқ, хеч кьм бьлән ишә йоқ, уалтә мамага бьр салам (Хив, 1).

дығырық Ург, Хив, Хнқ. тор күча, жин күча.

дйғ Ург, Хив, Хнқ. чек, чегара, (ахлоқий норма): бу қыйз дйғдан чыққан (Хив, 1).

дъм + 1. жуда, ғоят: дъм истәдъм, қара гөзәм гәлмәдә (Хив, 1); 2. мутлақо, хеч: ақыл дейән нәссәдән дъм бәрмәптә сана (Ург, 1). хәл тугт пшып, дъм йемәдәм (Хнқ, 3).

дьмармақ Гура, Минг, Я—бэр. ортик чарчамоқ: пай, қапғылғанай, йахшърак бьр машын душ кемәдав, дьмарьп қапгыс (Манг, 1).

дъмжықмақ Ург, Хив, Хнқ. хидланмоқ, сасимоқ: ет дъмжъқып қаптә (Хнқ, 1).

дьямақ Ург, 10=дунмақ. **дьянақ** 1. Ург, Хив, Хнқ. Х—асп, Шөт. 1. тирноқ: узун-узун бармақынән айнангын, йарашыгль дьянақышан айнангын (Хнқ, 3); ет дьянақтан айрғамас (Ург, 10); **дьянақдьян**—озғина, жиндақ: мән ишләйән ишымнән дьянақдьянәм кәмьс тапа велмьйсән (Хив, 5).

дьянақ II. бинонинг фундаменти. пойдевори (пойдевор ўринга қўйылған якан ёки қамш қатлами).

дьяламақ Хнқ 11, 1. дирйламақ, 2. жирйламақ, чатоқ қилмоқ.

дьянақ Бгт, 5 = дьянақ. **дьяшан** Хив, 7. = дешан.

доббь Ург, Хив, Хнқ. қорин одадан ташқари катта (одам, хайво).

довул Ург, Хив, Хнқ, Шөт. шамол насвай чәксәң довулда чәкмә, довулда чәксәнәм авулда чәкмә (Шөт, 3).

доврнмақ Қ—кпр. 7-даврнмақ-догма + 1. дурдан (кулдан) бұлған ұғил (әски), 2. ұғил: сылайт догмась қалтырар, әнәкләр шалтырар (Хив, 1).

догмача + ұғилча: догмачамзнь тойына бақпй қойпымз бу қочқарнь (Шөт, 7).

догмақ Ург, Хив, Хнқ, Бгт, Х—асп. тугмоқ: шу отьрышлә хатнама оғыл догамъ (Ург, 3) тьлкь богаз вольт, йолда алтә бала догадә (Хнқ, 4).

дограма Хив, 1. овқатнинг бир тури.

догрнмақ Ург, 1 = даврнмоқ. **додақ** Ург, Хив, Хнқ, Х—асп. лаб, дулоқ: бәркь бй йықа додақын сормақа муштақман (Хив, 1). дуз сормақа додақ гәрәк, сьркә сормақа—усул (Ург, 1).

доддә Ург, Хив, Хнқ. бепарво; анқов: қара кәмзорыннь бьчмәкә гәлдәм, памьль чайыш ичмәкә гәлдәм, қара дәсәм, қарамьйсән, қара гөз: сәньдйи доддәдән гечмәкә гәлдәм (Хив, 1).

доққыз Ург, Хив, Хнқ. тўққиз: ~ бәркәш—фотиҳа қилинғандан кейин қизниқидә олиб бориладиган тўққиз товоқ.

доланмақ Ург, Хив, Хнқ. қайрилмоқ; эгилмоқ: салам бәрдәм дал чывқдей доланьп, саламьмнь алмей геттә айланьп. (Хнқ, 4).

дом Ург, Хив, Хнқ, Х—асп. тўнг; ўжар; ~ бойн—ўз сўзли, қайсар: Керьм дом бойн экән, оқышнь ташаб геттә ахыр (Ург, 1).

дон + 1. муз: суштә үстән доң алтньтә (Хнқ, 1); дағал, қўпол. **дон** II... гача, қадар: шу вахта дон гәлмәдә (Хив, 1). **дон** III Шөт, 7. = дом.

доньштырмақ эплаштырмақ: Өзьмә дордан доньштырьб гәлийатырьмз (Ург, 13).

донмақ Ург, Хив, Хнқ, Я—ар, Х—асп. совқотмоқ: сынайт доңмас, қалтырар, әнәкләр шалтырар (Хив, 1). **донпъ** Я—бэр, 4 = топпъ. **достърхан** Ург, Хив, Хнқ. дастурхон.

дохсан Ург, Хив, Хнқ, Х—асп, Я—ар, Шөт. 1. тўқсон; 2. қишнинг боши (ноябрь охири ва декабрнинг боши) шалт дохсанда дөкьләдә (Шөт, 7).

долъ Ург, Хив, Хнқ, Х—асп, Я—ар, Шөт. тўла, тўлиқ: достърхань алдыдә долъ дургай йар-йар (Хив, 1).

дөв Ург, Хив, Хнқ. дөв: бәрп бй өйә гьрып қараса, бй дөв отьрылтә (Хив, 9).

дөвмәк Ург, Хив, Хнқ. туймоқ: соқынъ иккь эльн вьлән дөв, бьр эл вьлән ишоламъ (Ург, 1).

дөвүл Ург, Хнқ, Х—асп. ёғ идиши (одада ёғоч ёки қовоқдан бұладн): дөвүллә өйдә ант ичмә (Х—асп, 7).

дөвлә (Хив, 1. = дөвүл. **дөгмәк** Х—асп, 7. = дөвмәк.

дөкьм Ург, Хив, Хнқ. маҳаллий ўит: ой атъза говачань әктьлә, дөкүмьнь йеккә-еккә дөктьлә (Ург, 1). **дөкьн** Шөт, 9 = дөкүм. **дөл** Ург, 1. спирма.

дөлә Ург, Хив, Хнқ, Х—асп, Я—ар, Қ—кпр. бостирма; тьлкь борньн бьр дөләйә алыпарадә тоуқ оғыллаб йемәкә (Я—ар, 3); 2. кулба; уй: бьзнә дөләнәм бьр көрп кеттә (Қ—кпр, 9).

дөнмәк + 1. айнимоқ, қайтмоқ; ўзгармоқ: ләбьдән дөндә (Хив, 1); ашықлықнь оть соммас, мән дөнәмән, койньн дөнмәс (Хив, 1). дәр хыйалгн дөммә (Гура, 3). 2. товланмоқ: өйньмдә гөйнәкмь дөнәвәрәдә, изьмдә душмалла өләвәрәдә (Ург, 1). 3. айланмоқ: ешьтәсәм, йар өйләнпть, йагса донгәй сәнь тойн (Қ—кпр, 1).

дөрәмәк Ург, Хив, Хнқ, Шөт. вушудга келмоқ, пайдо бұлмоқ: бьр вушман дөрәптә мән қастьма, өлмәсәм, алаарман аяқ астьма (Шөт, 6).

дөрәтмәк Ург, Хив, Хнқ, Х—асп, Шөт. яратмоқ, урчитмоқ, кўпайтирмоқ: дөрәтсән, ая қаладә, дөрәтмәсән, бад қаладә (Хив, 1).

дөрәмәк Гура, 3. = дөрәмәк. **дөшәк** Ург, Хив, Хнқ, Х—асп. тушак: йахшә дөшәк үстьндә йатқан балам, йар-йар (Ург, 1); йол үстьндә дөшәк, шунт бьлмәйән әшәк (Хнқ, 11). (топишмоқ: кўприк)

дөшкь Ург, Хив, Хнқ, Х—асп, Я—ар. тешик: мән ешькдән чықсам, сән дөшкдән гьрәсән (Хнқ, 1). кәл довузнә бойына варьб, әләкнь дөшкьнь лай вьлән дькыпть-да; қуйашта курьтпть (Хив, 1).

дөзмәк Ург, Хнқ. чидамоқ, тоқат қилмоқ: гөйнньн пьчкь дөздә (Ург, 1).

дөчә Хив, Хнқ. = дуча.

дува Гура, 3 = дава II.

дувақ Ург, Хив, Хнқ, Х—асп. қоңоқ: дувақсыс қазан қайнамас, әнәсьз бала ойнамас (Ург, 1). алғай, хәл мән устага варьп, бй дувақ зөттьржәк эльм (Хив, 5).

дуварза катта дуг.

дувача Гура, 3. 4. = давача.

дувачық Гура, 1. болалар дўппи-сига тақиладиган безак.

дувтар Гура, Минг, Я—бэр. = дутар.

дудақ Бгт, 5. = додақ **дуз** Гура, Х—асп. чул, сахро.

думан 1. тумоқ; 2. қалин, қуюқ: өйньмдә гөйнәкмь гүлләр думан, ат вьлән гәләсән, әтәллә гүман (Хнқ, 9).

думанламақ қалин бұлмоқ, қуюқлашмоқ: такыгьз думанлап кетпть (Қ—кпр, 9).

дуньмақ Ург, Хив, Хнқ, Х—асп. тинмоқ, тозаланмоқ: су: дуньдә (Хив, 1).

дунуқ тоза, мусаффо: **дуньтмақ** Ург, Хив, Хнқ, Х—асп. тинтмоқ: чинь касалада сула дуньтқан, ила:йа көр волгай бьзнә уньтқан (Шөт, 3).

дурамақ Ург, Хив, Хнқ. урчимоқ, кўпайтмоқ: жаньлдан жаньз дурьйдә, жаньздан жаньл дурьйдә (Ург, 1).

(Топишмоқ: тухум, товуқ). әшәкдән әшәк дурьйдә (Хнқ, 1).

душлашмақ Гура, Минг, Я—бэр. = душықмақ.

душыкмак Ург, Хив, Хнқ. дуч келмок, тасодифан учрашмок, йуликмок.

дуз Ург, Хив, Хнқ, Х — асп. туз: дыйа дуз дән өтөр, йийт кыйз дән өтөр (Х — асп, 3); там: дуз вьлән, адам сөз вьлән (Ург, 1); кыйз сақладын дуз сақла-дын (Швт, 1).

дузык Ург, Хив, Хнқ. хира, туманли.

дунмак Ург, Хив, Хнқ. хиралашмок; гөзъм дунд (Ург, 1) айнанъ гөзъ дуншпъ (Хив, 1).

дуча довча, ўрикнинг ғураси: дуч чала уллайшпъ (Ург, 1).

душ Ург, Хив, Хнқ, Швт. 1. дуч, учрашув: кумрь дейән бър куш олур, а: дам а: дама душ олур (Ург, 1). 2. қарши, түгри: бьзләнъ душъмьза гәлгәндә бър өрдәкнъ учардан атып чүшүрә ғойдъ (Швт, 7).

дүвдән Я — бэр, 4 = дү: дән.

дүгъл Хив, Швт. тугул: сән дүгъл мәнәм әтб бьлмьмән (Хив, 1).

дүгълмәк Ург, Хив, Хнқ. тиқилмок: су: ичвәдәм, дүгълп қадъм (Хив, 1).

дүдмәк Ург, Хив, Хнқ. чидамок: сана ҳеч нәсә дүдмьд (Ург, 1).

дүзгът Ург, Хив, Хнқ. асбоб, анжом: *бешьк дүзгът* бешик асбоби: усың қайтывнасъ бешьк дүзгътләрнъ әккәлп, баланъ бешькә салдъла (Ург, 3).

дүзг Ург, Хив, тартиб, безак: дүзгән дүзгын йахшъ (Хив, 1).

дүзый Ург, Хив, Хнқ, теварагига безак (мунчок) осилган дүппи: базара барсаңыз йүзый әккәлп, йүзый әмәс, тьлла дүзый әккәлп (Ург, 1). амансағлыгынан кьм хавар вәрсә, сөвүнчъ дүзый тайха шайүзүк (Хив, 1).

дүзүм-дүзүм Ург, Хив, Швт. тизим-тизим, қатор-қатор; терилган, таралган: ейваньнда бър див үзүм, шахаларъ дүзүм-дүзүм (Швт, 5).

дүзмәк Ург, Хив, Хнқ. созламок; тузмок сазнъ дүзыйәр (Хнқ, 1).

дүзүв Ург, 12. = дүзый.

дүзълмәк Ург, Хив, Хнқ. тизилмок:

бьйдән-бьйдән үзълдък, бьй тахтаға дүзълдък (Хнқ, 1). (Тописмок: тиш).

дүймә Ург, Хив, Хнқ. тугма: қара гөз, гөзынг сузългый йақаннан дүймән үзългый (Ург, 1).

дүйүн Ург, Хив, Хнқ. тугун дүйур Ург, 1. = дүгүл.

дукан дүкон: сьлмағ дүкана йахшъ нәсәлә гәлпмьш (Хив, 4).

дүлль-дүлль Ург, Хив. турли-туман, ҳар хил:

дүлльмә-дүлль Хнқ, 11. = дүлль-дүлль.

дүмпәк Гурл, Мнғ. = томмық.

дүнүңг анови җунги: дүнүңг шамалда ағачланъ шахасам сьнъб гетъ (Хнқ, 4).

дүн Хнқ, 4. = тунгър.

дүнкъ Х — асп, 1. — тунка.

дүнүл Гурл, 3. тунукадан қилинган сүт идини (бидон).

дүрүштә Ург, Хнқ, Х — асп. беда бцлан сомоннинг қорилгани; терит.

(**дү: дән** Гурл, Мнғ. 1. кичик саватча (балиқчилар асбоби); 2. нон, гүшт солиб қўядиган сават.

дү: дьк Ург, Хив, Хнқ. сурнайча хуштак (толнинг пүстлогидан ёки тунукадан ясалади): чыхтъм қаланъ буржъна, дү: дьклә алдъм, ойнадъм (Ург, 1).

дү: нәк Ург, Хив, Хнқ. туйнак: базара дү: нәк чүшкәм боса, индъ йаз гәлдъ дьйвәр (Ург, 1). бър дү: нәк бәрмәдн йәрб йемәкә (Хив, 3).

дү: нык Ург, Хив, Хнқ. туйнуқ: той ойнь дү: нык төр бағлапъ йа:р-йар, йа:т воадъм дән қыйзгана зар йағлапъ-йа:р-йар (Ург, 1). әпәндъ ойнь дү: ныкнә қараб айгьпъ (Хив, 8).

дү: ткәш Ург, Хив, Хнқ. 1. мўри, труба; 2. мискарлар асбоби (дам).

дү: ш Ург, Хив, Хнқ, Х — асп, Я — ар. туш: мән ахшам дъм йахшъ дү: шлә гөрыпмән (Хив, 1); хула бър-бърларнъ дү: штә гөрып, ашық вольтпъ (Ург, 1).

Е

ебрәнмәк Гурл, Я — бэр. = имрән-мәк.

егәләмәк Гурл, Я — бэр. = ейәлә-мәк.

егәрмәк эргашмок: ҳай баламай, нәрә варсам изьмнән егәрәвәрәсэн (Ург, 2).

егьльк яхшилиқ; егьлькә-егьльк (Я — ар, 4).

егьрт Швт. 5. = эгьрт.

ежәшмәк + 1. ўчакишмок, атайлаб терс иш қилмок; 2. тегишмок, ҳазиллашмок; тегажаклик қилмок: мәм блән нәйә ежәшәсэн, дәнцъ волмасам, уйалмьйсаммъ (Ург, 1); ежәшмә, дәсә, ройъ ежәшәсэн (Ург, 10). қыйз ежәшъп, сайъсын йа:нъна варадъ (Х — асп, 10).

езув Гурл, 2, 3. лабнинг икки чек-қаси.

ейәв Хив, Хнқ, Швт. эгов.

ейәвләмәк Хив, Хнқ, Швт. эгов-ламок: кәлән қурғай, ейәвләйән қумандьн (Хив, 1).

ейәләмәк Ург, Хив, Хнқ. бировнинг нарсагига эга бўлмок, ўзиники қилиб олмок.

ейәлләмәк Ург, Хив. = әйәрлә-мәк.

ейәр 1. Ург, Хив, Хнқ, Х — асп. агар: ейәр шу Мамът пашша йена бър иккә йьл пашша васа, йүз мьң гаравахана бәрьн дәнпъ (Хнқ, 3).

ейәр 2. = эгар.

ейәрмәк Ург, Хив, Хнқ. эргаш-мок; ейәртърмәк — эргаштирмок: қараса бър тоуқ бър тода жүжәнъ ейәртърьб йүрийән экән (Хив, 4).

ейван Ург, Хив, Хнқ, Х — асп. 1. айвон; 2. ҳовли: сьзнъ ейван бьзнъ ейван әмасмъ, ортасында чинъ нәрван әмасмъ (Хнқ, 1).

ейь Ург, Хив, Хнқ, Х — асп. яхши, эгу; *ейьльк* — яхшилиқ, эглик: баланшъ ейьлькнъ гөр (Хнқ, 11).

ейьмәк Ург, Хив, Хнқ. ийимок: сьгыриъ әмжәкъ ейьб гетъ (Хив, 1).

ейьн Ург, Хив, Хнқ, Қ — кпр. елка; кифт: ейьнм учъп дурьятъ (Қ — кпр, 1).

ейьрмәк Хив, 1. = әйьрмәк.

ейьрт Хив, 1 = эгьрт.

ейьт ҳайит: ейьт өткәннән сон хыйнанъ өкчәнә ур (Ург, 1).

ейләмәк Хив, Швт. = әйләмәк.

ейләнмәк Хив, Швт. = әйләнмәк.

еймәк Ург, Хив, Хнқ, Х — асп. эгмок: душмана баш еймә (Ург, 1).

ейран Ург, Хив, Хнқ. айрон: қатықла алдъм-да, қаймақла йедъм, ейранъ қалганда сьзнък дәдъм (Ург, 10).

ейрь Хив, Швт. = әйрь.

екъ Гурл, Мнғ, Я — бэр. икки: бьрдән екъ жахшъ, екьдән уч жахшъ (Гурл, 6).

екмәк етакламок: ешәкнъ екьб гетәйатърғанда, огръ геччнъ альп қаладъ (Хнқ, 3).

ел халқ, эл: елдан чикъ кетгән адамам адам болама (Ург, 13).

елат 1. маҳалла; 2. маҳалла аҳолиси: бу йердн елатна гүжъ дьйдек-әлләр (Берун, 1).

еләсә Хнқ, 9. = эләсә.

еләштърмәк Гурл, Я — бэр = эләштърмәк.

елгәзәр Хив, Хнқ. элак. елгәзәрә варғаншъ эллъ ағыс сөзъ ва: (Хнқ, 10).

еләмәк Гурл, Я — бэр. зорланмок; зор-тавалло қилмок; еләнмәк — ялин-мок: көп еләнәвүрмә (Гурл, 1).

енә Гурл, Мнғ, Я — бэр. = энә.

еншәшмәк гап талашмок: ўчакиш-мок: сәнн вьлән еншәшъ отгьрп әнәкләрм чүштъ (Х — асп, 1).

епкьн Ург, Хив, Хнқ, Х — асп. шабада, енгил шамол: пай, шу вахла дьмықтав, ҳеш йердән келатаған епкьн йога (Ург, 5).

ерьк Гурл, Мнғ, Я — бэр. = эрьк. ертән + эртага: бугунъ иштъ ертән қойма (Гурл, 1). ертәнсьб эртасыга: ертәнсьб гүнъ пашшанъ әлднә ва-рып, „кыйзыннъ бәрәсэн“ дәнпъ әпәндъ (Ург, 3).

еш Ург, Хив, Хнқ, Х — асп. 1. қариндош-уруғ, хеш-акрабо: достърханын әлднә долаъ болгый йа:р-йар, қайтывнә әлднәдә чо-ръ волгый йа:р-йар (Ург, 1). 2. йүллош (бола кетидан тушадиган парча гүшт).

ешәк *Хив, 1.* эшак еми. *ешәк* *Ург, Хив.* касалланмоқ, баданга майда яра тошмоқ.
ешәрмәк *Ург, Хив, Хнқ.* кавламоқ, титмоқ; кыш қолъ вълән от ешәрмә (*Хив, 1.*)
ешәнәнтмәк *Гурл, Я* — бзр. = ешәнләмәк.

Ж

жавзәк *1. Гурл, Мнғ, Я* — бзр. = жагазәк. *II. Гурл, 3.* болаларга чиқадиган яра.

жавпәзәк *Гурл, 3.* жувонмарг (сүкиш).

жагазәк *Ург, Хив, Хнқ, Х* — асп. чапазәк, тез пишар қопшынь жагазәк әрхьк пышыть (*Хив, 1.*)

жағырды жаз-жуз, жазилаш (қизиган ёққа гүшт ташлаганда чиқадиган овоз); нә; оқатнь тейнь алдырдынь, жағырдысь өйә гурды? (*Хив, 1.*)

жажавламақ *Гурл, 3.* = жажақламақ.

жажақламақ *Ург, Хив, Хнқ, Х* — асп. гийбат қилмоқ, ёмонламоқ; жажақламасаң даңың атып, гүньң батмыйды сәньң (*Х* — асп, 5).

жажақ—жажақ *Ург, Хив, Хнқ, Х* — асп. гийбат, ёмонлаш.

жазайгәл *Швт, 4.* = жазайгәр.

жазайгәр *Хнқ, Х* — асп. 1. миллиқиниң бир тури (әски); 2. ўткир, кескир; 3. куйди-пишди, жоңу дили билән иш қиладиган (одам).

жаза-паза чаққон, эпчил: жаза-паза иш әтәдъ ву (*Х* — асп, 5).

жай + бино, үй: рейсь бувам жай сальпть қаладей, ыскалатчы йеб йәтәпть бәләдей (*Хнқ, 1.*)

жақыйқа *Хив, 4* = чақыйқа.

жақыр-жуқур *Ург, Хив, Хнқ, Х* — асп. шақир-шуқур: дүньинкь шамалда тутыш шахасъ жақыр-жуқур әтып сьнды-қойды (*Хнқ, 1.*)

жақрамақ *Ург, Хив, Швт.* қақшамоқ; гегей бйавльдынь жақырдйивәрмә! (*Хив, 4.*)

жалатай + шүх, хулиган; бойньма асқанъм үч хатар тәһнә, йәр қарасъ

ешмәк *Ург, Хив, 1.* эшмоқ; 2. эш-как урмоқ, эшкак уриб сузмоқ.

ер *Ург, Хив, Хнқ, Х* — асп. эрта (рано): гүн гөрәмән дәсән ер тур (*Хив, 1.*)
ер волмаған геч волмас, геч волмаған ҳеч волмас (*Ург, 1.*)

гөръмьидь, жан йенә, ҳәр бър жалатайла йолъм тосалъ, арасьнда мәнй йәрғәм босадъ (*Ург, 1.*); ухы мазалалъмь, мән мазалъмь, жалатай жорана хат йазалъмь? (*Хив, 1.*)

жаммап *Ург, Хив, Хнқ, Х* — асп. шолча, сочбоғ тўқийдиган уста.

жанықмақ *Ург, Хив, Хнқ, Х* — асп. жон куйдирмоқ, куйиб-пишмоқ, ўлиб-тирилмоқ; нә: жаньқавәрәсэн, иш оса бьтәр-да; (*Ург, 1.*)

жань-тьинь *Ург, Хив, К* — кпр. жони-дили: жаниь-тьинь вьлән иш-лидъ, хожайаз дейәнйи (*К* — кпр, 8).

жаньырдатмақ *Ург, Хив, Хнқ, Х* — асп. шақирлатмоқ; дарвазанъ жаньырдатъб иләдъ, йаз айъна ақ шөлкәдән гьйәдъ, бър жаньна шунча қыйзынь сөвәдъ, айтсә, ахыр, кьмнь йахшъ гөрәдъ (*Ург, 1.*)

жаппа ёппасига, ҳаммаси: адамлар жаппа жабырьльп, пахта тервагьр (*Манг, 2.*)

жараң *Ург, Хив, 1.* аксисадо, овозиниң тескари қайтиши; 2. жаранг.

жарғы *Манг, 3* = йарғы.

жарқ + гарч (этик, туфлидан чиқадиган овоз).

жарқ-жарқ *Ург, Хив.* шартта-шартта (гапирмоқ); бу нә: бу, энә ди:зъ, ата дизынь гөрмәйәммьсэн, жарқ-жарқ әтып сөлльивәрәсэн (*Хив, 1.*)

жарқылдамақ гарчилламоқ; узил-узин шәрчаләнъ гәдъкь, саллаңған-да жарқылдыйдъ әлькь (*Х* — асп, 1).

жарламақ *Ург, Хив, Хнқ, Х* — асп. қаттиқ кичқирмоқ; нәвәла, мынча жарльйсан (*Ург, 1.*)

жар-жар жар; ~ әтмәк — жар солмоқ (*Хив, 3.*)

жартъ ярим: жахшъ ныйәт жартъ мал (*Гурл, 4.*)

жәвәк *Гурл, 3.* хотни-қизлар безаги (нисрғаниниң қуйи қисми — япроги).

жәллә *Гурл, Я* — бзр. тузоқ, қил тузоқ (уч тўрт метр оралиқда икки қозик қоқиб, 15-20 та қил тузоқни шу оралиққа ўрнатадиган тузоқлар системаси).

жәнәзә *Ург, Хив, Хнқ, Х* — асп. кучсиз, ориқ, заиф: бала дьм жәнәзә волъб өсть (*Хив, 1.*)

жәнт *Гурл, 5.* = жьнт.

жән *Ург, Хив, Хнқ, Х* — асп. дардирак (варрак учганда овоз берадиган якан дирдирак) бзынь зәткән жәнә ньчкьсь? (*Ург, 1.*)

жәпсәр йүл ёки сувиниң туташган жойи: бър қойан тутъб алвәдъм айақ салманъ жәпсәрйинән, ...рейслә еп кетъ (*Швт, 3.*)

жәхәк *Ург, Хив, Хнқ, Х* — асп. 1. жияк; 2. тирноқниңг-эт билән бириккан жойи; 3. күз тевараги.

жәхьр *Хив, 1.* зикр; жәхьрчъ — зикра тушувчи.

жәхл *Ург, Хив, Хнқ.* қингирлик; ўз сўзлайик: мәнй вьлән жәхл әтьшмә, доғрь гәпә дур (*Ург, 1.*)

жәк *Ург, 3.* = жәхәк.

жежәг *Хив, 1.* ёш болалар ўйинчоғи; 2. болалар дўпписига тақиландиган мунчок, қахрабо.

жекән *Манг, 2.* = йекән.

женсә *Манг, 4.* енгча, кичик енгча.

жек *Манг, 2.* = йек.

жәпә *Ург, Хив.* тери қирадиган асбоб (телнакдўзлар асбоби).

жьбьрдәмәк *Гурл, 2.* = жүмбьрдәмәк.

жьгь-жьгь *Ург, Хив, 1.* ҳеч, асло; йоқ-йоқ; жьгь-жьгь тәбә әтгьм, худайгьм, гүнайгьмән өт, дәпть нәпсь (*Ург, 1.*); 2. ҳай-ҳай: жьгь-жьгь, бу сөзыңнән қайт (*Ург, 1.*)

жьгьлдәк + ёввойи жийда (дарахти тиконли, япроғи майда бўлади). ~ дүзгъ — хотин-қизлар безаги (олтинсимга асл тошлар тақилган маржон)...

жьжьк *Х* — асп, 1. сурнайча, хуштак.

жьйн *Ург, Хив, Хнқ, Х* ~ асп. жин, ажина.

жьл *Ург, Хив, Хнқ* ~ йаймақ — хамир ёймоқ (сомса, чучварага юқа қилиб ёйилган хамир): азам бьлән ҳашарчъ хатъла гәльб, ег чапъшмақа, хамир әтиб, жьл йаймақа қарадъла (*Ург, 1.*) ~ ашь — хамир ош.

жьлжәймәк *К* — кпр, 8. = жьр-жәймәк.

жьллъ + жинни, ақлсиз, шүх: са-лам бәрсәм, гүльб әльк оладн сәньң-дей жьллъә дәрдым барадъ (*Хнқ, 8.*) сән жьллъ волдыньмь, эшәкнәзм оқы-тън боламъ, дәпть нашша (*Швт, 2.*) жьллъсумақ жиннисмон; (*Хив, 1.*) ~ сүмәр — жиннисмон (*Х* — асп 7).

жьмсь + эзма, сергап, эзиб-элаб-гапирувчи;

жьнәвьт тўқайда ўсадиган дарахт.

жьнәзъ *Гурл, 3.* = жәнәзә.

жьндын жиндай, озгина.

жьнкә *Х* — асп, 1. пакана, калта (одам).

жьнкәдей жиндай, озгина: мун-нам бәрәқой эльңидейдән жьннақ-дейнь (*Хнқ, 1.*)

жьнт *Ург, Хив, Хнқ.* 1. жыл-муқова; 2. маҳкам, қаттиқ: сьгырьнь йльнь жьнт әтбъ бағлансан, сьра йаздъравәрмәдъм (*Ург, 1.*)

жьнтләмәк *Ург, Хив, Хнқ, 1.* жыл қилмоқ; 2. чандиб боғламоқ.

жьнкьлдәмәк *Ург, Хив, Хнқ.* маҳмадоналик қилмоқ, ўзини кўрсатиш учун ҳа деб гапиравәрмоқ.

жьнньлә + жингалак (соч).

жьнньлдәмәк *Ург, Хив, Хнқ.* жингирламоқ (кўнгироқ).

жьржәймәк *Ург, Хив, Хнқ.* тир-жаймоқ; ҳа, жьржәйп қағыйсан, (*Ург, 1.*) нәйә сән пышкән кәлләдей жьржәивәрәсэн? (*Хнқ, 1.*)

жьрьм *Ург, Хив.* камчилик, нуқсон: бечараның тьккән эдькьндә жьрьм йоқ экән, бър йьл олдъ, мүлк әтмьидъ (*Ург, 3.*) жьрьмль камчилиги бор: ишнь жьрьмль дәп айтқаны башыгъ бәлада (*Хив, 1.*)

жьртәк *Бғт, 3.* тортичок, уятчан.

жьббық *Ург, Хив, Хнқ.* шилдиқ, кўзидан сув оқадиган (одам); кўзини

очиб турулмайдиган: үз бър жъб-бык, дагдагась дагдан ашадь (Хив, 1).
жъга Хив, 1. сийрак учрайдиган тудар деган кушнинг пати (қадимги вақта хон ва беклар бош кийимларига тақар эдилар).

жъгавул Ург, Хив. ов кушнинг буйнига тақилладиган ил.

жъгам-бъгам Ург, Хив, Хнқ. дод-фарёд; ~ бӯлмоқ — дод-фарёд солмоқ. *жъга кә и өи*

жъгам-пъган Гурл, 3 = жъгам-бъгам.

жъгыржык Ург, Хив. қуйларнинг буйнига ил боғлаганда, бугилмасни учун қуйиладиган ёғоч.

жыглъм Ург, Хив, Хнқ, Х — асп. шағал, майда тош: бугдайнь жыг-льмьнь йелпъп ташадъм Х — асп, 1).

жъграма Гурл, 3 = жоқрама.

жъззык Ург, Хив, Хнқ, Х — асп. жизза; жъззъқына деймек — аччигини келтирмоқ: сәнъ нә; жъззъқыңа? дейәдъ, саңа бър нәссә дәдъмь йа. (Ург, 1).

жъйрчък Гурл, 3 = жъйыр-жык.

жыйк Ург, Хив, Я — ар. Чигитни пахтадан айирадиган асбоб (эски). ~ чықламақ — пахтадан чигитдан айирмоқ.

жълавдар + от тутар (Илгарин хон, беклар махсус жиловдор — от етаклаб юрадиган киши сақлар эдилар).

жъйрълмақ Гурл, Я — бэр. чийрилмоқ, жирттаки отмоқ: сениңәм толғағың туттъ кәрәк, жъйрълмаға қарадың? (Гурл, 1).

жълаланмақ Ург, Хив. липилламоқ, ярқирамоқ: йъгьрмәләнчъ чъра дъм жълаланъб йанадәкән (Хив, 1).

жъламламақ Ург, Хив, Хнқ, Қ — кпр. йиртмоқ; пора-пора қилмоқ.

жълам-жълам Ург, Хив, Қ — кпр. парча-парча, чил-пора: жумйаз бърәв вълән урьшқамь, нә гоинәкләрә жълам-жълам больты? (Қ — кпр, 3).

жълам-жулам Хнқ, 1 = жълам-жълам
жынқылдъ Ург, Хив, Швт. га-жир-гужур: шу ешькнь жынқылдъсь кургай (Швт, 3).

жыңырав Ург, Хив. қўнғироқча (қушларнинг буйнига тақилладиган тури).

жынқырдавык Ург, Хив. шиқил-доқ (болалар уйинчоғи).

жъпшык Гурл, 3 = жъббык, V

жър низо, жанжал: жърсьз йүрәль-лә, қойсаң бу ишьнь (Хнқ, 11).

жърдъ қой, балам (Гурл, 3).

жър-жър Ург, Хнқ, Х — асп. жанжалчи, урушқоқ: йапара адамла шунийн жър-жър воладәкән (Хнқ, 1).

жърчъ Хив, 1 = жър-жър.

жовъз Мин, 2. ёвуз, аблаҳ.

жовурламақ Ург, Хив. жовдирамоқ: гөзвъ жовурдаң дуръптъ (Хив, 1).

жог 1. чўг; 2. = жүжәмбър.

жоқы чўққи; ~ эдык — пошнаси баланд этик: эноньз сьзә жоқы эдык эппәрньмь? (Ург, 1).

жоқрама Ург, Хив. иссиқ, қайнаган: базара барвәдъм, жоқрамадан тас мейньм чъқыйн дөдъ (Хив, 1).

жолдърама Ург, Хив. термилиш; жовдираш; емак кәрәк бърдйин палав, жолдърама жанъм палав (Ург, 1);

жолдърамақ Ург, Хив, Хнқ. жовдирамоқ; сәм баланъ хешнәссәнә қыз-мъйман, гөрйәндә жолдърар гөзләрнь сәнъ (Ург, 3).

жорап + пайпоқ, носки.

жота Мин, 1. фигура, „қора“, гавда.

жөжжык Я — бэр. 3 = жөжжык.

жожык Ург, Хив, Хнқ. 1. ёш бола-ни эркалаб номлаш; жажжи; жожык бала әкән (Хив, 1) 2. ёш йигит, ўспирин: жөжжык бала сөлләшмъйдъ қар әтп... (Ург, 8).

жөррьлдәмәк Гурл, Я — бэр. ширилламоқ; жилдирамоқ.

жувда Ург, Хив. туянинг буйни ва тизасида ўсадиган юнг (олатда нор туяларда бўлади).

жуқа юңка: ахшам бър танъпшь-кьндә йатви:дык жайдъ дум жуқа сапнердъ, арқам аврп қаптъ (Манг, 4).

жумьртқа Мин, 2. = йъмыртқа.

жүббә Ург, Хив, Хнқ. болаларнинг пахталик чопони (қуйлак шакида бўлади). аралълә кәдйә жүббә гъйъзъб урьшадәкәллә, (Хив, 1).

жүвән Хнқ, 2. = жүвән; *жүвән*

жүвдә Ург, Хив. болта жүвдәсь — болтанинг *соп ўрнатадиган томони, буртиб чиқиб турган жойи.*

жүгән Ург, 14. = жүйән.

жүгәр Гурл, Мин, Я — бэр. жү-хори, оқ жүхори.

жүгүр Ург, Хив, Хнқ, Я — ар. ёғоч майдаси, зирапча. аяқимнь туттвъ жүгүрвь йардъ (Я — ар, 3).

жүжә Ург, Хив. жүжа.

жүжәк Хнқ, 1. = жүжә.

жүжък Ург, Хив, Хнқ, Х — асп. 1. толнинг куртак чиқарган повдаси, баргак; 2. ёш тол.

жүйән Ург, Хив, Хнқ, Я — ар. Қ — кпр. оқ жүхори, қўқон жүхори: бьзә жүйәлләнъ ейсам отапйәрдык (Я — ар, 4). жүйәннь башында мәдәль пота... (Қ — кпр, 1).

жүйәр Х — асп, 15. = жүгәр.

жүйдә Х — асп, 1. = жүвдә.

жүймәк Мин, 3. йўқ қилмоқ, маҳв этмоқ

жүк-жүк Ург, Хив, Қ — кпр. ~ этмәк — чийилламоқ, чирилламоқ: жү-жәлә жүк-жүк әтвъ йүйрьшьәдъ (Қ — кпр, 1). сьчан жүк-жүк әтвъ ишьнә гьрбъ геттъ (Хив, 1).

жүкьрдәшмәк Ург, Хив, Хнқ.

1. чириқиллашмоқ (қушлар ҳақида); 2. суҳбатлашмоқ, ширин суҳбат курмоқ: балала жүкьрдәшьб ойнаб отъ-

рптъла (Ург, 1). жүжәлә нәвәлә, жүкьрдәшәвәрәдлә, дәнә вәрмә-дльмь йа? (Хнқ, 1).

жүкьрдъ Ург, Хив. чуғир-чуғир, чуруқ-чуруқ.

жүл Х — асп. = жъл.

жүлльк Ург, Хив. болалар ўйини (юмалоқ қилиб йўниланган ёғочни таёқ билан уриб ўйнайдилар).

жүбьрдәмәк Ург, Хив, Хнқ. жи-мирламоқ: етым жүбьрдәдъ (Ург, 1). этим жимиради.

жүндък Ург, Хив, Хнқ, Х — асп, Я — ар. жүмрак: самаварнь жүндък-ләръ чойыннан, мән айнапъин тә-вьльчънь боийннан... (Я — ар, 2). 2. тум-шук: жүндъкьннь узата вәрмә (Хив, 1).

жүп жуфт, қўш; жүпшәтък — вас-са, тоқи: мўбарәклә востън әткән тойыңыз, жүпшәтъкль көшк-ейван өйньз... (Хив, 1).

жүптәк Хив, 1. оташкурак шак-лидаги заргарлар асбоби.

жүррә Ург, Хив, Хнқ, Қ — кпр. табийи суратда ўсмай қолган (ҳай-вон, одам); ориқ, занф: артық бува ағыр ишьн тейндә жүррә воған (Қ — кпр, 1).

жүк Ург, Хив, Хнқ. жүк мәнъкь (Хив, 1) — айб менда, буйнимга ола-ман.

3

забъйн Гурл, 1. ~ чъқармақ — боп-ламоқ, қойил қилмоқ.

завала Ург, Хив, Хнқ, Я — ар. зувала: дүнькьннән қараған, зава-ласън санаған, қайъннасьна бър салам (Ург, 3).

завльм Ург, Хив, Хнқ, Х — асп.

1. Хомитга боғланадиган ип; 2. гуноҳ-корлар буйнига уриладиган тахта (эски).

зағама Гурл, Мин, Я — бэр, Қипч. кепчик.

заман Ург, Хив, Хнқ, Х — асп, пайт, вақт; бир заман, бир паст, бир оз: бър заман дур, мән мәктәпә гьрпъ чъқа-ман (Ург, 1); бый заман отърсаңыз-а (Хнқ, 11).

замарық Гурл, Мин, Я — бэр. қў-зиқорин.

замат Гурл, Мин, Я — бэр, Я — ар. пайт, замон: шу замат пашшанъь воңа ышкъ кетәдъ (Мин, 1); мулла доннь узатқан заматъ бува альп, ин-дәмьин дуравәрәдъ (Я — ар, 3).

зарт Ург, Хив. ~ этмәк — жарт этмоқ; шув этмоқ: йүрәкьм зарт әгтъ (Ург, 1).

зартан тезда, тезлик билан: зар-тан баръб гә (Х — асп, 1).

зәләл зарар: йахшь адам эдь, ху-дәргән дайъм, йечкьмә зәләл-зә: мәтъ йоқ эдь (Ург, 1).

зәмин Ург, 2. буйинтуруқнинг икки томонидаги ёғоч (хўкизининг

бүйнн шу ёгочлар орасига олинади).
зэммэт Ург, Хив, Хнқ. 1. захмат;
 2. ~ учмақ — кайф учмоқ, хайратда
 қолмоқ; қапдан гьрийннен зэммэтмн
 ушты, төрдэ бър паризат бешкнн
 кушты (Хив, 1).

зэнь + I. 1. нарвон, шоти: ақ ей-
 вана кьм койьаты зэньн, йалганчыда
 кьм тапыгыт дэньн... (Хнқ, 1). зэньн
 дншньнэ бьй-бьйдэи чькадъла (Хнқ, 3).
 2. араванинг олд кисмига куйиладн-
 ган тахта;

зэнь + II. узаниг;
зэрүв Ург, Хив, Хнқ. зарур; мух-
 тож; шьла зэрүв вольт дурьнмьс
 (Ург, 10). **Зэрүв**

зэрхал Гурл, 1. дархол, тез.
зэрүл зарур; зэрүлэ зэрүл, кирэ-
 кэшэ нэ зэрүл (Я — ар, 2).

зэтмэк Ург, Хнқ. тузатмоқ; қур-
 моқ, ясамоқ; ндарада от хараз зэтып-
 тыла (Хнқ, 1); хэр қассьсь бьрдэн
 арва зэтыптыла (Ург, 2).

зэйкэш Хив, 1 = зьйкэш.
зер-завьл Ург, Хив. шумтака, зум-
 раша; хэ зер-завьлла, берэ гельцлэ
 (Ург, 10).

зер-завьл Гурл, 3. = зер-завьл.
зьбьрьм тез, дархол; тоннэсьн
 зьбьрьм санаб бардым (Хив, 1).

зьгьрьк куймич; думгаза.

зьйкэш + зовур.

зыньжър занжир; бзынь өйнь арқа-
 сында бър див энжър, йар-йар, гэлиг
 бьйым соратыпты алтын зыньжър, йар-
 йар (Ург, 1); **зыньжърль** — занжир, бер-
 жк; кула йанда бър багым ба: эн-
 жьрль, качам барсам, дарвазась зы-
 ньжърль (Ург, 3).

зърэй Ург, Хив. зирак, исирга;
 үчэкэ чьквэдьм зърэйнн асьп, бър
 бала гэлйатр бугдайнь басьп (Хив, 4).

зьбьрдамақ гизилламоқ, тез юр-
 моқ; йурь, элдымэ чүш **зьбьрдап**
 (Ург, 1).

зьяа увол; дэне зьяа волмасьн
 (Ург, 10).

зьяаламақ зое қилмоқ; дьйьрмэ-
 нэ гора салман айалап, йахшньн
 йамана бэрмэн зьяалап... (Хнқ, 3).

зьяқ Гурл, 3 = зын.

зьял жуда, гоят; тим (қора); шора
 бунамэсэн, атын зья қара, шора бол-
 сан, хэммэйэ бьрдей қара (Швт, 2).

зьялал күк экин; сабзавот; малайь
 қара, зьялал йана су; ачпыды, ухлап
 қалыб йарьн йектэр йернь сува вэ-
 рыпты (Хнқ, 4).

зьярқ Ург, Хив. ширт (яра); гөз-
 зьнэ зьярқ чькқай (Хив, 1).

зьярт Гурл, 1 = зьярқ.

зынлавык ари; зылавык зын-зын-
 лап хьшнэрсэ чүшньтэрэ вьлмэпты
 (Бгт, 2).

зың Ург, Хив. ингичка ва узун
 буйли (одам, хайвон).

зынмақ + I. улоқтирмоқ; сэнэм
 төрэ өт дэп, итиь ичана зыңыб, үзьм
 өйэ геттым (Хив, 5); 2. отилмоқ, тез
 чопмоқ; зыңыб бар (Хив, 1); аяа-
 қыңып эльнэ алыб зық (Ург, 1). 3. үз-
 моқ; атым сөнкьннен зыңыб гетты
 (Хив, 1)

зюрдан + зурга, бааур;
зэтмэк Хив, 4. **зэтмэк**.

зүлпэтьлла Ург, Хив, Хнқ, Х — асп.
 хотин-қызларнинг сочига осадиган
 безаги.

зүрийат + авлод, * насл; қапдан
 гьрийннен зэммэтмн ушты, төрдэ
 бър паризат бешкнн кушты, бу
 кьмнь **зүрийат**, бу кьмнь бахты,
 экэ, недэн алдың бу тэр гунчань
 (Хив, 1).

И

ивьрль-чвьрль Ург, Хив, Хнқ.
 уй-жойли, бола-чақали; тойда хадьм
 гэлим былэн гьйвэ, ивьрль-чвьрль
 волгьнсьсэ, дэп патьяа вэрдь (Ург, 1).

игьльк Гурл, Мин, Я — бэр. =
 = егьльк.

игьмэк Ург, Хив, Хнқ. 1. иймоқ;
 сыгырип эмжэкь игьб гетты (Хив, 1).
 2. сахийлик қилмоқ, кутилмаганда
 қули очиклик қилмоқ; па, игьб гет-
 ты-ав, сэн (Ург, 1).

игьрт Гурл, 3. = эгьрт I, II.
идьрль Ург, Хив. тартибли, тузук-
 кина; гөзэ гөрньэрль, идьрль бьр
 иш этгьнмь сэн үзнь сыра (Хив, 1).
ижжан Ург, Хив, Хнқ, Х — асп.
 қийма (гүшт қиймаси).

ий Ург, Хив, Хнқ. дард, тұлғоқ;
 ий тутты (Хив, 1).

ийэ I Гурл, Мин, Я — бэр. = эйэ.

ийэ II Гурл, Мин, Я — бэр. ука, ини; ийэньн
 бахчага ивэрдьнмь (Ург, 1); йахшь-
 йахшь дүшлэ гөргьй, ивэсьнэ куш-
 ла гьргьй, ағачлада куш ивэсь, йе-
 нэм болгьнй үч ийэсь, эллэ-хү-үй,
 эллэ (Ург, 1).

ийэрлэмэк Гурл, Мин, Я — бэр. =
 = эйэрлэмэк.

ийэртмэк Гурл, Мин, Я — бэр.
 эргаштирмоқ; апа багалань ийэртып,
 пахта термэкэ кетты (Я — бэр, 3).

ийжан Гурл, Я — бэр. = ижжан.
ийк Ург, Хив, Хнқ, Х — асп,
 Гурл. дуг(ип йигирадиган дуг)ийкьм
 долды, чархым сейрйй алмады, сэн
 гетэль рэнь роийм қалмады (Ург, 1).

ийнь Ург, Гурл, Я — бэр. елка;
 сырьась ийньнэ тушып турьпты
 (Гурл, 3).

ийьрмэк Ург, Гурл, Я — бэр.
 йигирмоқ; савахты ийьрбь болдыма?
 (Гурл, 4). чарх ийьрэ, чарх ийьрэ
 хараман, чарх ийьрн, энэм йа:на
 бараман... (Ург, 10).

ийкэ Гурл, 3. = икэ.

иймэк I тарбияламоқ; 2. тиймоқ,
 жиловламоқ; балань пьттэ иймэсэн
 вомьйды (Гурл 3).

иймэнмэк Х — асп, Хнқ. 1. илин-
 моқ, умид боғламоқ; 2. ноумид бұл-
 моқ, шашти қайтмоқ.

ийнэ Гурл, Я — бэр. = инна.

ийт Мин, Гурл. Қип. ит: бьйдэ-
 латты түйэньң үстьндэ ийт қавьпты
 (Қнч, 1); ийтчыбн = итчүгүн.

икэ Ург, Хив. эга; ит икэсьн,
 инькэ бькэсьн дангьмьйды (Хива, 1).
икьтап китоб; қань оглям, оқы,
 дэн элдынэ икьтап қойьпты (Швт, 3).

илэрэ Ург, Хив. олдинга, илгарн-
 га; и:шнь, илэрэ бассьн (Хива, 1).

илэшмэк Гурл, Я — бэр. улашмоқ;
 улар қайтып келэтьгьрп йолда бай-
 лықты илэшэдьлэр (Гурл, 1).

илгөк Ург, Хив, Х — асп. 1. туг-
 нарич; 2. Гурл, 1. тугма.

ильк өпик, берк; өйнэ ешькэ де-
 шаннан илькөкөн. (Хнқ, 12).

ильшыг Ург, Хив, Хнқ. алоқа,
 муносабат; сэньн ильшыкьң көпөкөн
 (Хнқ, 11).

ильштырьк + дўлана.

илпьлдэмэк Я — бэр, 3. ясанмоқ
 ясаниб-тусанмоқ.

имэкләмэк Х — асп, 5. эмакла-
 моқ.

имрэймэк Гурл, Я — бэр. шумшук;
 юзсиз (керак бұлмаганда олдинга
 келиб ўтирадиган).

имс Хив, Ург, Х — асп. ичлос,
 күнгил; мэн бу и:шэ имс қойдым
 (Ург, 1); сэн хуца имс қойтыб иурь-
 сэн хель (Хив, 1).

ин Гурл, Я — бэр. ин, уя (ер ости-
 да ясалган уя).

инэ Ург, Хив, Х — асп, Хнқ,
 Я — бэр. мана, ана; инэ, мэн көр-
 мэн, дэпты бува (Я — ар, 2); инэ, нан
 йеватыр зыыйжаан (Я — бэр, 1).

инжьк Хив, 1. тирсак суяги.

инжьк-мыньжк Ург, Хив, Хнқ.
 майда-чуйда, икир-чикир.

инмэк Ург, Хив, Хнқ, Бгт. чўк-
 моқ; ди:вал инды (Ург, 1); йапнь кы-
 рақ инды (Хнқ, 2).

иннэ Ург, Хив, Хнқ. игна; иннэм
 ужы сьнды дэп, урдын энэм, йар-
 йар, инды чькыб бараман, дьндын
 энэм, йар-йар (Ург, 13). иннэм
 сьнды — жалым дьнды (Хив, 1).

иннь К — кпр. 1 = иннэ.

ирь Мин, Гурл, Я — бэр. = ирь.

ирьн Х — асп, 1. йиринг.

исап Ург, Хив, Хнқ. ҳисоб; гьйэн-
 нэн кэмпьр пулланы исапньн алжақ
 волады (Хив, 4).

исвэнт Хив, Ург, Хнқ, Х — асп.
 исиринг.

искьрт 1. Ург, Хив, Хнқ Х — асп.
 бахил, зикна, хасис; эйэмбарды
 дьм искьрт, бьрвэзм бэрмьйды,
 өзэ:м йемьйды (Х — асп, 6); 2. Гурл,
 Мин, Я — бэр. искьрт, ифлос.

исль Ург, Хив, Хнқ. ~ алмақ — зүраймоқ, зүриқиб кетмоқ; аяқымдақы йара *исльм алса* ышәтәмән? (Хнқ, 1).

истәмәк Ург, Хив, Х — асп. 1. истамоқ; 2. соғинмоқ; ҳәқайатнама йаздым, ешьтн йа:р, *истәдым* сьзнь, кыпа бақып, йүрәк йақп, нәйә гүлдәрдыньз гөзнь... (Хив, 1); өйьмь *истәдым* (Х—асп, 1); мән *истәдым* қара гөзль йа:рмнь, истайнә йа:рмнан хавар гәльпть (Ург, 3).

итәләмәк Ург, Хив, Хнқ, Х — асп, Х—кпр: 1. итармоқ, сөн әпәндә девальн агған тәрәпнән *итәльидь* (Ург, 1); сөн мән *итәләмә* (Х—асп, 1); жорась хунь дерйа:ға итәләб йәрәдь (К—кпр, 3);

ит + ит; ить *чиқмоқ* — ортиқ қийналмоқ; сәнъ қаръй-қаръй итьм чықты (Хнқ, 1).

итчүгүн Ург, Хив, Хнқ, Швт, Я — ар. ит пашша.

ичан Ург, Хив, Хнқ. ичкари: ича: на чьра йақ (Ург, 1).

ичәйә Ург, Хив, Хнқ, Я — ар. ичак: ичәйәм үзльд (Я—ар, 1) (мақсад хосил бұлмади, нафсим койиди). ичәйәм күл волд (Хнқ, 11), (ноумид бұлдим, шаштим қайтди).

ичль-ди:шль Ург, Хив, Хнқ, Х — асп. икки юзли: энәм ичль-ди:шль көрпа тькдь (Х—асп, 1); ~ болмақ — бир-бирига қарама-қарши бұлмоқ.

ичәк Швт, 3 = үчәк.
иччан Ург, 4. = ижжан.

Ы

ыбрық Ург, Хив. кичик сопөл кумгон.

ығзымақ Гурл, Я — бэр. оқизмоқ: йапқа түшмә, ығзып кетәдь (Гурл, 3).

ызғар нам, зах: жора ахыр, таза жай салмаса волмьйд, ҳаммә йерньызғар альб гетьпть (Хнқ, 1).

ызлавъқ Берун, 1. арининг бир турн.

ыя I. Гурл, Я — бэр. уя: гүжүм-дәгь чьмчьқтьн *ыяснь* көрмәгә чьқсам, бьрәм балась йоғакән (Гурл, 3).

ишәрмәк кавламоқ; титмоқ: отнь ишәрп қой (Манг, 4). кышьнь қольвьлән от ишәрмә (Хив, 1).

ишу ана шу: мән ишу вахлада йатарәдь (Ург, 13).

и:ва I. Ург, Хив, Хнқ, Х — асп. 1. хұл, нам: агзь улль-әләмәт, и:чькызыл қыйамәт, и:әә гьрып, ку:рчьқар, йа мустапа мә:ммәт (топишмоқ: тандир, нон) (Хив, 1)

и:ва II. Ург, Хнқ. уя ии: е: кушлар-е уйиң нейда, куш и:вәсь агачлада, ... (Хнқ, 4).

и:г Ург, Хив. огриқ: аяқы агрьған заман шә:рдәйь топрақнь сүртсән, и:ги тарпа дьнадь (Ург, 1).

идә Хив, Ург, Хнқ, Х — асп. жийда азам бьлән чыхтьм *идә* хатара, авазьмнь кошьб айттьм ду:тара, (Ург, 3). ховуз бойнда *идә*, *идәнь* гүдль мейдә, хәммөнъ йа:рп өйдә, бьзнь дәлвәдәл не:дә? (Хив, 6).

и:з Ург, Хив, Хнқ, Х — асп. из: и:зъмән гәл (Ург, 1). *и:з басар:* ўрип басар: атасьнь из басарь воладь (Х—асп, 1); и:зчә—изчи, синчи. **и:и** қушлариниң уяси: бьзләнь ейванда кумрь *и:и* әттә (Хив, 4).

и:рь Ург, Хив, Хнқ, Х — асп, йирик.

и:с Ург, Хив, Хнқ, Х — асп. ис, хид.

и:ч Ург, Хив. ич.

и:ш Ург, Хив, Хнқ, Х — асп. иш: бьр намәртә чүсә и:шьн, агзьнда қалмас бьр ди:шьн (Х—асп, 1).

ыя II. Қип, 1. ини, ука.

ылай Манг, Гурл. лой: үкән ылай-ға батьпть (Гурл, 6).

ылаққа Манг, Гурл. лаққа (балик).

ылаш 1. ұлакса; гавда; 2. уйим, тўда: ~ етмәк — уйиб күймоқ; қавуннь ылаш етьп қойдым (Манг, 2).

ылғар Я — бэр 13. = улғар.

ылықмақ Ург, Хив, Хнқ, Х — асп. эргашмоқ, дәррөв вунь гәпньнә ылықыб гетть (Ург, 2).

ылым бир зум, секунд: ахшамь бьлән бьр ылым ухлатмьйи қара багрьмнь қан әтьп чыхть (Ург, 8).

ымық Ург, Хив, Хнқ, Х — асп. дим: дова *ымық* — хаво дим (Хив, 1).

ыванмақ + ишонмоқ: бьрә ынаньб, иккьдән қалды (Ург, 1).

ыжытмақ Ург, Хив. ранжитмоқ, хафа қыламоқ: бьрәвләрә қаш қақасан, *ыжытма*, курваның вольйи (Ург, 8); ешьктән гьйатьр үчсь бьрдьйи, бьзнь йа:р ортада ачьлған гүддьйи. йа:ньнда жорась хызматкар кулдьйи, жан жорась, бег йа:рмнь *ыжытма* (Ург, 1).

ынонч + ишонч.

ыранмақ Гурл, Я — бэр. = ыгранмақ.

ырамақ Ург, Хив, Хнқ, Х — асп. 1. чайқатмоқ, иргатмоқ; башпшьмь ырадь (Ург, 1) — бошимни иргатдим.

2. тебратмоқ: бешькнь ыраб дур (Хив, 1).

ырас Манг, Гурл; рост, тўғри.

ырың Гурл, 3. йиринг.

ырызмақ Хнқ, 1. сирқитмоқ.

ытзга бадфәя; ижиқ (узоқ вақт касалланш натижасида озған, ҳолсизланған киши); кәсәл волғалдьдым ытзга болдь-қойдь (К—кпр, 6).

ысқамоқ Хив, 1. хидламоқ. (и:скәмәк — Гурл, 2, 3).

ысқат Хив, Ург: ысқатнь бәр (улағдан кейин қолған кийимларини бер).

ысқьрт Х — асп, 1. = искьрт.

ыссь + иссиқ: йазда ыссь гүнләдә ху:знь бойнда отьрсан (Ург, 8).

ыссьламақ + 1. иссиқламоқ; 2. иситмаламоқ: ахшамь ылан бала *ыссьлап* чыхть (Ург, 1).

ыссьлық 1. иссиқлик; 2. (әски) иссиқ-совуқ (Хив, 1); Гурл, 3. баданга тошадиган майда яра.

ычан Хив, 4. = ичан: әмәкьм *ычанда* кулақы дьшанда: (топишмоқ; қа:ш — хари).

ычьыр Ург, Хив, Хнқ, Х — асп. иштонбоғ.

ыччан Ург, 2. = ижжан.

ышьрық йеду; ёрут: узақтан чьрань ышьрыгы герьньпть, (Швт, 1).

ышқымақ Хив, Швт, К — кпр. 1. ишқаламоқ: вунь таш мьнән ишқьсан ағарадь (К—кпр, 9).

ышқа Гурл, Манг. ичи тўқ қамиш, чий қамиш.

ышхырмақ Ург, Хив, К — кпр. хуштақ чалмоқ: *ышхырма* йамам боладь (Ург, 3);

ышхыртмақ пишқиртирмоқ: рейьс атьнь *ышхыртп* өтьп кетть (К — кпр, 2).

Ы

ыгранмақ Ург, Хив, Хнқ, Х — асп. 1. инграмоқ; 2. безовталанмоқ, талвасага тушмоқ: он гүннән бьр гүннь сағ волгьй, хуна:м *ыграньб* етьрийьсән (Ург, 1); 3. инқилламоқ: *ыграньб* гүннь етьрьб йурьпть (Хив, 1).

ыйқ Ург, Хив, Хнқ, Х — асп. 1. сув оқими, сувнинг оқиб турған томони:ел агазь дейра, *ыйқына* чүштьн-геттьн (Ург, 1); гәмә дейрань *ыйқы* ывлән гетть (Х — асп, 3); 2. истақ, хоқиш: бә:зь бьр балань *ыйқына* гөчмәсәнәм болмьйдь (Ург, 10)

(,баьзи бир боланинг раьйига қарамасанг ҳам бұлмайди*).

ыйқызмақ Ург, Хив, Хнқ. қирғоқдан күчмоқ, кемани сув ўртасига олно кетмоқ: қайықнь *ыйқыз* (Хнқ, 2).

ыйқычам Ург, Хив, Хнқ. ихчам. ыкьын сувнинг тез оқиб турған ери.

ыкьын-дыкьын Ург, Хив. жуда күп, тўла, зич, тиқилинч: тойа *ыкьын-дыкьын* а:дам гәльпть (Ург, 1).

ыых қиқ (ундов: ешакни нуқиш, юришга ундаш).

Й

Йабан *Мнғ.* 1. = йаван.

Йабъ *Швт.* 4. ишчи от; хашаки от.

Йава *Гурл.* *Мнғ.* Я — бэр. = йава.

Йавақ *Бғт.* 3. = йава.

Йаван қишлоқ, дала, чорбоғ (шаҳардан ташқарида булган ер); шерьян-жап, йавана гетжэкмысьсә, әсә бьзләдән салам айтың (*Ург.* 1).

Йавах *Ург.* Х — асп. гоҳ вақт, баъзида: мән йавах дагдан отын терьп гәлып сатаман, йавах бьрәвлән йүкьн дашьп хаммаллык әтә-мән, дөпть кәлтә адам (*Ург.* 3).

Йавава *Ург.* 13. = йава.

Йавған Қ — кпр. 6. = йоған

Йавьн *Мнғ.* *Гурл.* Я — бэр. ёгин, ёмгир: йаз йавьн йанындан, қыш йавьнъ жанындан (*Гурл.* 6).

Йавлык + чевара.

Йаврын *Гурл.* Я — бэр. = йағын.

Йағ *Гурл.* Я — бэр. жағ: әй, индъ не дьйьн, саңа айта-айта йағым тайды (*Гурл.* 1); авзә-йағъ тьммьйды бу балаң (*Я* — бэр, 3).

Йағын *Ург.* Хив, Хик, Х — асп. Я — ар. орқа, ягрин: қара сачьм йағынньмнь құршьйды, йағриң гөззә өз гөззәмә охшьйды (*Ург.* 1); маңа қара, алгыллань хәммәсьнъ доньмнь и: чьннән йағынньма дьқып қойа вәрә-мән, дөпть ба: ва (*Я* — ар, 2).

Йағыш 1. *Гурл.* 4. гузар, дарёдан ұтадиган жой.

Йағыш 2. *Ург.* Хив, Хик, Х — асп. Я — ар. ёмгир, ёгингарчилик: балала дәрәв турыңда, инә хазьр йағыш йағжақ вольб дурьпть (*Ург.* 1). айда-йьлда бьй базар, хуна:м йағыш-қар бузар (*Хик.* 1). бьзләнь өйь үсть йьпқакән, қышта дәррөв йағыш өтә-дъ (*Я* — ар, 2, 3).

Йагламақ + 1. ёгламоқ;

Йагламақ 2. Хик, Х — асп. йнгла-моқ: йагламаған балаға сүт йоқ (*Х* — асп, 1); бьлмөйәнә сөлләйән хәйп сөзьм, өлийән үчүн йагла-ған хәйп гөзвьм (*Хик.* 1, 2).

Йағнамақ Хик, Х — асп. йигмоқ; йағналмақ — йигилмоқ: нәссә-қара-ларыңнь йағнап қойсаң, вольмьйма (*Х* — асп, 3).

Йазгыт *Ург.* Хив, Хик, Х — асп. тақдир, қисмат; йазгытчы — тақдир-ни айтып берувчи: пашша айтыпть: „Йазгытчы васаң, мәннь қйзьмнь кьмә йазгыт әттьд?“ (*Х* — асп, 5); қаладан кума бахтьм, йазгытм — қара бахтьм (*Ург.* 1).

Йазық *Ург.* Хив, Хик, Х — асп. гуноҳ: аға, мәнъ нә йазықым ба: әдъ? (*Ург.* 1).

Йаздырмақ *Ург.* Хив, Хик, Х — асп. бұшат-моқ, озод қилмоқ: вунъ бьй оғль вәрәкән, шу оғль балықнь йаздырпн үвәрәдъ (*Хив.* 5).

Йазмақ *Ург.* Хив, Хик, Х — асп. 1. ёзмоқ; 2. ёймоқ: сән балаға қараб отьр, мән хами:рмнь йазьб алъйн (*Хив.* 1).

Йайнамақ Хик, Х — асп. яйрамоқ: отта қумон қойдыла, қайнамасьн дә-дьлә, қаррь чала бәрдылә, йайна-мәсән дәдьлә (*Хик.* 2).

Йақ *Гурл.* Хик, Х — асп. йүк: бек аға, „мәнъ дайьдньнъмъ?“ — дөп соралд әнәндъ. „Йақ“, — дәдъ бек (*Хик.* 4) — балаң бьйль мөктәпьннән көштә-мә? — йақ (*Гурл.* 1).

Йақачар Х — асп, 12. олёпқич; Фартук.

Йақыйн *Ург.* Хив, Хик: яқин.

Йақть *Гурл.* Я — бэр. ёруг: кеш-тә чьра йақтьсьнда кьтап охьп отьрьби: дьм, режәббай чағьрп қалдъ (*Я* — бэр, 7).

Йала *Гурл.* 3. = йола.

Йалаза *Ург.* Хив, Хик, Х — асп. бұшлиқ; очық майдон: сьгырнь ба-лась йалазада қалып су:қышьпть (*Ург.* 1).

Йалама *Ург.* Хив, Хик, Х — асп. бир тур касаллик (хамма вақт яла-ниб туради, одатда болаларда учрай-ди): бәлам йалама вольб, үч гүм болдъ, азап бәрәдъ (*Ург.* 1).

Йалғаммақ *Ург.* Хив, Хик, Х — асп. ёлгонни чин қилиб сўзламоқ: йалғаннь йалған сөлләдъ (*Хив.* 1).

Йалдырамақ Бғт, Я — ар. ялтира-моқ: бува кума о:дън термәкә вәрса, бьр о:дън тейьндә бьннәссә йалдыраб йатқан әкән (*Я* — ар, 2).

Йальмсақ Хив, Х — асп, Хик. лаганбардор; ялинчок.

Йальн *Гурл.* Я — бэр. = йалын.

Йальнъ *Ург.* Хив, Х — асп. олов; аланга: пьчақ йальндьйн болдъ (*Хив.* 1) (пичоқ жуда ўткир бўлди).

Йаллъқаммақ *Ург.* Хив, Хик, Х — асп. кумаклашмоқ, жонига ора кирмоқ; йат йаллъқамас, өзьинньк қаргамас (*Хив.* 1).

Йалпашмақ *Ург.* Хив, Хик, Х — асп. Қ — кпр. ағнамоқ, чўзилиб ётмоқ; хәкәк ағзыннан түшкән құрвақадьйн йалпаша вәрмә, тур онныннан (*Х* — асп, 15).

Йандақ *Ург.* Хив, Хик, Х — асп. янтоқ; йат елләнъ бағы вьлән бах-чась, өз ельньн йандақыча гөрьм-мәс (*Ург.* 1).

Йанташмақ *Ург.* Хив, Хик, Х — асп. ёндашмоқ, яқинлашмоқ; қазана йанташсан, қарась йуқар, йамана йанташсаң йарась йуқар (*Хив.* 1).

Йаң Хик, 9 = йақ.

Йаңа + яңи: йаңа ашығлыкнь ру-важ гүлләр мәнъ сәрсан әтбъ йүр-йәнньн қурғьй (*Ург.* 2).

Йаңағы + халиги: саврьйазнь қоч-қарь қочқарды:и, йаңағынь герсән, чәмбәршах, аяқларь кәлтә, қуйру-қы йәрә дейьб дурған (*Ург.* 7).

Йаңалдан *Гурл.* Я — бэр. янгидан, бошқаттан: мейманлар кельп қалдъ, ашнь көтәрьб йаңалдан палава қа-радьм (*Я* — бэр, 6); ри:сләр ьдарань йаңалдан қуржақ вольп йүрптьләр (*Гурл.* 1).

Йаңылмақ *Ург.* Хив, Хик, Х — асп, Қ — кпр, Я — ар. янглишмоқ, хато қилмоқ; йапун бахмал тайхам айпа гьймьймән, йаңыльпман, барар жа: йтм бьльймән (*Хив.* 4). йаңыльп, башқа темань сөлләпмән (*Қ* — кпр, 3).

Йаңыльшық янглиш, хато: йаңы-льшықым чьқть (*Қ* — кпр, 4).

Йаңы *Ург.* Хив, Хик, Я — ар. боыги, халиги: хораз йаңы кәмьрнь йаңына варьп: „мәнъ аяқымнан тькань ал“, — дөпть (*Хив.* 1); бьй гүнъ хатьнь йаңы кьшьнь ешька ташап, қапньн ильпть (*Хив.* 6).

Йаңсьламақ тақлид қилмоқ; 2. мас-

хара қилмоқ: болдъ, йаңсьльйвермә, өзьндъ үзәт (*Гурл.* 1).

Йап + аңор, катта ариқ, канал: йап бойьнда отьрпть сөгән йар, сөгән йа:ра саламьмнь алып бар (*Ург.* 3).

Йапьлдан *Ург.* Хив. минишга тай-ёр (от): йапьлдан атнь мьньп, йола чүштьк (*Ург.* 1).

Йар *Гурл.* Я — бэр. жар; ~ таша-моқ — ўпирилмоқ.

Йарашьгль *Ург.* Хив, Хик. яраш-ған, келишған: узун-узун бармақы-нан айнаньйн, йарашьгль дьннақы-нан айнаньйн (*Хик.* 3).

Йарғанат *Гурл.* *Мнғ.* Я — бэр. = йерқанат.

Йаргы + катта арра.

Йарьмақ *Гурл.* Я — бэр. ёлчимоқ; ашьққан қьз ергә барса йарьма: (*Гурл.* 2).

Йарьмсақ *Гурл.* Я — бэр. = йальмсақ йарьн *Гурл.* Я — бэр. келгуси йил: жора, бьйль тойдъ өткәзалмадьн, йарьн өткәзәрмьс (*Гурл.* 1).

Йармақ + 1. ёрмоқ; 2. қазимоқ (ариқ, канал): таза йарған салмадьйн, пьшьб дурған алмадьйн, гәли:нжана бьр салам (*Швт.* 9).

Йармьш + 1. ҳар қандай яңги қа-зилған ариқ, канал; 2. Янгибозор районидаги катта ариқнинг номи.

Йарпақ *Гурл.* Я — бэр. = йорпақ.

Йарпъ Х — асп, 1. = йа:ръ.

Йас Хик, 11. саёз (сай).

Йасқа + кечув (ўтадиган, моллар сув ичадиган саёз жой): савур бала ат суварар йасқадан, бьзьн гөрьп, қол бульйды пахсадан... (*Хив.* 1).

Йатағ Х — асп, Хик. 1. ёталок; 2. қизлар мажлиси; 3. қуйлар ётадиган жой: йатағнь онньна әкьльгән қоун дьм йахшъ вольдъ (*Хик.* 4).

Йатьрмақ + ётқизмоқ: балаң өйә гьрвьзб жайьна йатьр (*Ург.* 1); „өвәзмәт батьр, ҳәр урғанда қьрқ бьр дөвнь йатьр“ деб ёзьб берадь (*Гурл.* 1).

Йатқы Хив, 1. бачадон.

Йатлык + бегона (чеварадан бұл-ған бола).

Йахыйк совуқ; йахыйк сўз — совуқ сўзли: ей йахыйк сөзль адамсанав,

кышьё мудам азар вөрөб йүрийөнц сөнө (Хив, 6).

✓ **Яахт** Ург, Хив, Хнқ, Х — асп. Берун. ёруг: ләмтыкөнцн яахтсь ёйвангмн йартт (Ург, 1). **яахтлыц** — ёруглик: шундэтып, бьэр яахтльк күнцэ чыхтқ (Берун, 1).

✓ **Яашулль** + „катта“, рахбар, юкори мансабадаги киши, ҳукумат ишидаги киши: йукаръдан яашулльла гөлы валз айттъла (Ург, 1).

✓ **Яава** Ург, Хив, Хнқ, Х — асп. айри, паншаха.

✓ **Яагы** Ург, Хив, Хнқ, Ёв, душман: яагы *яагыдан* бәгәр (Хив, 1).

✓ **Яарь** Ург, Хив, Хнқ, ярим: яахшь нийәт — яарь дөләт (Ург, 1); бър кызматъм ба, шунь этсә, яарь дөләтмн вөрәмән, дөпть пашша (Ург, 3).

✓ **Яас** Ург, Хив, аза, мотам: ешьт-сән йар өйләнһятъ, *яаса* дөнгәй, сәнъ тойн (Хив, 1).

✓ **Яат** Ург, Хив, ёт, ўзга, бегона.

✓ **Яәрмәк** Ург, Хив, юбормоқ: энәсь *яәрмәйдь* қара гөзъмн, қара гөз дөп ота салдъм өзымь (Ург, 1).

✓ **Яегәнә** Я — бэр, 1. якан қамнша-га ўшаган ўсимлик.

✓ **Яегмәк** ҳайдамоқ, минмоқ: бър гүнъ Қочқарбай арва *яегьб* йүргән вахта атъ уркып, арвань авдарадъ (*Манг, 1*).

✓ **Яегламақ** Ург, Хив. йиғламоқ: дагда тайчақ кышһыдъ, ат волдъм дөп йар-йар, өйдә гөлин *яегләйдь*, йат волдъм дөп йар-йар (Ург, 1); *яегламан* балага әмжәк йоқ (Хив, 1).

✓ **Яедл** Ург, Хив, Хнқ, Х — асп, Я — ар. етти: *яеддъ* өлчөп, бър кәс (Ург, 1). йаманнан қаравъл қойсан, йавын *яеддъ* воладъ (Хив, 1).

✓ **Яөздә** Гулл, Я — бэр. = **Яезнә**.

✓ **Яөзнә** Ург, Хив, Х — асп. Хнқ. почка.

✓ **Яейльмәк** Ург, Хив, Хнқ, *ёзилмоқ*, роҳат қилмоқ: *яейльб* йазъл-ғыйсан (Ург, 1).

✓ **Яеймә** Ург, Хив, Хнқ, Швт. юпқа кўрпа, ёзги кўрпа: буйүн гүн дьм тьссь, *яеймань* устьмьзә салъб йата-варәмьс (Швт, 4).

✓ **Яек** + ~ көрмәк — ёмон кўрмоқ: сөнъ шу мьнзындъ йек көрәмән *Гулла, 4*; бьравнъ гәппнъ бьрәвә

айтқань *йек* гөрәмән на: (Ург, 1).

✓ **Яекән** + якан.

✓ **Яеләк** Ург, Хив. хотин-қизлар кийими, чопон (эски).

✓ **Яекләнмәк** Хнқ, 1. = **Яек көрмәк**.

✓ **Яеләк** Хив, 1. аёллар чопони (= мый-сәк).

✓ **Яельмшәк** Ург, Хив. ёпишқоқ; елимсимон.

✓ **Яельһс** шамол: йел альб, *яельһс* күтәрһй сөнъ (Хив, 1).

✓ **Яельһдәмәк** Ург, Хив, Хнқ. ҳил-пилламоқ; тебранмоқ: башшьма ас-қанъм хыйва дугтаръ, арасында *яельһдәйдь* бый таръ (Хив, 1).

✓ **Яемпәч-Яемпәч** ∞ болмақ — чил-парчин булмоқ; арва ойна ағдаллаб, **Яемпәч** = **Яемпәч** олдъ (*Бгт, 1*).

✓ **Яенә** Ург, Хив, Хнқ, Я — ар. яна, тагин: иккьсь урьшьб дурганда, **Яенә** бър көр мулла гәләдъ (Я — ар, 2).

✓ **Яенчмәк** + яичмоқ: йаманнь баш-шьна санчълъб **Яенә** айақ астьлада *яенчдәймәймән* (Хнқ, 4).

✓ **Яенз** + 1. келиной: атыза варьб, **Яенәнн** йүвәр, гөлы санә напан йапсын (Х — асп, 15). 2. янга: қат-қаткына қатлама, қатланһятъ йар-йар, қыйһнъ альб *яенцәсь* атланһятъ, йар-йар (Ург, 1).

✓ **Яеннамақ** Ург, Хив. йиғмоқ: бақ-қан қозъм қойын волғый, *яеннағаньм* тойын волғый, ақ дәрәкдйин бойын волғый, эллә, балам, эллә... (Ург, 1).

✓ **Яепкын** Гулл, Я — бэр. = **Япкын**.

✓ **Яер** ер: ~ *қыра* — мўл-кўд, кўп: пахта быйла *яер қыра* волъб быттъ (Ург, 1).

✓ **Яесап** Гулл, 3. **Яисап**.

✓ **Яесәр** 1. Ург, Хив, Я — ар. 1. бе-ош; қайсар: бала гөрдьм, сәиндйин *яесәр* балань гөрмәдъм (Хнқ, 1). 2. мутакаббир, гайир (одам). 3. онаси ўлган, отаси бор бола.

✓ **Яесәр** 2. Хив, Швт. чаққон, ишни тез бажарадиган одам.

✓ **Яетәшимәк** етаклашмоқ: иккьмьс, пашшайъм сьзын элдыһзә *яетәшьб* гәлдьк, арзъмьнъ тыллац, дәдъ дөқан (Х — асп, 1).

✓ **Яетмәк** етакламоқ: шундэтып, гүн-тйәнн йетъб баравәрдь (Х — асп, 3).

✓ **Яеттъ** Тивз 1, = **Яеттъ**.

✓ **Йетьрмәк** Ург, Хив, Хнқ. етказ-моқ: огльмн ойнь омбешнә йетьр-тйисән, худайъм (Ург, 8).

✓ **Йеш** ҳеч: көп өвзъ бър воса, бър авзъ йеш (Ург, 4).

✓ **Йеч кьм** Хив, Хнқ, Х — асп. ҳеч ким: йанкы кьшь қычқырьптъ, йеч кьм чықманптъ (Хив, 4).

✓ **Йешьк** эшик, дарвоза: йешькә там-ма қойъб йат (Ург, 1).

✓ **Йешкьм** ҳеч ким: мәсьтләр алъп сатарлыкта йеш кьмнән қалъшмьдъ (*Гулла, 1*).

✓ **Йильк** Гулл, Х — асп. = **Йүлүк**.

✓ **Йильмәк** Манг, 4. жилмоқ, силжи-моқ: *Яильмәдәгә*

✓ **Йильтәдәмәк** ҳилпилламоқ: шайъ гөйнәк йильтәдәйдъ йүргүндә, ичк-нәмнә от аладъ гөрийндә... (Ург, 3).

✓ **Йильпәк** + ипак: үч қыйзына йильпәк гөйнәк тьккәндә, йақасьнъ дүймәсь-мән, әнәжанъ. (Хнқ, 1).

✓ **Йильпүпүч** Ург, Хив, Хнқ, Х — асп. попишак: көйнъ қалған жан үкәм, көйнһндән айлансын апан, *йильпүпүчнъ* дарақьдйин сачыңнан айлансын апан (Ург, 1).

✓ **Ййт** Швт, 5. кет (итни ҳайдаб „кет“ демакдир).

✓ **Йьтьрмәк** йүкәтмоқ: мәннән *йьтьр-дъ*, алғана йетьрмәсьн (Хив, 1).

✓ **Йьттъ** Ург, Хив, Х — асп, Швт. жуда, тим: ∞ қызъл — қиқизил; *йьттъ қызъл* тез солар, су:саньсь йахшьрақ (Швт, 9).

✓ **Йьғрмақ** Ург, Хив, Хнқ, Х — асп. буриштирмоқ; тириштирмоқ: манлай гөзънъ йьғывәрдь (Ург, 1); идара-да қантарадъ атынь, манлайһнъ *йьғыварадъ* хатһнъ (Хив, 1).

✓ **Йьғнамақ** Ург, 2. = **Йенмақ**

✓ **Йьғранмақ** Ург, 2. = **Ыгранмақ**.

✓ **Йьйнамақ** йиғмоқ: йьйнағаньнъ тойһна буйургай (*Гулла, 3*).

✓ **Йьқмақ** йиқитмоқ: өғздын башһнъ кесып, тандьрдъ йьғьб алыцлар, деб айтыптъ ақьлль (Ург, 3).

✓ **Йьламақ** Гулл, Я — бэр. = **Йегла-мақ**.

✓ **Йьлькма** Ург, 10. = **Йьльнма**.

✓ **Йьльмжъ** + 1. енгилтак, принцип-енә (одам), мустикал фикри булмаған ишни; икки юзлама: (Хив, 1). *Йьльм-жъмақ* — хиралик, безбетлик: ашқа

түшкән чүвьндйин *йьльмжъльк* етәвьрмә (Я — бэр, 6).

✓ **Йьльнма** илиқадған, эргашадиган (одам): гәпә йьльнма экәнһн-қу (Ург, 13).

✓ **Йьлу**: *Гулла, Я — бэр, Берун*. дарё, анҳорнинг музламаған жойи.

✓ **Йьмьрта** Ург, Хив, Хнқ, Х — асп, Я — ар. тухум.

✓ **Йьмьртқа** *Гулла, Манг, Я — бэр. = **Йьмьрта**.*

✓ **Йьмрьк** + мушт: қорққан бьрһн *йьмрьк* гөтәрар (Ург, 8).

✓ **Йьцнамақ** Х — асп, Я — ар. *йиц-моқ*, йиғиштирмоқ; агзыннь *йьцна* — йиғәтәнһн йерһнһн йайралъб гөт-тйятъ (Х — асп, 7); *йьцналмақ* — йиғилмоқ: йьцнальб дурған қатықла-ва: шунъ чайъб бәрһн (Я — ар, 2).

✓ **Йюла** Ург, Хив, Хнқ, Х — асп. марта: мәрт бьр йюла өләдъ, намәрт — йүз йюла (Ург, 8).

✓ **Йюмаса** Ург, Хив, Хнқ, Х — асп. булмаса; акс ҳолда: „хәләм мәнъ устьмә йькыдъ, *йюмаса*, айақы сь-нвөдъ“, дьйдъ Көмманъ (Ург, 2).

✓ **Йюлмаса** булмаса; акс ҳолда: йюлма-са, қыйатам қыдърьб баржақәдъ (Х — асп, 1).

✓ **Йюғйин** Ург, Хив, Хнқ, Х — асп. йүгон: йонсан, *йюғйин* бола (Хнқ, 1) (топишмоқ: ура). бойһнъ *йюғйин* (Ург, 1).

✓ **Йонжа** Хнқ, 1. = **Йорьнжа**. бьзәнн сьғьр йонжадан башқа ота агзһнам урмьдъ, дьм чьхоран-лә (Хнқ, 1).

✓ **Йоньгчъ** дурадгор: әпәндһн достъ *йоньгчъ* уста экән (*Бгт, 1, 3*). *йоньгчъ*лык дурадгорлик: вула алтъ кьшь волъб *йоньгчълык* әсәр әкәллә (Ург, 1).

✓ **Йоньштърмақ** эплаштирмоқ, бо-пламоқ: өзн йоньштъргай, мән ба-зарга баржақман (*Гулла, 3*).

✓ **Йоньрчқа** *Гулла, Манг, Я — бэр. = **Йорьнжа**.*

✓ **Йонца** Ург, Хив, Хнқ. пайраха, тараша...

✓ **Йон** Хнқ, 4. = **Йан**.

✓ **Йорьн** Тивз, 1. кўрпа. **Йорьнжа** Ург, Хив, Хнқ, Х — асп. йунгичка, беда: йорьнжадан йүрһй-йүрһй йоқ әттым, бьр өткәндә шайъ ромал йоқәттым (Ург, 1).

✓ **Йоръмақ** таърифламоқ, талқин қилмоқ: тушти тувр̄ йоръмадън (Гурл, 3).
 ✓ **Йормақ** Ург, Хив, Хнқ, Я — ар.
 ✓ **Йорпақ** Ург, Хив, Хнқ, Я — ар. япроқ: шүндэтъп, шелтан гәшър йорпақын̄ алган, өзвәк гәшърин̄ алган (Ург, 8); алыс қарындашдан йахшыдър й:ат, бебаҳа алтыннан йахшыдър йорпақ (Хив, 1). энъасә шахасә йоқ, дөкъләсә йорпақы йоқ (Я — ар, 1).
 ✓ **Йогай** Ург, Хив, Хнқ, Х — асп. ёг, қатик солилмаган суюқ ош. йөлүн Хнқ, 11. ҳаром мағиз (= йулу).
 ✓ **Йоткърък** Тшвз, 1. = йуткърък.
 ✓ **Йөн** Ург, Хив, кулай, ўнг: инкк қарға урышт, авчъға йөн чүшт (Х — асп, 1).
 ✓ **Йуванмақ** юпанмоқ: айманжаннъ эльнә қуржақ вәръб, зордан йуватъм (Ург, 11).
 ✓ **Йувусқа** Гурл, Я — бэр. = йу:сқа.
 ✓ **Йуқ** яқин, ёвуқ: аччъ вълән чүччын̄ татқам бъләдъ, узақ вълән йуқнъ йортқам бъләдъ (Гурл, 3).
 ✓ **Йуқум** фойда;... ағырлықнъ йуқумъ вомъйдъ (Ург, 1).
 ✓ **Йумақ** Ург, Хив, Хнқ, Х — асп. йингиришга тайёр қилинган пахта тутами: йума:қ саймақ пахта савамоқ: йумъртқа Швт, 8 = йъмърта.
 ✓ **Йу:сқа** Ург, Хив, четан, буйра, ўлик, ювиш учун ясалган замбар.
 ✓ **Йувүрмәк** югурмоқ: балаға и:ш буйър, и:зынән өзън йувүр (Хнқ, 1).
 ✓ **Йүз** + юз (бет); ∞ гөръмльк — суюнчи; совга: ҳәли:мән огль волъптъ, базардан йүз гөръмлькә быннәссә аджақәдъм (Хив, 4).
 ✓ **Йүзък** + узук: дәрйән бойнда қалдъ йүзъкьм, әрмъйгә геттә гөзъ

сүзъкьм (Ург, 3); алтын йүзък бармақьмнъ бурадъ, мән гөръп йола чъқьб турадъ (Швт, 11).
 ✓ **Йүзмәк** + сузмәк: ичъмнъ отъна тандър қызалдъ, гөзъмнъ йашъна өрдәк йүзәдъ (Хив, 4). „сән шу атава йүзъб өтәсән,“ дөпт кәмшър (Х — асп, 1).
 ✓ **Йүзъкьшмәк** + 1. учрашмоқ; 2. юзлашмоқ: әрмъйәдән гәйән әкамнъ жорасъ вълән йүзъкьштъм (Ург, 1); ху вълән йүзъкьшәл-лә, қанъ мән нә дөйән әкәммән (К — кпр, 1).
 ✓ **Йүзъкмәк** 1. юз күрмоқ; 2. кўзикмоқ: мән үкәм йүзъкьштъ (Хнқ, 1).
 ✓ **Йүйърмәк** югурмоқ: огръ дәррөв йүйърп, пашшанъ әлднә вәрпътъ (Ург, 3). балаға и:ш буйър, арқасынан өзън йүйър (Хив, 1).
 ✓ **Йүлүк** Ург, Хив, Хнқ. илик: йүлүкнъ куръса:м иләдә йүр (Ург, 1); сөнәк йүлүкәзъ волмас (Хив, 1).
 ✓ **Йүлүн** Ург, Хив, Гурл, Х — асп. 1. ҳаром мағиз; тап адамнъ йүлүннә пъчақ урпн сөйләйсән (Гурл, 1); 2. гүшт орасидан чиқадиган бөз.
 ✓ **Йүлүн** Мин, 1. = йүлүн.
 ✓ **Йүнүл** Ург, Хнқ, Х — асп. енгил: қолъ йүнүл (Х — асп, 4).
 ✓ **Йүнләмәк** ривожланмоқ, шохламоқ: пенә дайъм пахталанъ птәз йүңләсән, дөп отърпнтъ (Хнқ, 1).
 ✓ **Йүпәк** Хнқ, 1. = йипәк.
 ✓ **Йүръмәк** Ург, Хив, Хнқ, Х — асп. Я — ар. юрмоқ: йүр, ма:~хәббән қазыш (Я — ар, 1). сән мьнда ухлаб йатъпсан, йүр, әлдмә чүш, дөптъ бахыйл (Ург, 1).
 ✓ **Йүрәк** Ург, Хив, Хнқ. югурик, чопогон: режаббойнъ баласъ дъм йү:рәккән (Хив, 1).

К

✓ **кардъ** Гурл, 1. димоғдор, гурурли: ҳеч кимни назар-писанд қилмайдиган.
 ✓ **ка:за** Бгт, 4. 1. кичик капа (овчидар қуш пойлаш учун кўллар буйига тикадилар); 2. = қаза.
 ✓ **ка:л** Хнқ, К — кпр. сув ювиб кетган чуқурлик, жарлик.

✓ **ка:н** Хив, Ург, Х — асп, Хнқ. кўп: ка:н гәп кьтапта йахшъ (Х — асп, 1); адамъиннъ аслъ бърдър, бър-бъриннән пархъ ка:н, бърьсә баш ағръқы:дъ, бъръ гө:зә тогйа (Хнқ, 1).
 ✓ **ка:р** Ург, Хив, Хнқ, Х — асп, К — кпр. иш; вазифа; касб: атаннъ

ка:рнә? — атамъ ка:ръ темърчълък (К — кпр, 9).
 ✓ **ка:са** Ург, Гурл, К — кпр. пиёла: эльндә қасасъ, дн:зындә чайнък, шьрәлөб узасса, зордан аламан (Ург, 3).
 ✓ **кәбзә** Гурл, Х — асп, = кә:зә.
 ✓ **кәвәк** + 1. кавак 2. К — кпр, 9. чуқурлик.
 ✓ **кәвъмәк** қақрамоқ, кепмоқ: ьроза-чълъкта нан йапсан, авъзларын кәвпн қаладъ (Швт, 4).
 ✓ **кәвън** Гурл, Мин, Я — бэр. кўнгил: кәвн ачъқтъ йолъ ачък, балам (Гурл, 3).
 ✓ **кәгьрдәк** Гурл, Я — бэр = кькьрдәк.
 ✓ **кәдъ** + қовоқ; аш ~ — ошқовоқ; нас ~ — носқовоқ.
 ✓ **кәж** Ург, Хив, Хнқ, Х — асп. 1. қингир, қийшиқ; 2. ўжар; хира; қайсар: кәж әшәкнъ сува тартқанигън, нә: сән адамнъ дөгәннъ әгъмьсән (Х — асп, 6); эгри юрадиган, ҳалол иш қилмайдиган: индъ мунгъин кәж дунйага гәлмъйдъ (Ург, 1); ~ мъйх-мискарлар асбоби;
 ✓ **кәйкәндәз** хокандоз: кәйкәндәзда кўл аладъла (Ург, 10).
 ✓ **кәкәч** + хўроз тожи.
 ✓ **кәләвач** Швт, 8. ишни калава қилиб ўрайдиган асбоб.
 ✓ **кәләк** тўмтоқ; ~, геччъ (К — кпр, 9); шохсиз эчки.
 ✓ **кәләнтрә** Ург, Хив, Хнқ, Х — асп, К — кпр. 1. обқаш; 2. аъён, амалдор: бър чълъм тамма:кь дән гьрдъм кәләнтрә багына, бър гўлн ўзъмьн дуръп, қалдъм қыйамат да:гына (Хив, 1).
 ✓ **кәлөп** Хив, Ург, Хнқ, Х — асп. калава (ип калаваси) чарх әйрә, чарх әйра ҳараман, чархнъ қойъб энәм йа:на бараман. энәм айтар ньччә кәлөп әйрдын кәлөп қурғый, ўзъм ҳаръб бараман. (Хнқ, 4).
 ✓ **кәлөпәтрә** Хнқ, Гурл. тартибсиз, остин-устни; кәлөпәтрә сөйлъйвурмә (Гурл, 4).
 ✓ **кәлөсән** Ург, Хив, Хнқ, К — кпр. аҳмоқ, калаварам; онгсиз: кәръм птәз кәлөсәң бала (К — кпр, 3).
 ✓ **кәлләк** 1. каллак (дарахт шохини чопиш); 2. Ург, Хив, Гурл, К — кпр.

тўсиқ, халақит: ~ етмәк | вәрмәк — халақит бермоқ (К — кпр, 9). **кәлләк** урдн гәпкә (Гурл, 9).
 ✓ **кәлләк** Хив, 1. попоқнинг бир турн; (давра телпақ, устига алвон тиклади).
 ✓ **кәлпәң** Ург, Хив. анқов (гапга қулоқ солмайдиган, ҳар томонга аланглайдиган одам).
 ✓ **кәлтъкәлас** Ург, Хив, К — кпр. калтакесак: ей өлгый, рәнъ кәлтъкәласәдъйн (Хив, 1).
 ✓ **кәлчък** Гурл, К — кпр. соқов, дудук.
 ✓ **кәлчъкләнмәк** 1. дудуқланмоқ; 2. ўз тилига бошқа тилни аралаштириб сўзламоқ: өз тьльндә сөйлъйвур, не сен кәлчъкләнәсән? (Гурл, 4).
 ✓ **кәмьс** Ург, Хив, Хнқ: 1. ярмта. сүжъ жанъмнъ сүйәнчъ, кәмьс гөй-нъмнъ қуванчъ-йей, әллә қозъм, әллә-йей (Хнқ, 1). 2. кам: инәшу ейваннъ рас бър әкь кәмьс-да: хуннан кейин қаръйсан-дурасан (Ург, 1). 3. К — кпр, 9. чала туғилган бола.
 ✓ **кәмьс-кәдък** Ург, Хив, кам-кертик; камчилик.
 ✓ **кәммал** Ург, Хив, Хнқ. камбағал: қадъим заманда кәммал бър кьшь вәрәкән, вунъ ейъ йьқылъптъ (Ург, 1).
 ✓ **кәнарә** + канора (темир илгақлар қоқилган узун ёғоч, қассоблар гүшт илади): кәллән кәнарәга асъп қуйъймъ? (К — кпр, 9).
 ✓ **кәни:з** Ург, Хив. карниз.
 ✓ **кәнт** Х — асп, 6. элат, эл; қишлоқ аҳолиси.
 ✓ **кәнткәсәк** Гурл, 4. бисот, уй-рўзгор ашёси.
 ✓ **кәншърък** Хив, Ург, К — кпр. қаншар: **кәншъръкьнә** урпнтъ йъмърък мьнән (К — кпр, 9).
 ✓ **кәп**: ичъм кәп болъп калдъ (Ург, 2) (оч бўлдим); гөш кәп болдъ (Гурл, 3) (гүшт қоқ бўлди).
 ✓ **кәпн:н** кафан: нейәннъ э:р, кий-йәннъ кәпн:м болғый (Ург, 1).
 ✓ **кәпмәк** кепмоқ, қуримоқ: буғдай кәпмьн дуръб, хараза саладъламъ? (Ург, 3).
 ✓ **кәпнә** вайрона, хароб (уй): **кәпнәм** қуръдъ (Ург, 14).

көпшөрмө улаш (сварка): күмандың көпшөрмөсү ачылдыгыт (Гурл, 4).

көрбүч Гурл. Я — бэр. = көрвүч. көрвүч гишт: сэхсэн көрвүч тейиңдө йаткан атаң, йа:р-йар, сэхсэн елчы ивэрсэн, гөлмөс атаң, йа:р-йар (Хив, 1). бзэрэм көрвүчә мә:төл әдык, пулгәна қарамҗын мьньн ала-қойдык (Ург, 1).

көргү Гурл, 1. молнинг қорни дам бўлганда өгзига солинадиган ёғоч.

көрсән + ёғоч товоқ, хамир қиладиган тоғора.

көрсө Манғ, Гурл, Қ — кпр. балиқ тутадиган сават, морда, ханнэзэр әкә йапқа көрсө құрғып, омбеш ләгән балық ушапты (Манғ, 1).

көсәв + косов.

көсәрткә Гурл, 4. калтакесакнинг бир сүри.

көт каравот, ёғоч каравот: көмпыр йаңағы палавнһ алып, кәтнһ үстһндө қойады (Ург, 1).

кәтән Ург, Хив. қалин материя (эник парда, түшакка ишплатади).

кәтәв Гурл, 4. ҳайвонлар томоғига чықадиган яра.

кәтхуда Ург, Хнқ, Қ — кпр; 1. ақин расо, әбурүйли; 2. түй-мәракада бошчилик қиладиган: кәтхуда вольтин дәсәң, гүләнә коньб өт (Ург, 1).

кәч Ург, Хив. қатто, ...гәчә, ...хам: итәкәч баласһн сөвәди (Хив, 1).

кәшкәрт Гурл, 1. = кәшкәт.

кәшкәт Ург, Хнқ, Қ — кпр. ўроқ-симон пичоқ (ўтоқда, новда кесип учун қўлланади). йацун ту:тнһ үстһнә чһқыб дурьб орғанда кәшкәт йахшһ н:ш вәрәдә (Ург, 3).

кәшмәк ўғирламоқ, билдирмай, бирор нарсаңи илиб кетмоқ: пултмһн кәшһп кеттә (Гурл, 9).

кәз Х — асп, Бәт, Қ — кпр. кейин, кет; из: кәзмән гә (Бәт, 1); әйнәмдә гөйнәкым дөнәвәрәдә, кәзмәдә душмалла өләвәрәдә... (Х — асп, 1). йолварс кәзмәнә, йһһт сөзһнәнә қайтмас (Х — асп, 7).

кәль Манғ, Гурл, Я — бэр. ўғир. кенсә Қипч, Берун. идора: кәлхаз-дын кенсәһнә жалпһ жһйнальшқа келһши керак (Қип, 2).

кечкәй кошқи: кечкәй сәнһ бу атаң болса әдһ йа:р-йар (Ург, 1).

кешәнә сабил, зор қоғгур: пула зәрув вольт дурьпмһс, кешәнә, пул восакән (Ург, 1).

кһйнә Х — асп. 1. = гһлә.

кһкк Хнқ, II. тутилиб, тузуқ гапира олмайдыган киши

кһкрдәк Ург, Хив, Хнқ, Х — асп. кекирдак: кһкрдәкһнә созавәрмә (Ург, 1).

кһлькәчә Шәт, 7. күкракча, оләпқиқ.

кһльт калит: асманә қарасам, аржа булутла, аржанһ ичһндә бурма кһльтәдә (Ург, 1).

кһлмәк Гурл, 2. = кһрмәк.

кһлт Манғ, Гурл. = кһльт.

кһмьлдһрк Ург, Хив, Хнқ. ким-ким: кым-кым? дәп сурьйәвргән ә:дама кһмьлдһрк волдым? дһйдәлә (Ург, 1).

кһрмәв Гурл, 4. ~ чалмақ — чалмоқ: кһрмәв чальб йһкьтә (кураш истилоҳи).

кһрмәк: Манғ, Гурл; 1. кирмоқ. 2. Ург, Хив, Қ — кпр. курмак (ту-гун); сьгырнһ кһрмәк сальб бағла (Қ — кпр, II).

кһркһрә Хив, Ург, Қ — кпр. шולי тегирмони: кһркһрадән чыққан бү-рунч пьшмьйдә (Қ — кпр, 9).

кһрпк Ург, Хив, Гурл. киприк: гөзләрһн қой гөзьдһйн, кһрпкларьң мә:рһ кәмал... (Ург, 3).

кһчч + кичик; ~ чекьш (Хив, 1.) — мискарлар болғаси.

кһр Хив, Ург, Хнқ, Х — асп. Шәт. кпр (кһйим) кһрһнз ақ, өмрһнз узақ (Шәт, 9). кар сувьна кһ:р йусәң, гәрдә қалмас, йһйт вьлән қһйз сөлләсә, дәрдә қалмас (Хив, 1).

кһн:сә Ург, Хив, Хнқ, Х — асп, Қ — кпр. чунтак, ҳамән: төвьчһнһ тайақларь да: рәкән кһ: сәһндә дәп-тәр — қалам ба:рәкән (Ург, 3). йа-шуллә нә вәрса, йәмьмән дәмә, кһ:сәндә қой, йәмәсән йәмә (Хнқ, 1). алған көмпьтларьң кһ:сәндә дурьст, йа:р вольтһман, бәргән көмпьтһн құрсьн (Хив, 1).

көбә мушт: бһр көбә түшһрәмән, өләсән-қаласан (Гурл, 9).

көзльк Гурл, 1. тегирмон қўш-таңда эшақ ёки отнинг күзига тутадиган латта.

көйә Хив, 1. қалайчлариннг те-шик банд қиладиган асбоби.

көйһн Ург, Хив. күнги: көйһ қалған жан үкәм, көйһнәнән айлансьн пан (Ург, 1)

көвләмәк Хив, Хнқ, Я — ар. кав-ламоқ: оть көвләсәң, өчәр, қоңшһн көвләсән, көчәр (Я — ар, 1).

көвсән Гурл, 4 = көсән.

көльк от-улов, транспорт: пәрй-ләрдһн мөканһ альс, балам, көльгһн йоқ, шерьгһн йоқ, қандай йетәсән, дедь көмпьр (Берун, 1).

көлчә + тахта, пол (ер картаси): бһр көлчә гул әкьтм әрмәклә учун, ичһндә салланьб йүрмәклә учун, йа:рһмнһ рәсмнһ гьзлән қойһпман, истәйән вахтһмда гөрмәклә учун (Хив, 1).

көмәк + ҳашар: бүйүн көмәкә адам гәләдә (Ург, 1).

көпәл Хив, Ург, Хнқ. 1. күпәлмәк феьлидан буйруқ (күпай); 2. күпчилик: көпәл көмәкә йахшһ, азал-бә-рәкә (Хнқ, II).

көпәлмәк Ург, Хив, Хнқ, Я — ар. күпаймоқ, чопаң көпәләсә, қой ҳа-рам оләр (Я — ар, 1).

көпһр + күприк: кәлнһ йаманһ көпһрнһ тейһндә йатьб, ат үркьзәдә (Хив, 1); тахта көпһр үстһнән дайьп чүштһм, йа:р-йар, оң қольма қайчһ алып, бахмал быштһм, йа:р-йар (Ург, 10). намәртнһ көпһрнән өт-кәннән дерйага фарқ воған йахшһ (Ург, 1).

көпчһн Хив, Ург, Шәт, Хнқ. пружина: көпчһллә дәмьр кәт — пружинали темир каравот: өйһ төрһндә көпчһллә дәмьр кәт, гәләла салһн-нан... (Ург, 1). 2. Гурл, 1. парәстик.

көрһм Гурл, 2 = гөрүм.

көтанәк Ург, Хив, Хнқ. чумчуқ-нинг боласи (темир қанот вақти).

көткә Ург, Хив, 1. үсимликнинг қуйи қисми; ди:ш көткәс — тиш ўзаги; жүйән көткәс — жүхорининг қуйи қисми; 2. Бәт, 2. тунка.

көшәгәнә Қ — кпр, 9. = көшә-йәнә.

көшәйәнә Хив, Ург, Хнқ; 1. гү-

шанга, чимилдик: көшәгәнән са-чақы сачьладь, йа:р-йар, ичһндә бһр дәстә гүл ачьладь, йа:р-йар (Хив, 1). көшәйәнәң и:чһндә үчкһнә қһйз йа:р-йар, мәнһ бағрһм гөйдһр-гән кьчкһнә қһйз йа:р-йар (Ург, 1).

2. маофа, гажава: йолдан бһй көшә-йәнә арва өтьб барайатьрган әкән (Хив, 1).

көшәләк Миғ, 1. = көшәк.

көшәк бұталоқ (туянинг бир яшар боласи) бадьр-будьр буз, гадьр-гудьр дуз, дьйәнһ балась көшәк, шунь бьлмөйән әшәк (Ург, 1) (То-пишмоқ: хороz — тегирмон).

көзә Ург, Хив, Хнқ. қовурга-нинг бош қисми: ахшамь вьлән көзәм агрһп чькьтә (Хив, 1).

көзәмәк Хив, Х — асп. (чала) бугдойни (шолини) ўғирда тозала-моқ.

көзәнә Ург, Хив, Хнқ, Х — асп. өски: асьл парчань көзәнәһ волмас, ата-әнәнһ қаррьсь волмас (Хнқ, 4).

көсән Хив, Ург, Хнқ. капсан (өски): диванадан дивана көсән дьльйдә (Ург, 1).

күбь Гурл, Я — бэр. = күви.

күвәрмәк Қ — кпр, Шәт. юбор-моқ: йорьнжага ат күвәрдым йесһн дәп, мән ағамә хат күвәрдым гәсһн дәп... (Шәт, 6). дарйага күвәрдым бһр қайһкымнһ, әввәддән бьлмәдым ла:даллькыннһ... (Қ — кпр, II).

күвь Ург, Хнқ. кув: күвьнһ чайьб болғам босәң, пьтә ейран бәрсәнә (Ург, 5); күвьнһ пьшкәкь сьпһштә (Хнқ, II).

күвүрт Хив, Ург, Хнқ. гугурт.

күдә + гарам, тудә:

күдәләмәк + гарамламоқ: жүгә-рнһ орып күдәләп қойдык (Қ — кпр, 9).

күзә Ург, Хив, Хнқ. күза: дәльзә чықвәдым әльмдә күзә, бһр бала қарьйдә қайрьлтьб бьзә... (Хив, 1). күзә гүндә сьммьйдә, гүһндә сьнадь (Хив, 4).

күйзәмәк Гурл, 4. = көзәмәк.

күйүв Гурл, 2. = гьйәв.

күлләмәк + ёмон кўрмоқ, күра билмаслик.

күллә һамма, барча: тутлань күлләһнә орып больптьла (Ург, 10).

Рәвәнәсә дәрвәшә дәрвәшә
 көвсән дәрвәшә
 (дүшар)

✓ **күлта** + *Ург, Хив, Хиқ, Х — асп, Бғт.* бор (беда, пичан): өжәкнъ элднэ бър күлтэ говуш таша (*К — кпр, 4*). балам, үчәкэ чъқып, бър күлтэ: одън ташап чүш (*Х — асп, 2*).
✓ **күмә** *Ург, Хив, Хиқ, Х — асп,* ертүла.

✓ **күмүлдърк** *Гурл, 4.* = **кьмьлдърк.**
күмсь-йамсь *Ург, Хив.* пала-партиш; наридан-бери: гөйнәкьмнъ *күмсь-йамсь* этън тыкып қойдъм (*Хив, 1*).

күмсьмәк *Хив, 1.* күмсамоқ; күнгил тиламоқ.

күнәймәк *Гурл, Я — бэр.* әскирмоқ; чәртәк дъм *күнәйып* қапты йьғып йаналдан құрмасақ вомьйдъ (*Гурл, 1*).

✓ **күндә** + омоқ: иккьсь тартар, бъръсь йьртар (*Хив, 4*) (топишмоқ:

хүкиз, омоқ). күндә мьнән йер сүрсән, сай волдъ — ишыи өлдъ (*К — кпр, 9*); йера бугдай әкмәк үчүн *күндә* ылан зордан иккь гүндә бър танап йер сүрәрәдк (*Х — асп, 4*).

✓ **күнжъ** + кунжут: қоққар, сен бьзын күнжъларнъ-сыйърб ал, йахшъма?, депть бай атама (*Гурл, 4*).

✓ **күпъ** *Хив, 1.* = **күвь.**

күртә *Х — асп, Манғ, Гурл.* пахта солиб тикиладиган болалар кийими (одатда күйлак шаклида олди әпиқ бұлади).

күсьйә *Хив, 1.* рұмолнинг бир тури.

күтәрмәк *Хив, Хиқ.* күтармоқ: уравьлмайән улъ тайақ *күтарәдъ* (*Хив, 1*).

кү:шәмәк *Гурл, 3.* = **гөшәмәк.**

Қ

✓ **қабан** *Гурл, Манғ, Я — бэр.* = **қаван.**

қаван *Ург, Хив, Хиқ, Х — асп.* қобон. ёввойи чұққа (эрқаги) бър қаван дәрәпт мәнън қастъма, илайя алғайман айақ астьма (*Х — асп, 8*).

қабъқ *Ург, 6.* = **қоқ.**

қабърға *Гурл, Я — бэр.* = **қовурға.**

қаваржық *Ург, Хив, Хиқ, Х — асп.* 1. сув устидаги күпиқ; 2. яранинг пуфакчаси: хунъ йарасъ қаваржық волъб гетьпты (*Хив, 1*).

✓ **қаваръқ** *Гурл, Я — бэр.* = **қаваржық.**

қавга челак: тур орнъннан, екъ қавга сү:әпке (*Гурл, 3*).

қавъзлав *Гурл, 4.* = **қовуз, 2.**

қавълдар *Ург, Хив, Хиқ, Х — асп, Швт.* қарздор: сәрпайына қавълдармьс, қыстагда нәссә тьк-мәк қол деймәдъ (*Ург, 1*).

қавъшмақ 1. бирлашмоқ, күшилмоқ; 2. бориб етмоқ: салам хатлар йаздъм, қавъшмадъма? (*Х — асп, 1*).

қавмақ қувламоқ: пашша вэзи:рь сарайдан қавъи йәрәдъ (*Х — асп, 1*).

қавъқ *К — кпр, 9.* = **қавъз, 1.**

қаз *Х — асп, 3.* қазы.

қазә + балиқ тутиш асбоби: қазәга тушкән балиқлардъ сана әкә куржунъна санкеттъ (*Манғ, 1*): жорала, гешлькә қазә қаралмьйдъ, қарасақ, қазанъ бузамъс (*Хив, 6*).

қазғанақ чуқурлик, пастлик: қазғанақ йердә егьи пьтмьйдъ (*Берун, 1*).

✓ **қайзақ** *Ург, Хив, Хиқ.* парда (суюқ жисм устидаги парда).

✓ **қайзақмақ** *Ург, Хив, Хиқ, Швт.* парда олмоқ (суюқ жисмлар юзининг пардаланиши) хамир қайзақьпты (*Хив, 1*).

✓ **қайъз** *Ург, Хив, Хиқ, Швт.* дахрах пүстлоғи, қобиқ

қайъзғақ *Гурл, Манғ, Я — бэр.* = **қайъз.**

✓ **қайъм** бой, мос: сән асмақа дъм қайъм әкәнсән, депть пашша (*Ург, 1*); ешькынъ элдъ өтмәкә қайъм, сәнъ мәржан кәтыи йатмақа қайъм (*Хив, 1*).

✓ **қайсар** *Гурл, Я — бэр.* ландавур; бир ишни елчитиб қилмайдиган (одам).

қайтақы *Хив, 1.* бош кийими (телпакиниг бир тури, киядиган томони тор, юқори қисми кенг бұлади).

қақыра 1. бордоннинг бир тури: қақыра ылан ешьк элднъ бәкләп қойдыла (*Хив, 1*); 2. *Гурл, 3.* өзги уй (қамишдан ясалиб, лой билан сува-лади).

қақърмач *Гурл, Я — бэр, Берун, К — кпр;* қасмоқ: башъидъ қақърмач басыпты (*Я — бэр, 3*).

қақмач + 1. кептирилган балиқ; 2. ориқ (киши, ҳайван).

қала + шаҳар: қалта (крепость): и:чъ ләлла, дәвәрәкь қала (*Хив, 1*) (топишмоқ: бор). алъс-алъс гөрвнәдъ бър қала, шу мәктәптә оқыб йүрйән бър қала (*Х — асп*). қала де:валъна чъқ-тъм, қума бахтъм... (*Хив, 1*).

қалағай рұмолнинг бир тури: дерйанъ бойында тоपालан шамал, йа:ръмнъ қолънда қалағай ромал (*Хиқ, 1*).

қалақ *Хиқ, 11.1.* жува (хамир ёядиган кичик ўқлов); 2. *Гурл, Я — бэр, Берун.* хамирни, аталани булайдиган ёғоқ; қалоқ 3. эшқакдан каттароқ курак (қайқиқи йўлга солиш учун қўлланилади).

қалама қолған, боқимонда: қойиндъ, қаламасънъ эртән оқыйсан (*Ург, 1*); салгытнъ қаламасъ солиқнинг боқимондаси.

қалампър + қалампир мунчоқ; ромал — беда гули рұмол.

қалә *Манғ, 2.* хола.

қалғак *Гурл, 4.* = **қалақ, 1.**

қалғындъ қалдъ-қалдъ; өтмәк — қолдирмоқ: Ҳе-е, жора, азан пьркәз, гөч аткәз, бу мөлъснә:м қалғындъ отълә (*Хиқ, 1*).

қалдъвач *Бғт, 7.* = **қаллавач.**

қалың *Ург, Хив, Хиқ, Х — асп.* қалыи: хөппә сәмьз йа:гы йоқ, дәрәс қалыи, туйй йоқ (*Хив, 1*) (топишмоқ: хум); еть сәмьз, йа:гы йоқ, дәрәс қалыи, туйй йоқ (*Хиқ, 3*) (топишмоқ: шолғом).

қаллавач *Ург, Хив, Швт.* қаллавач *қаллавач* йатъпты дүнькнъ сәдәян, бьзыи йа:р йатъпты ғаллатта уалло... (*Ург, 3*). қаллавач қанатъ-ыи қаншаннан айлансън апан (*Хив, 1*).

қалмақ *Хив, Ург, Гурл.* қармоқ: бала дәрйаның бойына варъп қалмақ курадъ, қалмағна бър балъқ ильп чъгадъ (*Гурл, 3*).

қалп қалбақи, ёлғон; сохта: қалп қазанъ қайнәмас, қайнасә:м куйылас (*Швт, 10*).

қамғақ *Швт, 1.* чўлда ўсадиган ўт.

қана *Х — асп, Гурл, Я — бэр, Бғт; қани: ә:мәтвай қана, бьрйә базара вәржакәдк (*Х — асп, 5*); қана, базарга баръйқ, бър әмәл етәрмьс (*Я — бэр, 6*). қана, қассъ нәрсәнъ гөшъ мазалъ әкән, деп сурапты (*Бғт, 7*).*

қандьм *Хив, 5.* қумда ўсадиган бир ўсимлик (ўгин бұлади).

қанқу: *Ург, Хив.* гийбат: дәрт йаманъ санчу: гәп йаманъ қанқу: (*Хив, 1*).

қанчъқ *Гурл, 4.* = **қанчу:**

қанчу *Ург, Хив.* қанжиқ: дәрл йаманъ санчу: ит йаманъ қанчу: (*Хив, 1*).

қаньлтър *Гурл, Швт, Я — бэр.* тунука: қаньлтър кептъ, пеш үзәт-мәкка беш-алтавьнъ әшкелжәк (*Я — бэр, 5*).

қаньрмақ *Хив, К — кпр, Швт.* қайирмоқ: жүгарьнъ башънъ қаньрб алдъм (*К — кпр, 1*); адамнъ башънъ нә: қаньрб гөрәсән? (*Швт, 7*).

қантармақ *Манғ, 1.* қантармоқ.

қапавәнт *Я — бэр, 3.* = **хапавәнт.**

қапақ *Ург, Хив, Хиқ, К — кпр:* қовоқ: қара чуйым болғай әдъм, қапакына қонғай әдъм (*Хив, 1*). қапақыннан қар йағадъ (*Ург, 1*). қапақым ушты (*К — кпр, 5*).

қапъ + әшиқ: әль йоқ, айақы йоқ, қапъ ачар (*Хив, 1*) (топишмоқ: шамол). қапъчъ — дарвозабон, швейцар: қапъчънъ қаннъ доқ; не:рә варса, йүзъ йоқ (*Хив, 4*).

қапъшмақ *Ург, Хив, Хиқ, Х — асп, Швт.* ёпишмоқ, чапишмоқ: малла ачолъб, и:чъ и:чънә қапъшып қалыпты (*Ург, 3*).

қапма *Ург, Хив, Хиқ.* ~ қара — қоп-қора: шунда тьлкнъ балаларъ айтади: „гет, бьзын әнәмьз қасъ, нәзьк, сән қапма-қарасан“ (*Хиқ, 3*).

Қаптал + ён, ёнбош: ойың қапталы — уйнинг ёни; қапталымда отыр (*Ург, 1*).
Қапчъмақ *Ург, Хив, Хиқ, Х—асп.* тутмоқ; ялиб олмоқ; атлэйжақым аптавзын салмасъ, қапчъйжағым шу баланъи алмасъ (*Х—асп*).

қара қора; ~ гөйъм *Ург, Хив, Қ—кпр, Хиқ.* гира-шира, қоронги тушин олдидаги пайт: қара гөйъм түшнча ишъм ада волмадь ((*Қ—кпр 1*); ~ гөрдъм чүрркъ (*Хив, 1*) — болалар уйини: ~ зирэ — седана; ∞ вулан (*Ург, Хив,*) — бир тур ҳайвон; ~ кулак *Гурл, 1—1*) кумда ўсадиган ўт; 2. *Хиқ, 1.* гўшт соладиган идиш; ~ чанақ (*Хив, 1*) 1. бахил; **чанақлық этмэк** — бахиллик қилмоқ; 2. қора тусли, кўзи катта кишига берилган лақаб.

қараварақ *Хив, 1.* бир тур ўсимлик.

қаравлаң *Ург, Хив, Хиқ, Я—ар.* яқансимон ўсимлик.

қаражық *Ург, Хив, Хиқ.* кўз қорачаси, қорачиги.

қаралъ *Ург, Хив, Хиқ, Х—асп.* олхури: достъмиъ бағында пьшкэн қаралъ, йурың, апа, достъмлара баралъ... (*Хиқ, 2*).

қаралмақ *Ург, Хив, Хиқ, Х—асп.* қораймоқ; чарвъм қаралъ (*Хив, 1*).

қараман *Ург, Хив, Хиқ, Х—асп.* 1. қайрағоч (тик ўсадиган тури): қараман, қараман, қатъ қараман, қараман тейънда машъи қураман, машъиымнъ дөрт айақы чойыннан, мэн айнанъйн шу баланъ бойыннан (*Хиқ, 1*).

қаратқы *Ург, Хив.* қўриқчи (пуғало).

қарғалық *Ург, Хив, Я—ар.* 1) ёғоч, шохдан қилинган гов, девор (боғлар теварагига тўсилади); 2) ёғоч панжара.

қарғыз *Гурл, Манғ, Я—бэр.* харвъз.

қарръ қари: қарръ гөсә аша, йөш гөсә ишә (*Хив, 1*). ~ қыйз—қари қиз (қовуннинг бир тури): қовулланъ қовунъ қарръ қыйзда: (*Я—ар, 1*).

қаррытмақ *Ург, Хив, Хиқ, Х—асп.* қаритмоқ: иньшу мэнъи мөнәт қаррътмадь, қайғы қарръттъ, балам (*Ург, 13*).

қаруй *Гурл, Манғ.* қора уй, ўтов. **қасық** *Ург, Хив, Хиқ, Х—асп, Швт.* икки сонинг бирлашган жойи: иккь сатаниъ бърлөшкэн жайънъ қасық дыйдыла (*Швт, 7*).

қасқақ *Хив, Хиқ.* қасноқ: ти:р қасқағы кейчикнинг қаснағи (доира-си): чъқыр қасқағы (*Ург, 10*) чигирик гилдирағи.

қасмақланмақ +1. юпқа музламоқ: су: қасмақландъ (*Ург, 1*); 2. қирмоч олмоқ: палавдъи тейи қасмақланъптъ (*Гурл, 3*).

қасъ *Ург, Хив, Хиқ.* қайси: қасъ баланы гөрсэн, эльндә кытап (*Ург, 1*); тьльк балаларъ ҳәр қасъ бър этәкдән даш терьб гөлдөйлә (*Хиқ, 11*).

қат 1. бўлма, хона: ешиъязвай дөрт қат жай салыатър (*Хив, 3*); 2. бўлим, булак, қисм: төрдә дурған гальнъ бър қатъсан йар-йар, атан вьлан энэниъ солатъсан йар-йар (*Ург, 3*).

қатанъи қотган, суви қотган: наньныз қатанъи экэн (*Ург, 1*).

қатъм *Бгт, 3.* ип.

қатърмач *Ург, Хив, Хиқ, Х—асп.* 1. қатирмоч (товада нишган нон); 2. = **қачърмач**.

қатмақ +1. қотмоқ; 2. *Хиқ, Ург.* боғламоқ: тананъ атъза **қатъ** кәл; өжәгъ арапа **қат** (*Ург, 13*) (бузоқни молхонага боғла).

қачар *Гурл, Манғ, Я—бэр, Х—асп.* тана, сигирнинг икки ёшга кирган боласи: экәм қачаръ бъқага қойжан волъд, савъръиз дайъмлар йана геттъ (*Х—асп, 3*).

қачър хачир. йурыб-йурыб ишън қачъра қалдъма? (*Гурл, 1*).

қачъръм 1. сир, муаммо; 2. қочрим сўз: қаниә былгәнъи ичидә экэн, гьзлән қойган қачъръмың ба: экэн (*Ург, 1*).

қачқы *Ург, Хив, Хиқ, Х—асп, Я—ар.* қочқин: агайнъладан уляъсә, бу дуйә қачқы, дөдъ (*Я—ар, 2*).

қашъқ + қошиқ; *Гурл, 1.* қалам қошиқ; қошиқнинг нозик тури.

қашықламоқ + қошиқ билан қовламоқ.

қар *Ург, Хив, Хиқ, Х—асп, Я—ар.* қаҳр, жаҳл, аччиқ; ~ этмәк — жаҳл қилмоқ: қастъныиңъ към бьчъптъ

дә:р этъп, ага бала сөллешмьидъ **қар** этъп, сөллешмәсә, сөллашмәсын **қар** этъп, мән гетәмән қадамъма зар этъп (*Ург, 3*). қаръи гәлсә, мъиньшъ чьшлә (*Я—ар, 2*).

қаржақ сержақд; ху дъм қаржаң адам (*Хив, 1*).

қаш *Ург, Хив, Хиқ.* хари, устун тепасига ўрнатиладиган узун ва йўгон ёғоч: эмәт көр қурғый, курған ойың **қашъ** йоқ (*Ург, 3*). қаръи салъпсәз, баларъ бар, қашъ йоқ, сәтөнънъ лашъ бардаң башъ йоқ (*Қ—кпр, 2*).

қъбърдамақ *Гурл, 3.* қимирламоқ, силжимоқ.

қыдырмақ +1. ахтармоқ, қидирмоқ; 2. сайр қилмоқ, томоша қилмоқ: апама дашавуза қыдыръб гетвөдъ (*Ург, 1*).

қызъл 1. қизил; 2. қушнинг бир тури: ~ әвәнч, (*Хив, 1*) — қизилўнғач.

қъзъль *Я—бэр, 3.* чала янчилган бугдой.

қызмақ *Ург, Хив, Швт.* 1. қизимоқ: асабийлашмоқ; 2. қизикмоқ: сән баланъ хешнасәсәңә **қызмөйман** гөргәндә жолдърар гөзләрън сәнъ... (*Ург, 3*).

қыйав пўстин теварагига тутиладиган тери, жияк (*Хив, 1*).

қыйар *Швт, 8.* бодрингнинг бир тури.

қыйз *Ург, Хив, Хиқ, Х—асп, Я—ар.* қиз: савърълъ қыйз йетәр мурда, савуръсә қыйз қалар уйатә. (*Ург, 10*).

қыйық *Хив, 1.* 1. рўмолча; 2. нозик табиатли киши.

қыйланмақ *Қ—кпр, 9.* қийналмоқ. **қыйма** *Хив, Ург, Хиқ.* майда тўрралган гўшт.

қыймълдамақ + ҳаракат қилмоқ, қимирламоқ: қыймълдаған қыр ашар *Хив, 4.* ағаштын башъ шамал вәса қыймълдъидъ (*Я—бэр, 5*).

қыймърмақ *Ург, Хив, Хиқ, Х—асп.* кўзнинг қири билан қармоқ; кулиб боқмоқ: аслънъ сорасан, бый ҳалалзада, **қыймъръб** баққанларъ йадъма чүштъ (*Хиқ, 1*); қыймъръп қашын қақасан, нәвәла; ичъм йақасан? (*Ург, 1*).

қыйн *Ург, Хив, Хиқ:* қин. **қыйтар** гилай: мәншъ қыйтар, қойланъ қайтар (*Швт, 9*).

қыла I. *Ург, 1.* пичоқнинг қирови; **қыла** II. *Хив, 1.* ҳайвон тилига чиқадиган яра.

қылдър + қаминъ япроғи: қылдърдъ бош туссан, қолъидъ кесәдъ (*Гурл, 1*).

қымзамақ *Ург, Хив.* сал қимирлатмоқ, силжитмоқ; қымзанмақ силжимоқ, сал қимирламоқ: онныннан қымзансана (*Хив, 1*).

қыммақ *Гурл, 3.* = қыпмақ. **қымтъмақ** *Ург, Хив, Хиқ, Х—асп, Я—ар.* маҳкам тутмоқ, тежамоқ, асрамоқ: нәссә—қаранъ қымтъбғына тут (*Хив, 1*).

қыпық 1. шилпик; ~ гөз (*Ург, 1*)—шиллик кўз; 2. *Х—асп, 1.* куёшда кўзи ёшланадиган (одам).

қыпмақ *Ург, Хиқ, Х—асп.* қипа тутмоқ—қисмоқ: гөзънъ қыпъб йәрлә (*Ург, 1*); қоншын көр вәса, гөзънъ қыпа тут (*Хиқ, 1*); гөзънъ қыйа тут (*Хив, 1*).

қипсамақ *Хив, 1.* сақламоқ, сир сақламоқ, яширмоқ.

қырағ *Ург, Хив, Хиқ.* 1. қирғоқ, соҳил; 2. чет, чека: қадим замаллада амудерйанъ **қырағи**нда султан сәнжәр мазъй дейән пашша йашаған экән (*Хиқ, 11*). галь сассан қоншына сат, бър **қырағи**нда өзън отърасан (*Ург, 1*).

қыргыч *Ург, Хив, Хиқ, Х—асп.* қирмоқ;

қыръмса *Ург, Хив, Хиқ, Швт.* қуримсоқ, хасис.

қыръстанда *Ург, Хив, Хиқ, Я—ар.* ҳеч ерда: ҳазър гашър қыръстанда:м йоқ (*Я—ар, 3*).

қырма *Хив, 1.* қирриқ, муттаҳам (одам).

қырмача *Гурл, 3.* дарёнинг саёз жойи.

қырпық қирра, чекка: йағынъ тәлпәкьнъ қырпықида қойдъ (телпагининг қиррасига қистириб қуйди) (*Х—асп, 3*).

қысырмақ + қыстанмақ:

қыръчмақ *Гурл, Я—бэр.* тилмоқ: айағъмдъ ағач қырчъп кеттъ (*Гурл, 3*).

қысса *Гурл*, 3. сақламоқ, сир сақламоқ.

✓ **қыстағ** шошилиңч. қыстағда ләббай тапымас (*Хиқ*, 4).

✓ **қыстанмақ** 1. шошилмоқ; 2. қисилмоқ, хафа бұлмоқ; ейгымдә гөйшөкым, түлләр пәнжә, *қыстанаман* агамнан хат гәльнчә... (*Шам*, 9). дьльн вьлән қыстамма, ишың вьлән қыстан (*Шөт*, 7); қыстаннан кыйз әрә варьб йальмас (*Ург*, 1); оғлан қыстанар, тут вахтында пышәр (*Хиқ*, 1).

қытър ужар; мақмадона: қырк кышь бьр йама, қытър кышь бьр йама (*Хив*, 1).

✓ **қычърмақ** *Ург*, *Хив*, *Хиқ*, *Х*—*асп*, *Қ*—*кпр*. 1. қичқирмоқ; қораз қычърғын турғанда әкәм қалаға йол алды (*Қ*—*кпр*, 9); 2. қақирмоқ; осын атасы тұлғын изынан қычрады (*Хиқ*, 6).

✓ **қобыз** *Гурл*, 3.—**қовуз**.
✓ **қовуз** 1. *Хив*, *Хиқ*. 1. қипік; шальғы қовузы (*Хив*, 1); 2. *Х*—*асп*, 1. болалар тұшағи.

✓ **қовуз** II. музыка асбоби, құбуз. мән нә дьймән, *қовузым* нә дьйды (*Хив*, 1).

✓ **қовузға** қовизлақ; мәшърпынь қовузғасы йьртъльпты, башъ бешык тахтасына тыйыгәкән (*Қ*—*кпр*, 5).

✓ **қовуқ** *Хив*, *Хиқ*, қовуқ.

✓ **қовурға** *Хив*, *Хиқ*.—**қурға**.

✓ **қовушмақ** *Хив*, *Хиқ*.—**қавъшмақ**.

✓ **қогър** турнасимон бир қуш; оисон қогър авламаға кеткәндә шағал воның баласынь йеаы (*Х*—*асп*, 2).

✓ **қозақ** + бұз түйкйдиган дүкон; асманнан асылған, йердан қазылған (*Хив*, 1) (топишмоқ: қозақ—дүкон).

✓ **қой** *Гурл*, *Я*—*бзр*. қуюқ; йаз воса, во сайаның қойысынъ иткә бермьйды (*Я*—*бзр*, 6).

✓ **қойан** *Ург*, *Хив*, *Хиқ*. қуён; көпдан қойан қачып кутъямас (*Хив*, 1). дехан хоржыңнан бьр қойаннь чьқарады (*Хиқ*, 12).

✓ **қоқ** I. *Гурл*, 4.—**қовуз**.

✓ **қоқ** II. *Хив*, 1. хид, сассиқ хид.

✓ **қоқыр** *Ург*, *Хив*, *Хиқ*. гердайған, мағрур; мәктәпнь эальнә топър дьйдыла, мән бьр йа:рэм ба: *қоқыр* дьйдыла, *қоқыр* восын, *соқыр* восын, өзәнә, мән ашықман шунъ қара гөзәнә (*Хив*, 1)

✓ **қоққы** *Х*—*асп*, б.—**коқыр**.

✓ **қол** құл; ~ аржа—сандықча; чамадон; бала базардан бьр қолааржа алады, сату:чы айтады: йолда ачъп гөрмә* (*Қ*—*кпр*, 5). ~ бав (*Гурл*, 1)—құл боги (боланың құлини боғлайдыған ип); ~ бьчқы (*Я*—*бзр*, 7)—құл арра.

✓ **қолдамақ** *Ург*, *Хив*, *Хиқ*, *Шөт*. құлламоқ, ёрдам бермоқ; өвльйам қоншысынъ қолдар (*Ург*, 1).

✓ **қоллғк** + құлқоп.
✓ **қолчърамақ** *Ург*, *Хиқ*.—**қорчъламақ**.

✓ **қомча** *Хив*, *Ург*, *Х*—*асп*. жазлық; түким; дәллык, қомчанъ әпкә, арванъ қошъп, чәртәкә апарамъс (*Ург*, 10). **қоңғырав** *Ург*, *Хив*, *Гурл*. құнғыроқ.

✓ **қонч** қунж; мәссьсынъ қончъ йоқ, өйбидә хеш дьныж йоқ, мамажан бьйгә бьр салам (*Гурл*, 3).

✓ **қоншъ** *Ург*, *Хив*, *Хиқ*, *Х*—*асп*. құшни.

✓ **қоунмақ** құнмоқ; хуланъ учърьб дурған қушъ жанәдыльн башшына *қоунаб* (*Ург*, 3).

✓ **қоуншъ** құшни; қоуншъ қоуншъдан ер дурмақнь өрйәнәр (*Х*—*асп*, 7). **қона** *Ург*, *Хив*. қамшынның үсиб турғани, күки.

✓ **қопмақ** силжимоқ, күчмоқ; қопқан кәрвч оннамас (*Ург*, 1).

✓ **қорқызмақ** құрқитмоқ; апабьйгәсс құрмағайсс, мәнъ қорқыздьнгәс (*Я*—*бзр*, 6).

✓ **қорчаламақ** *Гурл*, 3.—**қорчъламақ** *қорчақ* *Гурл*, *Я*—*бзр*. құржақ.

✓ **қорчъламақ** *Хив*, *Хиқ*, *Х*—*асп*. 1. аямоқ; қорчълаған гөзә чөп чүшер (*Хив*, 1); 2. құримоқ; сән жүйәннь қорчълабмәдън? (*Х*—*асп*, 11).

✓ **қотгър** *Ург*, *Хив*, *Х*—*асп*, *Я*—*ар*. чечак; йашлыкында сана шьньлә. волъп қотгър чьққан әды (*Хив*, 1). 2. чүтир.

✓ **қошант** *Ург*, *Хив*, *Хиқ*, *Қ*—*кпр* ёрдам; мән вунъ тойғына *қошант* восын дәп, бьр қой вәрдым (*Қ*—*кпр*, 1).

✓ **қошышламақ** *Гурл*, *Я*—*бзр*. қовучламоқ; *қошышлан* жьйнағандь чөләкләп төгәсэн (*Гурл*, 4).

✓ **қубыз** *Гурл*, 3. чанг.

✓ **қубур** *Хив*, *Ург*. *Қ*—*кпр*. 1. тошдан қилинған омбир. 2. мақбара, сағана; заллыкбуванъ қубурьнда дәм алдык (*Қ*—*кпр*, 3).

✓ **қувуқ** *Гурл*, *Манг*, *Я*—*бзр*.—**қовуқ**.

✓ **қудьрмақ** *Хив*, *Ург*, *Хиқ*. кутурмоқ; ит *қудьрса*, әйәсынъ қапар (*Хив*, 1). пашша итгьйн *қудьрәп*, мән сәнәнән нә алвәдым, дәп қар әтәды (*Ург*, 3).

✓ **қудуқ** *Шөт*, 4. машинаның кузови.

✓ **қуйъ** қудуқ. иплъ чөләкнь алъп чык, қуйъдан су; чәкәмъс (*Ург*, 1); қымлә қазар *қуйгәң*, қымлә ичәр сувань (*Хив*, 4).

✓ **қуйрық** + 1. дум, қуйруқ; йатқан иланнь *қуйрықынъ* босъп нәтәсэн? (*Хиқ*, 1); 2. думба; қойнь *қуйрықыннан* ньчәллә йағ чыхты? (*Ург*, 10).

✓ **қуйын** ~ *гетт*—шу кетганича кетди, бадар кетди (*Ург*, 1).

✓ **қуйышқын** қуюшқон; қуйышқыннан бейк сәлләмә (*Хив*, 1).

✓ **қуйуғ** *Ург*, *Хив*, *Хиқ*. қуюқ.

✓ **қуйу**: *Х*—*асп*, 1.—**қуйуғ**.

✓ **қулақ** + 1. қулоқ (сув қулоғи); 2. ~ чанақ (*Гурл*, 4)—кастрюль.

✓ **қум** + сахро, чұл, қора қум; бува қума варьп, одын әпкәлөп сатарқан. осын вунъ пульна базардан йтйдовун, ичәдовун әпкәләдәкән (*Я*—*ар*, 2).

✓ **қуман** + обдаста, қумғон.
✓ **қумьрсқа** *Манг*, *Гурл*, *Я*—*бзр*. чумоли, қумурсқа.

✓ **қумрь** *Ург*, *Хив*, *Хиқ*, *Х*—*асп*, *Я*—*ар*. мусича; қумрьдгьйн йаваш қуш одамъ қойъб йар, хунъ, кьччь.

✓ **қумьлмоқ** *Ург*, *Хив*, *Хиқ*, *Х*—*асп*. 1. яширинмоқ; тьякьнь иккь баласы тәкчәйә чьқып қумъльп қалыпты (*Хиқ*, 1). 2. болаларның үйин истилоғи—бекинмоқ; қумълдъ қашты—бекинмачоқ.

✓ **қур** *Гурл*, *Я*—*бзр*. айлана, давра; күпчилик; тойдгьн қуръ *Гурл*, 3. туйдағы давра.

✓ **қурвашън** + құрғошин: кьм йаман хавар әпкәсә, ағзына қурвашън қу-йаман, дәпте пашша (*Ург*, 10).

✓ **қуржақ** *Хив*, *Ург*, *Хиқ*. құғирчоқ. **қуръқ** *Ург*, *Хив*. құриқ (от тутадиган арқон—лассо).

✓ **қуррайт** *Хив*, *Ург*. *қурай*—*қурай* (қуйни сув ичишға ундаш).

✓ **қурсақ** *Манг*, *Гурл*. қорин.

✓ **қурч** *Хив*, *Ург*, *Қ*—*кпр*. омихта; икки модданың қушилиши. байрамда қасъ өйә варсаң, *қурч*—сут вьлән йаға йуғрьльб йапъльған нан (*Қ*—*кпр*, 1).

✓ **қутармақ** *Хив*, *Ург*, *Х*—*асп*, *Хиқ*, *Шөт*. 1. қутқазмоқ, озод қилмоқ шундәтп, атам зордан қырк тьлла; төләп, мәнъ қутаръб алвәды (*Хив*, 1).

2. тугатмоқ, тамом қилмоқ; аллайар оглыңыз хәләм мәктәпнь қутармадыма? (*Х*—*асп*, 15). 3. тамом бұлмоқ, тугамоқ; таз дарангьнча, базар қутарды (*Шөт*, 6).

✓ **қушамақ** *Гурл*, *Манг*. ұхшамоқ; әнәкәй, машгьн келды, оразымбәтгьн машгьн қушгьйдъ, дьм жажшъ волды бу (*Манг*, 2).

✓ **қушмақ** *Ург*, 1.—**қавъшмақ**.

✓ **қужақ** *Хив*, *Ург*, *Хиқ*. қучоқ; ата бьй қужақ йонжа орып сал (*Хиқ*, 1).

✓ **қужақлашмақ** *Ург*, *Хив*, *Хиқ*. қучоқлашмоқ; гүндүз тайақлашар, ге:жә қужақлашар (*Хив*, 2) (топишмоқ: киприк).

✓ **қузға** *Ург*, 1.—**қовуз** 1.

✓ **қурға** қовурға; улыъ йаптан атлаган, қурғасы чатлаган, аллам буваға бьр салам... (*Ург*, 1).

✓ **қуръ** *Ург*, *Хив*, *Хиқ*, *Х*—*асп*, *Я*—*ар* 1. куруқ; 2. фақат; ёлғиз; ахшам мелъсә хәммә гәлд, ку:ръ сән гәлмәдън (*Х*—*асп*, 15).

✓ **қушмақ** *Ург*, 1.—**қавъшмақ**.

Л

✓ **лабър** I. 1. чангак (якорь); 2. *Гурл*, 6. оғир, тепса тебранмас (киши). **лабър** II. *Ург*, *Хив*. биди-биди, тен сулайдыған (киши).

✓ **лабърламақ** *Ург*, *Хив*, *Қ*—*кпр*. тез-тез гапирмоқ, бидирламоқ. **лаваш** *Ург*, *Хив*. чурак нон.

лавър-лавър Ург, Хив. тушунтириб гапир олмайдиған киши
лаг калака; киноя: ~ эгмаукт — калака қилмоқ: сән нәйә мәнә лаг ата-сән?; лаг этпн сәлләмә (Хива, 1).
лағва Ург, Хив. 1. сергап, лақма, бемаъни гапларни ҳа деб гапираверадиган (киши); 2. энгилтак (одам).
лағъм Я—ар, 1. = лағ.
ладан Ург, Хив, Хиқ, Я—ар, подон: хәммәйә йа: р учраса, бьзә ладан учрадъ (Ург, 1, 3); әввәллә йашәдък, ладан әдък, индъ гәсә нуръ дьидәм устынә (Я—ар, 2).
лазъм Ург, Хив, Гура. фотиҳа.
лазъм Ург, Хив, Я—ар. хотинкилар нитони.
лайлама Ург, Хив. 1. ярим қазув (сугорниш термини).
лайламақ Ург, Хив. чалғитмоқ: сөзнә лайлама (Хив, 1).
лақалақ Ург, Хив, Қ—кпр. беўхшов (кийим); ҳаддан ташқари кенг: бу әдък саңа лақалақкән (Қ—кпр, 5).
лақам Ург, Хив. лақаб.
лақамча Ург, Хив, Хиқ. мол дам-ланиб қорни шинганда озини йириб боғлайдиган ёғоч; тишлаб олмасни учун итиниг озинга солиб қўйиладиган ёғоч; ~ салмақ — райинга қарши чиқмоқ, эрк бермаслик.
лақатақ сўлоқ; ~ чықмақ — сўлоқ ўйнамоқ: лақатақим чықыб дурьптъ (Хиқ, 11) — (ортиқ чарчадим).
лақыр-лақыр Ург, Хив. юракнинг беҳол бўлиб қолиши: йүрәкым лақыр-лақыр волъб дурьптъ (Хив, 1).
лақырдавық Ург, Хив. бўлар-бўлмаста гапираверадиган одамга қўйилган лақаб.
лаққаса Хив, 1. бир ўйиннинг йўли.
лаққи Ург, Хив. сергап; бемаъни сўзларни сўзловчи (одам).
лал + соқов: ортала дурғаннъ бахтъ ачълағай, шуна „сән“ дөгәннъ дьдъ лал олғай (Х—асп, 3).
лалазар Ург, Хив, Қ—кпр. гўзал, чиройли; очик ҳаво: буйун гүн лалазар волжақ (Қ—кпр, 4).
лапарманъй Гура, 5. = напарманъй.
лаң Ург, Хив. 1. ўлат, эпидемия; 2. қаттиқ шамоллаган (киши).
ланламақ буйн ўсиб кетмоқ, ғов-лаб кетмоқ: пахта лаңлаб гетьптъ

(Хив, 4). 2. ҳовлиқиб югуриб юрмоқ: сән мунча ланлаб йүрпсэн? (Хиқ, 1).
ланыр Ург, Хив, Хиқ. ортиқ семиз: қойин ланыр волъптъ (Ург, 1).
лана Гура, 5. ла на.
ланақ + юзи япаоқ (киши).
лаплама Ург, Хив, Гура, 1. турли буюқларнинг аралашмаси: арвачьнъ әдд тахтастъ лаплама қийзиб қойъб жуваллара қатнама (Ург, 3); 2. ранг-баранг: рейнъ бавам кәләватта йатадъ, әл ромоль лапламага батадъ... (Хиқ, 1).
лаппа шартта: лаппа өзән қълағай (Гура, 3).
лаппълдамақ 1. ловулламоқ; 2. қизармоқ (одам ҳақида): нә бу йүзүн лаппълдаб гетьптъ? (Хиқ, 1).
лар Шет, Гура, 1. милтиқнинг бир тури, 2. сув ўйиб кетган ер (ложбина): раш лар ташадъ (Шет, 3).
ларс Ург: Хив. етишган, тобига келган (мол).
ла: па Ург, Хив, Хиқ, Шет. коң-берт: са: чым узъйм боса иккьдән өрсәм, ла: па уалъ васа, и: чьнә гьрсәм... (Ург, 1).
ла: с Ург, Хив, Х—асп. сочпопук: қадъйилада қыйзла ла: с, ҳьижъ, шә: кәлә асадәдълә (Ург, 1).
ла: ш Ург, Хив, Хиқ, 1. мурда; ўлакса: баш, баш водмаса, гөвдә ла: ш (Хив, 4); палав ашланъ а: шъ, палав ба: йердә мулла-имама ла: шъ (Хив, 1). 2. тўда: қоулланъ ла: ш этък (Хиқ, 1).
ләбәк Гура, 3. пўстин теварагига тутиладиган тери, жияк.
ләбзи: нә Гура, 5. = лә: зи: нә.
ләвап Ург, Хив. шовланниг суюқ пишгани; суюқ пиширилган овқат.
ләва: пъ Ург, Хив, Хиқ. ~ ка: са—коса.
ләвәй Хив, Ург, Х—асп. лаббай.
ләвәнт Ург, Хив, Х—асп, Қ—кпр. 1. ишәқмас, дангаса; 2. кам гап; бўш, ланж (одам).
ләгән Гура, Я—бзр. 1. хамир қиладиган идиш; 2. лаганбардор.
ләзгъ Ург, Хив. ўйиннинг тури; куй.
ләккь Ург, Хив, Гура кичик сопол товоқ (тўйларда мөхмонларга ош тортилади): бала ләккь тавакланъ алып, вуланъ гөттънъ дөшпн чықадъ (Хив, 4).

ләк-ләк Ург, Хив. пора-пора: гөйнәкьн ләк-ләк волъптъ (Ург, 1).
ләнж Ург, Ург, Қ—кпр, Хиқ, Х—асп. 1. ланж, лоҳас; 2. эзилган (мева ҳақида) әләс-әләс гөрнәдъ гужумъ, ки: сәсында ләнж волъптъ үзүмъ (Ург, 1).
ләнч Хиқ, 11. = ләнж.
ләң Ург, Хив, Гура, Х—асп. оз-моз оқсаб юрадиган (одам), чўлоқ: айкаым ләң волдъ (Ург, 1).
ләнгәр 1. хорознинг (тегирмоннинг) устига қўйиладиган тош. 2. дар-возлар таёғи (лангари).
ланкь Ург, Хив, Х—асп. болалар оёғи билан тешиб ўйнайдиган бир парча пўстақ.
ләпәң Гура, 5. лапашанг; нўноқ.
ләпәр Ург, Хив, Х—асп. хотинкилар безағи (бош кийимига осиладиган якка танга, сўм).
ләпәс Ург, Хив, Хиқ, Х—асп. ланлавур; ўта ялқов.
ләппьк Ург, Хив, Гура, Хиқ. бўш (ёғи доғ бўлмаган ош ҳақида): палав ләппьк волъптъ (Гура, 1) (ёғ бармоқларга шип-шип ёпишади).
ләпшә Хив, Ург, Хиқ. 1. бўғизнинг тўрига чиқадиган майда яра; 2. овқатнинг номи.
ләчәк лачак (хотин-қизларнинг бошига ўрайдиган ўрама, одатда 20—25 метр докадан қилинади); ләчәк ләчәк ўраган: йазган хатъм саңа баръб йетгъмә, ләчәкль жуванга кәвнън кетгъмә? (Я—бзр, 3). ләчәкль жувандан маз алдънъзма? (Гура, 1). ләчәкль — ләчәккә кетадиган дока: қалага барсан, маңа ләчәкль тәкәнә әбгел, балам (Х—асп, 15).
лә: ль Ург, Хив. 1. тунука товоқ (нақшли бўлади); 2. хушрўй, чиройли.
ләйләк лайлак (варракнинг тури).
ләчәк Ург, 10 = ләчәк.
ләккь бир қарорда туролмайдиган, энгилтак.
ләккьлдәвкь Ург, Хив, Қ—кпр. 1. беқарор: бир ерда турмайдиган кишинга қўйилган лақаб. 2. боланинг бошига тақиладиган безақ.
ляль Ург, Хив, Хиқ. тентак: иккь жыльь бир ляльь қошъльп, тойна: м веираң өттъ (Ург, 1).

лоққь Ург, Хив, Хиқ. 1. меванинг каттаси, лүппи: 2. бўш; ичи тушган: қоун лоққь волъптъ (Хив, 1).

лөлъ Ург, Хив, Хиқ. 1. бузук; фоҳиша; ярамас, бузгунчи; 2. (Гура, 5.) йиғлоқи.

лондъ Хив, Ург. кийим кийса келишмайдиган (одам); рўдапо.

лонгыр Ург, Хив, Хиқ. 1. вазмин, оғир; 2. ларзон; ларсиллаган: қуйрқы лонгыр экән (Хиқ, 1):

лоппъ Ург, Хив, Гура. 1. семиз; 2. юмалоқ юзлн.

лорс Х—асп, 1. = ларс.

лөнк-лөнк лүк-лүк: йанкь дьйәдъйн лөнк-лөнк этъб йүрйдъ (Хив, 4).

лөтәрә Ург, Гура. 1. тўртта: бу йағнъ лөтәрәсә көпәкән (Ург, 1); 2. сувнинг тагига чўккан лой.

лөппәк бугдой ичидағи қора дона. лөппәкдъйн чьйшәвәрмә (Хив, 1).

лө: в Хив, Хиқ, Х—асп. лаб азам блон турамъс, иккь лө: вьн-нән тутъп, ортасъна урамъс (Хив, 1) (топишмоқ: этик).

лө: з Хив, Ург, Қ—кпр. лафз, сўз: а: дамнъ лө: зьннән, хейваннъ шашьинән бәллъ (Ург, 3).

лө: зи: нә Хив, Ург. ширинликнинг бир тури.

лух Ург, Хив, Шет, Хиқ. 1. лух (қовун осадиган лух); 2. оқ жўхорининг бошоқсиз қисми, танаси.

лук Ург, Хив, Хиқ, Х—асп. тухум палағдаси: тоука лүк йъмърта бастърптъ, бьрәм жүжә чъқармадъ,

~ май: лайъ қара (Хив, 5).

лүкчә Хив, Ург, Қ—кпр. 1. яхлит. бир бутун: хәр бьр кәлхаччъ и: шләйн ҳаққынъ йьл охьырнда лүкчә аладъ... (Қ—кпр, 1); 2. жигардек: қатық лүкчә волъптъ (Ург, 3).

лүңь Ург, Хив, Хиқ. ўлик ювучилар киядиган махсус қўлқон; ~ иштон (Х—асп, 4) — трустик (пачаси калта иштон).

лүппә-лүп Ург, Хив. лиммо-лим (идишга суюқликнинг тўлиши).

М

- ✓ мағалдақ *Ург, Хив, Х* — асп. Ұм-болoқ; ~ *ошмоқ* — Ұмболoқ ошмоқ.
- ✓ мағзава 1. мағзава. 2. эзма, серган: *мағзава* экансанов, бър айтқантың езьботьграсан, езьботьграсан (*Қип, 2*).
- ✓ мағыз *Ург, Хив, Хнқ, 1*. тугук; 2. кўрпанинг мағизи. Шернә халам мағыз тўтлйән шайъ көрнә тыкыпты (*Ург, 1*).
- мағлай *Ург, Хнқ, Х* — асп. пешона, манглай: йамаң гөргөным *маглайъма* бытәкойдъ (*Ург, 8*). кәтмән урган бләкләрәм кахшпйдъ, гейатьрган бзынь йа: ра ўхшгьйдъ, қара папақынъ *маглайда* қойып йазған хатъ салам хата ўхшгьйдъ (*Ург, 3*).
- маз маза; лаззат: ке дьйсәм кемьйсәс бзынь елләргә, дләчәкл жуваннан *маз* алдыңзма? (*Гурл, 1*).
- май *Гурл, Манг, Я* — бзр. ёг; куйрук мойи; лампа мой.
- майа *Хив, Ург, Швт, Хнқ, Х* — асп. моая. тоука майа қойдыңмъ, йомаса чьньркнъ и: чьнә варьб доғадъ (*Швт, 6*).
- ✓ маймъл маймун: нәсьйәйә маймъл ойнамас (*Швт, 11*).
- ✓ мала-мажър *Х* — асп. *Хнқ, 1*. тутуриқсиэ, сўзининг тайини йўқ; 2. нотайин, мужмал; ~ *волмақ* — аралашиб кетмоқ, айқаш-уйқаш бұлмоқ.
- ✓ малғам *Ург, Хив*. балғам.
- ✓ майғат + сўм (пұл).
- мандъмақ + 1. ёлчимоқ; ўзидан тинчимоқ: ҳеч *мандъмабың* сән, тапқаньн не: рә гетәдъ, йўқмъйдъ сьра (*Хив, 1*).
- мандъмақ II. сузининг бир тури; бьзәр палваннан *мандъб* өгтк (*Х* — асп. 15).
- ман уч яшар қўй (қўчқор): бзынь қочқар йахшъ урьшадъ, ҳәлъ өз маң (*К* — кпр. 1).
- манал + 1. тишсиэ ўроқ; 2. тос (кир ювадиган тос).
- манлай *Гурл, 1* = мағлай.
- манлайча *Ург, Хив*, дурра (бошага ўрайдиган кичик рўмол).
- мардан *Гурл, 1*. галла солиш учун қўлланадиган катта идини.

- мардаш *Гурл, Манг, Я* — бзр. чордопа; ~ курмақ — чордопа курмоқ.
- мат *Гурл, 4*. жим, тинч; ~ волмақ — жим бұлмоқ.
- макмал *Гурл, 9*. бахмал, барқут. махсат *Ург, Хив, Хнқ*. мақсад: усун тьлкь баладарьнъ алтсьна: м тапъб, мурат-махсатьна йетәдълә (*Хнқ, 1*).
- машақ *Ург, Хив*. бошоқ: бугдойнъ *башақы* (*Ург, 11*).
- машақламақ *Ург, Хив, Хнқ, Х* — асп. пишиб қолған бугдой бошогини узмоқ.
- машъ *Хив, Ург*. мушук; мушук боласл.
- ма: ллъм *Ург, Хив, Хнқ*. муаллим, ўкитувчи.
- ма: ш *Ург, Хив*. мош (дон): байнъ аштынәп билча: ранъ *ма: шъ* йахшъ (*Ург, 1*).
- мажруң *Ург, Хнқ*. мажруҳ: шал: әлайқың мажруңмъ, нә вәла? (*Ург, 1*).
- мәз *Гурл, Я* — бзр. = ма: з.
- мәзән *Ург, Хив, Хнқ*. ахлоқи буюқ әйл.
- мәзъ бекор, фойдасиз: қалаға *мәзъ* баръп кенсән (*Я* — бзр. 3).
- майәк *Гурл, Манг, Я* — бзр. = майа.
- ✓ мәккә: ~ *жуган К* — кпр. 4. мак-кажұхори.
- ✓ мәлләк *Ург, Хив, Хнқ*. хусусий мулк, бойлик.
- ✓ мәләң *Ург, Хив*. гиж-гиж, киш-киш: қизитини: ~ *өрмәк* — гиж-гиж-ламоқ, уриштирмоқ: хунъ мәләньнъ вәрптьлә (*Хив, 1*); мән урьшмажак әдъм, кийзлар мәләң вәръб уруш-търдъ (*Ург, 1*); ~ оламоқ: (Ўзига) оро бермоқ, пардоз қилмоқ.
- ✓ мәльң *Ург, Хив, Хнқ*. манг (хурмат билан „ма“ демакдир).
- мәмлә *Ург, Хив, Хнқ*. муомала: сәнъидьин йүз мьң икксьнә *дәд-мәмлә* әтәмән (*Ург, 10*).
- ✓ мәнәт әйлар безаги (дўппига қатор қилиб тақиладиган таңга). Ешькыннъ әлдъ бәләнт бастърма, әркың йессә маңа мәнәт астьрма... (*Хнқ, 1*).
- ✓ мәнәрмәк *Гурл, 3*. бошқармоқ. матаськьлдъ мәнәрәлмъйдъ (*Гурл, 3*).
- мәнжък *Гурл, 1*. томорқа.

- мәнзәмәк ўхшамоқ: қызъл гүл-ләр ойғам-ойғам, қызъл гүлә *мәнзәр* бойым (*К* — кпр).
- мәнъз *Ург, Хив, Хнқ, Х* — асп. ўхшаш: бугдай мәнъз — бугдойсимон; бугдой ранг.
- мәнсьмак *Ург, Хив, Хнқ*. менсимок, назарга илмоқ: бькәм бькәмнъ дәнсьмъйдъ. мән бькәмнъ *мәнсьмъймән* (*Хив, 1*).
- мәрвәр *Ург, Хив, Хнқ, Х* — асп. марварид, асл тош: дейьрмән тейьн-нән *мәрвәр* көчәдъ, қаддъмнъ дьк-ләсәм, белъм санчадъ (*Хнқ, 1*).
- мәрзән *Ург, Хив*. ларзон; қараман ағачъ *мәрзән* вәрәдъ, хожала қый-зынь арзам бәрәдъ (*Хив, 1*).
- мәрйән *Ург, Хив, Хнқ, Х* — асп. мерган: кәмьрць бър *мәрйән* қон-шсь вәрәкән (*Х* — асп. 11).
- мәрж *Хив, 1*. уч юзли эгов. мәрж итиниг бир турн.
- мәсьс маҳси: қара мәсьс гьйьздьлә айақа, алтын йүзүк сал дәдьлә бар-мақа... (*Хнқ, 1*).
- мәтълмақ *Гурл, Я* — бзр. 1. қайншмоқ: қабьргам мәтълдъ (*Гурл, 3*); 2. узилмоқ: йўрәгьм мәтълдъ (*Я* — бзр. 2).
- ✓ мәтър ипак материя; шу материядан қилинган попук рўмол: саръ *мәтърьмьнъ* салкъ ташгьйман, сәк-кьзынж бирйәдәдә йашгьйман... (*Ург, 3*).
- мәчън *Гурл, 2* = бежън.
- мә: з *Ург, Хив, Хнқ, Х* — асп. без: мойнъма *мә: з* гәлдъ (*Хив, 1*); зла: йа сәнъ *мә: з* қысқый (*Ург, 1*).
- мә: кь *Хив, 1*. моки.
- мә: л *Ург, Хив, Хнқ*. маҳал, пайт.
- межәнә 1. мағиз: әркнъ межәнәсә а: жъ экән (*Ург, 1*).
- ✓ мейьз майиз: ту: глаңъ тейь *мейьз* волъб йагъпгъ (*Хив, 4*).
- ✓ мейьн *Хив, Ург, Хнқ, Швт*. мия: ахшам бьлан баланич сәсь *мейньм-нъ* йедъ (*Хив, 1*); *мейньм* сарсьльб дуруптъ (*Ург, 1*) (миям лўқиллаб турибди); йазда *мейньң* қайнамагынча, қышта қазаның қайнамас (*Ург, 10*).
- ✓ мечкәй саноч: еб-ичиб туймайди-тан киши. Қадър әкә *мечкәймә*, той-мъйдъ? (*Ург, 3*).
- мешък *Хив, Хнқ, Х* — асп. саноч: йагыннъсь аш тахтадгьин — ешькдгьин,

- әмжәкләръ сув долдърған *мешъктьин* сә: дәт халаға бър салам (*Хнқ, 1*). „сән нә вәрсәк гетәсән?“ дәпть дәвлә; „иккь *мешък* алгын бәрсәнъз гетәмән“, — дәпть қорқак (*Хив, 1*).
- мешърьк *Ург, Хив, Хнқ, 1*. дукка ўралған бир ўрам ип.
- ме: нәт *Ург, Хив, Хнқ*. мөхнат: ме: нәт әтбъ йейән вәжън ши: рьндъ (*Хнқ, 3*). ме: нәт, ме: нәтнъ тейьндә рақат (*Ург, 1*).
- ме: рьван *Ург, Хив, Хнқ*. мөхрибон: баргьйсана — баргьйсан, гәлгьймьсән, йа: р-йар, бурьнғьдгьин *ме: рьван*, болгьймьсан, йа: р-йар (*Ург, 1*).
- мьйсәк *Хив, Ург, Швт*. әйлар кийими, мурсәк. кәмьр мьйсәкнъ гьйьн тойа геттъ (*Швт, 9*).
- мьлә *Х* — асп. Бгт. = мө: лә.
- мьлкьлдәмәк имилламоқ, ивирси-моқ; секин ҳаракат қилмоқ: қыймъл-даған қыр ашар, *мьлкьлдәгән* йер дөшәр (*Хив, 1*).
- ✓ мьлләт *Ург, Хив, Хнқ*. миннат: өз на: ныннъ йе, кьшьнъ *мьлләтньн* чәкмә (*Хив, 1*).
- мьнә айб, гуноқ: кьшьгә *мьнә* тап-па (*Гурл, 4*); мьнәсьс йәгът *Гурл, 2*. айбсиз йигит; бежирим йигит.
- мьне: рдә *Манг, Қип, Гурл*. ма-на бу ерда: мьне: рдә отьрсана, бу не йавъшьп қалагойды? (*Гурл, 1*).
- мьрәт мурувват, такалуф: ййьвәр, *мьрәт* истәмә (*Швт, 9*).
- мьссәк *Гурл, 9*. *Манг*. = мьйсәк. мьт *Гурл, 9*. = му: т.
- ✓ мьттьк *Ург, Хив*. = муртук.
- мьчә *Гурл, Х* — асп. әззо.
- ✓ мьжжъқ *Гурл, 4*. мьззық:
- мьжжълдамақ *Ург, Хив*. мижғи-моқ, жуда секин сўзламоқ; имиллаб иш қилмоқ, секин өвқат емоқ.
- мьжъмақ *Хив, Ург, 1*. эзмоқ; ха-фа қилмоқ. озор бермоқ: би: чаранъ мунча *мьжъвәрмә*, нә гүна: сь ва: вунъ? (*Ург, 1*).
- ✓ мьзгымақ гингшимоқ, йнгламоқ: не мьзгьйвәрәсән? (*Гурл, 5*).
- ✓ мьззық *Ург, Хив, Хнқ*. сал нар-сага йнглайдиган, йнглоқ: мьззық — қа: зана жьззық (*Хив, 1*). Йапара балада дьм *мьззық* воладъ (*Хнқ, 1*).
- ✓ мьлқьдәм; мьлқьтмақ — ботирмоқ.

мънжық Ург, Хив, Х — асп. мунчоқ: мәнъ бър а: гам ба: бәндәдәм-бәндә, *мънжық* тайха эпһәрмьидь *шәр-мәндә* (Ург, 3); мән сана базардан таһйа, *мънжық* эбгәләмән (Х — асп, 1).

мъннас Ург, Хив, Хнқ, чақа; майда нарса: кычкынагына *мъннас*, аламык гөзб дыммас (Ург, 13) (топишмоқ: гангә).

мъсқырмақ Хив, Ург, Хнқ тиржаймоқ, иржаймоқ: гүндә йейән гүндә өләр, айда йейән *мъсқырб* гүләр (Хив, 1).

мъта Гурл 5. күр, сүқир.
мъхлъм Гурл, Я — бэр. жуда, го-ят; қаддан ташқари: *мъхлъм* азап бердън мана сен (Я — бэр, 3).

мъчав Гурл, 9. шатак, буксир.
мывут Ург, 1. = му: т.
мой тук: бый *мойнъ* бәрб йәрәдъ вунә (Хнқ, 3).

молла мулла, домла: пашша
У: лънъ моллага оқътмаға берьлтъ (Шөт, 3).
монча ҳаммом.

мо: са дүст, қалин ұртоқ: керьмбай вьлән бьз дъм *мо: самъг* (Х — асп, 6).
мөгәдәк Гурл, 4. гажава, маофа.
мөлдәк Гурл, 5. = мәлләк.

мөрә Манг, 2. дазмод, уютю.
мө: ж Хив, Х — асп. мавж: бьр йаманнъ дәстьнән *мө: ж* урьб дурван дейра қурылтъ (Хив, 1).

мө: лә Гурл, Манг, Х — асп. 1. сохта ўрдақ; 2. буй, лапашанг (одам).
мө: м зарурият: қистов иш, хожат: мө: мьң бытмәсә, қыйн әкән кышьнъ (Ург, 1).

нав Манг, 1. бурун тешиги.

нава Х — асп. Гурл. = на: ва.

навах Ург, Хив, Шөт. қачон;

навахача — қачонгача: хель мәхтәпнъ

қутармадынызламъ, *навахача* йүрй-сьлә? (Ург, 1).

навъ Ург, Хив, Хнқ, Я — ар. ни-

ма: *навъ* дьйсән? (Ург, 1); мән қанъ-

да дураман, кьм *навъ* йоқатқам бо-

са, айтсән, мен ешьк чьқараман

(Я — ар, 1). бь *навъ*, чьтмь? чьтомъйн

нә, сьс *навъ* дөвәдънъс? (Ург, 10).

мө: т Ург, Хив. боқинди, қарам:

бьрәвә мө: т волма (Хив, 1).

муғлъ Ург, Хив, Хнқ. мунгли, ёл-

гиз: хәй-хәй өләң, жан өләң, хәй

қирдаштъм йа: р-йар, сән гетгәлъ азап-

та муғлъ ба: шьм йа: р-йар (Ург, 1).

мун Хив, Хнқ. бурун: *ағъз-муннъ*

нә үчүм бәргән сана? (Хнқ, 11). ул-

лъвьлан баласан дағын, муннынъ

ақызб йүрйсән (Хив, 5).

мурът Хив, Ург. муйлов.

му: т Хив, Хнқ, Х — асп. бекорға:

му: т ишләдә; а: ч и: шләмә (Хнқ, 1).

му: ш Ург, Хив, Хнқ. бурчак:

кәмшъ вьлән буванъ йерьнъ дөрт

му: шьнда алтъм ба: (Ург, 1). хәръб

гәлб, му: шта дурадъ (Хив, 1) (то-

пишмоқ: хәсса).

мүдрәмәк Хив, Хнқ. 1. титрамоқ;

2. янглишмоқ, хато қилмоқ: эльм

мүдрәб геттә (Хнқ, 1). 3. Х — асп. 1.

әскирмоқ.

мүррьк буришган-тиришган (мева,

қовуң) атам базардан мүррьк қоун

әнгәлптъ (Хив, 1).

мүртьк Гурл, Берун, Я — бэр.

куртак, ёш новда: таллар *мүртьк*

чьғарганда, багалар дудьк чьртәдъ-

лар (Я — бэр, 3).

мүсәлләм қойил: сана мүсәлләм-

мән (Ург, 1).

мүсәлләт Ург, 1. ландавур; ўтир-

са турулмайдиган (одам).

мүтгәкә Ург, Хив, Хнқ. ўчоқ,

печка олдидә ўтириш учун мослан-

ган жой.

мүттьк Х — асп, 1. = мүртьк.

навқан Манг, 1. = но: қан.

навхан Гурл, Я — бэр. = но: қан.

навхъна Гурл, 5. шабқур, товуқ

күз.

навча Гурл, Х — асп. хом, гүра:

сән *навчағына* қоунъ ўзлпсән, бьр-

иккь гүндә пьшәрәдъ (Х — асп, 7).

навчун нима учун: жораларъ: *нав-*

чун бундъйн әттьнъз? — дәп сора-

птъла әпәндьдән (Ург, 3).

нагъм Гурл, 3. = лагъм.

назәльн Ург, Хив, Хнқ. нозанин

бь тутқан йарыңыз кьмләдән қалған,
бьзлә: м тутамъз назәльн йардан
(Ург, 1).

назвай Ург, Хив, Хнқ, Х — асп.
гүлрайхон: гүлләнъ ичьндә *назвай*
гүл дъм йахшъ гүлда: (Гурл, 1). бьр
бала гәйлатър бугдәйнъ басьп, чәп-
йан әккәсьна *назвай* гүл асьп...
(Хив, 7). ~ ромал — нозик материал-
дан қилинган рүмол: *назвай* ромалъм-
нъ сәрдъм гүлләрә, ташап гетмә
дәдъм узоқ елләрә... (Ург, 15).

нақыш Хив, Ург. нақш; *нақышлъ*
чиройли; ~ қалам — мискарларнинг
нақш туширадиган асбоби.

налънмақ Ург, Хив, Хнқ. ноли-
моқ, зорланмоқ: оғтым йаман. дәп
налънасан, йамам боса, ўзньнән гөр
(Хив, 1).

нама Гурл, 3. наво, куй.
намбаи новвой: осын бөръ бый
намбаи варьп, хәй *намбаи*, мәнъ
у: на була, дөптъ (Хнқ, 4).

напарманъй Хив, Ург. рангинг
тури: ху *напарманъй* рәндә гөйнәк
алъптъ (Хив, 1).

нах Ург, Хив, Х — асп, Шөт.
ип: тәкчәдәйъ түгәнъ *нахи* қанъ йа: р-
йар. чьқалоғун қийсчанъ сәнъ қанъ,
йа: р-йар (Ург, 3).

нахал Гурл, 9. тақа.
нашпоть нашвати, нок: ешьгъмнъң
алдъ хатар *нашпоть*, кун-күннән зо-
райар ичьмнъң отъ... (Ург, 5).

на: ва Ург, Хив, Хнқ, Қ — кпр. нов
(ёғочдан ясалиб, хайвонлар сув ичиши
учун қудуқлар олдига қуйилади).

на: рь Х — асп, 7. нахор, овқат-
ланиш.

нәвәла Ург, Хив, Хнқ. қандай: *нәвәла*
адамсан? (Хив, 1); йоқәткән нәсә-
қараларыңыз тапълакойса, *нәвәла*
йахшъ (Ург, 1).

нәвәлан Ург, Хив, Хнқ, Х — асп,
Қ — кпр. нима бало? нәвәлан, мах-
танасан, жанъм чьқан, гөзъ гөк,
саққалъ ақ әрвн, чьқан (Хив, 1).

нәзәр назар; нәзәрә алмақ.
Хнқ, 4. нишонга олмоқ.

нәй Хив, Ург, Хнқ. 1. най (музи-
ка асбоби): 2. мискарлар ерга қоқиб,

нәйчә Хив, Хнқ, Х — асп. ип ўрай-
диган ичи қавак қаминш (1,5 қарич):

машьгъмнъ нәйчәсь сьнъп қалдъ
(Хив, 1); ~ қамъш — ичи қавак қам-
инш (ундан буйра түқийдилар).

нәйә Ург, Хив, Хнқ, Х — асп.
нега, нима учун? мән сана гәрәк
восам, мәнъ *нәйә* дөптьн, *нәйә* бьр
шаппат урдмъ? дөптъ бахтъ (Ург, 8)
кәлта адам мәнъ *нәйә* дара асасъ-
ла? — дьйдъ (Хив, 1).

нәмәнә нима: нәмәнәнъ айтъйн
сьзгә? (Х — асп, 2).

нәрван Хив, Гурл. 1. сада (қайра-
ғоч): сьзнь ейван бьзнь ейван әмәс-
мь, ортасьнда чи: нь *нәрван* әмәс-
мь... (Хив, 1). сәнъ әнәбъйн, *нәр-*

ваннъ тейндә ухлаб йатъптъ (Хив, 4);
2. қайрағоч (аравага ишлатиладиган
тури, тик ўсади, гоят мустақкам,
чидамли бўлади). ейванында уллъ

нәрван өсәдъ, дөддъ бала мәнъ йо-
лъм тосадъ, үч гүм болдъ раман-
байнъ гөрмәдъм, халъм сораб буйүн
ахшам гәсә: дъ (Шөт, 9).

нәрт Ург, Хив, Хнқ. новда, чи-
виқ: бьр дал кәстъм сечә тутънъ
нәртънән, бьр йа: р туттъм исапчънъ
мәртънән (Хив, 4).

нәсәқара Ург, Хив, Хнқ. нарса;
буюм, ашә: пәсьлқийә нәсәқараланъ
қачан ашпарамъ? (Хнқ, 1). нәсәқа-
раланъ қуйашламаға сәр, гечәдо: қу-
рьсьн (Ург, 1).

нә: л I. Ург, Хив, Хнқ, Х — асп;
кўчат, ниҳол: ертән сьлә кәлхазнъ
бағына варыңла, шө: дә отағ отъй-
сьла, *нә: л* экәсьлә (Хив, 3).

нә: л II. Ург, Хив, Шөт, Хнқ,
Х — асп. наҳал айақымда қызыл әдк
нә: лъ йоқ, хәммәнъ йа: рь ва: мәнъ
йа: рьм йоқ... (Шөт, 6).

нә: лләмәк кўчат ўтқазмоқ, ниҳол-
экмоқ: нәхылъ гъйанъ *нә: лләсәңәм*
аз-маз солъб аладъ (Ург, 8).

нә: лчә Ург, Хив, Хнқ. кўчат:
ниҳолча: әкьб геткән *нә: лчаларьң*
ту: т волдъ, тутъб геткән жорала-
рьң йат волдъ... (Хив, 4).

нә: лчәләмәк кўчатламоқ; ниҳол
экмоқ: ейванъма гүл әкьбман *нә: лчә-*

лап, *нә: лчәсьнә* сув бәрәмән түңчә-
лап (Хив, 1).

нәйчә Х — асп, 1. **найча**.
нәшәтмәк Ург, Хив, Хнқ,
Х — асп. нима қилмоқ: пашша ва-

Н

зи:рнэ қараб: „буларъ *нешәтмақ* гәрәк? — дәдъ (X — асп, 1); қолымда йүзүкүм күмүш этәмән, әкәм әрмь-йәдә мән *нешәтмән*, доғар айнь ом-бешьндә гәлмәсә, арыйзала ташаб, өзәм гетәмән (Ург, 1).

не|дә Ург, Хив, Хнқ. қаерда: ейньдә гөйнәкым гүлләрә мейдә, жөжк бала, сәнә өйларьн не:дә?... (Хив, 1).

не:чә Ург, 1. = нәйчә.

н|ыйл Хив, Ург. қора бүёк.

н|ыччә Ург, Хив. *неча*, неча марта; қанча: үчәкә чықма, дөп *ныччә* айтаман, аяқыннь чат йарар дөп қорқаман. (Хив, 1). *ныччәнә* дыйьрманьнә тартасыз бәр гүндә? (Ург, 13).

н|ыччәлль қанча: өжәк *ныччәлль* вәрсән йыды-да: йатавәрәдә (Ург, 1); қанчалык: бызләнь бәр танап йерьмьз ва: *ныччәлль* мезнәт әтсәнәм, хеч әкып бьтмьйдә (Хив, 1).

н|ычк Ург, Хив, Хнқ, X — асп.

нечун, нима учун: башта гөрийәннә *нычкы* артық? (Ург, 3).

ни:з Ург, Хив, X — асп. қилиқ, одат: хунь *ни:з* йаман (Хив, 1)

н|омай Ург, Хив, Шөт, X — асп. күп, сероб: бу йыл әрықдә *номай* волжақов (Шөт, 9).

н|охта Гурл, X — асп. 1. нұхта, 2. лух (қовун осадиган нұхта).

нөзәл Гурл, 1. нишон; ~ алмақ — нишон олмоқ.

н|о:қан Хив, Ург, Хнқ, Шөт. 1. пилла; ипак құрты: *но:қалланә*

бәр ухысы қалды, осын пи:лә во-ладь (Ург, 10); *но:қана* йорпақ сал-тып, бәр жа: йа гетжәкмән (Шөт, 1).

н|ө:ш Ург, Хив, Хнқ. күқарган дарахт. бәр йаманнь қастынан нө:ш урған дәрәк ку: рьпты (Хнқ, 1).

н|уқул Хив, Ург, Гурл. 1. аъло, жуда яхши (нав): *нуқул* йыгтыларьмьз урышка кетты; *нуқул* арьк

Гурл, 1. яхши нав үрик. 2. ширилик-нинг бир турн.

н|овурт Хив, 1. = у:рт.

н|овуч Хив, Хнқ. = авч.

н|овушмақ Хив, 2. = у:шмақ.

н|овшмақ арзықмоқ, ҳовлиқмоқ: сүзүк гөзләрнь мана дьккәндә йү-ракым овшъйдъ, жаньм қахшъйдъ (Хив, 4).

н|оғынмақ K — кпр, 4. = овунмақ.

н|оглан 1. йигит: 2. бачча (әски).

н|огрын Ург, Хив, X — асп, Шөт. үрриликча, яширин: огрын-огрын хат алышъб йүрәрдык, зәкъстан өткән соң индъ бьрләштык (Хив, 1).

н|ожақ Ург, Хив, Хнқ, X — асп. учоқ: балам, мана бый *ожақ* салъб бәрб гет (Хнқ, 4); йаман хатън мағ-лай са: чъ чох волар, йахшъ гәп-дән йаман гәппә көп болар, әдәннән ашақы бутън чөп болар, күл алма-ған *ожақыннан* бөллъдър (X — асп, 5).

н|озал Я — ар, 1. илгарн, аввал; қадим вақтда.

н|озмақ 1. ұзмоқ, үзб кетмоқ; 2. ұтмоқ; кечмоқ: ит баласы төргә

озар, сьчқан баласы ин қазар (Я — бэр, 5).

н|озар, сьчқан баласы ин қазар (Я — бэр, 5).

н|озар, сьчқан баласы ин қазар (Я — бэр, 5).

н|озар, сьчқан баласы ин қазар (Я — бэр, 5).

н|озар, сьчқан баласы ин қазар (Я — бэр, 5).

Вой 1. уй, фикр: 2. паст, чуқур: пахталардъ *ойга* еҳсән йарашар, йапрақларъ бьр-бьрынә қарашар (Я — бэр, 4). *ой* атъза аккәлләрәм говача... (Ург, 1).

о|йав Гурл, Я — бэр. = уйағ.

о|йанмақ Гурл, Я — бэр. уйғонмоқ, уйғотмоқ; дәвләр астан вонъ оята-дълар (Гурл, 5).

о|йдық Хив, Ург, Хнқ. чуқурлик, пастлик: *ойдықа* аяқым гетъп, тас сьнвәдъ (Ург, 1).

о|йық X — асп, 1. = ойдық.

о|йынжық Хив, Ург, Хнқ. уйынчоқ.

о|ймақ 1. уймоқ; 2. ангишвона: қат-қат қаймоқ и: чьндә, быйжан

оймақ и: чьнда (Ург, 1) (топишмоқ: данак мағизи). *оймақыннә* гьзләдъм мән гүжүм тейндә, мөм бьлмәсәм, нә вәрәкан йа: рнә мейньндә... (Хив, 1).

о|йпанмақ Шөт, 4. ивирсиб иш-ламоқ.

о|қалав ўқлов: мән нә вьльйн, ока-лавън не: рдә? апаннан хура (Ург, 1).

о|қрық Ург, Хив. хороз (тегир-мон)га қўшиладиган эшакнинг иягга тангьб боғланадиган таёқ.

о|қышгьрмақ Ург, Хив, X — асп. нари-бери ўқимоқ, юзаки ўқимоқ.

о|қра: Ург, Хив, Хнқ, Бғт. ~ кәл — тақир кал, шига кәл.

о|лақ 1. улоқ; 2. лапашанг, уқув-сиз: *олақсанов*, шу и: шнәм баша-равьлмәдъ (K — кпр, 1).

о|омма: Ург, Хив, K — кпр, Я — ар. ~ ашмақ Хив, 1 — ўмбалок ош-моқ. ~ қоймақ — эгри қуймоқ: гөз-зыннән айнанъйн, гөвлъч бала, па-пақыннә *омма* қойъб бәр қара (Я — ар, 1).

о|оммалақазан K — кпр, 9. = омма.

о|омча X — асп, Хнқ. ўтин; (қум-дан келтириладиган созоқ, ўснмлик томирлари). бәр арва *олча* алдъм, герәкмьйәдә-да: рейсь ал дәдъ (Хнқ, 11).

о|онсарь ўн икки ярим қадоқ: күн-жынь сьйьрганәкән онсарьдай күнжъ чъгыпты (Гурл, 4).

о|онайламақ 1. текисламоқ (ерни екишга тайёрлаб қуймоқ): бьлмьй-мәи, нәйә бе: лләнь онайлаб қойъп-ты? (Хнқ, 3). 2. Ург, Хив, X — асп.

о|онш Ург, Хив, Хнқ, X — асп. эплаш; бир илож қилиш: қоншына қарағынча, онышына қара (Хнқ, 1).

о|оншмақ эплашмоқ: шу вьлән онышъб гетакой ҳазыр (X — асп, 15)

о|орам Хив, Ург, Хнқ, Шөт. ма-қалла; кўча: ешик әлди сечә ту: ттә, орамынан бир йа: р өтть... (Ург, 1); байлар орамынан йа: р сәсә гәлдъ (Хив, 1).

о|орамал Манғ, Гурл, Я — бэр. рүмол.

о|оржа ўлжа; асир: оглын *оржа*, қыйзын йесыр жьнәвьт (Хив, 1).

о|осын Ург, Хив, Хнқ, Я — ар. сўнгра, кейин: осын, сәнә гөззън сағ, дөп вунъ тутадьла (Я — ар, 2); осын хоразнь аяқына бәр тькан гьрьпты (Хив, 4).

о|осмақ Манғ, 1. 1. тўсмоқ (болани тўсмоқ).

о|отламақ Ург, Хив, Хнқ, X — асп, K — кпр. 1. ўт ёқмоқ; ўт қуймоқ; сама: рнә отлаб йәрсанә, пьттә бәр чай ичәдъ (Ург, 1); чьлмнь *отлаб* йәр (Хнқ, 3). 2. Қайвонларнинг яра-ларини даволаш учун темир қизди-риб *босмоқ* (Хив, 1).

о|отлғ 1. поезд: бьзәрдъ чәржөв-дә *отлғга* мьндьрып теңъз бойън-дағъ бәр шә: ргә аппаръп ташадъ (Берун, 3). 2. қайгули, аламзада; 3. серғайрат.

о|өдън Хив, Ург, Хнқ, X — асп, Бғт. ўтин: одьн айгьрган балта де-шанда қаладъ (Ург, 1).

о|өж Ург, Хив, Хнқ, Я — ар. ўч, интиком.

о|ө:нық Хив, 1. = у:нық.

о|ө:мач Ург, Хив. хамир оши: апам мана о: мач пьшьрьб бәрдъ (Ург, 7).

о|ө:рт X — асп, 1. = у:рт.

о|өвж Ург, Хив, X — асп. авж, ку-чайиш, кўтарилиш.

о|өвьндә Ург, Хив, Хнқ, X — асп. бирор нарсанинг саралангани, сай-лангани: ку: н *өвьндә* волъпты (Ург, 1); бөрүнчә *өвьндьсьннан* ал (X — асп, 15).

о|өвурмәк Хнқ, X — асп. ажратмоқ; сараламоқ: бөрүнчнь *өвурьб* бәр (Хнқ, 11).

о|өгъз Гурл, Манғ, Я — бэр. = өкьз,

оба Я — бэр, 3. = ова.

ова Хив, Ург, X — асп. қишлоқ: үчәк үчәкә бақар, айнанъ шамал қақар, шу *овада* бәр қыйз ва: бәй-бәй и: чьмнь йақар (Ург, 3).

овгәрдан Ург, Хив. мис човли: овгәрдан бьлән бөрүнч сүзәдәлә (Ург, 1).

овқарық Гурл, 9. ўқ ариқ.

о|овмақ Ург, Хив, Хнқ. майдала-моқ; уқаламоқ; *өңсөсьнә овмақ*: шаш-тини қайтармоқ; овулмақ 1. майда-ланмоқ; 2. Хнқ. 1. ёш болаларнинг оғанга яра чиқмоқ.

о|овнық X — асп, 1. = у:нық.

о|овуз Хив, Хнқ. 1. оғиз (сигир янги туққанда келадиган сут).

о|овулдърық Ург, Гурл, Хив, Хнқ. балиқ тухуми, икра: сазан балъқынъ *овулдърықы* мазалъ воладъ (Ург, 3).

о|овундъ X — асп, 1. ушоқ: наньн овундъсь.

о|овунмақ қийналмоқ: қолъ пьшты, жанъ овунгайдъ бала (X — асп, 2).

о|овунтърмақ — қийнатмоқ: жанъмнь овунтърмасана (X — асп, 13).

о|овунтърмақ — қийнатмоқ: жанъмнь овунтърмасана (X — асп, 13).

о|овунтърмақ — қийнатмоқ: жанъмнь овунтърмасана (X — асп, 13).

о|овунтърмақ — қийнатмоқ: жанъмнь овунтърмасана (X — асп, 13).

о|овунтърмақ — қийнатмоқ: жанъмнь овунтърмасана (X — асп, 13).

Өгъмәк Ург, I. = өймәк.

Өжәк бузок; йахш өжәк иккь энән эмәд, (Хив, I); өжәк ишт үзп, энәсьн эмьн қойыпть (Ург, I). өжәкнә от бәр, и:ч ач оғандь (Ург, 3).

Өжәшмак Хив, X — асп. = өжәшмәк.

Өдәмәк Хив, Ург, Хик, X — асп. ұтамоқ, ұрнини босмоқ; сыйрнъ баласъ уллайсә, езън пулнъ өдйидь (Ург, II).

Өзәләнмәк Хив, Ург. тузалмоқ, соғайиб кетмоқ. (ориқ ёки касал кишининг ұнғайиб, соғайиб кетмоғи).

Өзгәләмәк Ург, Хив. янгиламоқ, ұзгартирмоқ; баланъ доппьсьнъ өзгәлә, ки:р вольтпть (Ург, I).

Өзгәльк Ург, Хив, Хик, X — асп. ётлик, бегоналик.

Өй Хив, Ург, Хик, X — асп. уй. ёйньмдә гөйпәкьм гүлләр ме:дә, нъчкә тақат әтб өтърыйн өйдә?... (Ург, 9). өй ейәсьнә вәтән йоқ (Хив, I).

Өймәк Хив, Хик, X — асп. ұхчи-моқ.

Өкәз Хив, Ург, Хик. хўкиз: йер қатт вәса, өкәз өкәздән гәрәд (Хив, I); өкьичә — әркак бузок; буқача: сьыррьмъз өкьичә доғдъ (Ург, 12).

Өксьрьк Ург, Хив, Хик, X — асп. йўтал: өксьрьк азаб бәрийәтър мана (Ург, I).

Өксьрмәк Хив, Ург, Хик, X — асп. йўталмоқ: вә:дә бәргән ахшамында гәлмәсәң, өксьрьб өт овазыннан даныйман (Ург, 12).

Өкчә I. пошна: 2. товоң; 3. ариқнинг остки қисми (қазувчилар истилоҳи); ~ гөтәрмәк туриб кетмоқ; орт ~ — орқада, кейинда: атъзыңыз арт өкчә экән, сув бармадъ гәрәк? (Ург, 3).

Өләң I. ұлан, қўшиқ (тўйларда әлләр айтадиган қўшиқ).

Өләң II. Берун, I. бир хил ұт (сув оқмай қўйған ерда ұсадиган ұт).

Өлдьстърмәк Хив, Ург, Хик. ұлдиргизмоқ. мәнъ гүнәйымнъ гечьрьң, сьзын мән өлдьстърмәдьм, дөптъ (Ург, I).

Өльйүғучь мурдашү: ейньдәкьнъ өльйүғучь алғый (Ург, I).

Өльскә ұлакса; мурда.

Өмгән Ург, Хик. кукрак, күкс, багир (гавданинг белдан юқори қисми): балам, жоранам кәсәл, бьр айдан ба:на өмгәнньн гөтармыйн йәтпть (Ург, I). өмгәнньн күтәр (Хив, I) (қаддингин күтар).

Өмйән X — асп. I = өмгән.

Өмьр Хив, Ург, Хик, X — асп. умр: мәннән башқа йа:р туссан, йа:рын өткәй өмьрьсьс (Хив, 4). өмьрьңдә бьрәм йалған сөлләмәйән экән атбақар (X — асп, 10).

Өнжәймәк Ург, Хив, X — асп. ұнғаймоқ, соғлом бұлмоқ, кучли бұлмоқ: өжәкьм сьра өнжәймәйдь (Хив, I). сү: бәрмәсән, өсьмльк өнжәймәйдь (X — асп, 1).

Өңльк Шөт, 7. = алдыкчә.

Өпкәчь Хив, Ург, Хик, X — асп. гиначи, гина сақловчи.

Өр Гурл, Манг, Я — бзр. I. ўрмоқ феълидан буйрук: сачыдъ өр; 2. қарши оқим: сү:дъ өрнә жүзүб болама, кәмәнъ авдарадъ (Манг, 2).

3. ўжар, қайсар (= ө:р).

Өрә Ург, Шөт, Хив, Хик, X — асп. I. устун 2. тиргак: идаранъ өрәсь, иккь калхазинъ төрәсь, искәлатчьға бьр салам (Шөт, 9). ейваньинъ өрәсьман әнәжан, үч қйзыннь сәрәсьмән әнәжан... (Хик, I). и:маннъ өрәсь дайдъ (Ург, I) (оч бұлди).

Өрьпәк Гурл, Манг. рўмол (юңдан тўқилған): Ташкәннән алдьрған өрьпәгьмә күйә тўшпть (Гурл, I).

Өрмәк I. ўрмоқ: сачынъ өр; (Ург, I). 2. тахламоқ, ўрмоқ: кәрвьчнь өр (Хик, I).

Өртый Ург, Хив, Хик. гахвора печ (бешик ёпуғи).

Өртмәк Ург, Хив, Хик. яширмоқ, бекитмоқ; бирор нарсанинг устини ёпмоқ: гөрдькьнъ өрт, гөрмадькьнъ сөлләмә (Хив, I).

Өсмәк тозаламоқ: балықть өсьб йүвәр (Гурл, 5).

Өта:йь Ург, Хив. нотаниш, ёт:өта:йь кьшь гәльп, сьзын сурадъ (Хив, I).

Өтърмәк Ург, Хив, Хик, Я — ар. ұтказмоқ: аламан дән алтъ айнь өтърдьн, намәртәкән әнәғарнъ баласъ (Хик, 4). бьзларь тамарқа әввәллә

вондәдъ, үч йьл олдъ бьйә:на өтър-дәкәв (Я — ар, I).

Өтләшмәк Хив, Ург, Хик. кучаймоқ, зұраймоқ: ҳаддан ошмоқ: гөз ағрьқә:м дохтърә вармәса, өтләшб гетәдъ (Хив, 4). өтләштърмәк ҳаддан оширмоқ: ёсса:м дьм өтләштърдъ (Ург, I).

Ө:лад Ург, Хив, Хик. авлод.

Ө:льйә Ург, Хив, Хик. мөзор, қабристон: бьр ө:льйә:ға варьп, дар-

вазасьннан ича:на зьйарата гьрәдья (Ург, 3): ө:льйә:м қоңшьсьнъ қолдар (Я — ар, 2).

Ө:р Ург, Хив, Хик, X — асп.

1. ўжар; көр дейән ө:р воладъ (Ург, 10); 2. қарши оқим.

Ө:рьк оқшоқ, бугдой ёки гуруч майдәси: бу:дайъ ө:рькьннән айьр-дынма? (X — асп, 5).

П

Па ох... э....., ҳаҳ....., ёпирай... бай-бай: па, бүгүнәм жұмьмь вьлән иккьмьз бағнь қыдърдьқав (Хив, I); па, манлайъ қара, бьрдьйн и:шнъ патрат әтб йүргәннь сәнъ... (Шөт, I); па, шу баланъ әнәкь қаттьдә, сьра гәп ка:р әтмәйдъ (Ург, 3).

Паза Ург, Хив, Хик, X — асп. омочнинг тиши: йер тейндә ай йүрьидъ (Хив, I) топишмоқ: паза — омоч тиши). бахьл қош қошб йүрьидә, күдәнъ пазасъ бьр қаттъ нәс-сәйә урьльпть (X — асп, I). хунъ айкақы пазадьйн, қаннъ күзәдьйн (X — кпр, 7).

паза Гурл, Манг. = паза.

Пай I. ҳаҳ....., эҳе.....; бе... е.....

пай II. насйба, ҳақ; улуш: панша сьзын пайыңызнь бәрьб йәрдь, инә пайыңыз, дөп палавнъ кәмпьрә бәрдьлә (Ург, 10); арромальн ортасьнда а:йь ва: қызьл жуван ораб чьхса жа:йь ва: мә:рәкәйә барса, шуиь па:йь ва: пульм бөса амәсмәдьм арромал (Хив, I).

Пайапъл Ург, Хив, Я — ар. пиләпоя, якка чўп: иккь пайапъльнъ бьр дән өгәмән, айкаым дайьнса, йа:па гетәмән... (Я — ар, 7).

Пайгьр Шөт, 3. = пайгьр.

Пайжама K — кпр, 4. лозим, хотин-қизлар иштони

пайламақ Ург, Хив, X — асп. бұлмоқ, тақсим әтмоқ. мән паймъ пайләб алдъм (X-асп, I).

пайгьр Ург, Хив, Хик, X — асп. хамиртуруш: нан әтжәкәдьм, пайгьр бузьльпть (Хив, I). пайгьрм а:жъ йәтвәдъ (Ург, 13).

Па:кь Ург, Хив, Хик. устара.

пақкь Гурл, 3. = паннъ.

пақлавьк Хив, Ург, Хик, I. пуфак; 2. шиш (яранинг пуфакдек бұлиб шишиб кетиши): эльм пышьп, пақлавьк әтп чьхть (Хив, I).

палайгьш Хив I. капгирсимон темир човли.

Палаң I. Хив, Ург, Гурл. план; палаң II. эшак тўкьми: пьйада қалдъм алаңда, қьрқ тәнгәмбар палаңда (Гурл, 3).

палаң III. Гурл, 4. палағда (тухум).

Палас Хив, I. = полас.

палмьйн Ург, Хив. фолбин.

паллас Гурл, 4. = паллгьс.

паллгьс Ург, Хив, Хик. искьрт, ифлос.

Паң I. Гурл, Я — бзр. аңқов; ~ йе-мәк; — панд емоқ.

пан II. Ург, Хив, Хик. I. дабдаба, куруқ савлат: бай той вәрсә — паны вьлән, кәмма:л той вәрсә — көркь вьлән (Хив, I).

Паннъ Ург, Хив, Шөт. аңқов: ҳа дегәнда гапга тушунәвермайдиган (одам).

пансьмақ Гурл, 3. мақтанмоқ, керилмоқ.

Папақ телпақ, қалпоқ: улъ йолдан гәльшьннән айнаньйн, вәләсәпът мьньшьннән айнаньйн, шера:зъ папакнь чәккәдә қойьп, бьзә қараб гүльшьүнән айнаньйн (Хик, I).

Папгьш Ург, Хив, Шөт. I. туя оёгининг ерга босадиган қисми; пай-поғи;

Папшьәк Ург, Хив. попоп машинаси; оёқ машинаси.

Упара Ург, Хив, Х — асп. 1. парча, қисм; бър ~ — бәззи бир, қай бир: бър пара адамнъ кәлләсә бәләнт воладь, айтқан гәһнн ильб аладь (Хив, 1).

паравъз Хив, Ург, Х — асп. 1. пилта; 2. жияк: көрпәннъ паравъзнъ хәльмә тьктъ (Х — а.п., 1); авъзндъ паравъзъ йөк (Гурл, 4).

парьмақ Ург, Хив, Хнқ. 1 чидамок: инсап, сана гөйнәк парьмөйдөй (Хнқ, 1); 2. таъсир қилмоқ: сана гәп парьмөйдө (Ург, 1).

пармал Урл, Манғ. оқучка: пақтанъ пармал мьәнән қарық йарып сув-гарватър (Манғ, 1).

паррьлдамақ Ург, Хив, Хнқ, 1. ловулламоқ (ўт ҳақида): ота лампамай қуйсаң, паррьлдаб гетади. (Ург, 1); 2. қизичмоқ: көп паррьлдабьвәрмә (Хнқ, 1).

Партав 1. партов (ер); 2. Гурл, 3. қалин.

Партал Шөт. 3. = партав.

Пасманда пәст, қадр - қиммәтсиз, хеч нарсаға арзимас: үзъм пасманда, көйнәм асманда (Хив, 1)

пат куч, қувват: патъ йессә, ал (Манғ, 1).

патас Гурл, Я — бэр. тупроқ аралашган сомон; похол: онсарьдай күнжъ чъғылтъ, улам патасъ мьәнән (Гурл, 9).

Патъйа Ург, Хив, Хнқ. фотиҳа: ахшам қудала гәлпъ, патъйа тойъ әтб гетьпгьдә (Хив, 1).

Патърламақ Ург, Хив, Хнқ, Х — асп. пәтирламоқ: нә: пәтърдъй-варәдъ ву, ичана қатъ қойагой (Ург, 15). патърдамъйн отърсаңа, ка:санъ сьндърсан (Ург, 3).

Патлавъқ Гурл, 1. = пақлавық.

Патланмақ Гурл, 3. = бадланмақ.

Пат - пат Ург, Хив, Хнқ. аңордан майдонға сув чиқарадиган машина, водокачка, насос: атажан экән-ләнхъ пат - патнъ тейгьнәсьндә (Хнқ, 3).

Патрат Ург, Хив, Хнқ, Х — асп. чаток, чалкаш, пойма - пой: сән бьрдьйн патрат и:ш атьб йурьйсән (Ург, 13); үзъ патратнъ и:шә:м патрат (Хнқ, 1).

Патгъ - сатгъ Ург, Хив. майда-чуйда, икир - чкир.

Пахыр Ург, Хив, Хнқ, Шөт. фақир, бечора: ана йолдаша:м гей-атър, бала пахыр (Ург, 11).

Пахтәк кумри: пахтак дейән бьр қуш олур, сьйнәләрь күмүш олур... (Хив, 1).

Пәдьк Ург, Хив, Хнқ, шолча, бьз тўқийдиган асбооб — дүкөн, дастгоҳ-ахшамъ вьлән чарх ейрьп, гүндьз-нә пәдьк доқьидәкән (Хив, 7).

Пәззә Ург, Х — асп. тутантирик, пәләнч Хнқ. 1. гүзапоя.

Пән Ург, Хив, тиргак, таянч: ~ вәрмәк — мадад бермоқ; қўллаб-қўлт-тиқламоқ.

Пәпәк попук: нейзән у:жьнда үч дүлл пәпәк (Хив, 1).

Пәрийәр Ург, Хив. циркулга ўх-шаган асбооб (аравасозлик истилоҳи).

Пәрди:вал Ург, Хив, Х — асп. уйиниң әнг юқори қисмига қўйиладиган пахса: пәрди:вал-а = пәрди:вал, пәрди:валнъ гәрдь ва: йахшъ гөрийән йа:рьмитъ йуракьндә дәрдь-ва: (Ург, 1).

Пәрьш Гурл, Хив Х — асп. юпқа парда; чала пиллә (куртниниң пиллага киришдан олдин юқа парда олиши): бьзын бькәннън қуртгъ эръ болгьп қалъитъ, шундада пәрьшь йөк (Гурл, 5).

Пәрт пәртнъ чәкмәк Гурл, 9. бошлаб урмоқ.

Пәрч зич: пахтанъ қанара пәрч этьб дық (Ург, 14).

Пәрчләмәк ичламоқ, тигиз қил-либ солмоқ (тиқмоқ).

Пәси:л Ург, Хив, Хнқ, Х — асп. камтар.

Пәт пахмоқ: сачън пәт вольтпъ (Ург, 1).

Пәтьк шип (потолок): өй дьм вей-рон, пәтьккерь чүшьн қалъитъ (Ург, 3).

Пәтирәк Гурл, 1. кичик пәтир.

2. Хив, Ург, Х — асп: зогора (нон): жүйәннән боған на:на бьзлә пәтрәк дьймәс (Хив, 3).

Пәтрәмәк Хив, Ург, 1. титмоқ; 2. эрмак қилмоқ, бекорға уйнаб ўтир-моқ: ичън қысълса, чүп пәтрә (Хив, 1).

Пәчәкдәнә печак уруғи (ўсим-лик): испәндьйар ханъмәс, пәчәкдә-

нә нанъмәс, пәчәкдәнә волмаса, тас чькьвйдъ жанъмәс (Гурл, 3).

Пәчи:з уйинниң бир тури, лоте-рега ўхшаган бир уйин.

Пейда Хив, Ург, Хнқ. фойда: өрмә бьльи вомаса, дықма бьльинъ пейдасъ йөк (Ург, 1).

Пәттә Гурл, Я — бэр, Х — асп. боғ, бойлам (янтоқ боғи).

Пәттәләмәк Гурл, Я — бэр, Х — асп. янтоқни боғламоқ; боғлаб уймоқ: йан-дакъ пәттәләп қойдъм (Х — асп, б).

Пәрьш Ург, 1. = пәрьш.

Пеш 1. печка; 2. меҳмонхона: пешта дурған галънъ бьр гудьсән-йа:р = йар, атаң вьлән энәңнъ бьл-бьльсән, йа:р - йар (Хив, 1).

Пешағана Х — асп, Гурл. - пе:ша:на.

пе:ша:на Ург, Хив, Шөт, Хнқ. пашшахона; пе:ша:налық пашшахо-налик, пашшахонаға етадиган дока (Хив, 4).

Пешкъл Ург, Хив. Қ — кпр, Хнқ. фартуқ.

Пешкър Х — асп, 1. 1. пешкъл; 2. чүкмор, сүйил.

Пешмәк Хив, Ург, Хнқ. пашмак (қолава). ба:зара варъб бир кила пеш-мәк әпкә (Ург, 1).

Пешшә чивин: пешшә отъстърмьй-жаққу, чоқьп йатъптъ (Ург, 13).

пе:ш Хив, Ург, Хнқ. чопон, пүс-тин пеши, этаги: осың йьйтъ пе:шьнъ бельнә қыстърьп, йола чүштъ (Хив, 1).

пе:шә юмуш, тирикчилик; одат: мәнъ гүндәгъ пе:шәм шу (Ург, 1).

Пьйпъ Ург, Хив; мушук боласи.

Пьләмәк Гурл, 1. = үфләмәк.

Пьльс Хив, Ург, Х — асп. моғор, пұпанак: нан пьльс басыптъ (Х — асп). нон моғорлабди.

Пьльсләмәк 1. Ург, Хив, Хнқ. моғорламоқ: йаз гүлләрь наннъ йап-қаннан соу йайгьп қойсаң, қатъп қа-ладь, дәстәлап қойсаң пьльслаб гетадь (Ург, 8).

Пьльсләмәк II. 1. ишни уламоқ (этиқдўзлар истилоҳи) 2. Ург, Хив, Х — асп. илашмоқ; алаңгламоқ: пьльс-ләнб йурьмә (Ург, 1).

Пьтън Гурл, Манғ. бутун: екъ йаръм бьр пьтън (Манғ, 5).

Пьтмьр хийлагар, айёр; қитмир; көп пьтмьрсәнәв, жуваннәмәк (Хив, 1).

Пьттә пича, озгина, жиндак: мән тойа баравәрмьймән, пьттә зәльи и:шьм ба: (Ург, 1); адамам пьттә эпләрәк волғанъ йахшав (Хнқ, 12) гүжүм тейнәдә отъралъ пьттә, ьссда мейнъм қайнадь (Хив, 4).

Пьшәк Ург, 13. пишкак.

Пьшьк Ург, Хив, Хнқ, Х — асп. мушук: ит эйәсьнъ данъмьйдъ, пьшьк бькәсьнъ (Ург, 2).

Пьшкә Ург, Хив, Хнқ. 1. ип ўраш учун ясалған чўп, қамиш. 2. пилта, дүппига тиқиладиган пахта, қоғоз; 3. йигиришга тайьрланған пахта ту-тами: дәррөв бьр пьшкәнъ эгьрьб-болдъм (Ург, 1).

Пьшьмөк Хив, Ург, Хнқ. 1. пиш-моқ (ош ҳақида); 2. ёнмоқ: йақма — пьшьрсән, қазма — чүшәрсән (Хив, 1); 2. қуймоқ. сәнъ эльнъ пьшаров, қой қазанънъ, өзъм гьрьзәмән ича:на (Ург, 1).

Пьштә пушта, жўяк: шу йьл бьр-иккь пьштә боллара дү:нәк әктьрә-мән (Я — ар, 3).

пи:лә пилла: йапрақтъ тез-тез сасан, тез пи:лә йетгәдә (Я — бэр, 6). амансав пи:ләнъ тапшърсақ, атлас асаң, қыйзъма бьр гөйнәк тькьб бәрәрәдьм (Шөт, 1).

Пьқырдамақ Хив, Ург, Хнқ. 1. биқирламоқ: қазай пьқырдадь (Ург, 1). 2. пиқирламоқ: пьқырдаб гүлдъ (Хив, 1).

Пьльплдамақ лимилламоқ, лим-лим бўлмоқ: балаиъ йап бойгьна ий-эрәгөрмәңлә, сувъ пьльплдаб дур-рьптъ (Ург, 3).

Пьрсълдавық Хив, Ург, Хнқ. 1. мунчок (шишадан ясалған мунчок). 2. балиқниң пуфаги.

Пьссъ ~ қуръмақ (Хив, Ург.) — умидсизланмоқ, орзуси ўлмоқ: дүка:на барвәдьм гьрьмдьшьн ша:йъ-аламақ, мән барънча тамам болъп қалъптъ, пьссъм қуръб гәләвәрдьм (Хив, 1).

Пьслық Хив, Ург. бемаъни, туту-руғи йўқ (одам).

Пьсмъ Манғ, 1. ичи қора (одам); ҳар нарсани ҳам ўзига оладиган ки-ши; 2. бир тур касаллик.

иқкь исарьб бьр бьшьн

път *Гурл, Манг, бут, оёк*
 √ **пътақ** *Гурл, Манг, Я — бэр.* = будақ.
 пъттрақ *Ург, Хив, Хнқ.* тикон: қойлара йапъшың, харан этъпты бу *пәтәрақ (Хнқ, 3).*
 пьчкъ *Гурл, Манг, Я — бэр.* = бьчқы.
 пьшьк *Гурл, Манг, Я — бэр.* мущук: *пъшьк* құргый, гош йиймән деп тавақтъ сьндърыпты (*Гурл, 1*); пьшьгъ қатъқтың қаймағынъ йеп қойыпты (*Манг, 1*).
 пьшьнъ: ~ бермәк (*Гурл, 5*) — гнж-гнжламоқ.
 пьшламақ *Ург, Хив.* пишилламоқ нәйә сән сьғырдьйи пьшлйварәсэн? (*Хив, 1*).
 √ **подър** 1. пудра; 2. түзон: пай анағар, йолла:м шу гүллә чаң волава, мут: *подър (Хив, 4).*
 пояа қоғоз каби юңқа қалайи (зарғарлар узук тошлариниң тагиса құядилар): Йүзүкиң *пойаса* ерьб гетьпты (*Хив, 1*).
 полас *Ург, Хнқ, Х — асп.* шолча (юңдан түқилган).
 понкъ каллаварам: гәп-сөзге түшьи-мьйтавыңи понкъ әкәнсэн-го (*Қип, 2*).
 порқан *Манг, 1.* = порхан √
 поррық *Ург, Хив, Хнқ.* 1. қамиш томири; 2. түлқин чиқариб ташлаган үтин, ҳашак: әмәт дайъм бьр әшәк поррық теръп кельпты (*Ург, 4*).
 √ **порсан** *Хив, Ург, Хнқ.* чанг, түзон: йолла бьр порсанкән, машън етәқойса, үст-вашъннъ уна батрадь (*Ург, 1*). *тозаяң.*

Р
 равақ *Хив, Ург, Қ — кпр, Хнқ.* 1. равоқ; 2. икки усгунниң оралығи; кўприк усти; 3. болохона деворига шабада кириш учун кўйилган тешик.
 √ **раварағ** *Ург, Хив, Гурл.* ланг (эшик, дарвоза ҳақида) хө:рдәйи қапъ *раварағ* ачық йатъпты (*Ург, 1*).
 рай истак: *райна* тьймә (*Гурл, 2*) истакыга қарши чиқма).
 рапърдавық *Ург, Хив.* серган; лақма.

порськ *Гурл, 1.* бўрсиқ, (ҳайвон).
 порсьмақ *Ург, Хив, Хнқ.* чанги-моқ, түзони чиқмоқ: кўшкөпърнъ йолъ порсьб йатъпты (*Ург, 13*);
 2. *Гурл, 3.* нурамоқ, чиримоқ (пахса девол ҳақида).
 порт *Ург, Хив, Хнқ.* мўрт, бўш: бу ағачың *порт*, балара йарамъидъ (*Хнқ, 3*); дал порт воладъ (*Ург, 1*).
 порхан *Ург, Хив, Хнқ.* парихон, азаймхон; фолбин.
 √ **поссық** *Хив, Ург, Хнқ.* пончик (хамир сомса) зьйарәттән гәйән **поссықтан** йеп (*Ург, 1*). балам, ахшам мән **поссық** пьшьрвәдъм, йьйсәммъ? (*Хнқ, 1*).
 постърма пўстдумба.
 √ **пота** *Хив, Ург, 1.* белбоғ, қийиқ: созма пота орғалла баймәкән, барып қараң, көрпә дөшәк шаймәкән (*Хив, 1*). 2. *Манг, Гурл.* шарф, буйнига ўрайдиган рўмол.
 √ **пөккә** *Ург, Хив, Хнқ.* 1. пўк; рьдәскә пөккәкән; ку:н *пөккә* чықтъ. 2. бўш, занф: көрәм пөккәкән әми:м-байдан йьқылды (*Ург, 1*).
 √ **пөккь** *Гурл, 1.* = пөккә.
 пөңиъ *Швт, 1.* = пөккә.
 пурчық *Хив, 1.* мунчоқ катталиги-даги қимматбаҳо тош (одатда узук, булоқиниң кўзига кўйилар әди).
 пурхымақ *Ург, Хив, Х — асп.* бурқимоқ; аңқимоқ; гульи н:сь пурхыб дуръпты (*Ург, 1*). *пөккәкән*
 пүнк ∞ урмоқ (*Ург, Хив.*) — хидланмоқ, кучли хид тарқатмоқ.

раталла *Хив, Ург, Хнқ.* рақсениң бир тури.
 рас *Хив, Ург,* рост, түғри; ~ ми: йх — мискарлар асбоби (ерга қоқиб, устида нарса ишлайдилар):
 р:аш рош (ариқ чети, тупроқ уюлган қирғоқ): азам былән чыхтъм йаннъ рә:шьна, барьин дөдәм сө:гән йә:рнъ қә:шьна... ашықдыкнъ дәрдь йаман, чьқалла, бьр бәланъ сайьп алдъм башъма (*Швт, 5*). йаптън

рашьна хатаръ мьнән пахта егыпты (*Я — бэр, 6*).
 рәжжә *Хив, Ург, Хнқ, Х — асп.*
 1. режа, план (уй солинмоқчи бўлса, аввал режасини оладилар — айлантриб бир пахса уриб чиқадилар) 2. усталарниң режаси (ипи).
 рәп *Х — асп, 15.* сўри (пилла курти сўриси).
 рәпи:дә *Ург, Хив, Хнқ.* енгчанниң катта тури: тандър йаннан рәпи:дәнъ алыпкә, ит ьсқамасън (*Хив, 4*).
 рәпчә *Ург, Хив, Хнқ, Х — асп, Бғт.* 1. уй ичида икки деворга тикиб кўйилган ёғоч; 2. тепа токча: өлйәнәндә инә шуннан асьльб өләсэн, дәп. өйи мущ:шьнда бьр рәпчә үзәтб бәрәдь (*Бғт, 1*). 3. девордан ўйилган уч бурчак шаклидаги тешик — "дөраза".
 ребаң *Гурл, Хив, Я — бэр.* рубоб.
 рьбап *Қ — кпр, 1.* = ребап.
 рьсва *Ург, Хив, Хнқ.* расво; бузилган.
 рьсьсық ризк: рьсьсық алма, рө:шән ал (*Хнқ, 1*).

сабақ *Манг, 1.* = савах. *нах*
 савах *Гурл, Я — бэр, Бғт.* ип: көйнәгъмъ тьктърмәгә бьр түтә савах алдъм (*Я — бэр, 6*).
 савьсланмақ *Гурл, Я — бэр.* = сағысланмақ.
 савгат *Х — асп, Гурл.* = со:гат
 савмақ 1. *Гурл, Я — бэр, Х — асп.* = совмоқ.
 савмақ 2. *Гурл, Манг, Я — бэр.* = сапмоқ.
 сағалдъръқ *Гурл, 3.* балиқниң куйи жағи.
 сағалмақ *Ург, Хив, Хнқ.* соғай-моқ: үзъ *сағалсън,* бьр и:ш әтәрмьс (*Хив, 1*); сағалъй, бек ағама өмур дьльиймән (*Ург, 1*).
 √ сағат 1. соат: үчәкә чыхтъм, топ әтъм, *сағатъмнө* йоқәттъм... (*Швт, 3*).
 сағат 2. *Ург, Хив, Хнқ, Швт.* ёмон; разил, паст (одам):*сағатъмнө* йахшъсь вольтыча, йахшънъ *сағатъ* вол (*Хнқ, 1*); 2. қайсар; көп *сағат*

У
 рөв 1. рух: әввәл башлап хуланъ йад әтәль, йә:р-йар, пейғамбалла *рөвьнъ* шад әтәль йә:р-йар (*Ург, 1*). 2. ранг, тус: *рөвьнъ* қачъпты ҳав (*Хив, 1*).
 √ **родапай** *Хив, Ург, 1.* ландавур; ўкувсиз:
 рорай атайлаб; рүй-рост: бу көр воғана мәктәптән қалма, дөсәм, *рорай* қаштъ-гәлдъ, қаштъ гәлдъ (*Хив, 4*).
 ростайъ *Хив, Ург, Хнқ, Х — асп.* бефаҳм: ростайънъ не:дә гөрдьн, өй әйсәнь төрдә? (*Хив, 1*).
 √ **рө:пәк** *Ург, Хив, Хнқ.* 1. дастрү-моқ; рўмолча: арамъзда досу душман бомаса, бақу ромалъмнан бәрәман *рө:пәк (Х — асп, 7).* 2. рўмол. балам, *рө:пәкнө* әпкә, хами:рнъ үстәнә басърамъз (*Хив, 1*). ахулла йеғь-льпты, башънда рө:пәк (*Хив, 1*).
 рө:шән *Хив, Ург, Қ — кпр.* қумда ўсадиган ўсимлик.
 рүжжә *Хив, Ург, Хнқ, Я — ар.* кўксеуатонга ўхшаган мева (кичик:роқ бўлади).

С

адамсанов, адамнъ дөгәннъ егъмь-сән (*Швт, 9*).
 сағысланмақ *Хив, Ург, Хнқ.* роҳатсизланмоқ, безовта бўлмоқ.
 сағьсланмақ *Х — асп, 15.* = сағысланмақ.
 сазақ сазоқ (саксовулниң майда тури), рас бьр машън *сазақ* о: дьннъ васа, ҳазәтб йақыб йассан (*Х — асп, 15*).
 сазмақ озмоғ: йүрәкмъ саздъ *Хнқ, 11* (кўнглим озди, жуда оч қолдим).
 сай *Ург, Хив, Х — асп.* саёз: дәрйәнъ бойънда гәмәләр хатар, сайъннан хейдәмән, ақ ла:йа батар... (*Ург, 3*).
 сайақ-сандрақ *Ург, Хив, Хнқ.* ахлоқсиз, бузуқ; дайди.
 сайън *Ург, Хив, Хнқ.* сонича, сони қадар; қыйзланъ и:чндә йал-гыз чьқанъм, сачъм *сайън* йаш бәргьйсән, ила:йъм (*Ург, 1*).
 сайъсман *Х — асп, Хнқ.* отбоқар: *сайъсман,* йалганчъ чьқъмьин дәп,

кыйза чъра туттъръп, ать сойадъ (X — асп, 10).

✓ **саймақ** *Гурл, Манг, Я — бэр.* савамоқ (пахта, юнг): 2, саваламоқ, атавайды экэсы рас тутъп сайыпты (Манг, 1).

✓ **сақақ** *Ург, Хив, Хнқ.* бабақа: энжър дьл йарашар йыпқа долақа, қалам қаш йарашар бадам қапақа, гөйнакы батыпты нэзък сақақа, салланьб, назланьб гирсан ку: жақа, гэмьрсэм гузальн сақақларыннан, дәллэсэм, чықмасам ку: жақларыннан (Хнқ, 1). балам саны сақақыңнан, қашын вьлэн қапақыңнан... (Хив, 1).

✓ **сақыз** *Ург, Хив, Хнқ, Гурл.* сақич: агзың ҳармадъмъ сақыздан, кыйзым? (Ург, 1).

✓ **сақал** *Ург, Хив, Хнқ, X — асп.* соқол: узы бър қарыш, сақалъ икки қарыш (Хив, 1) (топишмоқ: сабзи).

✓ **саллапча** *Ург, 13 = сьлапча.*

✓ **салбърамақ** *X — асп, Манг, Гурл, Я — бэр.* шалвиромоқ: бай пьчакъ алып, сатанънъ кесватърған-ды, айнагъ авръп қашты, сатанънънъ гөшъ салбърап кетэврды (Я — бэр, 3).

✓ **салвърамақ** *Ург, Хив. = салбърамақ.*

✓ **салгыт** солиқ, *салгытчы* — солиқчи (солик йиғадиган): бүйүн малъйадан адам гэлды, *салгытны* тълэмъйсъ дэп (Я — ар, 3).

✓ **салдам** *Ург, Хив, Хнқ.* ~былэн — куч билэн, зур бериб: дыйрмәннъ салдам билэн тартаман, бу гөплэнъ йанганьмнан айтаман... (Ург, 1).

✓ **салдым** *Манг, 3. = сархым.*

✓ **салланмақ** чайқалмоқ, икки ёққа ташланмоқ (юрганда). саллана-саллана өтэр йаныннан, гөзлэръ жэллад-дын, өтэр жа: нынан (Я — ар, 7).

✓ **салма** 1. арик: салма бойында и: дэ, и: дөнъ гүль мейдэ... (Ург, 10).

ешыкыны элды салма, салмадан, ага, су: алма, йа: р қолында доққыз алма, бзынъ йа: рны гөрийн бармъ? (Ург, 1).

✓ **салма II** *Ург, 1.* хамир овқатнинг бир тури (туппа).

✓ **салт** *Ург, Хив, K — кпр.* бұш, Бекорга; курук: салт варады, салт гэлды (Хив, 1); қаладан ағам салт гэлды (K — кпр, 1).

✓ **самбърдамақ** *X — асп, Хнқ, Бгт.* валдирамоқ; алжирамоқ: не: ра варса, ву самбърдаб йұрыивэрэдъ (Хнқ, 4).

✓ **самсам** сергап, эзма. **самсамланмоқ** эзмалик қилмоқ, гап сотмоқ: сергап бұлмоқ: *самсамланьб* мейнымъ йедьнав, тур, гес-сәнэ (X — асп, 15).

✓ **санда** *Гурл, Ург, Хив, Хнқ:* 1. сандон; 2. этикдузлар асбоби (ерга қоқиб күйиб, мих қайтарадиган асбо).

✓ **сан-сағыш** *Гурл, 4. = сан = санақ.*

✓ **сан-санақ** *Хив, Ург, Хнқ.* сон, мансаб: худайым, сана *сан-санақ* йетмагъй, ҳазърдан адамланъ башчынь бөтэнэ гетърэсэн (Ург, 10).

✓ **сандърамамақ** *X — асп, Хив. = сандърамақ.*

✓ **сандърамақ** *Ург, Хнқ.* 1. валдирамоқ, алжирамоқ: сэн көп *сандърйвэрма* (Хнқ, 11); 2. алахламоқ (уйқуда): ахшам абдылла ухысында *сандърап* чыхты (Ург, 1).

✓ **санчық** балиқ туғиш асбоби (узун ёғоч учига айры найза ўрна-тилган бұлади): бала балыкны арқасында *санчыкны* ошып гөрөды (Хив, 1). *санчы*

✓ **санчу**: *Ург, Хив, Хнқ.* санчық (ка-саллик): дэрд йаманъ *санчу*: гөп йаманъ қанку (Хив, 1).

✓ **саналақ** *Ург, 14. = санарақ*

✓ **санарақ** *Ург, Хив, Хнқ.* данак (ўрик, шафтоли данаги) *Меминэ*

✓ **саны** *X — асп, 1. = сәннъ.*

✓ **санымақ** *X — асп, 1. = сәнъмәк.*

✓ **сапан** *Ург, Хив, Хнқ.* сопқон

✓ **сапыг** *Хив, 4. = сапыш.*

✓ **сапмақ** *Ург, Хив, Хнқ.* уламоқ, пайванд қилмоқ.

✓ **сапыш** *Ург, Хив, Хнқ.* пайвандлаш, улаш. эрыкны *сапыш* — ўрикти пайванд қилиш.

✓ **саралмоқ** *Ург, Хив, Хнқ.* саргаймоқ: рэнлэрън самандыйн *саралыпты* (Хив, 1).

✓ **сарънжақ** *Ург, Хив, Хнқ, Шет.* ҳайончак, арымчоқ; беланчак: бу *сарънжақны* пытэ пэс этънэлы, бэлэнт этънэсы (Ург, 2). балдын ши: рын ба: заръмей, бэрэврэмэ а: заръ-

мей, *сарънжақдақи* гүлза: ръмей, эллэ, жанъмей, эллэ... (Ург, 1).

✓ **саръ** *Гурл, Манг, Я — бэр. = са: ръ.*

✓ **сарсыг** *Ург, Хив, X — а.п.* маълумот, хабар: бир маманын довузы бойында бир нэрван бар, дэп *сарсыг* гэлэды (X — асп, 9). палан пашша гальпымыш, дэгэн *сарсыг* чүшэдъ (X — асп, 5).

✓ **сарсьлмақ** 1. лүкилламоқ, огри-моқ. мейнымъ сарсьльб, дурьпты (Ург, 1); 2. *Гурл, 4.* хомуш ўтирмоқ, уйга чүммоқ.

✓ **сарсьмақ** *Ург, Хив.* лат емоқ: эльм *сарсьды* (Хив, 1).

✓ **сархым** *Ург, X — асп, Гурл.*

1. сув кўзасынинг қоққоғи; 2. кружка. **сасъмақ** 1. саснмоқ; 2. *Гурл, Я — бэр.* аңқимоқ, кучли ҳид тарқатмоқ; жыйдэлларды гүль сасыпты (Я — бэр, 3).

✓ **сассъ** *Гурл, Манг, Я — бэр. = са: сь.*

✓ **сатап** *Манг, Гурл, Берун.* 1. оёқнинг тиззадан юқори қисми. сон; эгэрдэ пулынды базардан сон бермэ-сэм, *сатаньмдан* бър қадақ гөш кесъб алагай, депты кэмма: л (Берун, 2). 2. *Ург, Хив, Хнқ.* сон (мол сони) *узъйн сатап* — қушнинг бир тури; *са: н — сатап* (Хнқ, 1) — товуқнинг оёғи.

✓ **саташмақ** *Ург, Хив, Хнқ.* 1. ўралишмоқ; 2. йўлиқмоқ: чъқанжан, өйында иккъэдэн сандық, чъқанжан, отыца бьзлэрэм йандық, иккъымъзэм саққалъга *саташық* йаш йыйты дэп эрман былэн өттыкмы? (Хив, 1) 3. жанжаллашмоқ: қойсаңа шу вьлэн *саташасамъ*? (Хив, 1).

✓ **сатъл** *Хив, Манг, Гурл.* ошпичоқ. **сатължан** *Хив, 1.* зотилжам (қон боснынинг кўпайиши).

✓ **сатън** *Ург, Хив, X — асп, 1.* ~ алмақ — сотиб олмоқ: мэн йеръ *сатън* алвадым бу адамнан, дэпты (X — асп, 1), өз башына дэрдъсэрнъ *сатън* алган көр экэн. (Хив, 4). 2. олинадиган, сотиб олинадиган: шэ: рдэ гэшър — пьйазачэлды *сатън* (Хив, 1): ~ сьгыр — сотиб олинган сигир.

✓ **сатқақ** *Хив, Ург, Хнқ.* 1. қалами тезда унмайдиган (одам) 2. касофат (сўкиш).

✓ **саттық** *Ург, Хив, K — кпр.* вос-вос, савдойн. керым ата қарръп, көп *саттық* вольты қалыпты (K — кпр, 1). **сатув** сотиш: қырк кыйз *сатува* гетъпэды (Хнқ, 3).

✓ **сачақ** *Ург, Хив, Хнқ.* 1. сочиқ. 2. полук: көшэйэнэн *сачақы.* сачъ-лыгыт йа: р-йар, и: чыды бър дэ-тэ гүл ачылыпты йа: р-йар... (Ург, 1). пэрэн ромал оръйман, *сачақы* даръйман, эскэрдэйъ агамнъ йолларъна қаръйман (Хив, 6).

✓ **сахыль** *Гурл, X — асп, Бгт.* кўли очық, сахий.

✓ **сахтъйан** маҳси қиладиган бир тур тери; 2. Гурланда бир қишлоқ номи.

✓ **са: з I.** *музыка:* үчэкэ чықвадым, са: з сасъ гэлды... (Ург, 1); бүйүн экэмвъ жораларъ гэлэр эмыш, са: з сө: бэт қурмақа (Хив, 4).

✓ **са: з II.** синч, тагсинч: жай салъп-сыс, нгырькы, са: зъ йоқ, йа: р тутъпсыс, та: за йарнъ на: зъ йоқ... (Ург, 1).

✓ **са: н** *Ург, Хив, Хнқ.* 1. саноқ; 2. сон (оёқнинг тиззадан юқори қис-ми).

✓ **са: ръ** *Ург, Хив, Хнқ.* сариг; чөп — бир хил ўт (ундан ранг қиладилар).

✓ **са: сь** *Ург, Хив, X — асп.* 1. сас-сиқ: мынчым *са: сь* дэп, кэсып ташъй-саммъ? (Хнқ, 11); 2. ҳиди ўткир: бахар гүллэръ и: дөнъ гүль са: сь воладъ (Ург, 10).

✓ **сэвнымәк** *Хнқ, 4. = сөвүнмәк.* сөвлэмәк сўзламоқ: арқали арқа *сөвлэйдь*, арқасъс қорқа *сөвлэйдь*, дыйдылэ. балам (Шет, 10).

✓ **сэдәп** *Гурл, Хив, Ург, Шет.* тугма: ак гойнак гыйэсэн сэдәп ил-дърмыйн, ... (Ург, 1).

✓ **сэйин** *X — асп, 1. = сайън.*

✓ **сэлән** *Гурл, 2. 4. = сэли: н.*

✓ **сэләп** кумгон, самовар сархонасини беркигидиган тешик-тешик қоққоқ. сэләпчэ чилопчин: дыйрмән йала-ған ит ахыр отърыпты сэләгэйё (Ург, 1).

✓ **сэлдэрән** *Ург, Хив.* омонат тур-ган, зўрга турган: бу сэлдэрән вольты қаған ойынъ йықмақ гэрәк, дыйды рейсъ (Хив, 3).

тунгъз
таңкъа

сали:н *Хив, Ург, Х* — *асп.* бир тур үсимлик (қилдир қамнига ұхшаш).

сәлкә серка: геччләнә и:рьсьнә сәлкә дәп айгъладъ (*Хиқ, 1*).

сәлкәймәк *Ург, Хив, Хиқ, 1*. бұшамоқ: сарынжақнъ йьпъ сәлкәйб гегъптъ (*Хив, 1*); сьғыр сәлкәйб йүрптъ (*Ург, 1*).

сәлкь бұш; ~ қоймақ — бұш қуймоқ: ромалъмнъ сәлкь әтб оръман, көп вах волдъ сәм баланъ қаръйман... (*Я — ар, 3*). са:рь мәтьрмнъ сәлкь ташъйман, сәккьзыжь бьрйәдәдә йашъйман... (*Х — асп, 2*).

сәлкьлдәвкь сикитадиган, сикитиб ташлайдиган: бьр сәлкьлдәвкь машънга мьнведкь, өпкәмьздъ қолъмъзга сувуръб бердъ-го (*Манғ, 1*). сәлөв *Хив, Гурл.* аңқов, фаҳм-фаросатсиз.

сәлпәлдәмәк *Ург, Хив, Хиқ, Х — асп.* 1. шох отмоқ, ривожданмоқ (үсимлик ҳақида): апамланъ ешькьндәкь говача сәлпәлдәп гегъптъ (*Хиқ, 11*); 2. *Гурл, Я — бэр.* тебранмоқ; сиккинмоқ: йүргән сайнъ онъч чөгьрмәсә сәлпәлдәдә (*Гурл, 3*).

сәмсәм билқ-билқ: йер сәмсәм болъп турптъ (*Гурл, 1*).

сәндьрәкләмәк *Х — асп, 1.* сандироқламоқ, зүрга оёққа босиб турмоқ. сән муз парчаси (баҳорда дарё музининг парчаланиб оқиши) дейранъ бу: зъ көчп сәң гәләдъ, сән бойнъ бойма дән гәләдъ (*Ург, 1*).

сәньмәк *Ург, Хив,* санқимоқ; дайдианмоқ: гүнъ вьлән сәньб йүрйидъ бу бала (*Ург, 1*).

сәңкь *Гурл, 1* = сәңнъ.

сәңнъ *Ург, Хив,* сәкь, дайди.

сәпәлдәмәк *Ург, Хив, Х — асп,* 1. сийламоқ: (ёмғир ҳақида) гәләдәкәнсьску, ашунъйин йағмасанъзам сәпәләб дурын (*Ург, 1*); йағыш сәпәләб дурыптъ (*Х — асп, 15*) 2. сепмоқ: ыктап қағазларнъ арасъна көпәк сәпәләп қойъптъ (*Шөт, 2*).

сәрәнч *Ург, Хив, Х — асп.* күл тегирмонининг ёғочи (узуи таёк): шүкържан, бар сәрәнч алькәл, тут қақы йьймьс (*Х — асп, 3*).

сәрәшәв *Ург, Хив, Х — асп.* 1. обдова; 2. паст-баландлик жой: бьр

сәрәшәв йер бар әдъ, шөрдә йатаман, дәдъ (*Я — ар, 2*).

сәргъздан саргардон: бьрн қойтъ, бьрн сәргъздан еткән, йақма, бала, өз йананъм аз емәс (*Гурл, 1*).

сәрдава *Хив, Ург, 1.* усти гумбаз қилиб ишланган ер ости сув омбори: сәрдаванъ вейрон әтптълә, карвьчләм йоқәтпъ (*Хив, 1*); 2. савил; ~ болмақ — савил қолмоқ: күштъм белъннән, сордъм дьльннән, сарқьтъм шуларга сәрдава востън (*Гурл, 1*). сәрдава қалғый *Ург, 1.* куриб кетсин, бошидан қолсин.

сәржүш *Ург, Хив, Х — асп.* қайла, овқат устига солинадиган махсус аралашма (қаламшир ва ёғнинг майдалангани).

сәрдоз *Ург, Гурл.* канопдан нозик қилиб эшилган ип.

сәрьлмәк *Ург, Х — асп.* ёйилиб-ёзилмоқ; эркаланмоқ, ҳамуза тортиб керришмоқ.

сәркөй *Гурл, Манғ.* қалин; сеп.

сәрмәк *Ург, Хив, Хиқ, Я — ар.* ёймоқ (қуритмоқ) ромалъмнъ йүвьп, сәрдьм гүлләра, ромал әпшәрпсән әллә кьмләрә... (*Я — ар, 3*); йувулған кирләнә қуйлаша чьқаръп сәрдьм (*Ург, 1*); ромалъмнъ сәрдьм балхыр туллара... (*К — кпр, 5*).

сәрмәләмәк *Ург, Хив, Х — асп.* 1. синчикламоқ; пайпасламоқ: үзъ көр востам, сәрмәләп тападъ (*Хив, 7*); тәкчәнъ сәрмәләп қараса, қаттъ-қуттъ нам бар экән, алъп қаннънъ дойдъ-рптъ (*Х — асп, 2*). 2. Зориқмоқ; интизор булмоқ: ыкь гөзънъ йол сәрмәләгьй (*Ург, 1*).

сәрпильмәк *Ург, Хив, Хиқ, Х — асп.* 1. тисарилмоқ, орқага чекинмоқ: балам гәләдъ, дән дарваза аштъм, кьшьлә көпәкән, сәрпильп қаштъм... (*Ург, 1*). 2. енгилмоқ: қочмоқ, ўзини четга олмоқ: қочқаръм сәрпильдъ (*Ург, 1*).

сәрпош *Х — асп, 1.* 1. бош кийими, бүрк; 2. идиш устига ёпиладиган ҳар қандай ёпиқ (сочик, махсус қилинган дастурхон).

сәрь *Хив, Х — асп.* жиннисмон киши.

сәрүнә *Хив, Ург, Хиқ.* самовар, қумғоннинг жумрағига қуйиладиган ҳалқа.

сәс овоз, товуш: анавь өйдән сәз сәсә гәлтәб дурьптъ *Бгт, 6*; көл курвакасънъ сәсә қурғай (*Хив, 1*); учәкә чықыпәльм дал сәсә гәлдъ, әрәп орамъннан йағр сәсә гәлдъ (*Хиқ, 1*).

сәтәңь *Хив, Хиқ.* онгисиз; ишәқмас, дангаса: анавь сәтәңь азаннан қаныб йүрптъ (*Хиқ, 1*).

сәтәр *Ург, Хив, Х — асп.* тентак (бирер ишнинг удласилан чықа олмайдиган); түғри юрмайдиган (киши). сәр *Хив, Ург, Хиқ, Я — ар* сәҳар: сәр мәлъ қағъдан шербай чағьрдъ (*Я — ар, 3*).

сәт *Ург, Хив, Хиқ.* соат: уннан гейнъ бьс хәр гүн сәккьсә сәт ишлөйдағын болдык (*Хиқ, 1*).

сейль *Хив, Х — асп* = сьйл сейләмәк 1. *Ург, Хив.* сайламоқ, танламоқ;

сейләмәк 2. сайрамоқ: гүжүмнъ айланъб сейльидъ сәчә, башшында папақын гүлләръ нечә... (*Хиқ, 1*).

сейрамәк *Ург, Хив.* сейләмәк 2. сәчә *Ург, Хив, Хиқ, Х — асп.* чумчуқ: сәчәдән қорққан даръ әкмәс (*Хив, 1*); азам бьлән сәчә қонар туллара, гетмә дәп йеғладъм алъс йуртлага... (*Ург, 3*).

семуш үч бурчак: семуш атъз дәп үч муш атъзнъ айтадъла (*Ург, 7*).

сәрәк сийрәк: бу сапар қоншъмнъ кәптәр учърганъна қарап сәрәк доқынман, дьйдъ йанағы кьшь (*Ург, 10*).

сьйрмәк *Ург, Хив.* тозаламоқ (бурун ҳақида).

сьйл *Ург, Манғ, Гурл, Я — бэр.* сайл: әввәлләръ дерйа сьйльнә келәдъ әл хан (*Я — бэр, 2*).

сьйрә *Ург, Хив, Х — асп.* сира: қур: мән бьр сьйрә ейим-баш әтб бардьм тойъна (*Ург, 10*).

сьйсхана *Ург, Хив, Хиқ.* отхона, молхона.

сьлә 1. куч, мадор: сьләннъ қатьраман (*Гурл, 3*); сәнъ қаръйвәрп, сьләм қаттъ (*Ург, 1*).

сьлә 2. *Гурл, Манғ.* дока (юпқа тури).

сьлөв *Ург, 1.* = сәлөв.

сьмкә *Ург, Хив, Х — асп.* кўк,

мовий, ҳаво ранг: сьмкә рән бөрългән өйиң пәткькь заман гәлдъ, дө:ран сурмасам болмас (*Х — асп, 1*).

сьсмьск шумшук.

сьньр *Хив, Ург, Хиқ, 1.* томир, пай: йийт атланъ сьньрнъ кәсептъ (*Ург, 1*). 2. сәгал.

сьньркь *Ург, Хив, Хиқ.* миширик (бурун суви).

сьньрмәк *Хиқ, 6.* = сьйрмәк.

сьпьрнч *Гурл, Я — бэр.* хороz (тегирмон) унини супурадиган супурги.

сьплькь *Ург, Хив, Хиқ.* эхлат.

сьспә супурги: иньнә сьғмаған сьчан куйркънча сьспә бағлаптъ (*Ург, 1*). *сми*

си:и *Ург, Хив, Хиқ.* ~ салмақ || әтмәк — синчиклаб қарамоқ.

сьғыр *Ург, Хив, Хиқ.* сьгир: бьзләнъ сьғыр йорънжадан башқа отнъ йемьйдъ, хәрәм өлгән, бьқага гәлтптъ гәрәк, йийдъ-да: бақыравордъ (*Ург, 1*), сьйлағаннъ сьғыр вьлмәс, сьйпалағаннъ — әшәк (*Хив, 1*); ~ куйркъкь — қумда ўсадиган бир тур үсимлик.

сьдьярм *Ург, Хив, Х — асп.* оқмоқ, жиблираб оқмоқ. сув салмада сьдьярм ақьб дурьптъ (*Х — асп, 3*).

сьзламақ *Ург, Хив, Хиқ.* сизмоқ; сизиб огримок: зирқирамоқ. ди:шьм сьзльйатар (*Ург, 1*).

сьзат ~ сув — ердан сизиб, зовурга тўплаган сув: сьзат сува долъптъ зьйкөш (*Ург, 3*).

сьйр *Гурл, Манғ, Я — бэр.* = сьғыр.

сьйламақ иززат қилмоқ, сийламоқ: данъған йерда бай сьйлөй, данъмаған йердә дон сьйлөй (*Хиқ, 1*).

сьйрмақ супурмоқ, сидирмоқ. қыйзъм, өйләнъ сьйрпъ қой (*Ург, 1*).

сьймақ *Гурл, Я — бэр, Манғ, Қин.* сьғмоқ.

сьйнамақ сьнамоқ: сьйнамаған атъ сьртъннан өтмә (*Хиқ, 11*).

сьйпанмақ *Ург, Хив, Хиқ, Х — асп.* сьрганмоқ: су: доньптъ, сьйпанмақа варамиъ (*Ург, 1*).

сьймақ *Манғ, Гурл.* оёқнинг тивъзадан куйи қисми (болдир).

сьйрық *Ург, Хив* узун ёғоч, таёк; бойъ сьйрықдъйн (*Ург, 1*).

сыйрлмақ сирпанмоқ; сыйрллып туштым (Гурл, 1).
сыйлапча Гурл, Манг, Я—ар. чи-лопчин.

сыйлақ Хив, Хиқ, Ург, Швт. шилмоқ, етънъ съллп, гэммә пышьр (Ург, 1).

сълу: Гурл, Манг, Берун. чирой-ли: пашшаны бър сълу: къыз барәкән (Бир, 2).

съмбърдамақ Гурл, 1.—сммър-дамақ.

сммърдамақ I. Ург, Хив, Хиқ, Х—асп. жимирламоқ, тери орасида бир нарса юрганлай бұлмоқ.

сммърдамақ II. Гурл, 1. мин-гилламоқ.

сммсъм Ург, Хив, Хиқ, Х—асп. эзма, серган; фикри сәз (одам).

сънық-сартық Ург, Хив. нохуш хабар, хунук хабар.

сънайчы Ург, Хив, Хиқ. сур-найчи: кырқында сънайчы волып, өлйәндә чьртәсәммъ? (Хив, 1).

сънырақ Ург, Хив. оёқ пайн: койнъ сынырақыннан асәдлә (Хив, 1).

съпайъ хон амалдори (эски) иланиъ зәрънән, сълпайънъ қарън-нан қорқ (Хив, 1) сълпайъ қалтырар, әнәкләр шалтырар (Ург, 1). 2. гер-дайған, кеккайған, маргур. 3. узоқ чўзиладиган касал (туберкулёз).

сълра супра сълралъ өйдә ант нчмә (Хив, 1).

сълпрмақ тозаламоқ, артмоқ; чьранъ шышәсынъ сълпмасанизлар қапқара воп кетъпъ (Гурл, 1); бетъндә сълпәр сұлгъ мьнән (Манг, 1). сълргыйа Ург, Хив, Х—асп. фой-дәсиз киши; бахти қора: сълргыйа къшынь ҳеч кьм сыгдърмъйдъ (Хив, 1).

сълрқ Гурл, Манг.—сыйрық.
сълрнмақ Ург, Хив, озиб кетмоқ; бала дьм сълрнъб геттъ (Ург, 1).

сълрқызмақ Ург, Хив, Хиқ. сир-қитмоқ; сувънъ сълрқызъб ала (Ург, 1). сълтълмақ Ург, Хив. тирсилламоқ; сългырнъ әмжәкь сълтълб дуръптъ (Ург, 1).

сълтқа Ург, Хиқ. галвирнинг бир тури. будайнъ сълтқадан өгырып қой, хараза саламъс (Хиқ, 4).

сълтмақ Ург, Хив, 1. сикмоқ; сит-моқ; кәрәк сълтъм (Ург, 3).

сълтра Гурл, Манг, Я—бэр. 1. фи-гура; 2. башара: ҳә сълтрана сълпәк (башарангга ахлат) (Гурл, 1).

сълчан Хив, Ург, Хиқ. сичқон: ишънә сыгмаған сълчан куйркъына әләк бағлъйдъ (Ург, 1).

сълчрамақ Ург, Хив, Хиқ. сачра-моқ; сува кәсәк ташасан, йүзънә сълчрәйдъ (Хиқ, 3).

сықман Ург, Хив, Х—асп. ун ошининг бир тури. қош қошмақ—баръб гәлмәк, арва қошмақ—сал-ланъб йурьмәк, сықман сықмақ—жан чықмақ (Х—асп, 1); сықман ашь гәкьртърәр (Ург, 1).

сълбъраймақ Манг, Қип. шумшай-моқ; уйаққа барасан, буйаққа баро-сан, сълбърайъб йүргәнънъ сеньң (Қип, 2).

совмақ Хив, Хиқ. 1. ўтказмоқ; оттъс хатън бър той совадъ (Хиқ, 1). 2. тугатмоқ, охиринга етказмоқ.

совулмақ Хив, Хиқ. тамом бұл-моқ; қарръ қийз йасанънча, той совулъптъ (Хив, 1).

созмақ Ург, Хив, Хиқ. чўзмоқ; йүрәкьм созлдь (оч бұлдим) (Хив, 1).

соқы Ург, Хив, Хиқ, Швт. кели, ўгир: соқыдан дөлә чўссә, дивънә чўшәдъ (Хив, 1). ағачнъ йаманъ соқы, адамнъ йаманъ солъ (Швт, 9).

соқта Манг, Гурл.—сохта.

солқълдамақ Ург, Хив, Хиқ. пи-қилламоқ; ҳиқилламоқ, ҳиқ-ҳиқ эт-моқ; азаннан солқылдаб йеглаб отъ-рыптъ (Ург, 1). 2. енгилтақлик қил-моқ (қизларга нисбатан).

солқым Ург, Хив, Хиқ. 1. бош, шингил: йеъмънъ ужънда бър сол-қым үзүм пьрангнъ йолънда йанадъ гөзъм,.. (Хиқ, 1); дерйага ташадъм бър солқым үзүм, әрмъйдәй геттъ гөзъ сүзъкьм, қачан гәсә шу вах гәсын сүзъкьм, башъминъ садақа алтън йүзъкьм (Ург, 1). 2. ҳиқ-ҳиқ; пиқ-пиқ (йиңига нисбатан).

соңламақ Гурл, Я—бэр. тугатмоқ, тамом қилмоқ; тамом бұлмоқ: қа-зувдъ соңлап, шамъратвайдың уйън-да йатъп, дағ ертәсә қалага қайт-тъқ (Я—бэр, 8). сонънъ соңла, онънъ онла, сон сөйлә (Гурл, 1).

сорыкмақ Ург, Хив, Хиқ. сўриб олмоқ; йер сорыкыптъ (Ург, 3); ер тобиға келибди. атънъ ахшам су-нарвәдык азанада сорыкыптъ (Ург, 2)

сохта қимор ўйини, карта: бър гүнь айзада атасъ пашша вълән сохта ойгъйдъ (Ург, 14).

соргыч 1. босма (промакашка); 2. елим.

соргъчламақ Я—бэр, б. елимла-моқ.

соғат Ург, Хив, Хиқ. совға тор-тик; төрдә дурған галънъ бър қатъсан, йар-йар, атан вълән энәчнъ соғатъ-сан, йар-йар (Ург, 3).

соқы Х—асп 1=соқы.

сөвмәк Хив, Хиқ, Х—асп. сөвмоқ; сөвйәннъ сөв (Хив, 1).

сөвүнмәк Хив, Х—асп. суюнмоқ; қар йағдъ дәп сөвүлмақ, айазларъ воладъ, хожа гәлдъ дәп сөвүмән, нъйазларъ воладъ (Ург, 3) сөвүнть-рмәк—суюнтирмоқ; узақыннан сөвү-търгый (донм хурсандчилик бўасин) (Ург, 1).

сөвүт Ург, Хив, Хиқ. тол (қора тол); инашу қара сөвүтнъ тейънә барвәдм, ишъмәннъ йетъб гәлдъ (Ург, 1). әйиъндә гөйнәкьм гүлларъ мейдә, өйиънъ сурасаң үргәнч райъ-нда, әлдъндә сөвүт ва; салма бойъ-нда (Ург, 2).

сөйләмәк Манг, Гурл, Я—бэр. сўзламоқ; сөйлагәнларъ сөккәндәй, йелъпгәнларъ қаққанлей (Гурл, 1); аз сөйлә, көп ойда (Я—бэр б).

сөл Ург, Хив, Хиқ. сел: етънъ сөлъ—гүштнингъ сели; әкәмнъ гөрп, жанъма сөл йүвурдъ (Хив, 1).

сөлъ Гурл, 1.—сөл.

сөләкәй Ург, Швт, Қ—кпр, Хиқ. 1. сўлак; 2. бұшанг (одам); сөләкчә, одәпқич, фартуркча.

сөлләмәк Хив, Ург, Хиқ, Х—асп. сўзламоқ; көп сөлләмә, аз сөлләйнъ йахшърақ, көп сөлләдъм дейдъ ба-шъма тайақ (Хив, 1).

сөнәк Хив, 1.—сүнәк.

сөбәт Ург, Хив, Хиқ, Я—ар. сүх-бат-чолпана сөбәт ҳарам (Я—ар, 1).

сөл Х—асп.—сөл.

сувармақ Ург, Хив, Хиқ, Х—асп. сугормоқ; өжәкнъ йаптан сувар (Ург, 2).

сувармақ Гурл, Манг.—сувар-мақ.

сувулмақ=совулмақ: бьзлә бар-сақ, мөләкә сувулғанәкән (Ург, 1).

суғънъм Я—бэр, 1.—суқынъм. суқынъм Ург, Хив, Х—асп, Хиқ. сиким: ҳеч вомаса бър, сукунъм йе (Ург, 10).

суллаймақ Ург, Хив, Хиқ, Х—асп. сулаймоқ; бұшашмоқ, ҳолдан тоймоқ. сур Гурл, 1.—сур

сураң сурон, қий-чув: көчәнъ су-раннъ асмана чъқыб дуруптъ (Хив, 1).

сусақ Ург, Хив, Хиқ. чўмич: кә-мьр итнъ сусақ вълән қарсәттъръб урьптъ (Хив, 5)

сузмақ Ург, 1.—совмақ.

сур Ург, Хив. қора күл териси-нингъ аъло навн: аздннан айнанъйи, исәпчә бала сур папақнъ ейр қойъб бър қара (Хив, 1).

сусақ Х—асп, 1.—сусақ.

сүвүнмәк Ург, 1.—сөвүнмәк. *кубә*

сүзәк Ург, Хив, Қ—кпр. сузагон. сүзәк сьгыр экән, әкәмлә базар гүнь сатжақ волъб отърыптъ (Ург, 1).

сүзмә I. Х—асп, 1. друшлак (мис-дан қилинган човли).

сүзмә II. паловнингъ бир тури (суз-ма палов).

сүй сув: кьмлә қазар қуйнънъ, кьмлә ичәр сүйнъ (Хив, 4).

сүймәк Гурл, Манг, Я—бэр. *сәдә*

севмоқ, яхши кўрмоқ; сень қайън-нәң сүйәдәкән, қолындъ йувуп ке-лағой (Гурл, 1).

сүйлүн Гурл, Манг. тустовуқ, қирғодул.

сүйрәмәк Гурл, Манг, Я—бэр, Швт. судрамоқ; йьртық көвүш сүй-рәйн, атъзда йурьп күйрәйн қай-нанәсәна бър салам (Швт, 9).

сүләкәй Гурл, 1.—сөләкәй.

сүләкәт Хив, Х—асп. қобилият, уқув: бу къшынь ҳеш нәссәйә сүлә-кәт йоқ (Хив, 1).

сүлгъ Хив, Ург, Хиқ. сочиқ. *күдъ*

сүлгын Ург, Хиқ. қирғовул (=сүйлән).

сүйлән Хив, Х—асп.—сүлгын. сүйләмай Ург, Хив, Швт. лән-давур; судралиб ҳаракат қиладиган.

сүлпә *Ург, Хив, Хнқ, Шөт.* огиз суви; сүлакай.

сүлүсат уй ичидаги бутун ашә; висот.

сүмәләнемәк суйкалмақ; 2. шумшаймоқ: сүмәләнә йүрйидь (*Хив, 1*) сүмрәймәк *Гурл, 1.* = сүмсәймәк. сүмсәк *Хнқ, 1.* = сүмсәк. сүмсәймәк *Ург, Хив.* шумшаймоқ; чақирмаган ерга бориб юрмоқ.

сүмүрмәк *Ург, Хив, Хнқ.* шимирмоқ, сьгыр салмань сувьннан сүмүрб иштә (*Ург, 2*).

сүндькмәк *Ург, Хив.* қоқилмоқ; мункмоқ: қараңла-қараңла, гәйән болмасьн, томмьқа сүндькьб, өлйән болмасьн (*Ург, 8*).

сүннәкмәк *Хнқ, 4.* = сүндькмәк. сүннә *Ург, Хив* мутахассис, соҳибкор; уста: адамбай әкә бу ишнә сүннәсә (*Хив, 1*).

сүннәчълк 1. касб-кор, машгулот; 2. табибчилик: сүннәчълк әтбб адамлаң алдйидь ву (*Ург, 1*).

сүнчькмәк *Х асп, 1.* = сүндькмәк. сүнәк *Ург, Хив, Хнқ, Х — асп, Шөт.* суяк: хасьстан нәсә-қара, иттан сүнәк дьдәтә (*Шөт, 9*); ашина қас. ап сүнәк сәтәр (*Х — асп, 1*); бала хан бәрийән сүнәкнә астаңына чәккәснә қыстырадь (*Хив, 4*).

сүрә *Хив, Ург, Хнқ, Х — асп, Шөт, 1.* тўда, туп: өймьзә бүйүн бьр сүрә ме:малла гәлдә (*Ург, 3*);

бьр вахтан бьр сүрә ййыт жораларь вьлән атабейнә гетрьдлә (*Ург, 1*). 2. куй подаси: кәмпьр геччәснә бьр чопаннә сүрәснә қошнә қойғанәкән (*Ург, 11*).

сүрмәк хайдамоқ (ер): бьрйәдә белләнә нәйә сүрп қойыпть, йа шалә әкәмәкән? (*Хнқ, 1*); бүгүн дьммьйн тьрахтьр йер сүрб (*Бгт, 1*). сүрнәкмәк *Гурл, 1.* = сүндькмәк. сүррәмәк *Ург, Хив, Хнқ, Шөт.* судрамоқ. чьқын қарасала, йүз кьшнә бьр кьшә сүррәб гәлйатьр (*Шөт, 7*).

сүрүв *Гурл, 1.* = сүрә. сүтльйан бир ут: йаванлада сүтльйанла өсәб гетть *Хив, 1*.

сүчә -сүжь: әрбь сүчә волса, аловәр, да: (*Ург, 13*).

сүжь *Хив, Ург, Хнқ, Х — асп, Я — ар, 1.* чучук, ширин: башьмда ромальм айлан гүлләр, башьм айлантьрдә сүжь дьдәләр... (*Хив, 1*); әжә вьлән сүжьнә латқам бьләр, аләс вьлән йақыйннә йүрйәм бьләр (*Ург, 3*). 2. кишига чиқадиган бир тур яра.

сүжөнмәк суйканмоқ: геччнә тайақ йейәсә гәсә, чопана сүжәнәр (*Хив, 1*); сү:мәйәнә сү:кәммә (*Ург, 1*).

сүмәк *Ург, 1.* = сөвмоқ: сү:, атасә, сү:, мунь хей, сүвутгәндә бешьк хей... (*Ург, 3*).

сүрә худди, дол: бьр пьчак урдьла сү:рә мейннән (*Хив, 1*).

Т

тав I. *Гурл, Манг, Я — бзр.* тог; тав II. *тоб:* ~ ташламоқ — ўпирилмоқ; йаннә рашә тав ташанть (*Ург, 10*).

тава I. *Гурл, Манг, Я — бзр.* = таван.

тава II. *тоб:* тавага галмак — тобга келмоқ; ата, мән әртәң атънә суварсам, чашәмбәйә қарап тавага гәмәсмәкән? (*Х — асп, 7*).

тавадан *Хнқ, 1.* уй девориннәг тепә қисмига қуйналадиган дарча.

тавах *Ург, Хив, Хнқ.* ёғочдан қилинган сәбз товоқ: бьр тавах әнар,

хәддә вәса, бьрнә әл (*Ург, 1*) (топишмоқ: ўт).

тавьн *Хив, Хнқ.* ишламасдан ётган (одам, хайвон): тавьн атиг арвага қошнәдк, дәрәв йатьп қалдә (*Хнқ, 3*).

тағанак *Я — ар, 3.* = тоғанақ.

тағарьк тоғара: қасань тейьдә тағарьк ва: (*Хив, 1*).

тағма *Ург, Хив.* тағма.

тайлақ *Гурл, 9.* 1. туянинг бола-си; 2. яланғоқ.

тайпақ *Шөт, 1.* той (пахта, газлама тойи).

тайха *Хив, Гурл.* дүпни: тайхам жьйәкнә чалъш әтәмән... (*Хив, 1*).

тақ *Ург, Хив, Хнқ.* гушангада кувь-келни учун ясатилган махсус жой, қораты: гьйәв гәлиннә зордан гөтәрп та:қа ташадь (*Ург, 1*).

тақва *Гурл, 1, 9.* нотиқ (салбий маънода).

тақмақ *Ург, Хив, Х — асп.* варсақигуй; маҳмадона.

тақсә *Ург, Хив.* қалди келишган, зебо қомат: алмадан айнантьн, нардан айнантьн, тақсә бойлә шу баладан айнантьн (*Хив, 1*).

талхыйн *Ург, Х — асп, Гурл.* ашула, куй: вах жаньм. гөрсәнәдә, бьр талхыйн айтәвәрдлә, қойавәр, хәзеттьк да: (*Ург, 1*).

талхыйнч *Ург, Х — асп, Гурл.* ашулачи, бахши.

там *Гурл, Манг, Қип.* уй, хона; ~ баш — том: сьпрастьнда унә йоқ, тамбашьнда қош тандьр (*Гурл, 3*).

тамақлашмақ *Гурл, Манг, Я — бзр.* = дамақлашмақ.

тамақсав *Гурл, Манг, Я — бзр.* = дамақсав.

тамақча *Гурл, Я — бзр.* дамавча.

тамар *Гурл, Я — бзр.* = дамар

тана бузоқ: танасәс сьгыр сағдьрама? (*Х — асп, 6*).

таңа *Ург, Хив, Хнқ, Гурл.* чойдин; чўйяндан қилинган сув идиши: улар баланың қьрк өкьзьн бьр таңага алдаб аладьлар (*Хнқ, 6*).

тангьр *Манг, Гурл, Я — бзр.* мой, керосин идиши.

тапмача топишмоқ: тапмачамнә узә қара, тапмағаннә йүзә қара (*Хнқ, 1*) (топишмоқ: қозон).

тарашкәнчә пахса деволга нақш туширадиган асбоб (*Х — асп, 1*).

тар I. *Гурл, Манг, Я — бзр.* тор;

тар II. товуқ қўноғи;

тар III = та:р I, II.

тарқ *Ург, Хив.* қарс, тарс (эшик қаттиқ ёпилганда чиқадиган овоз).

тарқылдамақ тақилламоқ: тақлайьм тарқылдадә (хоримоқ). (*Ург, 1*).

тарпа ~ басмақ (*Х — асп, Хнқ.*) — таппа босмоқ: ди:рә ө:льдәң нә:п таппақа вардә, ө:ль ди:рнә тарпа бастә (топишмоқ: тузоқ). (*Х — асп, 6*).

тархалмақ *Ург, Хив, Хнқ.* тарқалмоқ.

тархан *Хнқ, 1.* = дархан.

тас I *Ург, Хив, Хнқ.* тос; лаган; тас II. ~ йоқылмақ — йиқиллай демоқ, йиқилишига оз қоламоқ; тас өлвөдьм

(ўлишимга оз қолаб) (*Ург, 1*).

таса қәхр, гәзаб, аччиқ: па, тамь гетрьднәв (*Х — асп, 1*).

тасалаңламақ қахрлаймоқ: хутасалаңламақ гетть (*Хив, 1*).

тасьл тартиб, усул, йўл. бу и:шнә тасьлнә бьльб альян, сана:м ўр-йәтәмән (*Хив, 1*).

тасатдан, қўққистастан *Хив, 1.* тўсатдан, қўққистастан.

тасьрдамақ *Ург, Хив, Х — асп, 1.* тасьрламоқ; 2. жиязакиланмоқ, фитасьрламоқ; 2. жиязакиланмоқ, фитасьрдаб гетть (*Х — асп, 1*).

татърдавьк *Ург, Хив, Хнқ.* мотоцикл: татърдавькнә ича:на гьр-йьзьп қой, балла бузадь (*Хнқ, 1*).

тахам таом: муратсә тахамдан йегү: чь волма (*Хнқ, 11*).

тахья *Ург, 1.* = тайха.

тахта: тахта; ~ егәв — икки томон йялоқ эгәв; ~ қийз *Хив, 1.*

тажакчиларнинг жияк тўқийдиган дў-кони (эски).

ташнав *Х — асп, 1.* = тошнав.

та:ван *Ург, Хив, Х — асп, Қ — кпр.* това (сковородка): қатламань та:ванда пьшьрсәй йахшә воладь

(*Қ — кпр, 3*).

та:жьп таажьуб, қизик: то:ба, сьс та:жьп адам әкәнсә, соқына:м бьльмьйсәмь? (*Ург, 10*).

та:за *Ург, Хив, Хнқ, Х — асп.* янги: та:за салган

та:за йа:р тузеттьптьлә (*Хив, 1*).

та:зый I. қамчи: хан мана йи:рмә та:зый уршнә буйьрдә (*Хив, 4*).

2. този (ит):

та:р I. *Ург, Хив, Хнқ.* тор (музи-ка асобларининг тор): ребаннә та:рнә дүз (*Хив, 1*).

та:р II. дор (нарса осадиган дор ёғоч). шерпә бьйьнә та:рә наәссә-қарага долъ: (*Ург, 10*).

та:рьк *Ург, 1.* = тағарьк.

тәбән *Манг, 2.* = тәмән.

тәблә *Х* — асп. 7. тизгин; вожжи.
тәвән *Хиң*, 6. = тәмән.

тәвлә I. *Хиң*, 1. = тәблә

тәвлә II. құлларда күниб үтиш
учун қурилған яқка уй, бостирма:
альстан бый тәвлә гөрүдъ (*Хиң*, 3).

тәвльг *Гурл*, *Манг*. уйнинг тепа-
сидан ёруғ тушиб туриши учун күй-
йилған тешик.

тәк *Гурл*, *Я* — бзр. = тақ.

тәкә I. *Ург*, *Хив*, *Хиң*, *Х* — асп.
1. ёстиқ. ухы ухынъ гәкәсә (*Ург*, 9);
башшъ тәкәйә дейсә, худа дыйдоғыл-
ладан ву (*Хив*, 1). дерьянын бойында
бьргәнә хәккә, рейсьын атында
бахмалдан тәкә... (*Х* — асп. 3).

2. Ус-
тун тегига күйиладиган тош ёки ёгоч
(катта биноларда тәкә жуда нақшли
қилиб ишланади).

тәкә II. *Ург*, *Хив*, *Хиң*, *Х* — асп.
така (ёчки); ~ таймас — тек турмас,
бир ерда тинч ўтирмайдиған.

тәкә III. туркман урувларидан
бири; ~ *намәт* — гулдур кигиз; ~
галъ — гиламнинг аъло нави.

тәкәнә *Ург*, *Хив*, *Хиң*, *Х* — асп.
дока; дока рўмол: бошъма салғанъм
еллә тәкәнә йа: рьм ләп йүрийәнъм
ғалат экәнә... (*Ург*, 3); әр-хатънингъ
уръшъ — тәкәнәнъ қуръшъ (*Хив*, 7).

тәкбердә *Гурл*, 3. = дөквәрдә.
тәки: з *Ург*, *Хив*, *Хиң*. текис.
бир тенгда: бъ йъя гөвачала тәки: з
гөкәрһьт (*Ург*, 10). тәки: з йолдан
йүрәйләкән бу машън (*Хиң*, 7).

тәкйәмәт *Гурл*, 1. кийгизнинг
кичик тури.

тәкйәнәвәнт *Х* — асп, 1. = тәкә
нәмәт.

тәл *Хив*, 1. = тел.

тәләк болохона; том тепасига қу-
рилған омбор: дос генәштә, душман
тәләктә бьльнәдъ (*Ург*, 1): өзвәк
жүйәннъ башшынъ алыб, тәләктәнә
дөкһьт (*Ург*, 8).

тәлвә құра: йыйт дейән тәлвәдәйъ
ат волар, қийзнъ гөрсә, йанъб дурған
от волар (*Ург*, 10).

тәмән *Ург*, *Хив*, *Швт*, *Гурл*.
жуволдиз; *тәмәнчә* — ниначи (кат-
таси).

тәммә *Ург*, *Хив*. тамба: әммә-әм-
мә, ешкә *тәммә* (*Хив*, 1).

тәнәскүр *Ург*, *Хив*. олхүрнисмон
мева.

тәндьрчә *Ург*, *Хив*, *Хиң*. 1. ис-
надиган махсус ўчоқча (уй ўртасига
қуриб, чўғ солиб құядилар): 2. ўчоқ-
нинг, печнинг олди.

тәннә: в *К* — кпр, 9. зовур усти-
га қурилған нов. 2. бурун тешиги.

тәннәк *Ург*, *Хив*, *Хиң*. таррак.
базара ёйям әрьк, чьйә тәннәк
чъқыпът (*Ург*, 1).

тәнть *Ург*, *Х* — асп. анқов, гўл:
тәнть баладан тайақ йер (*Ург*, 1).

тәнтьй *Хив*, 1. = тәнть.

тәнтьрәмәк *Ург*, *Хив*. гандирак-
ламоқ, ҳолсизланмоқ; ўзини йўқотмоқ:
гейатър салланъп көчә йүзьндә,
йа: рнъ гөръп, тәнтьрәмдъм, чъқалла
(*Хив*, 1).

тәннә *Ург*, *Хив*, *Х* — асп. *Хиң*.
1. танга (20 тийни); 2. пул: мән ида-
раға гейәнъмшъ баизъ шьттә тәннә
алжақ әдъм, қасърам гәлмьйн ду-
рһьт (*Хив*, 5).

тәп *Ург*, 13. доира, чилдирма.

тәппә *Гурл*, 13. = дәпмә.

тәппәк *Гурл*, 2, 3 дәпмәк.

тәпсәймәк *Ург*, *Хив*. қуримоқ; қақ-
рамоқ. ағзъм тәпсәйб дурһьтъ
(*Хив*, 1).

тәпсәрмәк *Х* — асп. *Я* — ар. ташна
бўлмоқ, чўлламоқ; 2. = тәпсәймәк.
тәрвәнмәк қимирламоқ, тебранмоқ:
шамал вомаса, ағачнъ башъ тәрвән-
мьйды (*К* — кпр, 3).

тәръкмәк *Хив*, *Х* — асп. *К* — кпр.
1. қийналмоқ; 2. хафа бўлмоқ: беча:
ранъ гөрьп, *тәръкьб* гетгъм (*К* —
кпр, 3). (бечорани кўриб хафа бўл-
дим).

тәсил *Манг*, *Гурл*. соғлиқ, тоб;
маза, кайф: *тәсъялм* йўқ *Гурл*, 1 —
тобим йўқ.

тәсъяр *Ург*, *Хив*, *Хиң*. = тәсъял.
тәшкәрмәк *Ург*, *Хив*, *Хиң*, *Х* —
асп. текширмоқ.

тә: ләнмәк тахланмоқ: шайъ көрпә
тә: ләнгән, төр сәнъкь йа: р-йар...
(*Ург*, 3).

тезәкь *Гурл*, 1. = тьззәкь.

тейдән яширин: ағам бьлмәсьн дән
тейдәнбаръштық, баръшқан йелләрьм
йадъма чүшт (*Хиң*, 4).

тейдъ *Ург*, *Х* — асп. пийма, кигиз

әтик: айақьнда қызъя тейдъ — ақ
әдък, сьз өткәндә бьс қапъда дур-
вәдк... (*Хив*, 1).

тейьп *Хив*, *Хиң*, *Х* — асп. табиб,
доктор: тейьп тейьп әмәс, дәрднъ
чөккән тейьп (*Ург*, 1).

тел далда: тентакка тел бер, қо-
лъна бел бер (*Гурл*, 1).

тетәймәк улғаймоқ, вояга етмоқ:
тәрбийә тән естърәдъ, дейәндьйн,
съярнъ баласа: м рас тетәйьпътъ
(*Ург*, 11).

тьззә *Гурл*, *Я* — бзр. = ди: з.

тьззәкь сержақд; сал нарсага
ачгичи чиқадиган киши: керьм *тьз-
зәкь* бала (*Хиң*, 11).

тьйдән *Гурл*, 1. = тейдән.

тьйьп *Ург*, 1. = тейьп.

тьймәк *Гурл*, *Манг*, *Я* — бзр. =
деймәк.

тйкәч *Манг*, *Гурл*, *Я* — бзр. = тү-
кәч.

тйцърдәмәк *Ург*, *Хив*, *Хиң*. дин-
ғирламоқ (создан чиққан овоз).

тйп *Гурл*, 3. = ди: в.

ти: р *Ург*, *Хив*, *Хиң*, *Швт*. кеп-
чик.

тйскьнмәк *Я* — ар, 1. сесканмоқ,
чўчмоқ, кўрқмоқ.

тйпақ *Хив*, *Гурл*, *Хиң*. бирор
предметнингъ табиий формасынингъ ўз-
гариши (кириш, силлиқлаш, хирпа-
лаш): *тйпақ ашық* — хирпа ошиқ.

тйцър *Гурл*, 4. = қытър.

тйқын *Ург*, *Хив*. пробка.

тймақ *Манг*, 2. юнг ёки ипдан
қилинған бош кийими (қишки).

тйньмақ *Гурл*, 3. = дуньмақ.

тйрьмсақ *Гурл*, 3. тиришқоқ.

тйрнақ *Гурл*, *Манг*, *Я* — бзр.

дйннақ
тйртъм *Ург*, *Хиң*. жимжит: уннан
кййн тйртъм болдъ (*Ург*, 6).

товшан *Ург*, *Хив*, *Х* — асп. товущо-
н: даг товшансъз олмас, ел ровшан-
съз олмас (*Х* — асп. 5).

тоғай тўқай: бьрийәдә маңа ер-
тән *тоғайа* варасан, дәдъ (*Хиң*, 3).
тоғайнъ елдьндәдъ бьзләнъ өй
(*Ург*, 3).

тоғалақ *Хив*, *Ург*, *К* — кпр, *Я* — ар.
юмалоқ, баръп қараса, рас дөрт
тоғалақ йъмъртадьйн олтын йатъ-
птәкән. (*Я* — ар, 7). дерьянъ бойън

да бьр гүжүм гөрьнән, бу гүжүм
тоғалақ воған (*К* — кпр, 3).

тоғанақ *Хив*, 1. 1. бўялған терини
чўзш ва текислаш учун қўлланади-
ған асбоб; 2. ўтинчиларнингъ илмоғи.

тозмақ 1. эскирмоқ; 2. тарқалмоқ,
пароканда бўлмоқ.

тойлыкъ тўёна: тойга нень *той-
лөк* етъп аппаратън? (*Гурл*, 5).

тоқыртқа *Гурл*, *Я* — бзр. = то-
қытқа.

тоқытқа *Ург*, *Хив*, *Хиң*. қувур,
омбор: тьлкьнъ *тоқытқадан* гьръзьб,
ўзъ *тоқытқанъ* дькьб „баған!“ дөп
қышқырадъ (*Хив*, 3). әпәндъ қараса,
и: тлә бағнъ тоқытқасънъ кө: ләб
дурған экән (*Ург*, 1).

томазан I. кунгиз: әшәкьннъ йү-
ршънъ алғьй, томазаннъ йүршъ-
дьйн (*Ург*, 3); 2. *Шөт*, 4. пашшаннъ
бир дури.

томалақ *Хив*, 1. юмалоқ.

томъртқа *Х* — асп, 5. = тоқытқа.

томмыкъ тўнка: гүнъ вьлән тоғайда
томмық чықардық (*Ург*, 3). қараң-
ла-қаранла, гәлгәм болмасън, *том-
мька* суннькьб өлгән болмасън
(*Ург*, 11). *томмьқлыкъ* — тўнкалик
(тўнка кўп жой). әшәкьн *томмьқ-
лыкътан* өтъп қачъб барйатър
(*Хив*, 3).

томпай *Хив*, *Ург*, *Хиң*. қора мол-
нингъ ошиғи.

томпақ *Х* — асп, 1. = томпай.

тон *Гурл*, *Манг*. муз, ях.

тонғыр *Ург*, *Гурл*, *Хиң*. ёғ иди-
ши (тунукадан).

тоңқыртқа *К* — кпр, 3. = тоқыт-
қа.

тоңмақ *Гурл*, *Манг*, *Я* — бзр.
шөкөтмоқ.

топпат *Хив*, *Ург*. иссиқ шамол;
иссиқ кун: бүйүн ҳова *топпат* волдъ
(*Хив*, 1).

топпъ ёш болаларнингъ бош кийи-
ми (кулоқ шақлида бўлиб, пахта со-
линади).

топлъм *Ург*, *Хив*, *Х* — асп. ти-
қилинч, бирор предметнингъ (мәс.
одамингъ) бир ерга тўпланиши. ба-
зар дъм топлъм (*Хив*, 1).

топлмақ ҳужум қиломоқ, ташлаи-
моқ. душмана топлмақ (*Хив*, 1).

тор *Гурл, Манг, Я — бэр.* 1. ов түри; 2. дераза пардаси; 3. түрик (от ранги).

торқа *Ург, 1. = готра.*

торқылдамақ *Ург, Хив, Швт.* таракламоқ, тарак-тарак қилмоқ: әдык ғыйса, торқылдар, хәр гәһпндә ҳоң-қылдар (*Хив, 1*).

торрық *Ург, Хив.* ипнинг нотекис жойи, йүгон-ингичка жойи: ийбергән нахыннь хәммәсь *торрық* экән (текис эмәс экән) (*Ург, 13*).

торсаймақ *Х — асп. Қ — кпр.* зүр қайғуга тушмоқ, ортиқ қийналмоқ: атасънь малънь бөлжәк адамнъйн мунча торсайвәрмәсән сән (*Х — асп, 14*).

торсәк бүрсик: бағалар *торсәктә* уйасъна тайақ сугыпгълар, *торсәк* уйасъннан чъғыпгъ (*Я — бэр, 6*).

тосалан *Ург, Хив, Хнқ.* сержаҳад; циркаси сув кўтармайдиган.

тосаланламақ житаки отмоқ; қарланмоқ: пай йамаң хатън дағън, сәл гәһп: м тосаланлаб йүрьйдъ (*Хнқ, 1*).

тошна *Манг, Гурл, Қип.* обреш. қараса, мәрәмнъң ҳайалъ *тошнавада* су: га чүмьльп турғанәкән (*Манг, 3*).

тошшъ *Ург, Хив, Хнқ.* обреш.

төбә *Гурл, 3, 4. = дәнә.*

төбәләш *Гурл, 3, 4. = дәнәләш.*

төгәнәк *Қ — кпр, 9. = тоғалақ.*

төгън *Гурл, Я — бэр. = дөкьн.*

төзмәк *Гурл, Я — бэр. = дөзмәк.*

төлә *Гурл, 3, 4. = дөлә.*

төмән *Гурл, 2. наст, күйн.*

төңльк *Гурл, 3. = дү: ньк.*

төшәк *Манг, Гурл, Я — бэр.* түшәк.

тө: жьм *Ург, Хив.* ~ әтмәк — йиғмоқ, жамламоқ; тахт қилиб қуймоқ: той харажатларнънь тө: жьм әтпмь? (*Хив, 1*).

тув тоб: йер *тува* гәльб дурьпгъ (*Ург, 1*).

туврама *Манг, 1.* овқатнинг тури. (жүхори майдаланиб, гүшт, савзи, ийәз аралаштириб пиширилади).

түзоқ *Ург, Хив, Хнқ.* қоқон.

туйнмақ типмоқ: көзьм *туйнбдә* (*Гурл, 1*).

туйнақ *Гурл, 3.* тери қирадиган асбоб.

тулп *Гурл, 4.* сохта бузоқ, тулуп. турум эшикни бусағага банд қилиб турадиган ёғоч.

туръш *Ург, Хив, Хнқ, 1.* нордон: дө: чә *туръш* экән йеб бьлмәдъм (*Хив, 1*). 2. түнг, дағал; тили ёмон: бу адам *туръш* адам, нә: тә: сән вунъ вьлән сәлләшп? (*Ург, 1*).

туда: ньк *Хнқ, 11. = түтәнәк.*

туташтърық *Хив, Ург, Хнқ.* ту-тантирик.

тутуқ *Ург, Хив, Х — асп.* дераза пардаси. 2. хира, ярим қоронги.

тухум уруғ (дон): хәр гүн мән иккь йектәр йерә *тухум* сәптъм (*Хнқ, 2*).

тушоха *Ург, 14.* айри (икки шох-лиси).

ту: ланмоқ ғазабланмоқ, аччигланмоқ: нә: маңа ту: лангъ қаръйсан? (*Ург, 1*).

ту: т *Ург, Хив, Хнқ, Х — асп.* тут (дарахт): оғлан қыстанар, ту: т вах-тънда пьшәр (*Хив, 1*).

түзүв *Гурл, 1. = дүзьй.*

түй *Ург, Хив.* тук: дошпъ сәмьз йа: гь йоқ, дәрсь калын, түй йоқ (*Хив, 1*) (топишмоқ: тарвуз).

туймә *Манг, Гурл. = дүймә.*

түймәк *Гурл, Манг, Я — бэр. = дөв-мәк.*

түкәнмәк *Хив, Ург.* тамом бұлмоқ: пьйазнъ шунча йебдурьпмгъ, түкәнмьйдъ бу сьра (*Ург, 10*).

түкәч *Ург, Хив, Хнқ, Х — асп.* чакич

түлп *Я — ар, 1.* турп.

түмән *Ург, Хив, Хнқ, 1.* туман, пастлик; 2. кўп (санок).

түмпәк *Ург, Хив, Гурл.* кичик тепалик: хыйвада түмпәк көп (*Ург, 1*).

түмчә чойдиш, сув қайнайдыган қумғон (мисдан); *шорва түмчә* — шүр-ва пишириладиган қумғон.

түнәкә *Ург, 13. = түнкә.*

түнкә *Ург, Х — асп, Манг, Гурл.* тунокадан ясалган чироқ, жинчирок.

түнъйн *Хив, Бгт.* у кунн. анави кунн. ри: с түнъйн нәйә и: шә чәкмадын" дөп маңа сөктъ (*Хив, 4*).

түнмәк *Қ — кпр, 2. = дүнмәк.*

түң мисдан ясалган сув идиши, кўза. бьзләнь өйдә су: нъ көп алада-вун улль түң ва: (*Хив, 1*).

түнкъ *Ург, Хив.* түнка.

туңнь *Х — асп, 1. = түнкъ.*

түңдук *Гурл, 6. = дү: ньк.*

түңчә чойдиш, қумғон: ейванъма гүл әкәмән көлчәләб гүлләрмә су: саламан түңчәләб (*Хнқ, 1*).

түрмә *Хив, Ург, Х — асп.* ипақдан түқилган сочоқсимон түрмол; *түрмә* *пота* рүмоннинг бир тури.

түррә *Ург, Хив.* дарра (үйинда): улль ромалнъ ешън, түррә әтәдья (*Хив, 1*).

түтүк *Гурл, Манг. = дүдүк*

увва қышлоқ: азад қышлақ севътън иккь-үч уввасънъ су: йыгыб гетъпгъ (*Хнқ, 1*).

увуз *Гурл, Я — бэр. = овуз.*

увнақ *Гурл, Я — бэр. = у: ньқ.*

увулмақ *Ург, Гурл, Хив.* яраланмоқ (ёш болаларнинг оғзига яра чиқмоқ): шерьпбайнъ авзь *увульпгъ* (*Гурл, 1*).

узақ *Гурл, Ург, Хив, Хнқ, 1.* узок

2. сил қасали.

узақламақ *Ург, Хив, Хнқ, Х — асп.* кечикмоқ, кечга қолмоқ:

узга: м *Хив, 1.* чүзини, кечиктириш (бир ишни атайлаб чүзини):

узғанмақ *Хив, Ург, Хнқ.* чүзмоқ, атайлаб бир ишни кечиктирмоқ.

узъйн *Ург, Хив, узун; узъйнжақ — узунчоқ.*

узънса *Хив, Ург, Хнқ.* узунаси.

уйағ уйғоқ: ху адам бър гүнъ сьнамақ үчүн *уйағ* йатъгът (*Хив, 1*).

уйанмақ уйгонмоқ: чәккә йап бойнда ту: ланар илан, сә: рлә бараман, ухыңнан уйан (*Ург, 3*).

уйтмақ увутмоқ (қатик ҳақида): сүтнъ *уйтсақ*, қатық воладъ (*Ург, 1*); кампър гечъсьнъ савъп, қатък уйт-тадь (*Манг, 1*).

уймақ *Хив, Ург, Х — асп, 1.* әргашмоқ; 2. буйсуномоқ; иқтидо қилмоқ: имаң қалъп, адамла әпәндьйә *уйадъла* (*Ург, 1*).

уйпанмақ *Ург, Гурл.* ивирсимок, имилаб иш қилмоқ.

ул *Гурл, Минг, Я — бэр.* ўғил:

түршәк *Ург, Хив, Хнқ, Х — асп.* аччиқ; нордон: чьйә йевәдъм, *тур-шәк* экән, ди: шьмнъ қамаштърдъ (*Хив, 1*).

түтә ғалтак, ип ғалтак: тәкчәдәйб *түтәнә* нахы қанъ, йа: р-йар, чьқа-догун бькәнъ сәпъ қанъ, йа: р-йар (*Хнқ, 2*).

түтәнәк *Ург, Х — асп.* тут қоқадиган чодир: йолдаш, *түтәчкнъ* әпкә, ту: т йахшь пьшпгъ *Ург, 1*.

түтәнък *Хив, 1. = түтәнәк.*

түфльк *Ург, Хив, Швт.* тупурик.

У

қадъм вахта бър бованън бър улъ боладъ (*Я — бэр, 6*).

улақма *Ург, Хив.* лақма, ҳар кимнинг сүзига кириб кетаверадиган (киши).

улақмақ *Ург, Хив,* шуурсиз, тўғри келган ерда кезиб юрмоқ; тентирамоқ.

улғар *Ург, Хив, Қ — кпр.* парғама (бир қиш кўмилган ток новдаси); ток новдәсини кўмиб, иккинчи бир ердан чиқариб ўстириш.

улқаймақ *Гурл, Я — бэр, Манг. = уллаймақ*

улқан *Гурл, Я — бэр, Манг, Қип.* катта; улуг, азамат.

уллаймақ *Ург, Хив, Хнқ, Х — асп.* улғаймоқ, каттаймоқ.

улль улуг; катта ёшдаги (одам): *улльнъ* уйаласъ гәсә, кьчъйә дейәдъ (*Хив, 1*).

улль гәмә қәссә йа: на йүрсә, кьчъсә: м шу йа: на йүрьйдъ (*Х — асп, 1*).

баш *улльсә* — дө: ләт, аяқ *улльсә* — ме: нат (*Ург, 1*).

улльълан *Ург, Хив, Хнқ.* каттагина: әкәмнъ баласа: м *улльвълам* бөлъпгъ (*Ург, 1*).

умма *Ург, Хив.* сув (ёш болалар истилоҳи).

уммақ *Ург, Хив.* умид қилмоқ; тама қиямоқ.

унажън *Ург, Хив, Хнқ, Х — асп.* ғуножин (ҳали туғмаган сигир): унажън гөзьнъ сүзьмьнчә, бьқа йльнъ үзьмьйдъ (*Х — асп, 1*).

уна: шь *Ург, Хив, Хнқ, Х* — асп. угра, суюқ хамир оват. рейсын хатып хаста дыйдыла, у: нашъ космако уста дыйдыла, у: нашънъ узыйн-узыйн кәсәд-дә, ахшамъннан мейманхана гәзәдә (*Хив, 4*).

унда *Хив, Ург, Хнқ, 1*. гуруч майдаси; *бүрүнч ундасъ* — оқшоқ.

уунъин *Ург, Хнқ, Х* — асп. ундай: мән сьра уунъин ки: на гөрийнъм йоқәдә (*Х* — асп, 15).

ура *Гурл, Я* — бзр. = урь.

урва *Ург, Хив, Хнқ*. урпок (уни-нинг супрада қолгани).

уръ *Ург, Хив, Хнқ*. ўра: бый урь, бый урьнъ дешындә мнъ урь (*Хив, 2*). (топишмоқ: ўймақ — ангишвана)

урпа *Гурл, Я* — бзр. = урва.

урув *Я* — бзр, 3. = у:р.

уста *Ург, Хив*. уста; *уствавчә* — устанинг хотини (устанинг хотини шогирдга уставкача бўлади).

усул *Ург, Хив, Хнқ, Х* — асп. 1. мақомлар ўлчови; 2. мақом (музыка истилоҳи); 3. йул, усул, укув: ду:з сорамақа ағыз гәрәк, сьркә сорамақа — усул (*Хив, 1*). *усулаық* укув; усталик: көпър йаманәкән, *усулаық* вьлән арванъ өтьрдым (*Хив, 2*).

усын *Хив, 9*. = осын.

утақ *Ург, Хив, Хнқ, Х* — асп. ютагон (уйинда ютиб олувчи).

утиқур *Я* — бзр, 3. = утақ.

утмақ ютмоқ: вахтан, утсан, бахтан утасан (*Хив, 4*); бый мамаң зайъмъ оммың мәнәт утупмъш (*Хнқ, 1*); утъмзәк — ютқизмоқ (уйинда):

учақ *Ург, Хив, Хнқ*. учагон.

учам *Ург, Хив, Х* — асп. севинч, шодлик.

учамламоқ *Ург, Хив*. ортиқ севинмоқ, шодланмоқ.

ухъ *Гурл, Манғ, Қипч.* = уху; хелъ бьзләрдың кұртъмъз йана ухъдан турдъ (*Гурл, 3*).

уху *Ург, Хив, Хнқ, Х* — асп. уйқу: йүрәкьмнән айаз урдъ ач индъ, уху мәннән мазалъмъ, геч индъ (*Ург, 3*). уху балдан мазалъ; уху ухунъ тәкәсә (*Хив, 1*).

ухуль-уяғәль чала уйқудаги (киши).

ушақ *Ург, Хив, Хнқ, Х* — асп, Қ — кпр. 1. ушоқ, майда, кичкина: ~ нәвола, бу ушақ нень баласъ? (*Қ — кпр, 9*). ~ бәрәк — чучвара: соң бьзләрә әвәл асма шорва, соң ушақ бәрәк, гейнъинән палав қойъп, тойа жуваб бәрәб узатгъла (*Ург, 1*); ~ гөз — майда кўзли галвир; майда элак: әннъ, сьләдә ушақ гөз ва: мъ, у: н и: рьрақ әкән? (*Я — ар, 2*). ~ со: да — чакана савдо.

ушақ-тушақ майда-чуйда: гәли: ннъ та: қына сәпълйән ши: рә-шәрвәт-ләдән тойа гәйән хотъллара, ушақ-тушақ баллара бөләштьрәб бәрәтлә (*Ург, 1*).

ушатмақ *Ург, Хив*. майдаламоқ. ушук *Ург, Хив, Хнқ*. совук, ушук. ми: вәләнъ ушук урдъ (*Ург, 3*).

у:ғ *Ург, Хив, Хнқ*. ўқ (ўтовнинг керагасини чанғароққа бириктириб турадиган узун ёғоч).

у:з *Гурл, 1*. = овуз.

у:н *Ург, Хив, Хнқ, Х* — асп. ун (бугдой уни).

у:нық ушоқ: наннъ у: нъкы — нон ушоғи.

у:р *Ург, Хив*. томон; йўналиш; өйиңнъ у: рь не: рдә? (*Хив, 1*). 2. жўн: у: рь вьлән гәппър (*Х* — асп, 1).

у:рт лунж: уна: шь а: ша кәлән-тәр у: ртыңнан урьб өтәр (*Ург, 1*). у: ртым — қулуғи: бьр у: ртым су: (*Ург, 1*) — бир қулуғи сув.

у:ч *Ург, Хив, Хнқ, Х* — асп. уч (бирор предметниң учи): шамал во-маса, ағачың у: жь дәрпәнмьйдъ (*Х* — асп, 7). иннәм у: жь сьндъ дәп, сөктын әнәм, йа: р-йар... (*Ург, 3*); у: жь-қырь йоқ *Ург, 1*. боши-кети йўқ.

у:шмақ қотмоқ; уюшмоқ: қараңы өйдә қан у: шар (*Ург, 2*) (топишмоқ: қатик). айақым у: штъ (*Ург, 1*). — оёғим уюшди.

үвәрмәк юбормоқ: йөртыңаға ат *үвәрдым* йесын дәп мен әкамә хат *үвәрдым* гәсын дәп (*Хнқ, 4*).

үгүм уюм, уйма; хирмон; гарам. пахта *үгүм* болъп йатъпть (*Хнқ, 11*).

үз 1. узмақ феълидан буйруқ; 2. үз (олмош): мән *үзъм* батыр йыйт, қа-газнъ зордан йьртәмен... (*Хив, 1*). *үзъм* болдым, сана нә ва: ? (*Хив, 6*).

үзәтмәк *Ург, Хив*. тузатмоқ; *үзәт-тьрмәк* — тузаттирмоқ: зүлпайъм отъран йериннән баланъ өйиңәчәллъ йер тейиннән йол *үзәттьрды* (*Ург, 1*). үзәләнмәк *Ург, 13*. = өзәләнмәк. үйгәләк *Я* — бзр, *Тив, 3*. жува (кичик ўқлов).

үйрәтмәк *Гурл, Манғ, Я* — бзр. ўргатмоқ: бова өз улънъ базарчълыққа үйрәтпть (*Хнқ, 6*).

үйрәндык *Гурл, Я* — бзр. = әв-рьнды.

үйиңжык йигирилган ипнинг юма-лоқ қилиб ўраб қўйилгани.

үкь *Гурл, Я* — бзр, *Берун*. муз үйими (сув олиш ёки балиқ тутуш учун ўйилган муз — прорубь).

үлүш ~ чәкмәк (*Ург, Хив*). — улаш-моқ; тўйда хотинларга ҳисса бер-моқ.

үмүр дим: күн дьм *үмүр* болватър (*Гурл, 3*).

үнгьлмәк тикилмоқ: не маңа *үнгь-льп* қаръйсан? (*Гурл, 1*)

үнүс умил, истак, орзу: үнүсьндъ өртъб турубмьдъ? (*Гурл, 9*).

үпүрль-чүпүрль *Хнқ, 1*. = ивьрль-чвьврль.

үрийнмәк *Ург, Хив, Хнқ, Х* — асп. ўрганмоқ: әвәлләр *үрийндым* да: йъм дәмәкә, индъ уйаламан йа: рьм дәмәкә (*Х* — асп, 1); қоуншь қоуншьдан е: р турмақнъ үрийнъпть (*Хнқ, 2*);

У

машънчълықнъ үрийнәсә воладәкән (*Хив, 1*).

үркмәк хуркмоқ; *уркьзмәк* — хур-китмоқ: кәлын әң йаманъ көпърйи тейиңдә йатъп, ат уркьзәдә (*Х* — асп, 1). мен не, сеньн бөдәнәндъ уркьзәдммә ахър? (*Ург, 4*).

үрмәк *Ург, Хив, Хнқ, Х* — асп. хурмоқ; вовилламоқ: вула вьлән нә и: шън ва: үзларъ иттьин *урьп* қалавәрәдлә (*Хив, 1*); ит *үрәдъ*, карван өтәдъ, дейәллә (*Ург, 1*).

үртүк *Гурл, Я* — бзр. = өртый. үстәм *Ург, Хив, Хнқ, Х* — асп. голиб, устин; *үстәм чыхтъ* (*Ург, 1*). голиб чикди.

үстәмәк *Ург, Хив, Х* — асп. орт-тирмоқ, кўпайтирмоқ.

үтмәк *Ург, Хив, Хнқ, Х* — асп. юлмоқ, тозаламоқ (товуқнинг патини, калланиң юнгини ва бошқалар); кир-моқ, куйдирмоқ: сәнъ үткән пәрьң мәнъ ки: семдә (*Х* — асп, 14).

үттьк *Гурл, Я* — бзр. = үттьк; үттьк чықмоқ *Ург, Хив, Х* — асп. эскирмоқ.

үттьк *Ург, Хив, Хнқ*. дазмол (уюғ): чьқан, *үттьк* васжәк восәң, мана: м айт, гөйнәкьмә басъб альяй (*Ург, 1*).

үфләмәк пуфламоқ: ағзъ пышкән қатықнъ *үфлаб* ичәдъ (*Хнқ, 1*).

үчәк том: чьқан. индъ рамазан айтьб гәлсәлә, *үчәкдә* дурьп, баш-ларъинан су: куйамъс (*Хив, 4*); *үчәк-тан* о: дьн алып чушәмән дәп. тас өлвөдм (*Ург, 1*). *үчәкә* чықвөдъм айиъ гөрмәкә, айиъ ба: насъ йа: рнъ гөрмәкә (*Хнқ, 1*).

үшүмәк *Ург, Хив, Хнқ*. совқотмоқ: ахшам үчәкә чьқыб йатъвөдък, аз-маз *үшүдык* (*Хив, 5*).

Х

хаванда қовун осадиган махсус хода.

хавардан *Ург, Хив, Хнқ, Бғт*. хабардор: өйдән хавардан бол, мән атьза геттъ (*Бғт, 1*).

хәда 1. таёқ: осын бьр узъйн хаданъ шейтана вөрпть (*Ург, 8*). 2. дарахтнинг тўғри шохи.

хәдык *Ург, Хив, Хнқ*. ташвиш; ~ вәрмәк — халақит бермақ: сөлләшьб

дурганда *хадк* бәрды манә (*Ург. 1*), хадим *Ург. Хив. Хнқ.* дастурхойчи: *хадн:мль* иш хайтәрлә воладь (*Хив. 1*); сән елатнә *хадн:мьсан*, манә бәр гәнәш вәр (*Ург. 1*).

халақа *Гурл. Манг. Я—бэр.* рү-молнинг бир тури (хотинлар лачак устидан ўраб, орқага ташлаб кўядилар).

✓ халпа *отик*, аёл бахши.

халта *қоп, халтача, халта.* арвань күлләрнә *халтаға* салады: да: ешәкә йүклап гетәдъ (*Ург. 1*); *хамала Гурл. Я—бэр.* хамон, хали қам: *хамала* келмадымә режәб-бай? (*Гурл. 9*).

хамма 1. тегирмонда ун тушадиган жой; хампа; 2. тобига келтирилган лой; 3. қовуннинг бир тури.

хандақчъ *Ург. Хив. Хнқ.* лойчи: оғдым бьзләйә:м бьй хандақчъ *ғоччақ* йьйит гәрәк (*Хнқ. 3*).

ханназъл *Хив. 1.* касалнинг бир тури (оқма касали).

хапавант *Хнқ. Х—асп.* аёллар безаги.

хараватъ 1. *қувноқ*; 2. сахий, қўли очик, ҳотамтой; 3. чапани.

✓ хараз тегирмон (ешак кўшилади): анам күм бойъ харазда ун чьгардъ (*Швт. 2*), бечаранъ *харазъ* жуваздын әдъ (*Хив. 1*).

харақман тегирмончи. мэдри: мбайла *харасманчълық* әтп, ун сатқалла (*Хнқ. 1*).

✓ харвъз *Ург. Хив.* тарвуз. йолда барйятърган вахта бьрәв бьр *харвъз* алыб гәйлатърәкән (*Хив. 4*).

✓ хатар *Ург. Хив. Хнқ. Х—асп.* қатор: хатар-хатар айналдан қаръйман, сөнъ хатын поштачъдан соръйман. (*Ург. 1*).

✓ хатгьнәк *Ург. Хив. Хнқ.* ҳезалак, хотинчалиш.

хаша кал, тақир кал; шига кал: йоқ, энә, мән *хаша кәлә* шәгът воламан" дәнпъ уллъ оғлъ (*Хив. 1*).

хашрәт *Ург. Гурл. Я—бэр.* хашарот: бу йл атъзалара дьм көп *хашрәт* түшиятър (*Ург. 3*).

хылт ~ чькармақ — ринг демоқ; дам чькармоқ; мьң гәп айтсаңам хылтнъ чькармьйдъ (*Хив. 1*).

✓ хылтърлык қитмирлик; айёрлик;

қувлик: мән *хылтърлык* әтп, қаламнъ ашақа ташаб йәрдым (*Хив. 4*).

хыр хира, ўтмас: орақ диглгъ *хьр* воладъ (*Хив. 1*) хырлыкәтмә (*Ург. 3*).

хырьк *Хнқ. Х—асп.* отнинг бош асбоби (юган, чиявир, тизгин).

хырьк *Ург. Хив. Хнқ. Х—асп.* уйиш, тўлаш: куннъ *хырьк* әттък *Ург. 3.* (қовунни йигиб, навларга ажратдик).

хырт-пърт *Х—асп. Хнқ.* чала-чулпа, енгил-елпи.

✓ хыс-хыс *Хив. Ург.* товуши қисик, тез-тез нафас олувчи.

✓ хытърдамақ қитирламоқ: сьчан-дйин хытърдама көп (*Хив. 4*).

хожък 1. хўжазода, бойвачча (эски); 2. олифта; чапани: бу *хожък* оғлан йәрмнъ хэммәдән қаръ йа-ман (*Ург. 8*); кәмзорыннъ кьм бьчъпъ да:р әтп. *хожък* бала сәллә-мьйдъ қар әтп (*Хнқ. 9*).

хон *Ург. Хив. Хнқ.* 1. баркаш; фотиҳа қилиш учун қизниқига олиб бориладиган дастурхон, „патир“: бьр доққыс күлчә, бьр доққыс қатлама әтп, бьр-иккь қаръ кәмьпәр вьлән *хон* алыб барасьла (*Ург. 1*).

хонача *Ург. Хив.* қйма тахта: қараман ағачьниан *хонача* зәтб бәрлъ қурйаз дайъм (*Хив. 1*).

хопърдамақ бобилламоқ, тез га-пирмоқ: рейс бувам өзләр, *хопърдөйдө* сўзлари пахта палаң долмаса, қызарадъ йүзләр (*Қ—кпр. 5*).

✓ хоразәк *Хив. 1.* бұғма касали.

хоран хўранда; кўп овқат ейди-ган: хоран, дойған тойгьнъ махтгьйдъ (*Ург. 3*): малнъ *хоранъ* худанъ бәрйәнъ адамнъ *хоранъ* худанъ урганъ (*Хив. 4*) *хоран* сьгырниъ асан, она-сан чьмхорнъ асан, донасан (*Швт. 5*).

✓ хоржън *Хив. 1.* хуржун; ~ бәрәк—баракнинг бир тури.

✓ хоррық *Х—асп. 3.* хуррак; ~ ат-мақ—хуррак отмоқ.

✓ хостар *Ург. Хив. Швт. Қ—кпр.* хайрихоҳ; меҳрибон: хастага *хостар*, көрпәйә эстәр (*Ург. 3*); айтадылар, йа:рьм, сәнъ хаста дән, хаста восаң, жаньм, *хостар* волайын (*Швт. 10*).

✓ хошрай *Ург. Хив.* чиройли: хуш-рүй: қйз алсаньз хожаладан алып-

ла, атась бай, қйизъ *хошрай* гәләдъ (*Хив. 1*).

худрайъ *Ург. Хив.* бепарво; пар-войи палак: 2) ўзи битган қовун.

хуммъз *Ург. Хив. Хнқ.* хумлон: атам шумлык әтптъ, мәнъ йамаң гәрәдәкән, манъ *хуммъз* онгьнъ бәрйән әкән, дәнпъ (*Хнқ. 4*).

Х

✓ хав ийе, ажаб: хав. сән ньшәттън, мншь өймнъ гөйдьрәсән-қу (*Ург. 1*)

✓ хава 1. ҳа, шундай.

хавә: II. ~ соқы — ҳовонча: апам таммакь алыб гәлъ, мән *хавә* соқы-да дөвьб бәрдым (*Х—асп. 1*).

✓ хавәң ҳа, шундай: (хурмат юза-сидан „ҳа“ демәк) хаван, муллам, а:дывнъзгъ қапъга йазъб гетъпсьс, шуннан бьлдым, дән жуваб бәрәдъ эпәнды (*Ург. 1*).

✓ хайал *Гурл. Манг. Я—бэр.* хотин, аёл: бурьнъ өткән заманда хәзрәт давьт дегән пашша болған, воньн тоқсан тоққыс *хөйаль* болған (*Манг. 3*).

✓ хайван *Гурл. Манг.* = ейван.

✓ хәқъл ақл: хәқълън йоқ. хәқълън боғанла (*Х—асп. 1*). мәнън ичъмдөгъ алтъннъ алари:дън дәнпъ (*Манг. 1*).

✓ халлгъчъ амақ *Гурл. Я—бэр.* бұ-рилмоқ. нафас қисилмоқ.

✓ ханал *Гурл. Я—бэр.* 1. тентак; лапашанг; 2. ит (болалар тилила).

✓ ханьлдамақ *Ург. Хив. Х—асп.* вовулламоқ: ешьктә күчүк *ханьлдар*, ойда пышьк майувлар.. (*Х—асп. 4*).

✓ ханьрдамақ *Ург. Хив. Х—асп.* шошмоқ, ҳовликмоқ.

✓ хар *Гурл. Манг.* писанд: бу савурдъ билмадым, вонға ҳеш гәп *харамәс*, күәнды йьлатма, десәмәм, йилагавүрәди (*Гурл. 1*).

✓ хара *Ург. Хив.* фойда: ҳеч *хараң* деймәдъ сәм баланъ (*Ург. 1*).

✓ харра *Бгт. 1*, арра (арранинг ҳар қандай тури).

✓ хар 1. *Ург. Хив.* = хар.

✓ хар II. *Ург. Хив.* номус, ор-номус: *хар*-на:мъссьз йа:рнъ на:ръ барәкән, қалада адагъ йа:ръ вәрәкән (*Ург. 1*).

✓ хуруш аралаш, омихта, икки мол-данинг аралашуви: чайда наннъ *хурушъ*, ном бомаса, инә чайнъ дурьшъ (*Швт. 9*).

✓ хух *Ург. Хив. Хнқ.* сўта (оқ жү-хорицинг донағи олингандан кейин қолган сўтаси).

✓ хәббән *Ург. Хив. Хнқ. жьуйн.* пушта (қовун пуштаси). ертән балла *хәббән* қақмақ гәләдъ (*Ург. 3*): раш бойгьна *хәббән* тартажақман (*Хнқ. 3*).

✓ хәжжә *Ург. Хив. Хнқ.* ганч: ей-ваннъ қашгьна *хәжжә* қойдық (*Хив. 7*).

✓ хәжжәләмәк *Гурл. Я—бэр.* ганч-ламоқ; оқламоқ.

✓ хәжжък-хүжжък майда-чуйда; икир-чикир: хәжжък-хүжжъкнәчәллъ гөрдьм (*Хив. 7*) (ипидан-игнасиғача кўрдим).

✓ хәз маза, ажойиб, яхши: ба-лам колхозъ пьланъ долса, хәз ола-дәкән (*Я—ар. 4*) ~ атмәк—маза қилмоқ, кайф сурмоқ: бу малнъ ньшәтәсән, йе, ичларгын, йүръ хәз әтп (*Ург. 13*). уллъ йол бойгьнда и:дәла хатар, рейс бавам өйдә *хәз* әтп йатар (*Швт. 9*).

✓ хәк Гу л. *Я—бэр.* = әк.

✓ хәккә *Ург. Хив. Хнқ. Х—асп.* за-гизгон: дәрйанын бойгьнда бьрийнә хәккә, рейснъ атында бахмалдан тәкә (*Х—асп. 1*).

✓ хәлык *Ург. Хив. Хнқ.* алик: ~ ал-мақ алик олмоқ, саламга жавоб бермоқ. экәсь йа:гьна варъп, салам бәрәдъ, әкасъ хәлык аладъ (*Хнқ. 11*): атъз бойлаб ата мьнбө өтть йа:р, салам бәрәсәм, *хәлык* алмгьин геттъ йа:р (*Ург. 3*).

✓ хәлисә *Ург. Хив. Хнқ.* бұғдой палов.

✓ хәлкьнчәк *Бгт. 3.* — ханьлчак.

✓ хәмәчъкь *Ург. Хив. Хнқ.* ҳаммаси, барчаси. балзланъ хәмәчъкь пахта чөлъйатър (*Ург. 2*).

✓ хәмдәсә шунингдек, шу қаторда: бьр заман дурса, сьз қараң паш-

шайтм, мөндөйи доң, ат хэмдэгэ сөллөнө:м өзнькь этьб аладь бу нансап, дөнть өнөндь (Ург, 1).

✓ хөннә харна, ниманки, нима бүлса, ҳам: урдьрма, буважан, гүна мөннәмәс, хөннә гәлдь, сәддәт энэдән гәлдь (X—асп, 9).

✓ хән 1. хә (хурмат билан „хә“ демәк); 2. нима бұлди, нима гап? бьр гүнь бай қысһадь, балась: „хән, ата?“ дьйдь (Хив, 4).

✓ хөңгь Гурл, Я—бэр, шүх; хулиган. хөнълчәк Гурл, Манг, Я—бэр. арминчоқ; хәюнчак, беланчак: күнь мьнән хәнълчак чайқагьб огьргань, бу бала (Гурл, 3).

✓ хөпльк Хив, 1. 1. жуда пакана одам; 2. сүкиш.

✓ хөптәк: хөптәкдән кет! (Гурл, Я—бэр).—жувонмарг бұла (өшликда үл).

✓ хөрәм махр, қалин; сеп: хөрәммә олгьн сәт бәрмәсэн, „алдь“ дейән мөләмәтә қамьйман (Хив, 1).

✓ хөркьнчәк Бгт, 5.—хөнълчәк;

✓ хөйдәмәк хайдамоқ: ййьт ийәсьнь (укасины) арқасьна мьндьрп чөль бьйабана агнь хөйдәп гетәвәрәдь (Ург, 1).

✓ хөйьт хайит: иккь жьлль, бьр льльл көншльб, болдь қурван хөйьт (Хив, 1).

✓ хөль хәли. экән хөль кемәдъмә, кепқалар, самавардь қайнатавур (Я—бэр, 8).

✓ хөнә Гурл, Манг. яна: хөнә йадыннан чьғарьп қойма, йахшьма? (Гурл, 4)

✓ хәттар агтор: мьнгьл ешәктын белньә, хәттар деб қьчқьр ельнә... (Гурл, 5).

✓ хәтгәкәч Гурл, Я—бэр. хәттоки: хәтгәкәч мөнъ хам уржақ волдь (Гурл, 3).

✓ хештәмә хеч нима, хеч нарса: агам мана хештәмә әпкәмәптьмә? (Шат, 3).

✓ хьккә Хив, 1. миннат: хьккә әгмәк—миннат қилмоқ.

✓ хьнә X—асп, 1. яна: хьнә бьрьсь; „мөнъ огльм бар, дьйдь (X—асп, 11). муньң мазасьнь алган бөрь хьнә:м гәльпть (X—асп, 1).

✓ хьнжь Ург, Хив, Хнқ. инжу, мар-

варид: жувән әктьм кәндьр мьнән аралаш, бьр йа:р тутгьм орта бойдь қалам қаш, қара-қара, дьйвермәйләр чьқанлар, қара мьнжық мьнән хьнжь аралаш (Ург, 11).

✓ хьпупуч Ург, Хив, Хнқ. (сассик) поппашак: көндь қалган жан укам, көншһән айлансьн апан. хьпупуч дарақьдьйи сачьннан айлансьн апан (Хив, 1).

✓ ховуз Хив, X—асп.—хуз.

✓ хөқранмақ Урғ, Хив, 1. ұкраймоқ; хумраймоқ.

✓ хөңқылдамақ дүңгилламоқ: әдьк-ләрь жарқьндлар, хәр гәшпьндә хөңқьлдәр... (Шат, 5).

✓ хөп: ~ болмақ (Ург, Хив, Хнқ, X—асп); 1. семирмоқ, шишиб кетмоқ; 2. мәнсәбга минмоқ; сон кирмоқ; ~ әтмақ (Ург, 1); сувга тушмоқ, чүмилмоқ; (болалар тилида).

✓ хөвьль Гурл, Манг, Я—бэр, X—асп. 1. ховли; 2. молхона, огня: ешәкь хөвьльә байла (X—асп, 15).

✓ хөжжь Ург, Хив, X—асп. хужра, кичик хона.

✓ хөк улжар: көп хөк сәнда; хундьйи болма ахыр (Хив, 1).

✓ хөкьнмәк I. Бер, 1. ўкинмоқ;

✓ хөкьнмәк II Ург, Хнқ, Қ—кпр.

✓ дүқ урмоқ; дагдага қилмоқ; әвәл сьләр гөрсәтьн, дәп хөкьндь қорқақ (Я—ар, 2).

✓ хөккь I. Қ—кпр, 9.—үкь.

✓ хөккь II. Ург, Хив, Хнқ, X—асп. букри: атась ва: хөккь бува, энәсь ва: йеймә хать, қийзь ва: қызьл өрдәк, огль ва: жувәннәмәк (Хив, 1) (гопишмоқ: ток).

✓ хөкмән хәкиқат, тўгри: хөкмән доғрь; хөкмән должақ бу йьл пала-нымьз (Шат, 5).

✓ хөлкәч уркач: бугра дьйөнъ иккь хөлкәч владь (Ург, 8).

✓ хөңьрдәмәк мингирламоқ; азандақы наннь маллара вәрдьимә, дәп хөңьрдьй-хөңьрдьй хьнә йарть нан бәрдәдь (X—асп, 8).

✓ хөпәпш Гурл, Манг, Я—бэр.—хьпупуч.

✓ хөркәч Ург, 7.—хөлкәч.

✓ хөч үч; ~ волмақ—үч булмоқ; шуннан соң йьлан қурвақча хөч вольп қаладь (Бгт, 7).

✓ хөлә ху ана: сөнъ сьгырын хө: ана шумасмь, хөлә? (X—асп, 15)

✓ хөләтмәк X—асп, Қ—кпр: таш-виш қилмоқ, хавотир олмақ: балам, дәррөв гә, йомаса апан хөләтмьб отьрадь (X—асп, 9).

✓ хөзль Ург, 1.—хөвьль 1, 2.

✓ хөрдән Ург, Хнқ. у ердан; мөнъ хөрдән өтърмьйдьлә (Ург, 13).

✓ хөрдән ахшам меймалла гәлдь (Хнқ, 10).

✓ ху Ург, Хив, Хнқ, X—асп, Я—бэр. у (олмош). ху үчәктән бу үчәкә бақаман, күмрь куштьйи қанатьмьн қақаман... (Ург, 1). хуңа бьр гәнть ешьтгьрп қачавьр (Я—бэр, 6).

✓ хунажнь Ург, 9.—унажнь.

✓ хуннанча Гурл, Манг, Я—бэр. ундап кұра: оттан көп вәж йөқ, хун-

нанча йақмьйдь дьй-ғой (Я—бэр, 6).

✓ хунньйи ундай: хунньйи оса сөнъ сайьсмана бөрәмьз, дьйдь пашша (X—асп, 10).

✓ хуз ховуз: хөльнь арқасьнда үч хуз варақән (Ург, 1).

✓ хула Я—бэр, 3.—хөлә.

✓ хуламақ увламоқ: шағалдьйи ху: льйвәриә, бьр ьлажь волар ахыр (Хив, 4); өләсь гәйән шағал өз и:ньнә қарәп хулар (Хив, 1).

✓ хужжә Ург, 13.—рүжжә.

✓ хүдәв~гәйәнньздә (Хив, 1)—у бир келганингизда.

✓ хуьк Т—күл. 1. укки.

✓ хулпәлдәмәк Ург, Хив, Хнқ. хуллира-моқ: нәвәлан, йалпльдьйдь зәрп, чьқан, нәвәлап, хульпльдьйов пәрьц, чьқан...

Ч

✓ чабақ Я—бэр, 3.—чабьқ.

✓ чабьқ чаққон: әмәттьн балась чабьқ болажақ (Гурл, 9).

✓ чабьқльк чаққонлик: ахыр чабь-қльк әтп, доғрьма-доғрь вольтп, хьнә салам бәрдьм (X—асп, 3).

✓ чавак 1. балиқнинг майдаси; 2. Қ—кпр, 9.—чабьқ.

✓ чавған Я—бэр, 3.—чөгған.

✓ чавзьн Я—бэр, 3.—шо:зьн.

✓ чавльк чевара.

✓ чай қалхат: товуқтың 3—4 жу-жөгьнъ чай аңқачть кетпль (Гурл, 9).

✓ қараманда үйә салған чаймәкән, барьб қаран, үйәсьндә бәрмәкән? (X—асп, 5)

✓ чайқьлмақ Ург, Хив. чайқалмоқ.

✓ чақьйқә 1. бош огриги; қасаллик; 2. дардисар: бьрәвнь чақьйқәсь нә әдь мана, үзъмнькь башьмнан ашьб йатқанда (Хив, 1).

✓ чаққан чаққон, тез; чайнь чаққан ичьлә, балаларьм, мәктапә геч қаласьсәла (Ург, 1); самьварнь чаққан қайнат (Бгт, 6).

✓ чақьп пакки, қаламтарош: қьзль күм үстьнда куман қойьлған, алгьн чақьки вьлән қоун сойьлған (Хив, 1).

✓ чақча I. Я—бэр, 3. носвой шиша (қовоқ).

✓ чақча II. әкин майдонининг чети (хәйдағанда уч бурчак бүйиб қоладиган ер).

✓ чақчақ Ург, Хив. писта; ~ күндз—бир үт.

✓ чалав паловнинг бир тури: рамал-ланькьнә барвәдьк ахшам, энәсь бьй чалав әтб бәрдь, йеб хәз әттьк (Хнқ, 2); бьрәвнь өйьндәй чалавдан өз өйьндәй пьйага йахшь (Хнқ, 11).

✓ чалақан ~ чушмақ (Ург, Хив)—чалқанча тушмоқ; атьньз чиншкән, дөрт йақы қатьп, чалақана чүшьб йатпльп, дәрт әңидь пашшага (Хив, 1).

✓ чалан сув остида үсадиган үт.

✓ чаларқан X—асп, 1.—чалақан.

✓ чалбьр Манг, Гурл =чалвьр.

✓ чалвьр Ург, Хив, Хнқ. шим: гөз-зьянь тейьнәкән қарама мана, қастьн чалвьр алгьп қойьбман сана... (Хив, 1).

✓ чалықмақ Ург, Хив, Хнқ. күз тегмоқ, қасалланмоқ: балам чальқышть (Хив, 1).

✓ чанақ Гурл, Манг, Я—бэр. 1. ёғочдан ясалған коса (әски): ёғоч товоқ, чаноқ; норин товоқ шаклида-

ги идиш. 2. уруг экадиган уя: чаняк чавьп келдэм, кавьн екэжақман (Я—бэр, 3).

чанчык Гурл, 1.—санчык.
чанаалак I. пүчоқ (данак, ёнгоқ пүчоги): 2. чаноқ (пахта чаноги) шайн гөйнак чаңалақа иладь, тавьльчсь вэлэсэпът мянэдь (Хнқ, 4).
чанғарақ I. Гурл, Манғ, чанғароқ (утов тепасига ўриатиладиган доурапанжара).

чанғарақ II. Гурл, Я—бэр.—саңарақ.

чар куйя; куйқум, нфлос: бу: дайын чар-чөнсэз экән йахш (Гурл, 1).

чаран Швт, 10.—чалан.

чарвайк Ург, Хив, шаллақи, урушқоқ.

чарқат Ург, Хив, Хнқ. 1. рүмолнинг бир турн: болса эдь-ку энэн йүрмәсмәдь, йа:р-йар чархын сатъп чарқатла алмасмәдь, йа:р-йар (Ург, 1). 2. шойн белбог: чәккә кәлдән жь'эз арна айлангый, севар йа:ра зәр чарқатла байлангый (Ург, 1).
чархораз бодварак; лайлакнинг бир турн: асмана учьрдьм чархоразьмн, и: зьинөн увәрдьм хумарвазьмн, агам болъб гөтармьисьз назьмн, айтын, мөн нә гүна:йъм барәдь? (Хнқ, 10).

чарчөкүш Ург, Хив, Я—ар. мискарлар болғаси:

чат шох (ўтин): тәндьрә чат апкә (Ург, 1); үчәкә чықма дөп ньччә айтаман, айкақиннь чат йарар дөп қорқаман (Швт, 5).

чаташмақ Гурл, Манғ, Я—бэр.—саташмақ.

чатълмақ Ург, Хив, Хнқ. Қ—кпр. 1. чатишмоқ; 2. алданмоқ: бар махтанса, тапглар, йоқ махтанса, чатълар (Қ—кпр, 5).

чатлавък Гурл, Я—бэр. амбир (кичиги): тиш амбири: тыш аврувдън емь чатлавък (Я—бэр, 3).

чатлақ Хив, 1. дарз.

чатламақ Ург, Хив, Хнқ. 1. дарз кетмоқ, синмоқ; 2. қайишмоқ: уллъ йаптан атаған, қуурғась чатлаган, аллавәргән бувага бьр салам (Ург, 2). ейньм чатладь (Хнқ, 1); белъм чатладь (Хив, 1).

чатма Ург, Хив, Хнқ, Х—асп. капа, чайла: йүрй-йүрй қамъштам боған бый чатмага бәрпн чүштък (Хив, 4).

чатмақ + 1. боғламоқ; 2. алдамоқ, панд бермоқ: бьлтър сәм мәнъ чатвэдън индъ бьйль чатавармьйсән, дөптъ шейтан (Ург, 1). баланг пүлгнь бәрмьйн чатъб йәрәдь (Хив, 1).

чатнамақ Я—бэр, 3.—чатламақ.
чачав Гурл, Я—бэр. соч бог: чачавьмнәч ичън қармалаб ештъм, сьздъ дебәм атам қошқаннан кештъм (Гурл, 1).

чачрамоқ Гурл, Манғ, Я—бэр.—сачрамақ

чаш Ург, Хив, Хнқ тўла, лим: дәсторханын чаш олгый, тавахларын, аш олгый, лущман гөззъ йаш олгый: қана долгый йа:р-йар (Ург, 1).

чашгьламақ Ург, Хив, сочилмоқ, пароканда бұлмоқ: пай сән шакьр баламәссәнда; кьтанларын чашгьлөб йатъптъ (Ург, 1).

чашмақ I тарқалмоқ ёйилмоқ; пароканда бұлмоқ: салйажан гейгьтър кумладан ашъп, эльидә тайхасъ пәрләрь чашъп, арвага мьн дөсәм, мьмьмьман дөдь, йа:ръмнъ гөрмәсәм дьмьмьман дөдь (Хив, 1). 2. озмоқ, ақдан тоймоқ: қаррь чашъптъ (Я—бэр, 3).

чаш-паш очик-чочик: балалъ ейнь нәсьнь айтасъ, хәммә нәсә чаш-паш (Ург, 1).

чага Хив, 6. божа, ёш бола.

чалъ Гурл, Я—бэр. гов, шохдан қилнган тўснқ: қавун тевәрәгьнә чалъ тутгък (Гурл, 3).

чаман Ург, Хив, Хнқ. ландавур, тенса-тебранмас, дангаса: чаман өрдәк е:р учар, геч қонар (Хнқ, 1).
чанақ Ург, Хив, Хнқ. чаноқ: дигъ чанақъи тизза чаноги.
чәгә Я—бэр, 1.—чәйә.

чәйә Ург, Швт, Қ—кпр. кум; қумлоқ: бу ованъ йелларьнь тейъ гөк чәйә, гөк чәйәнъ лахтаь әввәл өсьп, сон йенә тохтап қаладь (Швт, 9).

чөкән Ург, Хив, Х—асп. қўла ўргаснда ўсадиган яқансимон ўсинлик.

чөкәләмақ Ург, Хив, Хнқ. тортмоқ; тортқиламоқ: йаз йемәсан га-

мыннь, ит чөкәләсьн хамыннь (Хив, 1).
чөкәлль-чөкәлль эдькньн азаб блән зорлан чештълә (Ург, 1).

чөкәр Ург, Хив, Хнқ, Бгт. қудукдан сув ладиган илмоқли узун ёғоч: арқа йанда даш куйтъ чөкәр лала, ақ мөктәптә хат йазадь бьр бала, қашларъ қайгьлган, гөзларъ ала, шуна йеткөймән дөп чөкәмән нәла (Бгт, 1).

чөкәчәндьр Ург, Хив. тиришқоқ чәйир (одам).

чөкидә сузма; ~ халта — сузма халта: сәнъ манлайына чөки:дә халтанъ ағдаръб урсам ақармьйдъ (Ург, 1).

чөкмәк Ург, Хив, Хнқ, Х—асп. тортмоқ; чөкьб урмақ—күтариб урмақ: кәл дешана чькьб, бьр чөкьб урган экән, бала өльп қалъптъ (Хив, 1). эльинъ чөк (Ург, 3.)—қўлингнн торт. чөкьлмәк—тортилмоқ: хәммәларьнә дамақ чөкьлсьн, дөп хәдм:м әл йудьрмақа қарадь (Ург, 1).
чөк-чөк Манғ, 1. қора чигиртка.

чән Ург, Хив, Хнқ, Х—асп. тахмин; чәннән—тахминан: сана йольнъ чәннан айтсам, адашарсан (Швт, 9).
чәңкьлдәмақ жирилламоқ; жиртаки отмоқ: чәңкьлдәмә, бу не: бу, сьркән су: кәтәрмьйдъ сеньн? (Гурл, 1).

чәрмәмөк Гурл, 1 шимармоқ (иштон, шим почасини шимармоқ).

чәртәк чайла, капа: өньнә бьр чәртәк чькьптъ, чәртәкньн и:чьндә кәтәк варәкән, кәтәкньн и:чьндә йумьрта варәкән (Хив, 1). 2. дала шийпони.

чәрчъ Ург, Хив, Хнқ, Х—асп. аттор. резаворчи; чәрчьльк; атторлик, резаворчилик: бала шәр көчәларьндә чәрчьльк этьб йүргән (Хив, 1). базарда тапълмьйдъ, чәрчьдә сатълмьйдъ (Швт, 7). (Топишмоқ: уйқу).

чәрхавьк Ург, Хив, Хнқ, Х—асп. перемичка (эшик, дераза кесакиси устидан қуйиладиган қалин тахта, ёғоч).

чезмәк ечмоқ: қыйз қыран батьрнъ саққалындагы кьлтнь чезьб алыптъ (Швт, 7).

чөйьл Ург, Хив, Қ—кпр. ажирик:

чөйьл чөпләмәйә бармадыньз ахшам? (Ург, 13).

чөл марза, бугат: йапун бахмал тахйам чөлдә қойаман, гүндә черәк йерә кәтмән уруаман, чапъкымнъ эйәр доғрь йазмаса, тавьльчньн чөкәмән сога вәрәман (Х—асп, 6): орта чөлдә отьрвәдьм от альп, гәлэвәрдь кастуьнча чо:ланъп.. (Хнқ, 4). палтончнь салъб оттъ эйньнә, чөлдән өтьб бьр қарадь кейньнә... (Хив, 1).
чөнәмәк Гурл, Я—бэр. 1. ўлчамоқ; 2. мўлжалламоқ, мўлжалга олмоқ. черим чарм.

чертәк Гурл, Я—бэр.—чәртәк.
черчь Гурл, Я—бэр, Манғ.—чәрчъ: базардагь боз мончақ, черчьдәгь көз мончақ (Гурл, 6).

чечә Хив, Хнқ, Гурл, Я—бэр.

1. келин ойн: чечә, ахшамқы гәпнь ештъньнъзмь? бечәра энәбьй қысьнъб отьргандь? (Хив, 3) барсам, экәм йоғакән, бьр кечә сағьдай йа:ррақтъ чечә:ннән әкелдәм (Гурл, 5);
2. Х—асп, 1. момо, буви.

чешмәк Гурл, Я—бэр, Манғ.—чезмәк.

чьбьн Гурл, Манғ, Я—бэр.—чьвьн.

чыв Ург, 13.—чүй

чвьньн Ург, Хив, Хнқ. пашша.

чьгьн Бгт, 1.—чьйьн

чьйә Ург, Хив, Хнқ. олча: индъ йаз волганъ, чьйәләм чькьптъ (Хив, 1). чьйәль олчазор: ешькьинъ эдь чьйәль бағлар. йүрөкьмә салдын чькькьсьз дағлар, йарьннан айрьлса, хәр кьмәм йеглар, ага бала, нә гүна:йъм бар эдь? (Ург, 8).

2 чигал.

чыйьлмөк Ург, Хив, Хнқ. чигал бұлмоқ: йа:рын әпә гөрәйьн, алтън са:чын өрәйьн, алтън са:чын чьйьлсә, хана жуваб бәрәйьн (Ург, 1).

чьйьн Ург, Хив, Хнқ, Я—бэр. курмак: әсвәндьйар хан болдь. барьмьс қара қам болдь, йегәнньмьз чьйьн нам болдь, өлар волдык бу халларнъ дәстьннән (Хив, 1); шалъкөлтъ супасьнда бьр чьйьнсьсә сап шалъ, сап шалъ (Я—бэр, 8). шалънь арқасьннан чьйьн су: ичъптъ (Хив, 3).

чьйьрдәк Ург, Х—асп. 1. кекирдак: 2. маҳмадона.

чъйткэ Ург, Хив. *цигиртка*. чъйткэ чыкът дэрэкэ, атзда волдь мэрэке, чъйткань кайтарыла, хэй-хэй, абдыраман экэ (Ург, 1).

чъмытләмэк Ург, Хив, Хиқ, Қ-кпр. чимчиламоқ: чъмытләб йеглатқансан вунъ, йомаса нэйә йаргыйдъ бала? (Хиқ, 3).

чъньрък Ург, Хив, Хиқ, Шот. жүхори поя: өзвэк жүйинь чъньръкьнъ учакьнэ васыпъ (Ург, 8): бал~—ширин поя (болалар шинмадиган тура).

чърэнмэк тирэнмоқ, таянмоқ: арқана чърэмма, не атаның дәвләт ашыб барватърма? (Ург, 15).

чърәнч Гуул, Я-бэр.—сэрәнч.

чътмэк Ург, Хив, Хиқ. тузоқнинг бир тури: чътмәкә чүшкән сечәдийм болъсан (Хив, 1).

чъшләмэк Ург, Хив, Хиқ. тишламоқ: бър ит чъшләвдъ, хәр гүнь дохтъра қатнап, авара волъб йүрпмән (Ург, 2): ишләйэйән чъшлйдъ (Ург, 13).

чи: Ург, Хив. тоза, озода: өймнъ ичънъ чъгъ эъп койпман (Ург, 1).

чиш ~ кәвап—жизза кабоб: атаң әсә, сәнъ чъш кәвап әтәдъ (Хив, 1).

чиншмэк шишмоқ: өлдъ—эзъз волдь, чишъ—сәмъз волдь (Ург, 1); чаққан йерънъ отгъйн пышьрәр, қизартърп шу йерънъ чъшьрәр, ахырнда ич гөйнәкнъ чешърәр, бърәнъ эльннән амана гәлдъм (Я-ар, 3). 2. гердаймоқ, мағрурланънъ кетмоқ: көп чъшәвэрма, қаннъч йәрәладъ (Ург, 3).

чъбан Гуул, б.=чүван.

чъгыр Манғ, Гуул, Я-бэр.—чъқыр!

чъзгамақ шинмармоқ: гөйнәк йеңьнъ чъзгаб ая (Ург, 1).

чъзъм кандирдан, юнгдан эшилган ингичка арқон, чыавир.

чъйан: Ург, Хив, Хиқ. 1. чибән; 2. чувалчанг.

чъйқам чайқам (бир кур пишилган сариг ёг) бър чъйқам йағ чандан йүз ғырам гәләдъ (Ург, 1).

чъйсамақ Ург, Хив, Х-асп. майдаламоқ (қор, ёмғир ҳақида).

чъқ Гуул, Я-бэр.—чығ.

чъқан дугона: эшәк мьнъб гәмән, ат мьнъб гәльн. чъқалларъм гөрсә намъс әтәмән (Хив, 1). йаръ йоқ дән әйб әтмәнлә, чъқалла, хәл әрмьйәдән гәйәлләр йоқ (Ург, 8).

чъқарма Хиқ, 1. халпана, гап (складчина).

чъмдъған Ург, Хив. қуш паридан бұлган түшәк.

чъндъмақ Ург, Хив, Хиқ. чанди-моқ, мақкам боғламоқ.

чъра чироқ: нурқара гөзъмьнъ қарасъ, қарангы өймнъ чърасъ... хапа көйнъмнъ арасъ әллә, балам, әллә... (Ург, 1); ейвана чъқвәдъм, әльмдә чъра, ейваннан чъқасъм гәльмьйдъ сьра... (Ург, 3). чърапайа чироғ поя, шамдон.

чъртмақ Ург, Хив, Хиқ, Х-асп. чертмоқ, чалмоқ: сазнъ чъртпн, гәлининъ ойнатыб отъравәрпът (Ург, 3): қырқанда сыннайчъ волъп, өлгәнәдә чъртасама? (Х-асп, 1).

чътълмақ Ург, Хив. бурушмоқ, тиришмоқ: өмрнъ өгънчә манлайын чътълмағый (Ург, 1).

чътлық Х-асп, 7. 1. читмақ; 2. құрқоқ: заиф.

чътнамақ Ург, Хив, Х-асп, Хиқ. чертмоқ: манлайына бър чътнйдъ (Ург, 1);

чътрамақ Ург, Хив, Хиқ, Х-асп. ёрилмоқ: бър лакавай әдык алыб гәльпът, хәммә йеръ чътраб йатгытъ (Ург, 1).

чъчқан Гуул, Манғ.—съчан.

чъхоран Ург, Хиқ. чимхур: кам овқат ейдиган (одам, хайво): бьзәнъ сьғыр йонжадан башқа ота агъзнам урмьйдъ, дъм чъхоран (Хиқ, 11); қыйзъм, ишъмъз вомадь, бу қойам чъхоран чықтъ-дә (Ург, 12).

чы: Ург, Хив, Хиқ Х-асп, Шот. хул; нам; шудрин: дан атгъйа, дан атгъ. ромалъм чы:га баттъ (Шот, 1); қара қастунынъ гъйсәң волъмьймъ, чы:га дейсә әтәкләръ солъмьймъ... (Хиқ, 4).

чыққа: ~ дәлләмәк (Ург, Хив.)—жиққа терламоқ: кәтмән урсам, чыққа-чыққа дәлльймән, иш устындә қара гөзнә ойлайман; ньчык жуваб бармьйдъ, дән гүзәл йа:р, хыйал сурьп, салмаланъ бойлгъйман (Ург, 12).

чынынъ чыңызнъ қыр: 1) Х-асп район маркази билан Питнак ўртасида бир тепалик; 2) жуда узок, олис: хуланъ өйь чынынънъ қырнда (Хиқ, 4).

човут Ург, Хив. 1. увада; пахта-нинг өскиси; латта-путта: гүппинъ човутъ чъқып қальпът, қастунынъ гъйб алсана (Хив, 4). 2. эзма (одам). **чозгытмақ** Ург, Хив. түзгитмоқ: йенналган нәссәләнъ чозгытмақла (Ург, 1).

чозън чүзинчоқ: алысдан гәлар хөлк-хөлк, бойъ узин айкаы чозън, гөзъб гөк (Ург, 3) (топишмоқ: лайлак).

чойън Ург, Хив, Хиқ, Х-асп. чүйн: атынънъ айкаларъ чойън босън (Хив, 1); машънъмнъ айкаларъ чойъннан, мән айнангъйн шу баланъ бойъннан (Ург, 8).

чогай чүқай (ботинка шаклида тикилган оёқ кийими).

чоқымақ Ург, Хив, Хиқ, Х-асп, Шот. чақмоқ, тишламоқ: пешшә отъстърмьйжақ-ку, чоқыб йатгытъ, өльм бәргъй (Хиқ, 5); илан, вундъйм боса, ақылсәс сәнән зъйат волъмьйдъ, дән вунъ чоқыб өлдърпът (Ург, 1).

чолантай Ург, Хив, Хиқ. онг-сиз, фаҳм-фаросатсиз; укувсиз: гөрә-гөрә хуз: волар, хеч гермәйән чолантай (Ург, 1).

чомър Ург, Хив, Х-асп. 1. кал-лакланган (шохлари кесилган) дарахт; 2. куч-қувватдан қолган (чол киши).

чоммық Ург, Хив. чүлоқ: бармақ-съз а:дама чоммық дьйдьлә (Хив, 4). **чонқыр** чукур: бьзләнъ қуйъ чонқыр (Ург, 1).

чонтық 1. майиб, жисмоний камчиликка эга бұлган, түмтоқ; әпәндъ эшәкнъ куйруқынъ үзъб алыпът, эшәк чонтық волъп қальпът (Х-асп, 3); қапыдан гәйән гәпә чонтық (Ург, 10).

чоң катта; хайбатли; чоң дьйә—адамнъ чышьлы доғын чоң дьйә во-ладъ (Хиқ, 1).

чорчъмоқ, чүчимоқ: сулайманъ өлдърпән мулла чорчъп чүшәдъ (Хив, 1).

чот Ург, Хив, Гуул. теша, кет-б

монсимон катта теша (тикан, юлгин чопадиган тури).

чоған Хив, Қ-кпр, Х-асп, Я-ар. 1. сапча, гүра: ту:гла чо:гам болъптъ (Қ-кпр, 1). 2. бемаза пиш-ган овқат.

чолар Ург, 13. йўргак, чўлговиқ.

чоламақ Ург, Хив, Х-асп. ўра-моқ, букмоқ: қараман тейннан қараб дураман, қалампър ромалъм чо:лаб дураман... (Хив, 4). чо:лан-мақ: ўралмоқ: инә ағачъм, доғрьль-қыннан өзънәм зәрә чо:ландын, мәнә:м зәрә чо:ладың, дьйдъ ма:ма (Х-асп, 9).

чолашмақ Ург, Хив, Х-асп. чү-валашмоқ, ўралашиб қолмоқ: и:шлә вьлән чо:лашп қалдъм (Хив, 1); айка-қымнъ тейндә чо:лашъб йүрмә (Ург, 1).

чөвүрмәк Хив, Хиқ. айлантирмоқ; ўгирмоқ; ағдармоқ: қазаннъ чөвүрб йәр (Ург, 1); арқаннъ чөүрмә (Х-асп, 1).

чөгәз Ург, Шот, Қ-кпр. тиргак, суянчиқ.

чөгүрмә=чөрмә: базардан атам өзънә чөгүрмә алыпът (Ург, 13).

чөкәрмәк Ург, Хив, Хиқ, Х-асп. чүктирмоқ: дьйәнъ чөкәр (Ург, 12); арванъ чөкәр (Хив, 4). (араванинъ шотисини осмонга қилиб қуй).

чөкьндъ Ург, Хив, Хиқ. лойқа (сув остига чүккан лойқа).

чөкър Гуул, Я-бэр. тиш ўзаги. **чөкьткә** чигиртка: чөкьткәлә әкьн йер... (Хиқ, 11).

чөкьш Ург, Хив, Хиқ, Х-асп. болға; чүкич: уста чөкьш вьлән балаң кәлләсьнә бър урпгытъ (Хив, 1). **чөкьч** Гуул, 1.=чөкьш.

чөмьрмәк Ург, Хив, Хиқ. 1. чү-кирмоқ; 2. чүмилтирмоқ: чөмьр балаң, чөмьр (Хиқ, 1).

чөммәк Манғ, 1. шүнғимоқ: сувга чөмпъ, қайтп чъқмапът, бала би-чара (Манғ, 1).

чөммәл Хив, 4. қуриқчи; қароқчи (айрим шеваларда).

чөңкәрмәк Тивз, 2=чөкәрмәк.

чөп Ург, Хив, Хиқ, Х-асп. чүп; ~ банд—гов: арава, от ўтмаслик учун қилинган түсиқ; 2. тўфон: сушъ әкләп, чүпбәндьнъ басър (Хив, 4).

✓ **чөплэмэк** термоқ, йиғмоқ: оңдн дейэн *чөптэр*, *чөплэйвэрсэң* көптэр (*Ург, 1*); иккь халта пахта *чөплэдьм* ахыр (*Хив, 2*).

✓ **чөрэк** уй нони (одатда сут, 8р солб пиширилади): қой етннэм боса бэрэк, башка дамақ нэйз гэрэк, дамақ баш сүтль *чөрэк*, йемэк гэрэк бэрдьин палав, жолдэрэмэ жаньм палав (*Ург, 1*); наниг үстнндө чөрэк, калхачьлань гэрэкь рейбе бувама бэр салам (*Шөт, 9*).

✓ **чөтэ** ишдан қолган: йер *чөтэ* қалдь (*Хик, 5*).

✓ **чөрмэ** *Ург, Хив, Хик, Х—асп.* допоқ, телпак: асмана қарасам, гөзъм қамашар, аппақ йүзүн куйаш вьлэн далашар, қара *чөрмэңи* лайық гөрмьймэн, аға, сьзэ шераз папақ йарашар (*Хив, 1*); қара *чөрмэңи* гүлн саньйман, вэдэ бэргэн ахшамьниг қарьйман... (*Х—асп, 1*).

чөрмэк *Ург, 1*. = **чөвүрмэк**.
✓ **чувағламақ** тушовламоқ, молга тушов үрмоқ: *чувағлаб* қойсан, йүрвэрвэрдэ эмдалалъ (*Шөт, 4*).

чувал *Шөт, 5*. катта қоп, қанор.
✓ **чуван** *Ург, Хив, Хик, Х—асп.* чипқон.

чувда *Гурл, Манг, Я—бэр, Х—асп.* = *жууда*.

чувлық *Ург, Гурл, Манг, Я—бэр.* чевара: мэн сөвүнп хэр гүнь маңлайыннан сьлйман, өлмэйи, дөп *чувльқыма* узақ өмүр дьльймэн (*Ург, 1*).

чувльқмақ шақирламоқ: қазанның қапқағын альпқой, қатты қайнап кетмэсьн, *чувльғыл* қайнаса, мазасы болмьидь (*Гурл, 1*).

✓ **чуғыл** *Ург, Хив, Шөт.* гийбатчи; гап ташувчи, чақимчи: чуғыл адам сурьштърар, адамлань урьштърар (*Шөт, 5*).

✓ **чуғылламақ** *Я—бэр, 3.* = **чуққылдамақ**.

чугма *Ург, Хив, Хик, Х—асп.* ұлат, вабо. *чугмадан* геткьйсэн (*Ург, 1*).

✓ **чуқалақ** *Ург, Хив, Х—асп.* чуқурча: да:мың тейиьн гөрсэк, бэр *чуқалақ* бар экэн, *чуқалақта* бэр дум алтн барэкэн (*Х—асп, 13*); кьм

бьрвэ *чуқалақ* қазса, өз чүшэр шу *чуқалақа* (*Хив, 1*).

чуқанақ *Гурл, Манг.* = **чуқалақ**. сэн чтрань тут. мэн бэр *чуқанақ* қазман, депт у адам (*Гурл, 1*); хэр кьм өз қазган чуқанагына өз йығыладь (*Гурл, 5*).

чуққылдамақ *Ург, Хив, Хик, Х—асп.* шикоят қилмоқ; гийбат қилмоқ, бировни ёмонламоқ.

✓ **чулашмақ** *Бгт, 1.* = **чоллашмақ**.

чушав *Я—бэр.* = **чушах**.

чушағ *Х—асп, 9.* = **чушах**.

чушах *Ург, Хив, Қ—кпр.* тушов: эшэкьмн *чушахын* альвэдьм, йорьнжа атыза қачьб гетт (*Хив, 4*); балнн альп кетвэдьм. айкаыма *чушах* волдь (*Қ—кпр, 1*).

чушахламақ *Ург, Хив, Қ—кпр.* тушовламоқ.

✓ **чуган** *Ург, 1* = **чоган**.

чуж чивик; *чуж* деймьин чьйльй-вэрсэсь. нэ ву? (*Х—асп, 14*).

чүжөк *Гурл, Я—бэр, Х—асп.* жүжа: *чүжөкн* гузэктэ саньймэсь (*Х—асп, 15*).

чүй I. *Бгт, 3, Я—бэр.* михнинг майдасы.

чүй II. *Ург, Хив, Хик, Х—асп.* чий: кэмал өйнь үчэкьн йман бэр *чүй* вьлэн бастьрпгт (*Ург, 1*); ағачларын эгрь-үгрь эдь, *чүй* тутқанда қыйналгандь? (*Хив, 1*).

чүйдэ *Гурл, 3.* = **жүвдэ**.

чүйк-чүйк *Гурл, 3.* = **жүк-жүк**.

чүйшэ ишча: *жөңь* өз бэр *чүйшэ*, сьса асла дүзэлмэсь, достьк эйэр чьм болса, хунь ишкьм бузалмас (*Бгт, 1*).

чүклук *Ург, Хив.* сумак.

чүлльк *Хив, 1.* 1. болалар үйини; 2. сув ұтмасин учун омборга суқиладиган түсиқ (ёгоқ, гүла).

чүммэк *Гурл, Я—бэр, Манг.* чүмилмоқ; *чүмүрмэк*—чүмдирмоқ; чүмдирмоқ.

чүмүрдь-қашт *Ург, Хив, Хик.* болалар үйини: йапта балала *чүмүрдь-қашт* ойньйатьрла (*Хив, 1*).

чүндьк *Ург, Хив, Я—бэр, Бгт.* 1. жұмрак: таңқалардын чүндьклерь чойыннан, мэн айналгьин савэр йардн бойыннан (*Я—бэр, 1*). 2. тумшук: чүндькннн созма (*Хив, 1*).

чүнн *Х—асп, 2.* = **гүндьк**.
чүрмэк *Ург, Хив, Хик.* чиримоқ: дейра сувь қурьдъ балықларь *чүрьдэ* (*Ург, 1*).

чүррэ *Гурл, Я—бэр.* = **жүррэ**.
чүррь кичкина, митти; ~ *қулақ* (*Я—бэр, 1*).—митти қулақ.

чүтэ *Ург, 1.* = **чөтэ**.

чүчмүлэк *Хив, 1.* чук (ёш бола-нинг чуки).

чүччь *Гурл, Я—бэр.* = **сүжь**.

чүшьк *Ург, Хив, Хик, 1.* чала

(кулга тушган нон); 2. вақти етмай тушган бола.

чүшмэк *Ург, Хив, Хик, Х—асп.* тушмоқ: гөзъм *чүшт* қазықтагы ду:тара, алдаб геттэ мэн маңлайь қара (*Ург, 1*); асманнан нэм *чүшмэ-йөнча*, йердэн гьйа гөкәрмэсь (*Хив, 1*).
чүрьк *Ург, Хив, Хик, Х—асп.* чурук.

чүрьмэк = **чурьмэк**: дейра сувь ку:рьдъ, балықларь *чү:рьдэ* (*Х—асп, 3*).

Ш

✓ **шабьр** *Я—бэр, 3.* = **шавьр**.
шағлама *Хив, 1.* = **шаңлама**.
шавшақ *Гурл, Я—бэр.* дүл: жала: ақшан шавшақ йавдъ (*Гурл, 3*).

шағламақ *Ург, Хив, Хик.* шовулламоқ, гувулламоқ (шамол овози); **Шағлашмақ**: (*Ург, Хив, Хик.*)—қий-чувлашмоқ. шовқин кўтармоқ.

✓ **шай** 1. тахт, тайёр: йол құралың шай волмаса, йола чьқыб нэтэсэн? (*Ург, 1*). 2. бойлик; бисот: пахта өктэм, бай волдъм, тольп чьққан ай волдъм, пэргьённн дөврьндэ қолым тола *шай* волдъм (*Бгт, 1*).

шайламақ тайёрламоқ: ат йарағын шай васа, шават йантан шарлаб өт (*Ург, 13*).

✓ **шайгьн** тайёр, ҳозир: тайгьна *шайгьн* (*Гурл, 6*).

шайгь-шайман *Ург, Хив, Хик.* йўл жабдуғи, йўлга чиқишга кўрилган тайёрлик.

✓ **шақақы** *Ург, Хив, Хик.* серган, ээма. 2. ориқ, озгин; дармонсиз.

✓ **шақырьд** *Ург, Хив.* жангир-жунгир; жаранг (металлдан чиқадиган овоз).

шақ-шағай шақир-шуқур: идарань айналарь шақ-шағай, идарада отьр-гаала йашагай (*Я—ар, 1*).

шақ-шул: ~волмақ (*Ург, Хив.*)—холсизланмоқ, дармони куримоқ: айкаым шақ-шул волдь (*Ург, 3*) ҳоридим, дармоним куриди.

шал-шал *Я—бэр, 3.* = **шөлэ-шөлэ**.

✓ **шалақ-шалақ** *Ург, Хив, Хик.* шалап-шалап: гунь вьлан вунь и:шь

шалақ-шалақ, лай пышөдь ахыр (*Ург, 1*).

шалам-шалам ~ **етмэк**—санқиб юрмоқ: муньндей шалам-шалам етб йүрмөктэн иш пьтэмэ, улъм, дайың чағырп кеттэ, бар, жайгьна қараш (*Я—бэр, 8*).

шалат *Ург, Хив,* ахлоқи бузуқ (хотин); шаллақи.

шалдърдамақ *Ург, Хив.* шарақламоқ (безакдан, пулдан чиқадиган товуш).

шаламурьт *Ург, 1.* олмурутнинг бир тури.

шалтълдамақ шолоп-шолоп этмоқ; (суоқ жисмдан чиқадиган овозга нисбат).

шамал шамол; ~ **ти:р** *Ург, Хив.* бутун бир мол терисидан қилинган кепчик.

шаньылдамақ *Ург, Хив, Хик.* шангилламоқ, бұлар-бұлмасга бакириб-чақирмоқ.

шанлама *Ург, Х—асп.* шов-шув (узоқдан кўп ва турли овозларнинг кўшилиб келиши).

шапър *Ург, Хив.* пирр (кушлар учганда чиқадиган товуш).

шапърдамақ *Ург, Хив, Хик.* шапшап қилмоқ, шапилламоқ (өвқат еганда икки жағни бир-бирига уриб овоз чиқармоқ).

шапърыг *Хив, Ург.* ишнинг кўп-лигидан шошиб қолиш: көп шапърыга чүшп қолдим (*Хив, 1*).

✓ **шаппат** шапалоқ. атасъ ульнь бэр *шаппат* урьб йүвэрэдъ (*Гурл, 1*).

бахть, турғаннан бәр шаппат уруб-йәрдь (Ург, 1).

шаппатламақ шаппатиламоқ: шапалоқламақ.

шаппәлдәтмақ құл билан бирор суюқ жисм устига уриб, овоз чиқармоқ.

шар-шар воронка.

шарапламақ Ург, Хив, Хиң, Хә—шалаплатмақ, шалап этиб йиңилмоқ; шараплатмақ—шалаплатмақ: мәтчан саллаһиң чүррь палван шараплатмақ ташадь (Хив, 1).

шарқилдавық Ург, Хив, Хиң, Хә—қамишсимон бир асбоб (силтаб юборилса, «шарқ» деб овоз чиқалди, чумчуқларни хайдаш учун қўлланади).

шарлама Ург, Хив, Хиң, Хә—асп. 1. шаршарақ, шалола. 2. тез сўзлайдиган (одам).

шарпәлдамақ Ург, Хив. 1. хилпирамоқ (байроқ, алвон); 2. шалпәтмоқ, бирдан йиңилмоқ).

шартәлдәтмақ Хив, Гулл, Я—бзр. қасирлатмоқ; қасирлатиб синдирмоқ (ёғочни); 2. қисирлатмоқ (бармоқни).

шатәрдә шатир-шугир.

шахмал Хив, 1. ўтмишда айри ёғочга ўриятилган катта милтиқ, (ўқи сочма, пилта билан ўт берилар әди).

шахна Ург, Хив. 1. пичоқниң тиғи билан дастаси ўртасига ўриятиладиган жез, темир ҳалқа: 2. биринчи сувоқ, хом сувоқ.

ша: ~ бурут (Ург, Хив, Хиң)—мүйловниң икки томонга узалиб турган қисми; ~ какьл—аёллар безаги (кокил қора ласдан бўлиб, унга танга, сўлқовийлар тақилади ва орқага осилади); ~ ньгырьк—уйларда түрт бурчга қўйиладиган бош синч; ~ туст—шотут.

шаваз Ург, Хив. шўх; ўйинқароқ: сән дәм шаваз экәнсән-қу (Хив, 1); 2. серғайрат: шаваз балам (Хив, 1).

шавьр Ург, Хив, Хиң. 1. чимлик, серсув ўтлоқ; дала: маллань шавьра йәрдьк (Хиң, 2); 2. режа (усталар ишлатадиган асбоб—учига тош боғланган ип).

шал Ург, Хив. қуй юнғидан тўқилган шолча (қоп тикилади, отга ёлуғ қилинади); ~ чокмән—туя юн-

гидан тўқилиб, тикилган чакман (қиммат баҳо ва чидамли бўлади).

шалъ Ург, Хив, Хиң, Хә—асп. шол; ~ қовуэ—шол қишғи; ~ пайа—похол, шол сомони; ~ тир—катта кешик.

шам Ург, Хив, Хиң, Хә—асп. қизил гуруч; қишиқдан тозаланмаган гуруч; ~ йемәк—ойниң 15 кундан кейин кечикиб чиқши: айам шам йепть (Ург, 1). шамля бурүнч—қизил гуручниң бошқа бирор нав гуруч билан аралашгани.

шанагәрдан Хив, 1. ўта хулиган, «каллакесар».

шатәр Хив, 1. ўтмишда хонларниң оти ёнида пиёда юридиган одам, махрам.

шаха Ург, Хив, Хиң, Хә—асп. шох (дарахт шох) алма дейән шахаларь шох волар, шохлығыннан бәр шахась йох волар, йиңьт дейән ойнаб дурган ат волар, қийзиң гәрса, йаньб дургон от волар (Ург, 1).

шәгьрдәк Гулл, Я—бзр. кекирдак; Шәгьрдәгьндь созма (Я—бзр, 3).

шәгьт шоғирд: устага бәр достәрдән чөрәк апарьп, шәгьт вольть (Хив, 1).

шәкәрпа: ра қовунниң бир тури, (ёзги нав): ку: ниъ сәрәсь—шәкәрпа: ра, йьгьтнъ сәрәсь—гөзләрь қара (Ург, 1).

шәкәрчә Манғ, Гулл, Я—бзр. хурмача.

шәкәшә Ург, Хив. кўза (қатик увитадиган, сут соғадиган қулоқсиз хурма).

шәлләть Х—асп. бузуқи, фитначи.

шәлә-шәлә Ург, Хив, Хиң. хил-хил: ~ болмоқ—хил-хил пишмоқ.

шәли: ль Ург, Хив, Хиң. шафтоллиниң бир тури.

шәмдәра: з голат узун, новча: ақлың аз, бойиң шәмдәра: з (Хив, 1).

шәммә Ург, Хив, Хиң. шама (чой шамаси).

шәммәрәт тикилиң: көчә шәммәрәт, а: дам сығмьйдь (Хив, 1).

шәнәл Ург, Хиң. = шәнәл: рейьс бувам әнәлдей, топльларь шәңәлдей (Хиң, 1).

шәнәл Гулл, Манғ, Қиңч. 1. хумдан сув оладиган қовоқча, кружка: апап сув ичатавғын шәнәлдә әпкеб бер (Қиңч, 2). 2. ~ урмақ (Ург, 1.)—хушомад қилмоқ.

шәңрәймәк Гулл, Манғ, Я—бзр. гәрдаймәк, мағрурланмоқ. шәңшә шәп Хив, 1. калаваниң саккиздан бири (ип, ипак).

шәпәләк ~ топль—дүппиниң бир тури: үкәм шәпәләк топльсьнъ сува ташапть (Х—асп, 1); алған шәпәләкьң ақлъмь алдь; ҳам йолдан чьқардь, ҳам йола салдь (Х—ип, б).

шәпъй Ург, Я—бзр. шилпик, шабкүр.

шәппьк Ург, Гулл, Я—бзр. 1. ифлос, шалтоқ: балаң шәппьк вольть (Ург, 1); 2. дарахт елими: и: шә шәппькьдйиң йапъшадь (Ург, 1).

шәр: ~ бағламақ (Хив, 1.)—шарқ қилмоқ, изохламоқ.

шәрарәть Ург, Хив. фитначи, бузуқи.

шәрәвә намакоб: шәрәвәнъ дөкмә, шамала сөкмә (Ург, 1).

шәттә Ург, Хив. жанжалкаш, сержанжал (киши); ~ атмақ—шаталоқ отмоқ.

шәттәләмәк нуқимоқ, тепмоқ (от, эшак минганда икки оёқ билан хайвонниң икки биқинига тепмоқ).

шә: вәт Хив, 1. супурғи.

шәвьт Шөт, 9. = шәвьт.

шәйдә бу ерда: аш вәса—шәйдә, и: ш вәса—нейда? (Хиң, 4).

шәйиң Ург, Хив, Хиң. тарозиниң шайини.

шәйтан шайтон: ~ таразь—катта тарози.

шә: разь 1. кўкиш тусдаги қоракүл тери. 2. шу теридан тикилган попоқ.

шәвьт Ург, Хив, Хиң. хушбуй ўсимлик (айронга ва махсус шивит ошига солинади); ~ а: шь—шивит оши (шивит қозонда қайнатилиб, сувига хамир қилинади ва угра кесилади).

шәйшәк шиваниң синғи.

шәкәстә рех ремонт (кўпроқ девор, уй ремонтни).

шәкьрдәк Хив, Хиң, Қ—ипр. 1. = шәгьрдәк; 2. ўпкага қадалган трубка.

шәльм Ург, Хив, Хиң, елим, (да-

рахтлардан қайнаб чиқадиган ёпишқоқ, сақич каби мода).

шәльиң Хив, 1. лой парчаси: ~ урмақ—сувдан чиққан кишиниң баданига лой чапламоқ (болалар ўйини). ~ пайча 1. болдири яланғоч; 2. чакқон, улдабурон (киши).

шәмгырьк Гулл, 4. миширик, бурун суви.

шәм-шәм Ург, Хив. миш-миш; аниқ бўлмаган хабар.

шәнәлә Ург, Хив. шингил (узун); айнаньйиң ақча, ағызларь қаймақча, бағда үзүм шәнәләсь, тәләкдәй замча (Ург, 1).

шәнәрьп Хив, 1. оч-қизил ранг (бүёқчилар истилоҳи).

шәптьр Хив, 1. ахлоқи бузуқ одам (аёлларга нисбатан айтилади).

шәрп Ург, Хив. паст нав чит: шәрп гойнәк бадаладь йурйәндә, и: чкьнәмнъ от аладь гөрийәндә... (Хив, 1).

шәтть Ург, Хив, Шөт. жиққа хўл, шалаббо; эскремент аралашган хўлик.

ши: рәпәз Ург, Хив. шириндиклар пиширувчи, ширапаз.

шәвьрдамақ Ург, Хив, Хиң. шивирламоқ, пишчилдамоқ.

шәганәк Ург, Хив. арава устига қурилган махсус четан (ғалла, жўхори ортиш учун кигиз, полос ҳам соладилар).

шәғыр арава гилдирақлариниң изи; (темир йул изи синғари бир-бирига мувозе бўлган икки йул).

шәкьрдама Ург, Хив. шалдироқ (қоғоздан чиқадиган овоз).

шәкьрдамақ Ург, Хив. шикирламоқ; шалдирамоқ (пул ва қоғоздан чиқадиган овозга нисбат).

шәльқым Ург, Хив, Хиң. ортиқча тер, ортиқ сепилган сув; бирор нарсаниң ортиқ хўл бўлиши.

шәльха-шәльха шалха-шалха: ет шәльха-шәльха вольть пырьпть (Х—асп, б).

шәнасьндә Хив, Х—асп. ақли, зийрак (киши).

шәндьйиң Хив, 2. = шүндьйиң.

шәндламақ Гулл, Я—бзр. 1) жипгилламақ, шангилламоқ (қулоқ); 2) шовулламоқ, гувулламоқ (шамол).

шыңырдъ *Ург, Хив.* безак ва пулдан чикқан овоз.

шъпърма *Ург, Хив.* чүгирма понокнинг бир тури. 2. ұғри, муттақам.

шъппық *Ург, Хив, Хиқ.* шилпик; кўзи доим қызариб турадиган).

шърға: ~ кэл (*Ург, Хив, Хиқ.*) тақир қал; боши йилтироқ қал. 2. отларнинг туёқлари юқорисидан чиқадиган яра.

шърмайъ *Ург, Хив.* 1. поининг бир тури; 2) пичоққа соп бұладиган бир жыл суяк.

шърпы: ~ түрмә *Хив, 1.* қизил-сарғич бұёқ берилган ипақ материя.

шъррық *Хив, 1.* ақмоқ; шьяқим.

шъталақ *Хиқ, 11.* лойқа.

шътърдъ *Ург, Хив, Хиқ.* шитир-шитир: бьннессәлә шътърдъйвәрәдъ, бу шътърдънь мейман ешътәдъ (*Ург, 1.*)

шовурдъ *Хив, 1.* шивир-шивир, пичир-пичир (секин гапириш).

шоқурдамақ *Ург, Хив, Хиқ.* гудурламоқ, гудур-гудур қилмоқ).

шоқурдъ *Ург, Хив.* гудур-гудур, говур-говур.

шолқыт: *шолқытъ чикмақ Ург, Хив, Хиқ.* сафдан чикмоқ, шарти кетиб, парти қолмоқ (одам, кийим).

шолтық *Хив, 1.* бузилган (одам, қовун).

шомбърдамақ шалаббо бұлмоқ, жиққа хўл бұлмоқ: әмәтвайнь қара, сува чүшкән тоукдъйн *шомбърдаб* гейәтър (*Бгт, 1.*)

шор *Ург, Хив, Хиқ, Х — асп.* нордон: мърабба дъм шор волъптъ

(*Ург, 15.*) ~ тумшық (*Ург, Хив, Хиқ.*) — ачық сўз айтышга одатланып қолган (киши), тили ёмон; дилзор. 1)

шоҳум *Ург, Хив, Хиқ.* шовқин, шов-шув (овоз).

шозън *Ург, Хив, Хиқ, Х — асп.* 1. тасма, буйинчани арава шотисига бириктирадиган қайиш; 2. лапашанг, нмиллаб ишловчи, чўзиб сўзловчи; 3. новча.

шөкәлә *Ург, Хив, Шөт, Хиқ.* зебигардонга ўхшаган безак.

шөрә *Ург, Хив, Хиқ.* шу ерга: буйун рейъс шөрәгәсә гәрәк (*Хиқ, 1.*)

шунгъйн *Ург, Хив, Хиқ.* шундай: *шунгъйн* дыйвәръп, кәмпыр бьзләнь мейнъмъзнь йедъ, дәп пашшага арзәттълә қишъла (*Ург, 1.*)

шунчақлъ *Ург, Хив, Хиқ.* шунча, шу қадар: индъ мән сәм бьлән бармъйман дәптъ бахтъ, *шунчақлъ* за: рәттъпъ, болмантъ (*Ург, 3.*)

шунчәллъ шунчалик: бър өйдән *шунчәллъ* а: дам гәләмъ, дәп қовуб йәрәдъ (*Ург, 10.*)

шүдрың *Ург, Хив, Хиқ.* қишда ёғадиган майда ёмғир.

шүлләк *Ург, Хив, Хиқ, Х — асп.* зулук.

шүндәтп *Ург, Хив, Хиқ, Х — асп.* Я — ар. шундай этиб, шундай қилиб: осын ву мулла, инә гөр, осын сәнәм *шүндәтп* тьк, дьйдъ (*Я — ар, 2.*)

шүнтъп шундай қилиб: *шүнтъп* улъ йолында кетәвәрәдъ (*Бгт, 8.*)

шүттық *Ург, Хив, Хиқ, Қ — кпр.* жинчирик.

ТУЯЛАР

айръ икки ўрқачли туя (икки ўрқачи ҳам бир томонга қараган).

ақ дьйә икки ўрқачли туя, юнги оқиш бұлади.

әрва: на туянинг урғочиси.

бър чәккән нәр нор туянинг бир хили.

бота туянинг сут әмадиган болаеси.

бо: хард икки ўрқачли, ранги қорамтир, ўртача туя.

буғра икки ўрқачли туя (ўрқачлари икки томонга қараган бұлади).

гәзнәр айри ўрқачли туя.

гөнърт узун, ялпоқ ўрқачли туя.

дьйә туя, жөн бир ўрқачли туя (ранги қизғиш, ўрқачи узун, тишлонгич).

көшәк туянинг бир яшар боласи.

қазак атан оёғи йўғон, калта туя.

қызыл оёғи узун, ранги қизғиш калта туя (юғурик ва чидамли бұлади).

қошмақ жөн ва айрә туяларнинг қўшилишидан бұлган

қошмақ буғра икки ўрқачли туя (ўрқачлари бир-бирига туташган).

қошмақ нәр икки ўрқачли туя (нор туянинг бошқа тур билан қўшилгани).

лөк бир ўрқачли туя (ўрқачи тик бұлади).

нәр дьйә бир ўрқачли калта туя.

тайлак туянинг икки яшар боласи.

түркмән бир ўрқачли туя (узун, нозик тури).

үлөк әрва: на ранги қизғиш, урғочи туя (юнги жингалак бұлади).

ОТЛАР

ахал тәкә туркмани от (одатда чопқир бұлади)

байталча ёш урғочи от (ҳали туғмаган).

бьйә байтал, бия.

будан йўғон, калта от (аравакаш от).

ғунон уч яшар от.

дөнән түрт яшар от.

қазакы йўғон, калта от.

қаралпақы ўртача, йўғон от.

тай бир яшар той.

тайча қулун.

то: рь хипча бел, чопқир от (ранги қизғиш).

тухумлъ ат зотдор от (гавдаси узун бұлади).

ханазат зотли от (буйни ва оёқлари узун, қорни тортилган бұлади).

СИГИРЛАР

би: дөв сьғыр кичик жайдари сигир.

бъжак = өжәк.

бьқа буқа.

қаралпақы чамбаршоҳ ўртача сигир.

қарнь асық қорни калта сигир.

на: зьк қарън би: дөв.

өжәк бузоқ (сут әмадиган).

өкьз хўкиз.

өкьчә сигирнинг эркак боласи.

сөзванъ сьғыр ұртача сигир
(шохи бұш бұлади).
тана сигирнинг ургочи боласи.
тухумлық сьғыр катта сереут си-
гир.

ханазатъ бүйи узун, ихчам сигир
(кўлда боқилади).
хурасанъ шохсиз сигир.
чамбәршах қорақаллоқи сигир.

ҚҰЙЛАР, ЭЧКИЛАР

әрәбъ (қуйруғи узун), бәррә, гечъ
(эчки), ғунон, далақы (қамчи қуйрук)
дөнән, қазақы, қара көл, қозъ, қоч-

қар, қошмақы, олақ, савлық, сәркә
тәкә, түркманъ, харрәкь, шьшәк.

Баъзи бир киши отлари ва уларнинг қисқарган формалари

Шевадаги тўлиқ формаси	Қисқарган форма-си	Адабий тилдаги формаси
абдъйаз	абдъйаз	Абдулланиёз
абдълла	абъл	Абдулла
агабей	ағғы	Огабек
азат	ажжъ	Озод
айларпашша	айъш айлар	Ойларпошша
айша	ешшә айъш	Ойша
айпашша	айнаш айъш	Ойпошша
аллашүкър	аллаш	Оллошукур
альмбай	аллъ	Олмбой
алләрган	аллам	Оллоберган
атабей	аттъ	Отабек
атавай	атақ аташ	Отабой
атажан	аттъ аташ	Отажон
атамърат	атам	Отамурод
атаназар	атам аттъ	Отаназар
атахан	атақ	Отажон
әбдъри : м	әбдъ	Абдурахим
әбдъсалам	әбъш	Абдусалом
әбдъшеръп	әбъш	Абдушариф
әбдъшүкър	әбъш	Абдушукур
әдә : ләт	әдуш әдәл	Адолат
әльмбай	әл : ь	Алимбой
әнар	әннь	Анор
әнәбъй	әнәш әнньк	Онабиби
әнәжан	әнәш әннь	Онажон
бағабек	ба : ғы	Бобобек
базарвай	бажжъ	Бозорбой
бәквәргән	бәкь бәкьш	Бекберган
бәкдә : ләт	бәкь	Бекдавлат
бәкмурат	бегъм	Бекмурод
бәкпашша	бәккь бәк.	Бекпошша
бәкчан	бәкьш бәкь	Бекжон
бегмәт	бегъш	Бекмухаммад
бьйъжан	бьйъ	Бийжон

Шевадаги тўлиқ формаси	Қисқарган форма-си	Адабий тилдаги формаси
гүлжан	гүллъ гүльш	Гулжон
гүлпанша	гүлпәш	Гулпошша
гүлчә : рә	гүлль	Гулчәхра
дълбәр	дълъм	Дилбар
досчан	дос	Дусжон
досмәт	досъм	Дусмухаммад
дә : ләт	дә : ль	Давлат
дурдъмурат	дуръм	Турдимурод
дурдъпашша	дурпәш	Турдипошша
дурман	дурбъ	Дурман
дүшәмбай	душәм	Душамбой
егәмбәргән	егәм еммъ	Эгамберган
егәмбай	еггъ	Эгамбой
ешмурат	ешъм	Эшмурод
жанъбей	жанъ	Жонибек
жәббарбәргән	жаббъ	Жабборберган
жүмәбай	жүмақ	Жумабой
жүмәгүл	жүмәш	Жумагул
жүмйаз	жүммъ	Жуманиёз
жүмәнәзәр	жүмақ	Жуманазар
жүмәт	жүммъ	Жумамурод
зеръп	зәллъ	Зариф
зүмрәт	зүммъ	Зумрад
ивадълла	иват	Ибодулла
иврайъм ирвайъм	ибобъ ибық	Иброҳим
искәндәр	искән	Искандар
исмайъл	исмық исам	Исмоил
йахшъмурат	йахшъм	Яхшимурод
йолдан	йоллъ	Йулдош
камължан	каммъ	Комилжон
кәри : мә	кәрмәш	Карима
кәръмбәргән	кәрър	Каримберган
кәръм	кәррь	Карим
қаландар	қалан	Қаландар
қочқар	қочъм қоччъ	Қўчқор
қошназар	қошақ қоччъ	Қўшназар
қурамбай	қуран қъран	Қурбонбой
қутлъмурат	қутгық қутум	Қутлимурод
қурйаз	қурйаз	Қурбонниёз
мамажан	ма : ма мамаш	Мамажон
марқыс	маққы	Маркс
мәвланбәргән	майлам мойлам	Мавлонберган
мәдәмън	мәдән	Муҳаммадамин
мәдри : м	мәддъ мәдъ	Муҳаммадраҳим
мәмәжан	мәмъмъ мәмъш.	Муҳаммаджон
мәрийәм	мәллъ	Марям
мәтйақып	матақ	Муҳаммадяқуб
мәтқәръм	мәт : ь мәккь	Муҳаммадқарим
мәтқурван	мәтъш макъш	Муҳаммадқурбон
метмурат	мамъмъ	Муҳаммадмурод
мәтнәзәр	мәттъ	Муҳаммадназар

Шевадаги тўлиқ формаси	Қисқарган формаси	Адабий тилдаги формаси
мәтһыйаз	мәттъ мәтъш	Муҳаммадниёз
мәтрәсул	мәттъ	Муҳаммадрасул
мәтчан	мәмъш	Муҳаммаджон
мәшьрьп	мәшъш мәшъ	Муҳаммадшариф
мьнәвәр	мьннъ	Мунаввар
мүбарәк	муббъ	Муборак
мукәррәм	мүккъ	Мукаррам
муқаддас	муққы	Муқаддас
муҳәббәт	муҳаб	Муҳаббат
мухтәрәм	муққы	Муҳтарам
нәргүл	наръш	Норгүл
нарпашша	нарпәш	Норпошша
нәзи : рә	нәзъ нәжжъ	Назира
нәри : ман	наррь	Наримон
наҳалжан	нә : л	Ниҳолжон
нъйазжан	нәжжъ	Ниёзжон
нъйазмәт	нежъм	Ниёзмуҳаммад
нурәдди : н	нуръ	Нуриддин
нурълла	нуроқ нуръм	Нурилла
нүрмәмәт	нуръм	Нурмуҳаммад
нурпашша	нурпәш	Нурпошша
оғылжан	оққы ожжъ	Уғилжон
оразгүл	ошгүл ораз	Урозгул
оразмәт	өжжъ ужъм	Урозмуҳаммад
осман	осъм	Усмон
өктәбър	өккъ өктәм	Октябрь
палъяз	паллъ	Полвонниёз
патма	патъй патъш	Фотима
пашшажан	паш	Пошшажон
рабъйа	рәббъ	Робия
разъйа	роза розъ	Розия
режәп	режъ режъм	Ражаб
ри : мә	ри : м	Раҳима
рейъмбәргән	ри : м	Раҳимберган
розбъкә	роскә	Рүзибека
розъгүл	розъ	Рүзигул
розмәт	розъм өжъм	Рүзимуҳаммад
сабържан	сәбък савър	Собиржон
са : дат	соръ	Саодат
са : дълла	садълъ саддъ	Саъдулла
салъй салай	салдъ	Салоҳ (иддин)
сапарвай	саппъ сапақ	Сафарбой
сапаргүл	саппъ	Сафаргул
са : ра	саппъ сапақ	Сора
сатвалдъ	саттъ	Сотиболди
сәмәндәр	саман	Самандар
санабәр	сәна	Санобар
сәнәмжан	сәна	Санамжон
саттар	сатъм	Саттор
сейитмәмәт	сетъм	Сандмуҳаммад
сейитмурат	сейтъм	Саидмурод

Шевадаги тўлиқ формаси	Қисқарган формаси	Адабий тилдаги формаси
султамнашша	сүлпәш	Султонпошша
тажәдди : н	тжъ	Тождидин
тәһрибәргән	тәннъ тәһрь тъмъмъ	Таһриберган
тохтажан	тоқыш тоқан тоттъ	Тўхтажон
умар	уммъ	Умар
уллъбъйъ	уллъ	Уллибиби
халлъгүл	халлъ	Холлигул
халмурат	халлъ	Холмурод
хампашша	хампәш	Хонпошша
хати : чә	хатъш	Хадича
хожамурат	хожам	Хўжамурод
худайар	худък	Худоёр
худаймурат	хуdash	Худоймурод
худайшукър	хуdash	Худойшукур
хударгән	хударк	Худойберган
хажъбъйъ	ҳажъ	Ҳожибиб
ҳайътвай	ҳайтақ ҳайът	Ҳайитбой
ҳәли : мә	ҳәлкъә	Ҳалима
чъһпашша	чъмпәш	Чинипошша
шадман	шадъ	Шодмон
шамурат	шаммъ	Шомурод
шәмсәдди : н	шәмшъ	Шамсиддин
шәрпәжан	шәппъ	Шарифжон
шәрпбай	шәлль шьһнъ	Шарифбой
шөкәт	шөккъ	Шавкат
шүкүржан	шүккъ	Шукуржон

УЙ-РЎЗҒОР АСБОБЛАРИ

айбалта — кичик болта, **айна** — ойна (кўзги), **ақлав** — ўқлов, **алқиндъ** — совуннинг қолдиги (олқинди), **анақ савън** — ироқи совун, атир совун, **анал** — ўроқнинг каттаси, **аржа** — сандиқ, **арқан** — чилвир, йип, **а : тәшкүр** — оташкурак (қисқич), **атъл** — атр, одекалон, **әдйал** — адёл, **әләк, әлдъкчә** — олёпқич (передник), **бақ** — бак (катта сув идиши), **балта** — болта, **бадйа** — сопол товоқ (чуқури), **белчә** — куракча, **бел** — белкурак, **бешък** — бешик, **би : з** — бигиз, **бъчқы** — кўл арра, **борйа** — буйра, **гәрман** — гармон, **гәтмән** — кетмон, **гөтлик** — кўтлик, **ғалвър** — ғалвир, **ғалъ** — гилам, **ғалтәк** — замбил ғалтак, **ғолача** — кичик сопол коса, **дарақ** — тароқ, **дасмал** — қозон

ювғич, дәвәт — снәҳдон, **дәллькчә** — бир киши ўтирадиган кигизча ёки кўрпача, **дәм-дәм** — ўт пуфлайдиган темир асбоб, **дәмкәч** — қозон қоққоғини ўраб, палов дамлайдиган дастурхон, **дейра** — доира, **дәстърхан** — дастурхон, **дә : лә** — ёғ идиши (ёғоч ёки қовоқдан бўлади), **дешәк** — тўшак, **дувоқ** — қоққоқ (қозон қоққоғини), **ду : тар** — дутор, **дүвәк** — тувәк, **еччапар** — ошничоқ, **зәмбәр** — замбил, **зәнгъ** — нарвон, **шоти, и : к** — дуг, **иннә** — игна, **искәвәратка** — тава (сковородка), **истъкан** — стакан, **ьшкәп** — шкаф, **йағынлык** — бола тўшакчаси, **кўрпача, йалғав** — ёғ эритадиган идиш, **йарғы** — арра (каттаси), **йелән**, — гаҳворапеш (пахтасизи), **йеймә** — юқа кўрпа, **йелпәвьч** —

елпугич, йеңлык — енгча (нони кў-парадигани), йьп — арқон, йоғич — жўва (кичик ўқлов), каса — шёла, кэлэнтэр — обкаш, кепкыр — кап-кир, кепчэ — куракча, кэрсэн — (чо-ра) ёғоч тоғора — хамир қилинади, кэт — ёғоч каравот, кэшкэрт — кичик пичоқсимон ўроқ, кыйьз — кигиз, кьльт — калит, кьрәськә — керо-синка, кир савън — кир совун, көрпә — кўрпа, көрпәчә — кўрпача, күзә — кўза, күзгү — кўзгү (ойна), күйьрт — гугурт, күпә — кув (қатиқ чайдиган кув), күрәк — ёғоч курак (қор кураш, ғалла шопиришда қўл-ланади), күрсә — стул, қа:зан — қозон, қайрақ — қайроқ, қайчъ — қай-чи, қақра — чийдан тўқилган бўйра, қалақ — қалоқча (ун, туз олишда қўлланиладиган куракча), қалам қашық — гулдор қошиқ (заранг қошиқ), қандъл — қандил, қашық — қошиқ, қырғы — ўроқнинг бир тури (қишда қўлларда қамиш ўрилади), қырғыч — қирғичнинг кичик тури, қо:зға — қовузлоқ, қол аржа — кичик сандиқ, қути, қолвағ — қўлбоғ, қошқулақ — икки қулоқли катта кўза, қулъп — қулф, қуллап — қуллап, қулақ чанак — катта хурмача, қуман — кум-гон, қутъ — қутча, лавапъ каса — коса, лампа — лампа, лампъшкә — лампочка (электр лампочка), ләйән — патнис, ләкәтәк — тунука товоқ, ләк-кә — сопол товоқнинг кичиги (одат-да нақшли бўлади), ләль — лаган, льку: — талинка, ликопча, машън — тикув машинаси, мәржан кәт — кат-та ёғоч каравот (одатда нақшли бў-лади), мешьрьк — ўраб қўйилган тайёр ип, мьльтық — милтиқ, нах — ип, ней — най, о:гәрдан — мис човли (друшлақ), оймақ — ангишвана, орақ — ўрақ, өртьй — гаҳворапеш (пахта-лик), па:кь — устара, палайъш — кап-кирсимон човли, палас — юнгдан тў-қилган шолча, па:нъс — тўрт бурч-ли фанор, пәрдә — дераза, эшик пардаси, пеша:на — пашшахона, пьләмьс — примус, пьльк — пилик, пьшкә — йигиришга тайёрлаб қўйил-ган пахта, пьшкәк — пишкак — пьш-кағач — ип ўрайдиган қамиш, пьн-дық — шишасиз тунука чироғ, пьрам-

ньк — приёмник, пьчақ — пичоқ, подър — пудра, рәни:дә — енгчанинг каттаси, рәдй — радио, сайаван || шамсия (зонтик), самъвар — само-вар, санач — ҳайвон терисидан қилин-ган қоп, сарънжақ — беланчак, ҳа-юнчак, сархым — кружка, сочоқ — дастурхон (овқат еганда солинадиган дастурхон), сәвәт — сабат, сәрәк — шәр-шәр, сәрдәз — ингичка кәндир каноп, сә:т — соат, сьйхәк — қир-ғич, сьлапча — чилопчи, сьннай — сурнай, сьпра — супра, со:қы — ўғир, созан — катта игна, су:сақ — чўмич (ёғоч чўмич), сүлгъ — сочоқ, сүмәләк кәпкыр — дастаси узун кат-та капкир, сүпрүнч — ун сидиради-ган латта, чутка, сүпсә — сунурги, таван — тава, таван хон — сомса пиширадиган тава, тавах — сопол товоқ, тағарьк — тоғора (хамир қи-ладиган ёғоч тоғора), тамбър — там-бур, таңқа — чўян чойдиш, таразъ — тарози, таразъ да:шъ — тарози то-ши, дарақ — тароқ, тасма — тасма, тәк — кичик каравот, кушетка, тәкә — ёстиқ, тәкә дешъ — ёстиқ жилти (на-волочки), тәкә нәмәт — гулли кигиз, тәкәнәт — тәкә нәмәт, тәмән — жу-волдиз, те:шә — теша, тькәч — че-кич, ти:р — келчик, ти:тан — титан (катта темир самовар), тоңыр — ёғ идиши (тунука идиши), торва — тўр-ва (чўмич, қошиқ соладиган тўрва), тун — мис кўза, туңчә — тунука чойдиш, ушақ төз — майда кўзли ғалвир, үстәр — стол, утьк — дазмол, хакәндәз — хокандоз, халта — қоп, халтача — халта, хона — ош тахта, хонача — оштахтанинг кичиги, хор-жън хуржин, хум — хум (катта сүв идиши), ҳава соқы — ҳовонча, чай-ньк — чойнак, чаққы — пакки, қа-ламтарош, чанақ — кичик товоқ (ёғоч), чар сьпса — катта сунурги, чарх — чарх, чассьпса — чарсьпса, чәкәр — илмоқли узун таёқ (қудуқ-дан сүв оладиган челақ илинган та-ёқ), чәки:дә халта — сузма халта, чәләк — челақ, чьльм — чилим, чьм-дъған — партўшак, чьнтавах — чин-ни товоқ, чьптә — яқандан тўқилган бўйра, чипта, чолпъ — човли, чө-кьш — болға, чөмьш — темир чўмич

(дастаси узун), чүкльк — сумак, шәл — индан тўқилган шолча, шәкә-шә — катта хурма (сигир согадиган хурма), шәр-шәр — воронка, ши:

шә — бутилка, шорва туңчә — шўр-ва пиширадиган чойдишсимон идиш, шүттьк — жинчироқ.

ОВҚАТЛАРНИНГ НОМЛАРИ

ағзъ ачық = әнжър гөммә.
ала пота бәрәк ялпиз солиб пи-ширилган барак (чучвара).

асма шорва қайнатма шўрва.
асма шорва бәрәк барак шўрва.
әнжър гөммә сомсанинг бир тури (беляши).

балық кәвап балиқ кабоб.
балық қу:рдақ ёққа пиширилган балық.

балық шорва балиқ шўрва (уха).
бавартъ бәрәк суюқ қийма солиб пиширилган барак.

бәрәк сомсасимон чучвара (юқа хамир ичига гўшт ёки тухум солиб, сувда пиширилади).

бо:рсақ бўғирсоқ.
буламақ қуюқ атала (одатда қўл билан ейилади), буламақ.

бурма күрдьк ун ошининг бир тури (шўрвага хамирни майдалаб, дубия катталигида узиб-узиб таш-лайдилар).

гөжә гўжа.
гөммә сомсанинг бир тури (юқа хамирнинг ичига қийма, қовоқ, ту-хум ёки кўк солиниб, ёғда пишири-лади).

гөквәрәк кўк чучвара (юқа ха-мирнинг ичига йўнгичанинг кўки қиймалаб солинади ва сувда пиши-рилади).

гөк гөммә кўк сомса (юқа хамир-нинг ичига кўк солиниб, ёққа пиши-рилади).

гүлқант гүлқанд.
ет бәрәк гўшт барак.
жаббаз хамир овқатнинг бир тури (қулчатой).

жүгәръ күртък = жүйән күрдьк.
жүйән күрдьк жўхори ундан пи-ширилган ун оши.

замарығ замариқ (кўзиқориннинг овқатга ярайдиган тури).
замарығ гөммә замариқ сомса (замариқ пиез билан қўшиб қийма-

ланиб, ёққа қоурилади, сўнг юқа ха-мирга тугилиб, ёққа пиширилади).
зағара зоғора (жўхори ундан қи-линган нон).

ижжан кәвап қийма кабоб (қий-ма жуда кичик доира шаклида қили-ниб, унга босилади ва ёққа қоури-лади).

илдърмә кўк ўт қиймаланиб, ун билан қориштирилади ва қозонда пиширилади, нон билан ейилади).

ишләмә сомсанинг бир тури (кат-та бўлади).

йәрма ёрма гўжа.
йағ пәтър ёғ солинган патир.

йумьртавәрәк чучваранинг бир тури (юқа хамир ичига тухум билан ун қорилиб пишириладиган тури).

йумьрта қу:рдақ қуймоқ (тухум-нинг ўзи ёққа пиширилади).

кәвап кабоб.
кәдъ бәрәк қовоқ барак (чучва-ра).

кәдъ гөммә қовоқ сомса.
кәдъ шорва қовоқ шўрва.
кәл пәтър ёғсиз патир.

кәллә шорва калла шўрва.
кәндър бәрәк чучваранинг бир тури (кәндир уруги туйилиб, юқа хамирға ўралади).

кәрәм шорва карам шўрва.
кәртъшкә гөммә картошка солиб қилинган сомса.

кәртъшка бәрәк картошка солиб қилинган чучвара.

кәртъшкә қу:рдақ қоурдоқ — гўшт билан картошка қоурмаси.
көк бәрәк кўк сомса.

кьчьль кичирининг бир тури (мош сувда пишгач, янчилиб, устига қийма солиб ейилади, гуруч солинмайди).

кьчьрь мош кичири.
көмәч қозонда пиширилган чөки.
күлчә хамирға ёғ солиниб, некич урилган катта-катта патирсимон нон.

күрдк хамир овқатнинг бир тури (жўхори унидан қилинган хамирни узиб-узиб қозонга солиб пиширадилар).

қазан кэвап қозон кабоб (гўшт катта-катта қилиб тўғралади ва ёққа пиширилади).

қайтш хамир овқатнинг бир тури (сувга пиширилган хамирни сузма ёки қатиқ билан аралаштириб ейилади).

қамъш кавап қийма кабоб (қийма қамишига тизилиб, чўққа пиширилади).

қайтш күрдк қулчатоёсимон хамир овқат.

қара шорва = қу:рма шорва.

қарма палав шавласимон палоп (беш бўлади, гўшт ва гуруч бир миқдорда солинади).

қатлама қатлама.

қатлама пэтьр юқа ёйилиб, тандирда пишириладиган патир.

қатъқ қайтш ун ошининг бир тури (қулчатоё устига қатиқ қуйиб ейиладиган овқат).

қатт буламақ = буламақ. қызықлъ пэтьр ёг билан пиёз солиб пиширилган патир.

қийма гөммэ варақи сомса.

қо:рдақ қовурдоқ

қо:рма шорва қовурма шўрва.

қуш тьль қуш тили.

қурмъш сомсанинг бир тури.

қуймавэрэк чучваранинг бир тури

(хамир ичига тухум билан қовоқ солинади).

лө:зи:нэ ҳолва (шакар ва ун қоримасидан ясалган ҳолва).

мазлъ мэтэвэ маставанинг бир тури (гуруч ва қиймадан ташқари озроқ ун ҳам солинади).

машава мошхўрда.

мэтэвэ мастава.

мърабба мураббо; савзи солиб қилинган мураббо, чьйа мърабба — олча мураббо.

нават новвот.

нан уй нони (юқа, ҳажми катта бўлади).

нешалла нишолда.

нуқул ҳолванинг бир тури (ичига мағиз солинади).

омач ўмоч.

пақлама 1. ноннинг бир тури (хамир устига сарйёғ суркалиб, мағизнинг майдалангани билан шакарни аралаштириб, хамирға қат-қат қилиб сепилади, кейин товага солиниб, чўққа пиширилади). 2. ун, шакар ва мағиздан қилинган ҳолва.

палав палов.

памадър ижжан помидор билан

пиёз аралашмаси.

памадър қо:рдақ помидор билан

пиёз қовурмаси.

пэтрэк жўхори унидан қилинган

кичик нон (пиёз солинган зогора).

печэк парварда (ҳолва).

пешмак пашмак (ҳолва).

пъстэль ҳалва писта солинган

ҳолва.

поссық пончик (гўштсиз сомса).

сэржөш қайла

сықман ошининг бир тури (жўхори

унидан қилинган хамирни сиқадилар,

бармоқлар орасидан чиққан хамир

қозонга тушади).

сомса сомса.

сөк сүк.

суйу:сүтбүрүнч ширгуручнинг

суяқ тури.

сүмэлэк сумалак.

сүзмэ паловнинг бир тури (катта

палов қилганда, гуруч аввал сувда

пишириб олинади, кейин савзи устидан

босилади).

сүмэсын суяқ атала.

сүтбүрүнч ширгуруч.

тэвэ қуймоқнинг бир тури (тухум

билан ун аралаштириб пиширилади).

ту:қ шорва товук шўрва.

таръ ашъ сүк оши.

ту:қ қу:рдақ товук гўшtidан

қилинган қовурдоқ.

уна:шъ угра оши.

ушақ бэрэк чучвара.

үзмэ күрдк ун ошининг бир ту-

ри (хамир қозонга узиб-узиб соли-

нади).

үзмэ тайлақ хамир ошининг бир

тури (хамир қозонга қўл билан чў-

зиб-чўзиб ташланади).

халвайтэр ҳолвайтар.

хаста а:шъ = уна:шъ

ҳалва ҳолва; күнжъ ~ — кунжит

ҳолва.

ҳей-ҳей шириликнинг бир тури (шакар, сарйёғ ва қаймоқ аралаштирилиб пиширилган ҳолва).

чалав паловнинг бир тури (гўшт билан ёр бир миқдорда солинади). чэлпэк чалпак.

чи:ш кэвап овқатнинг бир тури (молнинг қорнига гўшт, жигар, гуруч солинади ва қайнатма шўрвага солиб пиширилади).

ҚОВУНЛАР

азғын ёзги қовун, энг яхши нав ҳисобланган бешак қовуннинг озган тури, ранги сарғиш, бирда-ярим тўри бор.

ақбалық ёзги қовун, кичкина, туси оппоқ бўлади, мағзи юпқа.

аққаш ёзги-кузги қовун, январгача сақланади. Ранги кўкиш, майда тўри бор, жуда ширин қовунлардан бири.

ақнават ёзги қовун, сарғиш, узунчоқ бўлади, деярли тўри йўқ, мағзи қалин эмас, жуда ширин, пичоқ тегса, тарс ёрилиб кетади.

алэккэ ёзги қовун, туси кўкимтир, мағзи оқ, эти серсув, юмшоқ бўлади.

алапўкка ёзги қовун, одатда катта бўлади, сариқ, кўкиш йўли бор, чўзинчоқроқ бўлади.

алахамма кузги қовун, қишда турадиган нави. Катта, туси сариқ, қора йўли бор, юмалоқ-чўзинчоқ, эти қалин бўлади.

эрэк қу:н ёзги нави, туси кўк-қора, чўзинчоқ, мағзи қизил, тўри бор.

бавашихы ёзги қовун, юмалоқ, ранги кўкиш, тўр қоплаган, ичи қизил бўлади.

балъқы ёзги қовун, ранги кўкиш-оқ бўлади.

бегзэдъ ёзги қовун, ранги оқ, кўкиш йўли бор, мағзи қизил.

бешак кузги қовун, сентябрь — октябрда пишади, ранги кўк-қора, устидан тўр босган, қишда турадиган нави. Хоразм қовунлари ичида энг ширини ҳисобланади.

ваҳарманъ ёзги-кузги қовун. гөкчэ ёзги қовун, кичик, чў-

чө:рэк сут солиб пиширилган кичик нон.

шөкр шөкар.

шынъ шинни (тутдан қилинган).

шө:ла шавла.

шорва бэрэк шўрвали чучвара.

шўвьт а:шъ суяқ овқатнинг бир

тури.

зинчоқроқ бўлади, ичи қизил, кам-гўшт, устидан тўр босган.

гүла:въ кузги-қишки қовун, баҳор-гача сақланади. Ранги сарғиш-кўк, қовунлар ичида энг каттаси, мағзи қалин, унинг бир қанча турлари бор:

ала ~; алма ~; ақ ~; қара қатт ~;

шоббозъ ~ (сўнгиси энг аъло нав ҳисобланади).

гүрвэк ёзги қовун. Бу нави Тошкентда „куврак“ ёки „бўрикалла“ деб атайдилар. Юмалоқ, эти қалин, серсув бўлади. Июль — августда пишади. Унинг бир неча тури бор:

ақ ~; қара ~; гөк ~; ала; қызъл ~. ду:нэк хомак, туйнак, сапча.

заммуш кичик ҳандалак. Ранги қизғиш-сариқ бўлади.

за:мъ = ма:зъ.

замча ҳандалак.

и:дэ гүль ёзги қовун, ранги кўк, майин тўри бор, каммағиз, ширин.

и:дэ йорпақ = и:дэ гүль.

ит дү:нэк ит қовун.

қара қаттъ кузги қовун, ранги қора-кўкиш, усти гадур-будур, қишда сақланади.

қара қаш кузги қовун, қора тусли, бўртиб чиққан йўли бор, чўзинчоқроқ бўлади, кам этли.

қарпъз тарвуз.

қарръ қыйз ёзги қовун, ранги сапсарик, усти гадир-будур, мағзи қалин, жуда ширин қовун.

қаттъ қовун кузги нав, усти бўртиб-бўртиб чиққан, ранги кўкиш-қора, қишда сақланади.

ма:зъ кичкина ҳандалак, ранги қизғиш-сариқ бўлади, ҳидлаш учун экилади.

марь ку:н ёзги нав, ранги кўк, тўрсиз, юмалоқ бўлади. Гурвакка ўхшаган ширин ва серсув бўлади (баъзан бу навни „оръс ку:н“ деб ҳам юргизадилар).

молла-сапа = алахамма.

мүррэк кичик қовун (табий ҳолатини ўзгартиб, қийшиқ бўлиб ўсган қовун).

нанъ гўш ёзги нав, оз-моз тўри бор, маъзи қалин, ранги кўк.

навръзва:йъ кузги қовун, ранги кўкиш, қора тўри бор, териси қалин бўлади.

УЗУМ НАВЛАРИ

винный ёзги узум, ранги қорамтир, майда юмалоқ бўлади.

қара қатъ ёзги-кузги нави, ранги қорамтир, йирик узум.

маскә маска (ёзги узум, сарғиш юмалоқ бўлади).

са:йәкь ёзги нави, ранги сарғиш-оқ.

султанъ ёзги нави (чўзиқроқ, қизғиш, йирик узум).

хали:ль ёзги узум, ранги қизғиш-қорамтир.

тәннәк таррак.

тарлавық ёзги қовун, ранги кўк-қора, тўр босган бўлади.

хыта:йъ ёзги қовун, ранги кўкиш, маъзи қизил, чўзинчоқроқ бўлади.

шаббазъ = гүла:въ.

шәкәрпа:ра ёзги қовун, чўзинчоқ, сарғиш ранги бор, йўли буртиб чиққан.

ши:рин печәк ёзги қовун, ранги кўкиш, тўр босган, ичи қизил бўлади.

хырманъ ёзги узум (ранги қизғиш, чўзинчоқроқ).

ҳәсәнъ ёзги узум (ранги қорамтир, юмалоқ).

ҳәси:нъ ҳусайни.

тайъпъ кузги нав, ранги кўкиш-қизил, узинчоқроқ, узоқ туради.

шәкәләк = шәкәрәк.

шәкәрәк ёзги узум, ранги кўкиш-оқ, чарсиллайди.

шъбърғанъ шивирғони (ёзги нав, ранги қора, кичик юмалоқ бўлади).

аләккә зағизғон.

ала қарға ола қарға.

ала пәккь ўрдаксимон, кўл қуши, усти қора, ости оқ, оғирлиги 2 кг.

алатүганақ олатүганоқ.

алмаваш ўрдакнинг бир тури, сарғиш-ола, боши қизил, оғирлиги 2 кг.

анқурт ўрдакнинг бир тури.

бағзаған зағизғонга ўхшаган бир қуш.

бағъртлақ каптарсимоно қуш, ранги кул ранг, қумда яшайди, оғирлиги 500 гр.

базғалдақ бизғалдоқ, тоғ этакларида яшайди, ранги ола, оғирлиги 1 кг.

байавлъ бойўғли.

бълбъл булбул.

бърғазан катта қуш, узун тум-

шук, балиқ билан тирикчилик қилад, 10—12 кг оғирликда бўлади.

боз қуш тўрғайнинг бир тури (сарғишроқ), эл ичида, тўқайда яшайди.

боз торғай жўр.

бодәнә бедана.

бөктәръ қарчиғайсимоно йиртқиш қуш, кичик қушларни овлайди, тоғлик жойларда ва тўқайларда яшайди.

булдъръқ сахро қуши, катталиги какликча келади, гўшти ширин бўлади.

бүргът бургут.

гәвәржън каптарсимоно қуш, уни „йавайъ кәптәр“ ҳам дейдилар.

гөкқарға кўкқарға.

гөжәк ўрдакнинг бир тури (ранги ола бўлади).

гөкқутан = көкқутан.

ғаз ғоз.

ғовьк қуш ғозсимоно қуш, кўлда яшайди, оғирлиги 800—1000 гр.

дасқар чумчуқнинг бир тури (эркаги) одатда болалар кўлга ўргатадилар.

дәль чай калхатсимоно қуш, тоғлик жойларда, ўрмонларда бўлади, куён овлайди, калхатдан катта бўлади.

досқар = дасқар.

ел чъмчъқ қишда келадиган чумчуқнинг бир тури.

ерькбаш ўрдакнинг бир тури.

жапалақ = йапалақ.

жарғанат = йерқанат.

жъланчъ = йъланчъ.

жълқъчъ = йълқъчъ.

зақча = захча.

зонқарға қарғанин бир тури (энг катта тури), ранги қора.

зүйк кичик қуш, тўқайда яшайди, оғирлиги 50 гр.

итәлгъ италги (бургутга ўхшаш катта қуш).

йапалақ япалоққуш.

йашълаваш ўрдакнинг бир тури.

йерқанат кўршапалак (ерқанот).

йъланчъ илон бургут.

йълқъчъ кўл қуши, кечаси ов қилад, ҳашаротлар билан озиқланади, оғирлиги 1 кг.

кәкльк каклик.

кәлбуғай сувбурун.

кәптәр каптар.

көгәрчън = гәвәржън.

көкқарға кўкқарға.

көкқутан оққушга ўхшаш катта қуш, балиқ овлаб тирикчилик қилад, ранги кўк бўлади.

көк чъмчъқ чумчуқнинг бир тури.

көлбуға қизилоққа ўхшаш қуш, тумшуги узун, кўлда яшайди, оғирлиги 500—600 гр.

күйгәнәк тоғлик жойларда яшайди, ранги тўқ сариқ, оғирлиги 2 кг.

күчгән бургутсимоно катта қуш, оғирлиги 20 кг, балиқни бемалол кўтариб кетади.

қара қуш бургутнинг бир тури, тоғлик жойда яшайди, оғирлиги 5—6 кг.

қаллавач қалдирғоч.

қаллағач = қаллавач.

қаравай сасъқ кўл қуши, ранги қора, оғирлиги 4—5 кг.

қара қарға қорақарға.

қара торғай қоратўрғай.

қара чаман ўрдаксимоно қуш, ранги қон-қора, оғирлиги 500 гр.

қарға қарға.

қарчъға қарчиғай.

қатън чағала балиқчининг бир тури.

қашқалдақ қашқалдоқ.

қашъқ бурун ўрдаксимоно қуш, ранги кўкиш, тумшуги қошиққа ўхшайди, оғирлиги 2—3 кг.

қъзълайяқ кўл қуши, „узунайяқ“ деб ҳам атайдилар, оғирлиги 500 гр.

қъзълаваш ўрдакнинг бир тури.

қъзълйорға кичик қуш, бўйни оқ-кўкимтир, дарё ўртасидаги оролчаларда яшайди, оғирлиги 50 гр.

қъллув кўл қуши, ранги кўкиш, оғирлиги 500 гр.

қъл куйръқ ўрдакнинг бир тури, куйруғи айри бўлади, оғирлиги 500 гр.

қърғай қирғий.

қув катта ғозсимоно қуш (12—20 кг оғирликда бўлади), ранги оқ.

қўладдън калхатсимоно кўк қуш, чўлда, ўрмонда яшайди, сичқон овлайди, оғирлиги 800 гр.

қумри мусича.

қурръқ кўл қуши, ранги оқ бўлади, оғирлиги 500—800 гр.

кутан кўл қуши, буйни узун, ранги кўкиш, қаноти катта, оғирлиги 2—3 кг.

лачън лочин.

лэйлэк лайлак.

мэддә || мэдък дасқар (чумчүк)нинг ургочиси, эл ичида яшайди, ранги кўкиш, оғирлиги 20—30 гр.

мэжък чумчүкнинг бир тури (ёзги хили, ургочиси).

мъйкъ миқкий, лочинсимон қуш. мейнә майна.

молла түргай сўпитүргай.

оръс товуқ гули-гули.

өгъз чағала туси оқ, ғозсимон қуш. сувда яшайди.

өвърдэк ўрдак.

өпәпъш = хөпәпъш

торғай түргай.

тоғъ қуш түти.

тувадақ товуққа ўхшаш қуш, қумда яшайди, кул ранг, оғирлиги 10—12 кг.

тувдаръ тоғлик жойларда, тўқайларда яшайди, ранги мовий, оғирлиги 1 кг келади (одатда патини бош кийимларга тақар эдилар).

туйақуш туяқуш.

туйғун италгининг ургочиси, қуён овлайди қирговул, ўрдакни ҳам овлайди тоғлик жойда яшайди, оғирлиги 800—1000 гр.

туралай агъз кўл қуши, ранги сарғиш-ола, оғирлиги 3—4 кг келади.

уъь укки.

ҳәкәк ҳакка.

ҳаққой ҳаққуш (ранги кўкиш, оёқлари ва тумшуги узун бўлади), ўрдакдан каттароқ.

ҳаччоқ каптарсимон қуш, думи узун бўлади.

хөпәпъш сасоикпопишак

ҳув қуш ҳаққуш.

хүйгъ = укъ.

чағала балиқчи (ранги оқ, оғирлиги 500 гр).

чағалай балиқчининг бир тури.

чағъръқ кўл қуши, балиқ билан тирикчилик қилади, ранги оқиш, оғирлиги 1 кг келади.

чай калхат (бургутга ўхшайди, товуқ жўжаларига ўч бўлади).

чағаллақ = чағала.

чъмчъқ чумчүк.

чътлъқ читтак.

чүлэк ўрдакнинг бир тури (кўлла яшайди, ранги сарғиш-яшил бўлади).

чүлльк ўрдакнинг бир тури.

чүлүлй кўл қуши, ўрдакдан кичикроқ бўлади.

чүрәлй беданага ўхшаш қуш, кул ранг, оғирлиги 25—30 гр.

пахтәк қумри.

сарғус зарғалдоқ.

сона ўрдакнинг бир тури.

саръқуш чумчүкдан каттароқ қуш, ранги сариқ бўлади, оғирлиги 200 гр.

саръ чъмчъқ чумчүкнинг бир тури.

сопътүргай түргайнинг бир тури. сувбурун кўл қуши, дарёда ҳам учрайди, сувга шўнғиб учиб юради, ранги кўкиш, оғирлиги 25—30 гр.

сув товуқ қашқалдоққа ўхшаш, ранги қора, оғирлиги 1 кг.

суқъър ўрдакнинг бир тури, ранги кўкиш-тарғил, оғирлиги 2 кг.

сүйльн тустовук, қирговул.

сүлгън = сүйльн.

тавъқ товуқ.

тавъс товус.

тәгәлләк = тәкәлләк.

тәкәлләк кўл қуши, қизилоқдан кичикроқ, оғирлиги 300—400 гр.

терсоёқ сув қуши, ранги ола, оғирлиги 1,5 кг.

тъқ-тъқ булбулга ўхшаган кичик қуш, ранги сариқ, тўқайда яшайди, оғирлиги 20 гр.

търъмтай турумтой.

търна турна.

тоғдар = тувдаръ.

тоқлътай ғозсимон қуш, ранги оқ, каттаси 6—7 кг келади.

БАЪЗИ БИР ҲАШАРОТ НОМЛАРИ

айръ қуйруқ — чаён, аръ — ари, ат иннәчъ — игначининг энг катта тури, әшәк аръ — арининг катта тури (ранги қизғиш, майда арилари

тутиб ейди), бал аръ — асалари, бешъкъчъ — бешиктерватар, бърә — бурга, бит — бит, бу: дай би: ть — буғдой бити, бузавач — бузоқбоши, иъзлавъқ — арининг майда тури, гөгәйьн — катта чивин (ҳайвонларни чақадиган тури), гөйә — қуя, гүйәйьн-гөгәйьн, гөк қурт — кўкқурт, зыңлавъқ — ари, илан йастъқ — ер остида юрадиган қурт, иннәчъ — игначи (майда тури), ит чүгън — ит-пашша, келтъкәлас — калтакесак, кәнә — кана, кәвәләк — капалак; турлари: ақ ~; көк ~; саръ ~, жърпътъкәнәк — типратикон, күкрък мама — қуртнинг бир тури, күрмә сьчан — күрсичқон, қазан қирғич — қуртнинг бир тури, қарънжа — чумоли; турлари: ат ~, қанатлъ ~, қара ~, қъзъл ~,

саръ ~, қъзъл қурт — чувалчанг, қъзълча — қуртнинг бир тури, қърқ аяқ — қирқоёқ, мьтә — парранда бити, нахорәк — нохўрак, пешша — чивин, саръ қурт — қуртнинг бир тури, сәкъртмә — чигиртканинг катта тури, сьркә — сирка, сьчан — сичқон, сувөкьз — қуртнинг бир тури (сувда яшайди), сөвүт қурт — тол қурти, тартәнәк — ўргумчак, тәмәнчъ — игначи (йириги), томазан — қўнгиз; турлари: ала ~, қара ~, шахлъ ~, ту: қурт — тут қурти, чәкчәк — чигиртканинг бир тури (ранги қора); турлари: ақ ~, қара ~ саръ ~, чьйьткә-чөвүткә, чөвүрткә — чигиртка, чьркәй — чивиннинг бир тури (майда тури), чүгън — пашша, хан қъзъ — хонқўнгиз, ше: тан — чивиннинг майда тури, шьрьңжә — ширинча, шүлльк — зулук.

БАЛИҚЛАР

айна гөз чавақ (майда) балиқ, каттаси 250 граммдан ошмайди (белоглазка).

ақ чавақ жуда майда балиқ, каттаси 150 граммча келади (килки). алабуга майда балиқнинг тури, энг каттаси 500 граммгача бўлади (окунь).

бәкрә катта балиқнинг тури, энг каттаси 40 килограммгача бўлади (осетр).

биргөз майда балиқ туридан (русчаси аниқланмади).

боқат чавақ балиқ, энг каттаси 250 граммдан ошмайди (русчаси аниқланмади).

жайьн лаққа балиқнинг энг йириги, каттаси 200 килограммгача боради (сом).

зағара балиқ балиқнинг кичик туридан, каттаси бир килограммдан ошмайди (камбала — лец).

итбалъқ итбалиқ.

қазықбаш майда балиқлар туридан (маринка), каттаси 1 килограмм келади.

қайаз катта балиқлар туридан, йириги 15—20 килограмм келади, сема, ёни кўп бўлади (усач озерный).

қақ чәкка майда балиқ, каттаси 2 килограмм келади (чакня — сельд). қара гөз майда балиқлар туридан, каттаси 500 граммдан ошмайди (черноглазка).

қълтанақ чавақ жуда майда балиқ, каттаси 150—200 грамм келади (карась).

қълъч балъқ майда балиқлар туридан, каттаси 250 граммдан ошмайди (сельд).

қълшақ майда балиқлар туридан, каттаси 250—300 грамм келади (русчаси аниқланмади).

лаққа лаққа балиқ, каттаси (жайьн) 200 килограммгача бўлади, ундан кичикроги (лаққа) 100 килограмм, энг кичиги 5—10 килограммдан ошмайди.

лаппъш лаққанинг кичиги (сом).

марқа катта балиқлар туридан, йириги 12 килограммча келади (жерых).

өләғалдъ чавақ балиқнинг бир тури, каттаси 1 килограмм келади (русчаси аниқланмади).

сазан сазан (каттаси 10—15 килограммдан ошмайди).

си: лә майда балиқнинг бир тури,

каттасы 500 граммгача боради (русчаси аниқланмади).

сөгән = сүвән.

сүвән катта балиқлардан, йириги 20 килограммгача боради (усач).

сүлә = си:лә.

сүнүк кичик балиқлар туридан, каттасы 200 грамм келади (**шамайка**).

табан чавақ балиқлар туридан, каттасы 250 граммдан ошмайди (**салака**).

таран майда балиқлар туридан, каттасы 2 килограммдан ошмайди (**леш**).

таш бәкрә || **таш балық** майда балиқлар туридан, каттасы 1 кило-

граммдан ошмайди (**скаферикусъ, осетра**).

тышь балиқ катта балиқлар турига кирәди, йириги 15 килограммгача боради (**судак**).

тоқъ майда балиқлар туридан, каттасы 500 грамм келади (русчаси аниқланмади).

торта чавақ балиқлар туридан, каттасы 500 граммдан ошмайди (**сорга**).

чавақ ҳар қандай майда балиқ.

чортан катта балиқлар туридан, йириги 30 килограммгача боради (**щука**).

БАЛИҚ ОВИГА АЛОҚАДОР БЎЛГАН БАЪЗИ ТЕРМИНЛАР

азна қайиқнинг икки томонини бирлаштириб турадиган тахта.

арт ешак қайиқнинг орқа томондаги бир жуфт эшак.

гәж йп тўрнинг юқори қисми (ҳалқа ўтказилади, балиқ тушса, билнади).

дәгдъ балиқ тутадиган тўр (икки киши икки томондан ушлаб, сув ичида сузиб юради).

дүдән балиқ тутадиган сават (**морда**).

жълъм = йълъм

ийрәм дарёда сув айланиб оққан ер — **айлампа**.

йълъм ингичка лишиқ илдан тўқиладиган тўр; бунинг бир неча тури бор: **чавақ йълъм**, **табан йълъм**, **сүвән йълъм**, **марқа йълъм**, **сазан йълъм** ва бошқалар.

йълув дарё ёки кўлда балиқ тутиш учун ўйилган муз тешиги (прорубь), музламай қолг н жой.

кәдъ қовоқ (балиқ овига керак бўладиган нарсалар солинади).

кәдъбав балиқ тутадиган тўрга боғланган қовоқ (тўрнинг қайси томонга кетганини билдириб туради).

кәрс кендири каноудан тўқилган тўр (мордага ўхшаган чўзинчоқ бўлади, балиқ кириб, чиқолмайди).

көнә тўрнинг арқонга боғланадиган жойи.

көтәрмә катта балиқ тутадиган тўр (одатда бундай тўр икки томондан икки қайиққа бириктирилган бўлади).

көт тахта қайиқда одам ўтирадиган тахта.

қабдан тез оқиб турган сувга қурилган тўр (одатда тўрнинг таги ва икки томонига қозиқ боғлаб қўядилар).

қаз юлғун ёки қамишдан тўқилган балиқ тутиш асбоби (четан шаклида бўлиб, кўлларга девор шаклида айлантириб қурилади).

қалқъ тўр ёки қармоқ солғанда чўкиб кетмаслик учун ипга боғланадиган пўк ёғоч (пробка).

қалта балиқ соладиган идиш (ҳалта ёки якандан тўқилган кичик қоп).

қара йълъм балиқ тутадиган тўрнинг каттасы (одатда 8—10 метр узунликда бўлади).

қармақ қармоқ.

қъсайчъқ тўр сават (**морда**).

қол арқан тўрни ушлаб турадиган арқон.

қорғашън = чүмәк таш.

қордан якандан тўқилган халта — қоп.

қурмақ кичик кўлларга қўйиладиган тўр.

нәрәтә кичик ариқларга қурилган тўр (икки томонига қозиқ қоқиб қўядилар).

орта ешкәк қайиқнинг ўрта ерига ўрнатилган эшак.

ордык балиқчилар кемасида елкан ўрнатилган узун ёғоч.

нәр ешкәк қайиқнинг олд томонига ўрнатилган жуфт эшак.

сона дарё бўйида сув оқimini сепкиллаштириш учун ташланган гов, шох (одатда бутун бир катта дарахтин кесиб ташлайдилар).

сүзмә чолпъ човлисмон саватча (қўлда ушлаган ҳолда юриб тутадилар).

табан йип тўрнинг остига боғланадиган арқон, ип.

тайав қайиқни сув ўртасига қараб йўналтирадиган узун таёқ.

танап каноуп, тўр тўқиладиган ёки қармоқ учун ишлатиладиган ип (ишиқ кендир ип).

тытък = көтәрмә.

тор балиқ тутадиган ҳар қандай тўр.

төккәч қайиққа кирган сувни олиб ташлайдиган идиш — кружка.

төшәк тахта қайиқ остига тўшалладиган тахта.

тубълдъръқ балиқчилар кемасида елкан ўрнатилган узун ёғочни суқиб қўядиган тўрт бурчакли тешиқ.

тува дарёнинг оқмай қолган ери, оқмай турган сув.

тутма чолпъ човлисмон кичик саватча (сув тагига ўрнатиб қўядилар).

чанқъ санчки (4 метргача узунликда бўлган ёғоч, учига илмоқли найза ўрнатилади).

чапқъ тўрга тушган балиқни санчиб оладиган илмоқли темир.

чолпъ човлисмон саватча.

чүмәк тош қармоқ ёки тўрнинг сув остига чўкиши учун боғланадиган оғир жисм — қўрғошин.

АРАВА ВА АРАВАСОЗЛИККА ОИД ТЕРМИНЛАР

арба = арва.

арва арава.

арва әйәрә арава әгари.

арва зәңгъ кўпроқ юк ортилганда тўқилмасини учун араваининг олди ва орқа қисмига ўрнатиладиган панжара тахта.

арвачъ 1. аравакаш, 2. араवासоз.

арва тахта = арва зәңгъ.

аръш шоти (араваининг шотиси).

арқалық тиркиш (икки шотига боғланиб, от әгари устига ўрнатиладиган қайиш).

арт зәңгъ араваининг орт қисмига ўрнатиладиган панжарасимон тахта (кўпроқ юк ўрнатиш учун қилинади). **әж** арава қасноғини ташкил қилган ёғочлар (улар 9 та бўлиб, елим билан бир-бирларига жипслаштирилади).

әж инъ кегай кириб турадиган тешиқнинг бир ҳажмда бўлиши учун қўлланиладиган қолип.

әлд зәңгъ араваининг олд қисмига ўрнатиладиган панжарасимон тахта. **әлд тахта = әлд зәңгъ.**

әмжәк бўйинтуруқни бир-бирига боғлайдиган жой.

әндәм бъчқы қўл арраининг бир тури.

балта болта.

бәстәк арава ўқи кириб турадиган тешиқ (гупчак тешиги).

беллык арава кўкрагининг ўрта қисми.

бидәвләт араваининг олд қисмида аравакаш ўтирадиган жой.

бърав парма (ёғоч тешадиган асбоб).

бъчқы арра.

босаға шотини бир-бирига маҳкамлайдиган иккита кўндаланг ёғоч (тахта); **әлд ~** — олдинги **бўсаға**.

гәтәргъ араваининг тўпи билан ўқини арава кўкрагига жипслаштириб турадиган узун ёғоч.

ғаләкә елимланган ёғоч (**әж**)ни қисиб қўядиган асбоб.

дәллык терлик (әгар тўқими остидан қўйиладиган кигиз).

дәраз рәндә ёғочни ўйиб, рандалайдиган асбоб.

дъйбржэк арава гилдираги.
дык диш арава „зэнгъсьнь“ саял кўтариб турадиган иккита қозик (арава шотисига қоқилган бўлади).
дык йарғи тахта тиладиган катта арра.

диш = **дык** диш.
дүркүндә арава гилдирагини сиқиб кўядиган асбооб.

зэнгъ араванинг олд ва орқа томонига ўрнатиладиган панжарасимон иккита тахта (кўп юк ортиш учун қулай).

зэнгъ аръш *зэнгъ* тахталарини бир-бирига бириктирадиган иккита йўғон ёғоч.

зарвағ хомитининг қуйи қисмини икки томонидан бириктириб турадиган қайиш.

зынжир занжир ёки ип (хомитни юқори томондан бириктирадиган ип).
йайчалъ бъчқы кўл арранинг бир тури.

йан тахта арава устидаги „яшиқнинг“ икки томонидаги тахта.

йарғи катта арра (икки киши тортадиган тури).

йельм 1. елим; 2. хомитга тушириладиган нақш.

йельм касса елим эритадиган идиш.

йьп кўтаргини арава кўкрагига боғлайдиган арқон.

кэбзык ёғоч (э:к)ни елимлашдан аввал бир оз куйдирадиган асбооб (бир парча темир).

кьйә кегай (арава қасноғи билан гупчакни бириктирадиган ёғочлар).
кьччъ бърав парманинг кичик тури.

көкрэк араванинг юк ортиладиган жойи.

көтэргъ = **гөтэргъ**.

көчэр ўқ (араванинг ўқи).

күпчэк гупчак (араванинг гупчаги).

күчән бўйишча.

күчэмбағ бўйишчанинг икки учини боғлайдиган ип (қайиш).

қадақ қасноқ ейилмасини учун арава гилдирагига қоқиладиган мих.

қалақ елимни ковлайдиган таёқча.
қамът хомит.

қара йьп тўғри чизиқ туширадиган ип—режа.

қара тахта гилдирак қасноғининг бир ҳажмда бўлиши учун қўлланиладиган тахта—қолип.

қаръмбағ қоринбоғ (икки шотига боғланиб, отнинг қорни остидан ўтказиладиган қайиш).

қасноқ қасноқ (арава гилдирагининг катта доираси).

қачав стамеска

қол тешә кичик теша.

қомча тўқим (арава эғари остига қўйиладиган кигиз парчаси).

қулақ чэкә = **чэкә**.

қушқын қуюшқон.

мала мола (*зэнгъ*нинг кенг томонини бириктириб турадиган узун ёғоч).

мәнжэрә ёнтахтага ўрнатиладиган тўртта қозиксимон ёғоч.

мәрғанәк чўян (гупчакнинг тешигига ўрнатиладиган темир—подшипник).

нақыш рэндә ишланган нарсани пардозлайдиган ранда.

не:чә қачав ўйилган тешиқни пардозлайдиган асбооб.

нуръ чарх ёғоч (э:к)ни ёйсмон қилиб йўнадиган асбооб.

пайтешә пойтеша.

пәпәк попукча (арава хомитининг тешасига осиладиган безак).

пәргәр = *пәрийәр*.

пәрийәр циркулга ўхшаган асбооб.

пәррәвьк қулоқ (арава гупчаги чиқиб кетмаслиги учун ўқ учига суқиб қўйиладиган ёғоч).

пәрч рэндә ишланган нарсани (қасқоқни) текислайдиган ранда.

пуған катта ранда (икки киши рандалайди).

пъйзык кегайнинг гупчакка кириб турадиган жойи.

пърәвьк = *пәррәвьк*.

рэндә ранда.

тәвлә бўжи (вожжи)

тоқа қоринбоғ учидagi ҳалқа.

тоқмақ тўқмоқ (ёғоч болга).

топ ўқ билан арава кўкраги ўртасига қўйиладиган гўласимон ёғоч.

улль бърав катта парма.

чэкә қулоқ (арава шотисининг учидagi қайишни тутиб турадиган ёғоч).

халқа = **тоқа**.

ЕР, СУВ, СУҒОРИШ СИСТЕМАСИГА ОИД СЎЗ-ТЕРМИНЛАР

адам чиғириқни бошқариб турувчи шахс.

адра йер ташландиқ, ўнқир-чўнқир ер.

айа йер текис, экишга яроқли ер. **айдън** оқмай турган сувнинг чуқур, тиниқ ери.

ақ йер сув чиқмайдиган бўз ер.

аққын сувнинг тез оқиб турган жойи.

алаң 1) экинга яроқсиз ер; 2) эски ариқ, анҳор йўли.

амбар ташландиқ ерга жўяк тортиб экин экиш (одатда қовоқ экилади).

аныз экин слангандан кейин бўш қолган ер.

арқа пушта (сабзи, пидё, картошкага нисбатан).

арна катта ариқ (Ург.), катта анҳор, канал (Гурл.).

ат чиғириққа қўшиладиган от.

атъз экин майдонн, дала; бейък ~ — баландликдаги экин майдонн, ой ~ — пастликдаги экин майдонн.

ахра оқиб турган сувнинг сатҳи, икки рошинг оралиғи.

ахрачъ қазувчи отган лойни ариқ, анҳордан узоқроққа олиб ташловчи.

эббән = **ҳэббән**.

эйрәм оқар сувнинг чуқур ери.

бэвәт тўғон, тўсиқ.

боз йер экишга яроқли, лекин экилмай ётган ер.

бөгәт = **бэвәт**.

вап кўп йиллик рош (одатда молларнинг тагига соладилар).

вэртън икки *көмәч*нинг (шестерданинг) бир-бирига туташган жойи.

гәдьк икки томони тепа, ўртаси чуқур ер.

гөтльк ён ипга (ёки ён ёғочга) бириктирилган таёқ.

гүзәр кечув (дарёдан ўтиш жойи).
галтәк замбиягалтак.

харәк тахтани тўғри чизиб берадиган асбооб.

хухвағ хомитни арава шотисига бириктирадиган қайиш.

дағана сувнинг экинга кирадиган жойи.

дал дигирни (хурмачаларни) қасқоққа боғлайдиган тол чивик.

дәлә тепа; тепалик.

дейра || **дерйа** дарё; энә ~ — катта дарё (Амударё), бала ~ — кичик дарё (мас., Полвонёп).

дъгър = **дъйбр**.

дъйбр хурмача, чиғириқнинг қасқоғига бириктирилган (боғланган) 18 та ёки 24 та кичик хурмача.

дык оқ тик ўқ (катта кўмачга бириктирилган ёғоч).

ешағач новнинг тагидан кўтариб турадиган ёғоч.

жөйә жўяк (Манғ.).

зей ер тагидан сизиб чиққан ифлос сув.

зейкәш ер тагидан сизиб чиққан ифлос сувлар тўпланиб оқадиган ариқ, зовур.

зъй = **зей**.

зъйкәш = **зейкәш**.

зымләчъ дарё ёки анҳорга қурилган насосни бошқариб турувчи.

ийәкльк хомит боғи (Манғ.).

йъйқ сувнинг оқиб турган томони.

йағыш = **гүзәр**.

йақа ёқа (сув ёқаси).

йалақ сув ўқининг икки учи.

йалақ йер яланг (очик) ер.

йанағач „шоти“ (ҳайвоннинг икки ёнига ўрнатиладиган ёғоч).

йан йьль *гөтлькка* бириктириладиган арқон.

йан тайақ сув ўқини тегидан кўтариб турадиган ёғоч.

йап катта анҳор (Ург.), кичикроқ канал (Гурл.).

йасқа саёз (анҳор, ариқнинг саёз жойи, кечув жойи (брод)).

кал дарёнинг қуруқликда қолган ери (оқмай қуйган ери); сув ўйиб кетган ер (ложбина).

кәли:з = кәрвз.
кәрвз чигирик сув оладиган чукурлик.
кегәй = кейә.
кейә кегай (гупчак билан қасноқни бириктирадиган ёғочлар).
кесә салма ўқариқ (Манг.).
кыйә сув ўқи билан қасқоқни таштирадиган ёғоч.
кьпчәк гупчак.
көлчә карта, пол, ер парчаси (бедага хос).
комәк ағачъ гөтлькка ёрдам берувчи (икки томондан тираб турувчи ёғоч).
көмәч тишли гилдиракча (шестерна); улль ~ — катта гилдирак, кьччь ~ — кичик гилдирак (булар иккиси тишлари билан бир-бирларига бириктирилган бўлади; катта кумачни от айлантиради ва ўз қаторида кичик кумач айланиб, қасқоқни ҳаракатга келтиради).
көпър күприк (чукурлик устида эшак ёки от айланиб юрадиган жой).
қазу: қазис (ҳар йили қиш ойларида арна, йап, салмаларни тозалаш буйича ўтказиладиган тадбир).
қазу:чъ анҳор, ариқларни тозалашда иштирок қилувчи шахс.
қайър қовун экиладиган бўз ер; дарё оқмай қўйган ер.
қайчъ = қачъ.
қамът хомит.
қаратупрақ қоратупроқ ер.
қариқ жўяк, эгат.
қаръм дунг; тепа ер.
қаръш жўякнинг бир тури.
қарта йирик экин майдони.
қасқақ чигирикнинг гилдираги (хурмачалар шу қасқоққа боғланади).
қачъ дамба.
қызъл торпақ қизилтупроқли ер (гандирга ишлатилади).
қулақ қулоқ (анҳордан, каналдан ариққа сув очадиган жой).
қумақ кум билан тупроқ аралаш ер.
қурық ҳайвоннинг тумшугига тираб қўйиладиган таёқ.
лату:н ёғочдан ясалган омбор.
маслық икки устунни ва сув ўқини маҳкам ушлаб турадиган ёғоч.

мъран мироб, қазувчилар бошлиғи.
мугдар чьқырдан чиққан сувнинг маълум миқдорда бўлиши.
нава хурмалардан қўйилган сувни ариққа олиб борадиган нов.
нава салма новдан келган сувни давом эттирадиган ариқча.
навүзвагы буйинчанинг икки учини боғлайдиган ип, тасма.
несу: сугориш усули (жўякка сувни жиладиратиб оқизиш).
нохта от ёки эшакнинг буйнига солинган арқон.
ой пастлик, чукурлик жой.
оқ салма ўқ ариқ (Гурл.)
отлашь бир картадан (полдан) иккинчисига сув ўтадиган жой—қулоқ.
өр терс оқим, қарши оқим.
өрә мослиқни икки томонидан ушлаб турадиган устун; баш ~ — ўнг томондаги устун, чап ~ — чап томондаги устун.
партав экин экилмай қолган ер; янгидан очилган ер.
пеггә ҳайвон айланиб юрадиган ер (чигирик күприги устида).
пүштә пушта (қовунга нисбатан).
раш рош (ариқнинг икки чеккасидаги уйилган тупроқ).
сага = сақа.
саз чигирикнинг икки томонидан кўндалангига ўрнатилган иккита хода—, таг синч* (бу ёғочлар чигирикни маҳкам ушлаб туради).
сай ҳар қандай сувнинг саёз жойи; саёз.
сақа соқа (дарё ёки анҳордан катта ариқларга сув оладиган жой).
салма кичик ариқ.
салма чьқыр қўл билан тутиб сув чиқарадиган асбоб.
соға ёпишқоқ оқ лойли ер.
сувармақ сугормоқ.
сувгармақ = сувармақ.
су:лық сувлик (отнинг сувлиги).
сув оқ кичик кумачга ўтказилган ёғоч.
өра устун (чигирикни кўтариб турадиган тўртта устун).
таннав зовур устига ўрнатилган ёғоч нов.
тахта кичик тўгон, тўсиқ.

тиш кумачининг тиши.
тоғай 1. туқай, 2. янгидан ўзлаштирилган ер.
тоқытқа омбор (кўприк ёки девор остидан сув ўтказадиган қувур).
хандәк уй солганда лой олинб, ҳосил бўлган чукурлик.
ҳәббән махсус усул билан қовун экиш; ~ қоқмоқ — қовун экиоқ.
чәйә қазувда анҳор, ариқлардан чиқадиган тупроқ.
чәгәлән қумлоқ ер.
чәкә „қулоқ“ (хурмачани қасқоққа маҳкам бириктириш учун махсус йўнилган ёғоч).

ИМОРАТ ВА УНИНГ ҚИСМЛАРИ, ҚУРИЛИШГА ОИД БАЪЗИ СЎЗ-ТЕРМИНЛАР

айна дераза; ойна.
айна қапъ 1. дераза (одатда ташқарисидан очилиб ёпиладиган эшикчиси ҳам бўлади); 2. дераза вазифасини адо этадиган икки табақали кичик эшикча.
амбархана = тәләк.
ату:чъ пахсачига лой отиб турувчи киши.
атхана отхона.
ахыр охур.
ашақ саз тагсинч.
ашхана ошхона.
әдән пойгоҳ (хонанинг эшик томондаги қисми).
бақан = өрә.
балар 1. тўсин 2. хари.
бастърма бостирма (тўсин устига қамиш бостирши).
баша устун билан хари (қаш) ўртасига қўйиладиган гўла (катта биноларда баша гоят чиройли қилиб ишланади).
бойрапош тўсин устига буйра ётқизиш.
босага дарвоза, эшик остига қўйиладиган ёғоч.
гөз деразанинг кўзи.
гүлтараш 1. пахса деворга нақш туширадиган асбоб (қалоқча); 2. шу асбоб билан туширилган нақш.
гүньрә бинонинг тўрт бурчига ўрнатилган пахса минора (одатда нақшли қилиб ишлайдилар).

чәмбәр отнинг икки томонидан гөтлькка боғланадиган арқон.
чәйәл ажирик (марзада ўсадиган сертомир ўсимлик, сув боғлаганда керак бўлади).
чел марза (икки картанинг оралиғидаги бўш ер).
чьғыр = чакыр.
чьқыр чигирик (ер остидан ёки анҳордан сув чиқарадиган энг оддий асбоб).
чьқыр салма = нава салма.
чуқалақ чукурлик.
шор ер шўр ер.

ғолагьр томга бостирилган қамиш устидан қўйиладиган лой гувала.
ғолаңгьр = ғолагьр.
далан йўлақхона (дарвоза билан ҳовли ўртасидаги усти ёпиқ жой).
дам бинонинг девори
дәльз даҳлиз (хонанинг олдига қурилган кичик бостирма).
дәрәжә қапъ (қипч.) = йарма қапъ.
дәрваза дарвоза.
дәрәчә болохонага қурилган кичик эшикча (ёзда шамол кириб турсин учун қилинади).
дьғырық тор кўча, жин кўча, йўлак (икки девор ёки уй оралиғидаги тор жой).
дъннақ бинонинг асоси, фундамент (қишлоқ жойларда дъннақ яқан қамишдан ёки қаттиқ гўлалардан бўлади).
дү:лык = дү:ньк.
дү:ньк дүйнук (молхоналарда ва эски тилдаги уйларда юқоридан қўйилган тешик)—ёруғ тушиб туриши учун қўйилади.
ейван ёзги уй (одатда ўртасига устун ўрнатилган, супаси бор, катта салқин уй).
ейванча айвон (уч томони берк, бир томони очиқ бўлади).
ешьк 1. эшик; 2. ҳовли.
жай уй; иморат.

жълавхана дарвозадан кириш жойда унѳ ёки чап томонда қурилган айвонсимон уй—кузда ўтирилади).

жүппәтѳ васса қўйилган (терилган) шип.

зигнә зинапоя.

зүлп занжир (эшикни иладиган, қулф соладиган занжир).

йаз жай том тепасига қуриладиган айвонча.

йанағач эшик, дарвозанинڭ икки ёнига қўйиладиган йўгон ёғоч.

йарма қапъ кичик эшик (чорвоқда чиқадыган эшикча).

йастық устун тагига қўйиладиган тош ёки ғула ёғоч (катта биноларда йастық чиройли қилиб ишланади).

йълмала андава.

кәнни:з карниз (деворнинг юқорисыда бўртиб чикиб турган чизик).

кәпчә кичик белча (лой кесиб, пахсачига лой улақтирадыган куракча).

кәрвѳч ғишт.

кәри:з лойхона.

кәри:зчъ лойчи (лой қиладиган киши).

кәсәкь кесаки.

кәтәк товуқ катаги.

казнақ казноқ.

қалам = қаламча.

қаламча айвон (ейван) устига қўйиладиган бир шакл ва ҳажмдаги түсини ёғоч (униинг устидан чий ёки қамини бостирлади).

қапъ эшикнинг очилиб, ёпиладиган қисми.

қаш хари (устун—орә устидан қўйиладиган катта йўгон хода).

қашағач = қаш.

қуйъ қудуқ.

лайкәш бино қурилишида лой билан боғлиқ бўлган ҳар қандай киши.

мөлчәр минора (бинонинг икки томонига—бурчига қурилган минора, одатда нақшили бўлади).

ме:манхона меҳмонхона.

ми:на чуқур тоқча, чойнак, пиёла қўядиган тоқча, полка.

ми:ых миҳ.

мөрә = йастық.

мөрь мўри.

му:ш хованинڭ бурчи, бурчаги.

муьш = му:ш.

мүлчәр деворни бир-бирига боғлаш учун пахса орасига қўйиладиган парса (асосан катта ёғоч).

нирьк синч (девор орасида юқори ва қуйи синчга бириктиладиган ёғочлар, бу ёғочлар орасига ғишт терилади).

о:жақ ўчоқ.

пал пол (уй поли).

пахса пахса девор (бинонинг девори қишлоқ жойларда асосан пахсадан бўлади).

пәрди:вал бино устидаги түсинлар оралигига қўйиладиган ярим пахса лой.

пәтык шип (уй ичининг юқори қисми).

пәтыкпәш түсин устига васса (тоқи) териб, том устини ёпиш.

печман пахсачи (лойни илиб олиб, пахса урадыган киши).

пеш 1. печка; 2. печ ёки плита қурилган хона, меҳмонхона.

пеш қапқақы печканинڭ оғзи (қопқоги).

пъли:тә плита (ўчоқ).

рават уй, ҳовли (уй бинолари, ҳовлининг барчаси).

рам рама (дераза рамаси).

рәжжә „режа“ (уй фундаменти устидан қўйиладиган ярим пахса лой).

ройҳәвль бостирма (ўтин, майда-чуйда турадыган хона, одатда ҳожатхона ҳам шу ерда бўлади).

саман сомон.

саманхана сомонхона (молларнинг ем-хашаги сақланадыган жой).

сәрвәнт уйнинг деворларини ушлаб туриш учун бурчга қўйиладиган ёғоч.

сәрди:вал = пәрди:вал.

сейсхана молхона (-ҳәвль).

съяпа супа (одатда айвонда бўлади).

там 1. уй (қишда яшайдыган хона); 2. иморатнинг девори.

тамбаш = үчәк.

таннов тарнов.

тарағач = тар.

тандърхона тандир қурилган жой.

тар 1. дор (кийим осадиган ёғоч);

2. товуқ қўноғи.

тараш кәпчә пахса деворни текислайдыган куракча.

тарашман янги урилган пахсани текислайдыган—тарашлайдыган киши.

ташнав = тошшъ.

тәкә = йастық.

тәләк болохона (одатда даҳлиз устига қурилган хона бўлиб, унда асосан ғалла сақланади).

тәмбъ тамба (эшикни ичдан итариб турадыган ёғоч).

текчә бир хил тоқча (уйнинг ичида ёки сиртида лампа, жинчирик қўйиладиган чуқур тоқча).

търнақ = дъннақ.

топрақ тупроқ.

төр уйнинг түри.

тошшъ обрез (даҳлизда ювинадыган жой).

тулум ёпилганда эшикни тутиб турадыган жой (одатда кесакининг кемтик жойи).

түндък = дү:нък.

тутқыч тутқич (эшик дастаси).

уста қурилишга раҳбарлик қилувчи киши, уста.

устахана устахона (дурадгөрлик

дастгоҳи ва асбобларни турадыган хона).

үст саз тепа синч.

үчәк том (бинонинг устки қисми).

хада хода (уй тепасига васса ўрнига қўйиладиган узун-узун таёқ).

ҳажатхона ҳожатхона.

харасхана тегирмон (тегирмон жойлашган хона).

ҳавадан

ҳәвль молхона, оғилхона (қишда моллар сақланадыган усти ёпиқ бино).

ҳәжжә ганч.

ҳәж оҳак.

ҳүжърә = там 1.

чадърә том тепасига қурилган айвон (одатда айвоннинг олди шамол томонга қаратилган бўлади (йаз жай)).

чардърә = чадърә.

чархавък перемичка (эшик ёки дераза кесакиси устидан қўйиладиган бақувват ёғоч).

чертәк шийпон, чайла, қапа (экинмайдои ёки уй олдида бўлади).

чъгъ түсин устидан қўйилган ёғоч, тахта (черный потолок).

шахналай биринчи сувоқ.

ЭТИКДЎЗЛИҚКА ОИД БАЪЗИ СЎЗ-ТЕРМИНЛАР

аққурт дастак, гулчин (задник).

ақ мум оқ мум.

ақ рәнт би:з бигизнинг бир тури.

атавъз майда миҳ суғурадыган омбурча.

әдык этик.

әдыкчъ этикдўз.

әдык иннә этик тикадыган игна (ёввойи тўнғиз—қобон қилидан ясади).

әдык қалъп этик қолипи.

әдрәмкәш бигизнинг бир тури (учи илмоқли бўлади).

әйръ би:з әгри бигиз.

балақай қалъп болалар оёқ кийимининг қолипи.

башлыкь бошлиқ.

башликь әстәрь бошлиққа қўйиладиган астар.

би:з бигиз.

би:з халта бигиз солиб қўядиган халтача.

дәзгър қайиш ип (оёққа солинади).

дък би:з бигизнинг бир тури (узун бўлади).

гәзәнчә чармин кесиш учун қўлланадыган уч бурчак пичоқча.

гулчън гулчин (маҳсининг орқасига қўйиладиган чарм).

жарқ ғарч (тагчарм билан ултон орасига қўйиладиган махсус чарм).

зәнтык дастак (этикнинг орт томон).

зәнтык би:з бигизнинг бир тури (калта бўлади).

зевәр би:з = дък б:з.

испъртавай падаш спирт шимдирилган тагчарм.

ич олтан оёқ кийими ичига солинадыган стелка.

ўштапър шона ёки қолипини суғурадыган асбоб.

кәвә тикилган чокни уриб текислайдыган чўян.

күрсь уста ўтирадиган күрси.
 кү:ш ковуш.
 кү:ш қалъп ковуш қолипи.
 қайъз чармнинг бир тури.
 қайъш қайиш.
 қайъш падаш қайиш тагчарм.
 қалъп қолип.
 қара мум қора мум.
 қырғы чарм кесадиған пичоқнинг қаттаси (гәзәнчә).
 қонч күнж.
 қонч ағзъ этик қўнжининг юқори томони.
 қонч әстәр қўнжга қўйиладиган астар.
 қонч оқы қўнжининг тикилган жойи.
 мәссь қалъп маҳси қолипи.
 мъйх миx (- чега).
 лас падаш лось терисидан қилинган тагчарм.
 мум мум.
 нәсак панжага қўйиладиган қаттиқ нарса (чарм, картон).
 нах ип.
 оқ би:з бигизнинг бир тури (-дык би:з).
 өкчә пошна, ўкча.
 өкчә дәмьр сандон (пошнани ишлашда қўлланадиган асбоб — ерга қоқиб ишлайдиган темир).
 өкчә мъйх пошнага қоқадиган миx — чега.
 өкчә нә:л мъйхы наҳалга қоқадиган миx.
 падръскә тагчарм устидан қўйиладиган юпқа тахта (пайраха).
 паласмас падаш пластмассадан қилинган тагчарм.
 падаш падош, тагчарм.
 пәнжә дәмьр сандон (этикнинг панжасини ишлашда қўлланадиган асбоб — учи эгилган темир — ерга қоқиб ишланади).
 пәнжә мъйх панжага қоқиладиган миx.
 пәнжә нә:л мъйхы этикнинг пан-

жасига (учига) қўйиладиган наҳал миxи.

пәрдаз мумъ этикни пардоз қиладиган мум.

пешкър уста киядиган фартук.
 пельскә шилеска (игнага доимий қилиб тақилган ип).

пъчақ пичоқ (ип, чегани кесадиған махсус пичоқ).

рәнт 1. чармнинг падошга тикиладиган жойи, чет; 2. пойафзалга қўйиладиган ҳошия.

рәнт пъчақ рант кесадиған пичоқ.

рәшпъл йирик тишли эгов (пошна ва тагчарминг текислайди).

резънкә падаш резинадан қилинган тагчарм.

сазан иннә қўнжин тикадиган жуфт игна.

сандал сандон (ерга қоқилган темир, устида уста иш қилади).

съзлык = падръскә.
 сьръш сирач.

сьръш каса сирач сақлайдиган ёғоч коса.

сьръш халта сирач соладиган халтача.

төр тўр (этик тагига қўйиладиган махсус латта — түр).

тахта тахта (қаттиқ ёғочдан бўлган тахта, устида чарм кесилади).

тейлык = падаш.
 хам товар, чарм, тери; мал хамъ — мол териси; доңъз хамъ — тўнғиз териси.

хърам хром (чармнинг бир тури).

черьм чарм.

чъшлөк чегани суғурадиган омбур (кусачки).

чөкьш болга (металлдан).

чөп мъйхы чега (ёғоч миx).

чөп мъйх би:зь чега қоққанда ишлатиладиган бигиз.

чөптәрәш энли пичоқ.
 шавра шавро (чармнинг бир тури).
 шан шона (қўнж қолипи).

ХОРАЗМ ШЕВАЛАРИНИНГ ГРАММАТИК ОЧЕРКИ

ФОНЕТИКА

Хоразм шеваларида мавжуд бўлган товушларни ифода-ловчи белгилар ва уларнинг алфавит сираси: *а, э, б, в, г, ғ, д, е, ж, з, и, ы, ь, й, к, қ, л, м, н, ң, о, ө, п, р, с, т, у, ү, х, ҳ, ч, ш.*

Унлилар. Хоразмдаги икки группа шевада ҳам сингармонизм сақланган, шунга кўра иккисида ҳам унлилар тил олди ва тил орқа (юмшоқ, қаттиқ) товушларга бўлинади.

Икки группа шева бўйича унли товушларнинг таснифи

Урнига кўра Кўтарилишига кўра	Олдинги қатор		Олдинги-ўрта қатор		Ўрта-орқа қатор		Орқа қатор	
	Лаб-лан-маган	Лаб-лан-маган	Лаб-лан-маган	Лаб-лан-маган	Лаб-лан-маган	Лаб-лан-маган	Лаб-лан-маган	Лаб-лан-маган
Юқори кўтарилиш	и	ү	и(ь) —	ү —	ы			у
Юқори-ўрта кўтарилиш	е	ө					ъ	
Қуйи-ўрта кўтарилиш	(е)			е —				о
Қуйи кўтарилиш	э						а	(э)

Ўғуз группа шеваларида чўзиқ унлилардан ташқари ўнта унли товуш бор:

олдинги қатор *и (ь), е, э, ү, ө.*
 ўрта қатор *ы.*
 орқа қатор *э, у, о, а (э).*

Қипчоқ группа шеваларида тўққизта мустақил унли товуш бор:

олдинги қатор	е, э.
олдинги-ўрта қатор	и/ь, ү, ө,
орқа қатор	у, ў, о, а.

УНЛИ ТОВУШЛАРНИНГ ХАРАКТЕРИСТИКАСИ

И (ь) тил олди лабланмаган тор унли. Бу товуш сўз бошида келганда (абсолют ҳолати) марказий ўзбек шеваларидаги и унлисига қараганда турғун ва аниқроқ: *ит, ильк, ильм, инна* (игна), *ийа* (ука). Бу товуш сўз ўртасида ва охирида (транскрипцияда ь шакли билан ифода этилди) анча заифлашади, лекин шундай бўлса ҳам, Тошкент диалектидаги э га нисбатан турғун ва аниқдир: *быр, бырав, дьл, дьлак* каби.

Қипчоқ группа шеваларида и (ь) унлиси сўзнинг қаерида келишидан қатъий назар, ҳамма вақт олд-ўрта қатор унли сифатида талаффуз этилади: *ыш, кьм, ьрь, ьльм, кьшь* каби.

е тил олди ўрта-юқори кўтарилишдаги унли товуш. Икки группа шевада ҳам фақат сўзнинг биринчи бўғинида келади (айрим позицион ҳолатлар мустасно, албатта): *ел, елат, сел, ет* каби.

э тил олди лабланмаган кенг унли. Қипчоқ шеваларидаги э адабий тилдаги а товушига мос келади, ўғуз группа шеваларидаги э унлиси *мэктэб, тэлэк* (болохона), *тамэн* (жуволдиз) каби сўзларда қипчоқ шеваларидаги э товуши билан тенг, лекин бошқа шевалардаги е ўрнида келганда, анча тораяди ва қуйи-ўрта кўтарилиш характериға эга бўлади (маълум даражада маърашни эслатади): *бэр, эл* (қўл), *гэлдь, кэс, сэн, дэн* каби.

у тил олди лабланган тор унли. Бу товуш сўзнинг биринчи бўғинида ва лаб ундошлари билан ёнма-ён келишига қараб, иккинчи бўғинида ҳам кела олади: *гун, шулльк* (зулук), *дүзү*: (безак), *үзүм* каби. Қипчоқ группа шеваларида бу товуш олдинги-ўрта қатор унлидир.

ө тил олди ўрта кенгликдаги унли. Қипчоқ шеваларида олдинги-ўрта қатор унли сифатида талаффуз қилинади. Икки группа шевада ҳам бу товуш фақат сўзнинг биринчи бўғинида келади (айрим позицион ҳолат мустасно): *өрдэк, өр* (ўжар), *көр, сөл* (селоб), *бол, өльскэ* (ўлакса).

ы ўрта-орқа қатор тор унли. Бу товуш фақат ўғуз группа шеваларида учрайди, талаффуз характери жиҳатдан рус тилидаги ы унлисига жуда яқин туради. Ўғуз шеваларида *к, г, х, ң* ундош товушлари билан ёндош келиб, бўғин туз-

ганда очик ы тарзида талаффуз этилади: *дык, ыгра* (ингра), *ыгаа, ых* (қих), *қызьл, ыққын, атаңыз, атың* каби.

э икки группа шевада ҳам орқа қатор унли товуш бўлиб, сўзнинг истаган бўғинида кела олади.

у тил орқа лабланган тор унли, у товушининг „қаттиқ“ вариантдир. Асосан сўзнинг биринчи бўғинида келади, шунингдек лаб-лаб ундошлари билан қўшни бўлиб келганда, иккинчи бўғинида ҳам очик талаффуз этилади: *дур, ур, дул, қул, дуз* (саҳро), *буз* каби.

о тил орқа лабланган ўрта кенг унли товуш. Икки группа шевада ҳам фақат сўзнинг биринчи бўғинида келади: *бол, йол, йоқ, доқ, ой* (пастлик), *ой* (фикр), *от, очмақ*, *каби*.

а тил орқа лабланмаган кенг унли. Икки группа шевада ҳам сўзнинг истаган бўғинида кела олади: *ала, ата, ахшам, пахталара* каби.

Чўзиқ унлилар. Ўғуз группа шеваларида оддий чўзиқликка эга бўлган юқоридаги унли товушлардан ташқари, яна чўзиқ унлилар ҳам бор. Деярли ҳар бир қисқа ёки оддий чўзиқликдаги унли ўзининг чўзиқ вариантыға эгадир: *а — а:, э — э:, и — и:, ү — ү:, ө — ө:, о — о:, ы — ы:* (ый).

Чўзиқ унлилар ўз характериға кўра иккита катта группага бўлинади. Биринчи группа чўзиқликлар айниқса жанубий Хоразм шеваларида жуда кенг тарқалган бўлиб, айрим товушларнинг тушуви, икки унлининг қўшиливи (элизия) натижасида ҳосил бўлгандир. Бу чўзиқликларни одатда иккиламчи чўзиқликлар деб атайдилар: *э+в — ү ёки ө:дө:лэт, кө:шэ/кү:ше, рө:шэн, ҳө:ль, шө:лэ* каби. *а+в — у* ёки дифтонг: *қоун* (қу:н, тоуқ) *ту:қ, соуқ* (су:қ каби) Хивада *оу*, Урганчда *у+ү:й — у: дү:нэк, дү:ньк, су:кэн, дү:мэ*. *унли+ҳ — тегишли чўзиқ унли: ме:ман, ме:нэт, мө:м* (муҳим), *тө:мэт, мө:лэт, э:мэт, бэ:с, мэ:ллэ, ме:рьван, мэ:ббэт* каби.

Икки унлининг қўшилиши натижасида юзага келган чўзиқлик: *сэ:т, мэ:млэ, барса:м* (борса ҳам), *тэ:жьп* каби. *к, г, ң, з, ң* ундошларнинг тушуви натижасида чўзиқлик ҳосил бўлади: *ма:* (маңа — унли бурунлашади), *йо:*, *барма:н* каби.

Бундан ташқари, жанубий Хоразм шеваларида шундай чўзиқ унлилар борки, уларнинг вужудга келиш сабаблари адабиётда ҳали унча аниқ эмас. Шулардан кўпчилик қисми маъно айириш вазифасини ўтаётгандек кўринади. Мисоллар: отни отдан фарқ қилади: *қаш — қа:ш* (хари), *ат — а:т*

(исм), *ала* — *а:ла*, *ара* — *а:ра*, *сан* — *са:н*, *муш* — *му:ш*, *ыш* — *и:ш*, *сан* — *са:н*, *дуз* — *ду:з* каби.

Отдан феълни айрадиган чўзиқликлар: *ағ* — *а:ғ* (балиқ тутадиган тўр), *йар* — *йа:р*, *тут* — *ту:т*, *буз* — *бу:з*, *ач* — *а:ч*, *ич* — *и:ч*, *дўз* — *ду:з*, *душ* — *ду:ш*, *йан* — *йа:н*, *ой* — *о:й*, *өт* — *ө:т*, *ақ* — *а:қ*, *қан* — *қа:н*, *қыз* — *қы:з*, *сағ* — *са:ғ* каби.

Иккинчи типдаги чўзиқликлар асосан очиқ бўғинда кўпроқ учрайди. Бунда бўғинни ёпишга интилиш¹ шу типдаги чўзиқликни келтириб чиқарганга ўхшайди: *а:зар*, *ба:зар*, *қа:зан*, *са:зан*, *а:дам*, *су:сақ*, *пи:ла*, *со:қы*, *қу:жақ*, *о:жақ*, *а:лам*, *а:лэм*, *а:шық* ва бошқалар. Шуниси қизиқки, ёпиқ бўғинли сўз қўшимча олиб, очиқ бўғинга айланса, яна биринчи бўғиннинг унлиси чўзилади: *бағ* — *ба:ға*, *қаш* — *қа:шь*, *аш* — *а:шь*, *өй* — *ө:йъ*, *той* — *то:йън* каби.

Бундан ташқари, юқоридаги сабаблар билан изоҳлаб бўлмайдиган турли типдаги чўзиқликлар бор. Масалан, *гү:ч* сўзидаги чўзиқлик нима учун вужудга келган? Бўғин ёпиқ, маъно жиҳатдан унга қарши турадиган сўз ҳам йўққа ўхшайди. Фикримизча, бу мисолда, бўғин бошидаги ундош товушни жарангли ҳолда сақлашга интилиш бордек кўринадди, демак, бунинг учун бўғин унлиси (тор унли) редукцияланишига йўл қўймаслик керак эди, акс ҳолда бўғин бошидаги жарангли *г* товуши ўз хусусиятини йўқотган бўларди: бундай ҳолатни биз *ди:т* — *ди:т*, *ди:ш* (тиш) каби сўзларда ҳам кўрамиз.

Бундан ташқари, сабаби аниқ бўлмаган чўзиқликлар ҳам учрайди: *йа:с* (аза), *ла:ш* (гавда), *и:н*, *нө:ш*, *и:т*, *би:т*; қипчоқ шеваларида сўнгги икки сўзда *ийт*, *бийт* тарзида дифтонг ҳосил бўлади.

Ундошлар. Ўғуз группа шевалари составида 22 ундош товуш бор: *б*, *в*, *г*, *ғ*, *д*, *ж*, *з*, *й*, *к*, *қ*, *л*, *м*, *н*, *ң*, *п*, *р*, *с*, *т*, *х*, *ҳ*, *ч*, *ш*.

Ўрнига кўра

тил орқа ундошлари: *қ*, *ғ*, *ҳ*, *ң*.

тил ўрта ундошлари: *к*, *г*, *й* (*ң*).

тил олди ундошлари: *т*, *д*, *ш*, *з*, *ч*, *ж*, *н*, *л*, *р*.

лаб ундошлари: *п*, *б*, *м*, *в* (*ф*).

нафас ундоши: *ҳ*.

¹ Яъни бўғинни сақлаш.

Усулига кўра

портловчилар: *қ*, *к*, *г*, *д*, *т*, *п*, *б*, *ч*, *ж*.

сирғалувчилар: *ғ*, *х*, *й*, *с*, *ҳ*, *в*, *ш*, *з*.

бурун: *м*, *н*, *ң*.

ён: *л*.

титроқ: *р*.

Қипчоқ группа шеваларидаги ундош товушлар, *л*, *р*, айниқса *ң* товушларининг қаттиқ-юмшоқ вариантларини ҳисобга олмаганда, адабий тилдаги мавжуд ундошларга мос келади.

Ундош товушлар таснифи

Усулига кўра		Ўрнига кўра		Нафас	Чуқур тил орқа	Тил орқа	Тил ўрта	Тил олди	Лаб-лаб
		Портловчилар	Сирғалувчилар						
Шовқиланлар	Портловчилар	Жарангсиз			қ ÷	қ	к	т, ч	п
		Жарангли					г	д, ж	б
	Сирғалувчилар	Жарангсиз	ҳ	х ÷	х			с, ш	(ф)
		Жарангли				ғ ÷	г	й	з
Сонорлар		Ёйиқ						л	
		Титроқ						р	
		Бурун				ң	(ң)	н	м

Ўғуз группа шеваларининг ундошлар системасида эса фарқ қиларли ўринлари бор. Булардан энг йириги *қ*, *ғ*, *х* товушларининг артикуляциясидаги айирмадир. Ўғуз группа шеваларидаги мазкур товушлар адабий тилимиздаги каби

чуқур тил орқа ундошлари эмас, балки туркман тилидаги *к, ғ, х* товушларининг ўзидир, артикуляция ўрни жаҳатдан рус тилидаги тил орқа *к, г, х* товушларига жуда яқин туради (рус тилидагига қараганда сал орқароқда ҳосил бўлади).

Ундошлардан *к* ва *г* товушлари ўғуз шеваларида ҳар қандай фонетик шароитда ҳам тил ўрта ундошлари бўлиб қолаверади, айниқса *г* ундошига нисбатан бу фикр тўғридир. Бу икки товуш тил орқа унлилар билан ёндош бўлиб келганда ҳам ўз хусусиятларини йўқотмайди: *ка:л, ка:н, ка:р, дука:н, ка:са* каби (яъни бундай ҳолатларда унли товуш чўзилади ва *к* ундошидан сўнг яримта *й* тиркалиб келади): *кйа:р, кйа:н* (кўп) каби.

Бундан ташқари, *г* товуши унлилар ва сонорлардан сўнг систематик равишда *й* га ўтади: *гәйән* (келган), *гөмйән*, *нәйә* (нега), *гөрийән*, *бәрийән*, *өлийән* (ўлган) каби. Қолган ундошлар адабий тилдаги ундош товушларга асосан мос келади.

Жадвалда олдиға қўйилган белгилар (—) қипчоқ шеваларидаги ундошларни ифода этади.

АЙРИМ ФОНЕТИК ҚОНУНИЯТЛАР

Сингармонизм. Аффикс унлиларнинг ўзак унли товушларига бўйсуниб келиши иккала группа шевада ҳам қатъий қонун ҳисобланади: *ағамлара барамъс* (акамларникига борамиз), *әнәмә ҳәптъкдән да:ръ гетърдъм* (онамга аптекадан дори келтирдим) каби.

Товушлар уйғунлиги қуйидаги ҳолатларда бузилади:

1. Бошқа тиллардан кирган айрим сўзларда: *дәрман*, *дәрийа*, *дейра*, *ө:льйа*, *эййам*, *әннап* (чилонжийда), *әмдаллә* (дуруст), *бәдрой* (хунук).

2. Қўшма сўзларда: *ичан* (ич ён — ичкари), *дешан* (ташқари), *ағыйнь* (оға-ини), *әрийан* (вариги томон), *бәрийан* (бериги томон) каби.

3. Эгалик маъносини билдирувчи *-нькь* аффикси: *апанькь*, *мәктәбнькь* каби.

4. *-рақ* аффикси: *уллғрақ*, *кыччырақ* каби (қипчоқ шеваларида *-рақ* || *рәк*).

5. Келаси замон сифатдош аффикси: *-доғын* || *-тоғын*: *бародоғын*, *гәләдоғын* каби.

6. Таъкид юкламаси *-қу*: *бардъмқу*, *бардъмқу* каби.

7. Ҳозирги замон феълини ясовчи аффикс: *-йатър*, *йег-лғйатър*, *гүлғйатър* каби.

8. Сўроқ юкламаси *нә*; атаң нә?, узың нә? (отанг-чи, ўзинг-чи).

9. Таъкид юкламаси *лә*; *оқыдъм-лә* (ўқидим ахир).

10. Туликсиз феъл *ә* ва унинг турли формалари: *бара+* *дәкән* каби.

Бундан ташқари, аффикс-кўмакчи вазифасида келувчи *доң* (гача), қипчоқ шеваларида *-жақ* аффикси (*келә + жақман*) ва бошқалар ҳам шу хилда ўзакнинг юмшоқ ёки қаттиқлигидан қатъий назар, бир шаклда ишлатилаверади.

Лаб оҳанги. Ўғуз группа шеваларида лаб оҳанги қонунни жуда заиф. Сўзнинг биринчи бўғинида *о — ө* ёки *у — ў* товушларидан бирортаси келса, айрим ҳолатларни ҳисобга олмаганда, иккинчи ёпиқ бўғинда *у* билан *э(у — ө)* ўртасида ноаниқ бир товуш талаффуз этилади: *отър*, *утәз* (ютқиз), *өтьр*, *гуньң* каби. Агар иккинчи ёпиқ бўғинда лаб ундошларидан *в, м*, келса, бу ноаниқ товуш очиқ *у — ў* тарзида талаффуз этилади: *овуз*, *үзүм*, *йүзүм* (*узум*), *овурт* (*лунж*), *овуч* (ҳовуч), *өлүм*, *өлүр* каби.

Урғу. Турк тилларидаги икки полюсли урғу ҳақидаги фикр Хоразм шеваларига ҳам хосдир. От категориясидаги сўзларда урғу сўзнинг охириги бўғинига тушади, сўзнинг биринчи бўғини эса иккинчи даражали урғуга эга бўлади: *пахтә*, *пахталарә*, *пахталаръмъзә* каби.

Феъл категориясидаги урғу ўғуз группа шеваларида қипчоқ шеваларидан ҳам, адабий тилдаги урғу системасидан ҳам фарқ қилади. Ўғуз группа шеваларида бош урғу феъл узагининг биринчи бўғинига тушади, иккинчи даражали урғу эса сўзнинг охириги бўғинига тушади (сифатдош формалари бу қоидадан мустасно): *гәл — гәлдь*, *гәльпмышлә*, *гәләмән*,

оқыйатър, *бәржақман*, *сәлләмьйди* каби. Феъл формаларига бирор урғу олмайдиган элемент қўшилиб келганда ҳам урғу тартиби бузилмайди: *гәлдьмь*.

Сифатдош формаларида урғунинг тартиби от категориясидагидек, яъни бош урғу сўзнинг охириги бўғинига тушади:

гәйән (*адам*), *ақәр* (*су:*) каби; *ғнчә*, *-ьнча* аффикси орқали ясаладиган равишдош формасида ҳам урғу феъл ўзагининг

биринчи бўғинига тушади: *гәльнчә*, *бәрғнча* каби.

Сўз структурасидаги айрим фонетик хусусиятлар. Бу жиҳатдан ҳам икки группа шева бир-биридан озми-кўпми

фарқ қилади. Масалан, сўз бошида қипчоқ шеваларида *p* товуши деярли учрамайди: сўз бошида *p* товуши бор сўзлар олдидан, албатта, протетик унли пайдо бўлади: *орамал*, *ораза*, *брежан* (исм — Ражаб), *браҳмат* каби. Сўз бошида *l* товуши келганда ҳам шундай: *влаққа*, *элай*, *элачэн* каби.

Ўғуз шеваларида бундай ҳолатларда *p, l* товушлари соф талаффуз этилади: *ромал*, *режэббай*, *лаққа*, *ла:чэн* каби.

Сўзнинг боши ва охирида икки ундош товушнинг қатор келишига одатда йўл қўйилмайди. Бошқа тиллардан кирган сўзларда мазкур позицияда қатор келган ундошлар турли йўллар билан ажратилади: олдига бир унли орттирилади: *устар* (стол); икки ундош орасида унли ортади: *пльтэ*, *кэрават*. Сўз охирида ундошлар жуфт бўлиб келганда бир унли ортади: *атпёскэ*, *пёрэпёскэ* каби ёки ундошлардан бири туширилади: *дос*, *гөш*, *эртёс* каби.

Сўз ичида икки унлининг қатор келиши икки шева учун ҳам хос эмас. Бошқа тиллардан кирган сўзларда қатор унли учрагудек бўлса, ё бири тушиб қолади, ёки бир унли чўзиброқ талаффуз этилади: *мэ:млэ*, *сэ:т*, *тэ:жён кэпарат* каби (муомала, соат, таажжуб, кооператив).

Ўғуз группа шеваларида сўз бошидаги *k* ва *t* товушларининг жаранглилашуви маълум система ҳисобланади: *гет*, *гул* (кул), *дёл*, *дур*, *дёлэк*, *дань*, *гьр*, *гөтэр* каби. Бундай ҳолларда қипчоқ шеваларида сўз бошидаги *k* ва *t* ундошлари жарангсизлигича қолади.

Адабий тилдаги ва қипчоқ шеваларидаги *e* товушининг биринчи бўғинида *e* га ўтиши ўғуз группа шевалари учун жуда характерлидир: *эл*, *сеп*, *кэс*, *мэн*, *сэн*, *бэр*, *эл*, *дэр* (тер — пот), *эс*, *гэл*, *эшэк*, *гэрэк* каби.

Тил олди *e* унлиси *й* ундошининг таъсири билан турли фонетик позицияларда *e* ва *и* га ўтади: *пейванд*, *шейтан*, *бейрэм*, *бейрақ*, *мейдан*, *кейф*, *мейёз*, *ейп*, *рейёс* — *ри:с*, *гэлмьймэн*, *се:р* *ейран*, *вейран*. Урганч шевасида эса: *пейда* (фойда), *баргый*, *агыйнэ* (оғанини) каби. Бу ҳодиса оз бўлса ҳам, қипчоқ шеваларига хосдир.

Қипчоқ шеваларида илон, узум каби сўзларнинг бошида бир *й* (*ж* ловчи шеваларда *ж*) орттирилади, ўғуз шевалари учун бу нарса эпизодик ҳодиса: *илан*, *узум*, *ағач*, *и:рён*, *иннэ* (*игна*), *и:дэ*, *и:рё* каби.

Қипчоқ шеваларида *йёлан* || *жёлан*, *жсийдэ*, *йьрьң*, *йьп*, *йүзүм* каби. Унли билан бошланган айрим сўзларда бир *х* ундоши орттирилади. *ху* (*у* — олмош), *хептык*, *хьнжэ*; қип-

чоқ шеваларида эса бу ҳодисанинг доираси яна ҳам кенг: *хайван* (айвон), *харё* (ари), *хашёқ* (ошиқ) *хэйал* — *хайал* (аёл) каби. Лекин *өкьз*, *ур*, *алва* каби сўзларда *х* тушади.

Ўғуз шеваларида айрим сўзларда *к* товушининг *х* га ўтиши учрайди: *ахшам*, *ухы* (ўқи), *вах(т)*, *махсат*, *дэйхан*, *хатар*, *тавах* каби.

Баъзи бир сўзларнинг ўзакларида ва аффиксларида *к, г, к, г* товушларининг тушиб қолиши ўғуз группа шевалари учун характерлидир: *счан*, *қуман*, *чэра*, *тавшан*, *сапан* (сапқон), *чуван* (чипқон), *өтыр* (ўтказ), *башар* (бошқар), *қутар* (қутқар), *гэлинчэ* (келгунча), *йьмэрта*, *бырэ* (бурга) ва бошқалар. Аслий сифатларнинг анчагина қисмида сўз охиридаги *к, г, к, г* товушларининг тушиб қолиши икки группа шева учун ҳам характерлидир: *улль*, *кьчч*, *қатть*, *ди:рё* (*тырь*), *өль*, *қу:рё*, (*қурё*), *а:жэ* || *аччэ*, *са:рё*, *до:лэ*, *са:сэ* каби.

Ўғуз шеваларида сўз ўзак-негизидаги *ч* товуши *ж* га ўтади: *сү:жэ*, *а:жэ*, *қу:жақ*, *о:жақ*; тартиб сонларда систематик *ч > ж*: *бьрьнжэ*, *онланжэ*. *Уч*, *гуч* каби сўзлар эгалик олганда ҳам *ч > ж*: *у:жэ*, *гү:жэ*.

Ўғуз группа шеваларини қипчоқ шеваларидан ажратадиган яна бир фарқ шундаки, ўзак-негизлар охиридаги *к* ва *к* ундошлари эгалик аффиксларини олганда (ёки умуман унли билан бошланадиган қўшимча олганда), жарангсиз ҳолича қолаверади: *қулақ* — *қулақым*, *айақ* — *айақы*. Қипчоқ группа шеваларида эса бундай ҳолларда *к* ва *к* товушлари жаранглилашади: *тамақ* — *тамағэ*, *ақ* — *ағэ*, *көк* — *көгэ*, *чёқ* — *чёгэп* каби.

п билан битган сўзларга унли билан бошланган қўшимча қўшилганда, ўғуз шеваларида бу товуш жарангсизлигича қолаверади, қипчоқ шеваларида эса *п* товуши *б* га ўтади: *қап* — *қабь*, *сап* — *сабь*, *мэктэп* — *мэктэбь*, *өп* — *өбэдь* каби.

Бундан ташқари, ўғуз шеваларидаги айрим сўзларнинг фонетик структурасида жуда мураккаб ўзгаришлар юз берганки, бундай сўзларнинг асл формасини топиш баъзан қийин бўлади. Масалан, ўғуз шеваларида *дэрпэт* сўзи қуйидаги ўзгаришларга учраган: *т > д*, *е > э*, *б > п* ва *р* билан *б — в* ўз ўринларини алмаштирган, натижада *тебрат* || *терват* сўзи *дэрпэт* шаклига эга бўлган; *йорьнжэ* (*йўнғичқа*) сўзида ҳам шунинг каби мураккаб фонетик ўзгариш руй берган.

Ассимиляция. *нд > нн:* мәннән, қазаннан, ўрин келиши-
гида: сәннәмәс (сендамас). *нл > лл:* жьлль, шүнчәлль; *чс >*
сс: чүссә, қосса; *чс > чч:* учча, көччә (қипчоқ шеваларида);
йл > лл: сәлләдъ; *рн > нн:* дьннақ, оннадъ.

Диссимиляция. *р > л:* зәлләл *л > д:* қолдадъ, загырда,
жарқылда каби.

Метатеза тайха (дўппи), тәшкър, йас (сой), тәк (кәт—
каравот), ирвайъм (Иброҳим), қоцшъ (қўшни) ва шу каби-
лар.

ЛЕКСИКА

Хоразм шеваларининг лексикасида қуйидаги асосий қат-
ламлар бор: асл туркий тилларга хос бўлган қатлам хоразм
шевалари лексикасининг негизини ташкил қилади. Биноба-
рин, мазкур шевалар лексикаси асос эътибори билан адабий
тилимиз лексикасидан фарқ қилмайди; ўғуз группа шева-
ларининг лексикаси адабий тилдан озми-кўпми фарқ қилади,
қипчоқ группа шеваларининг лексикасида эса бу фарқ ан-
ча камдир. Қуйидаги мисолларда буни очиқ кўриш мум-
кин:

Бундан ташқари, шевалараро жуда кўп сўзлар фонетик
жиҳатдан озми-кўпми фарқ қилади (ишнинг „Фонетика“
қисмига қаралсин). Шунингдек, Хоразмдаги икки шева учун
ҳам хос бўлган ва одатда адабий тилда учрамайдиган сўзлар
ҳам анчагина миқдорни ташкил қилади: *йап* (анҳор), *дәрә*
(гўнг), *арна* (каттароқ ариқ), *атъз* (экин майдони), *дъгьр-
чәк* (ғилдирак), *балар* (тўсин), *оймақ* (ангишвона), *гүжүм*
(сада қайрағоч), *назвай* (райҳон), *аңдъмақ* (пойламоқ), *сүл-
гьн* (қирговул), *сазақ* (саксовул) ва бошқалар.

Хоразм шевалари лексикасида ҳозирги адабий тилимизда
учрамайдиган, лекин қадимги ёзма ёдгорликлар тилига хос
бўлган айрим сўзлар ҳам ишлатилади: *арығ* (тоза); қипчоқ
шеваларида: *ару* (чиройли), *а:съй* (фойда), *қат* — қават (хо-
на, бўлма), *дөрт қат жай* (тўрт хонали уй, иморат).

Шунингдек, *мәңзәмәк*, *гьзләмәк*, *йақтъ* каби кўпгина
сўзлар классик адабий тилимизда учрайди. Баъзи бир ми-
солларни келтирамиз:

йақту — *ёруғ*: Ики *ёқту* гуҳар оламга берган,
Муҳаббат ганжини одамга берган („Муҳаб-
батнома“).

қув — оққуш: Ҳаво узра берур шунқорға *қувни*,
Тўлин ойдек қилур бир қатра сувни („Му-
ҳаббатнома“).

Бу мисолдаги *ёқту* — *ёруғ* ва *қув* — оққуш Хоразм ше-
валари учун жуда характерлидир;

асығ — фойда: Ки мен дур тишларинг ҳажридин ўлдим,
не *асығ* гар чарх,

Нужум ашкини ёғдирса бошимга ўйлаким жола.
арығ — пок: Кўнгли куз қонидин *орығ* гар бўлур эрмиш юзи,
 Ошиқе ким кўзу кўнгли ҳар гараздин пок эмиш.
 (Алишер Навоий. „Куллиёт“, Тошкент, Ильян типографияси, 1899 йил, 65 ва 123-бетлар).

Ўғуз шеваларида	Қипчоқ шеваларида	Адабий тилда
сечә	чумчъқ	чумчуқ
соқы	кели	ўғир (кели)
су: сақ	чөмьч	чүмич
дувақ	қапқақ	қопқоқ
ти: р	зағам	кепчик
өжәк	өжәк бузав	бузоқ
үчәк	тамбаш	том
	ҳәркынчәк ҳәңкя-чәк	ҳаюнчак
сарънжақ	ушақ	ушоқ (нон ушоғи)
у: нық	бав	боғ (пичан боғи)
күлтә	ўхша қуша	ўхша (моқ)
мәнзә	ешък	эшик
қапъ	көчә	кўча
орам көчә	тавах бадйа	товоқ
бадйа	чәмълдъръқ	гўшанга (чимилдик)
көшәйнә	йастъқ	ёстиқ
тәкә	қол	қул
әл	тавуш сәс	товуш
сәс	савах сабақ	ип
наҳ	тал	тол
сөвүт	мәйәк	мояк
майа	қумурсқа	чумоли
қарънжа	сүйәл	сўғал
сьңър	ертә	эрта
е: р	бъйаққа	бу ёққа ва бошқалар
ба: на		

Шевалар лексикасидаги иккинчи қатламни миқдор жиҳатдан, шубҳасиз, араб сўзлари ташкил этади. Бу қатлам асосан адабий тилимиздаги араб лексик қатламининг ўзидир. Бироқ шеваларга хос бўлган баъзи араб сўзлари ҳам учраб қолади: *ҳәз* (маза, кайф), *зурйат* (авлод), *нуқул* (ширинлик), *әләм* (байроқ), *кулль* (барча), *талхын* (қўшиқ) каби.

Шевалар лексикасидаги учинчи қатламни тожик тилидан кирган сўзлар ташкил қилади. Бу қатламда ҳам шеваларга хос тожик сўзлари учрайди: *лас* (сочпопук), *кәлтъкәлас*

(калтакесак), *кәтхуда* (ақли расо), *кәшкәт* (кичик ўроқ), *ки: сә* (чўнтак), *паза* (омоч тиши), *күндә* (омоч), *көнә* (эски), *бәдрой* (хунук), *хушрой* (чиройли), *жорап* (пайпоқ), *лаш* (тавда, улакса), *лук* (палағда), *ләвәнт* (лапашанг), *тошшъ* (обрез) ва бошқалар.

Шунинг билан бир қаторда, хоразм шевалари лексикасида анчагина сўзлар борки, уларнинг асли манбаи ҳозирча аниқ эмас: *йап*, *арна* (анҳор), *ләтък* (шип), *тәләк* (болохона), *пайър* (хамиртуруш), *әдән* (пойгоҳ), *далан* (йулакхона), *хараз* (тегирмон), *лабър* (чангак — якорь).

Бу сўзлар шеваларга қадимги хоразмликлар тилидан кирган бўлса керак. Шеваларнинг лексик составидаги русийтернационал қатлам миқдор жиҳатдан ҳам, фонетик ўзлашуви жиҳатдан ҳам ўзбек тилининг бошқа шеваларидан унча фарқ қилмайди: *палтън*, *қастън*, *рәдъй*, *кәлхас*, *зъви: нә*, *ки: на*, *тъйатър*, *пәләтәнсә*, *унъвәрмәк*, *парта*, *дәскә*, *машън*, *зовут*, *пәбрьк*, *ағранам*, *пошта*, *търахтър* ва бошқа сўз-терминлар.

МОРФОЛОГИЯ

Хоразм шеваларидаги барча аффиксларни иккита катта групплага бўлиб кўриш мумкин:

I. Сўз ясовчи аффикслар:

а) бир грамматик туркум ичида янги сўз ясовчи аффикслар: *балық — балықчъ, гүзәр — гүзәрман* (қайиқчи, дарёдан ўтказувчи) ёки *өт — өтьр* (ўтказ), *ут — утғз* (ютқаз) каби;

б) бир туркумдаги сўзга қўшилиб, бошқа бир туркумдаги сўзни ясовчи аффикслар: *йат — йатағ* (ёталоқ), *дық — дыққын* (пробка), *ойън — ойна*, *сүз — сүзмә* (темир човли) каби.

II. Сўз турловчи аффикслар:

а) форма ясовчи аффикслар. Бундай аффикслар бирор туркумдаги сўзга қўшилиб, маъно жиҳатдан янги сўз ясамайди, балки мазкур туркумдаги сўзнинг маъносига жуда яқин бўлган сўз формасини ясайди. Бундай аффикслар группасига: феълнинг бўлишсиз формасини ясовчи аффикс, сифатларнинг чоғиштирма, орттирма ва кичрайтириш аффикслари, сифатдош ва равишдош қўшимчалари, феълнинг ноаниқ формасини ясовчи аффикслар киради;

б) сўз ўзгартирувчи аффикслар. Сўзлар орасидаги турли туман муносабатларни ифодаловчи аффикслар. Бу аффикслар қуйидаги группаларга бўлинади:

- кўплик аффикси;
- эгаллик аффикслари;
- келишик аффикслари;
- замон ва шахс аффикслари.

Аффиксларнинг ўзак ёки негизга қўшилиш тартиби асосан адабий тилимиздаги сингари, яъни аввал кўплик, сўнг эгаллик, ундан кейин келишик аффикслари қўшилади: *аталарғэмъза, гәлдъчъләмь* каби. Сўзга қўшилган аффикслар тартибининг ўзгариши шу аффикслар ифода этган маъно хусусиятларига боғлиқдир. Масалан, *ағамлара* (вардъм) сўз идаги эгаллик ва кўплик аффиксининг тартиби ўзгарган,

сабаби -лар аффикси ҳурматни билдирган ёки предметни группалаб кўрсатиш вазифасида келаётир.

От ясовчи аффикслар. От ясовчи аффиксларни қуйидаги группаларга бўлиб кўриш мумкин:

1. Отдан от ясовчи аффикслар:

-чъ — чъ: бирор касб билан шуғулланувчи шахсни билдиради: *арва — арвачъ* (аравакаш, аравасоз), *йонығ — йонығчъ* (дурадгор), *балық — балықчъ, элэм — элэмчъ* (дарё қорювули — бакенчи).

-ча — чә: кичрайтириш маъносини билдирувчи от ясайди: *тана — танача, доғма — доғмача* (ўғилча), *дава — давача* (туморча), *дүймә — дүймәчә* каби.

-жақ — жәк, -жық — жык: кичрайтиш-эркалаш отлари ясайди: *қозъжақ, дьгьржәк* (ғилдирак), *гәли:кжәк, ойънжық, балажық*.

-даш: биргалик, ўртоқлик маъносини билдирувчи аффикс. -лык — лық: 1) абстракт маъноли от ясайди: *бай — байлык, той — тойлык* (тўёна), *аш — ашлык*. 2) бирор турдаги предметнинг тўпланган ўрнини билдиради: *ағач — ағачлык* (дарахтзор), *гүжүм — гүжүмлык* (қайрағочзор), *томмық* (тўнка) — *томмықлык* (тўнкаси кўп ер).

-чълык — чълық: абстракт маъноли от ясайди: *парахат-чълык, адамчълық* (одамгарчилик), *суннәчълык* (табибчилик), *шейтанчълық* (айёрлик).

-ыт/ыт: абстракт маъноли от ясайди: *салық — салгыт, йазық — йазгыт* (гақдир), *дузығ — дузгыт* (ясан-тусан).

-ман: бирор касб билан шуғулланувчи шахс оти ясайди: *бажъман* (бож тўпловчи; бозорком), *сейъсман* (отбоқар) *гүзәрман* (дарёдан ўтказувчи), *харасман* (тегирмончи).

-йа: жуфт отларни ясовчи аффикс: *апа — апаёна* (опа-синтил), *аға — ағайна* (ака-ука).

Булардан ташқари тожик тилига алоқадор бўлган -ъстан) *гүльстан), -бан — ван* (бағван), *-ваз* (дарваз), *-хана* (атхана), *-вәнт* (гъйавәнт — нашаванд), *-кәш* (дү:ткәш — мўри), *-пәз* (ши:рәпәз) каби кам қўлланадиган аффикслар ҳам мавжуддир.

ЭСЛАТМА: юқорида келтирилган -лык — лық аффикси сифатдан абстракт маъноли от ясайди: *йаманлык, ейълык* (яхшилик), сондан от ясайди: *учлик, бешлык* (беш сўмлик қоғоз), олошдан от ясайди: *мән — мәнлык*.

Феълдан от ясовчи аффикслар: *-ма — мә: қыйма, доғрама* (овқат), *доғма* (ўғил), *гөммә* (сомса).

-мач — мач: қатғрмач, қақырмач (қасмоқ), қырмач, гэм-мач (кұмач).

-ық — ығ: йазйа — зық (гуноқ), салығ (пайванд), йон — йонығ (йүниш), қаз — қазық.

-қы — кь: санқы, бықы (құл а ра), қачқы (қочқин), йатқы (бачадон).

-ар — әр: қач — қачар (тана), ач — ачар (калит), көчәр (арава ұқи).

-ш — ьш — ьш — ьш: ҳаракат номи ясовчи аффикс: урьш, куръш, оқыш, дуръш, гәльш.

-дык — дық: ойдық (чуқурлик), гәрдык (күргилик), бьлдык (билим).

-ык — ыи: өртый (говрапуш), бөлык (қисм), йөткьрык (йү-тал), сьңьрык (бурун суви), дөшык (тешик).

-гыч — гыч: илгыч, қыргыч, соргыч (промакашка), гулгыч.

-к: дөшәк, әләк, дьргәк.

мақ: оймақ (ангишвона), тақмақ (гийбат), буламақ (бу-ламиқ).

-жық: қаваржық (шиш), айланжық (айланма), қаражық (қорачиқ).

Ундов сўзлардан от ясовчи аффикслар: зық: жьззық (жизза), вазваззық (тутантирик).

-дә — дь: шатғр — шатғрдь (шатир-шутур), жүкьрдь (чи-риқ-чириқ), гудьр — гудьрдь (гулдир-гулдир), вағьрдь (шов-кин-сурон), бьжьрдь (пичир-пичир) ва бошқалар.

Отдан сифат ясовчи аффикслар: -гь — кь — қы — ғы: қыш-қы, йазғы, гечкь, гүзгы, ахшамқы, соңқы.

-дағы — дәгы: авьлдагы, көңилдәгы, мәктәндегы, көчә-дәгы.

-ль — ль: ақл — ақлль, гп — әплль, от — отль (поезд), муғ — муғль (қайғули).

-сьз — сьз: гуч — гучсьз, аң — аңсьз, әп — әпсьз (уқув-сиз).

-жаң — жән, -чаң — чәң: қа:р — қа:ржан, (сержаҳл), уйатчан, көңәлчән, и:шчән.

-лас — ләс: би:мләс (битлиқи), буртлас (шоп мүйлов).

Феьлдан сифат ясовчи аффикслар: -ақ — әк: сүз — сүзәк (сузағон), ут — утақ (ютағон), йат — йатақ (әталоқ), йү: р — йү:рәк (югурук), қорқ — қорқақ.

-гьсьз — кьсьз, -қысьз — ғысьз: бәргьсьз (бергулик эмас, бериб бұлмайдиган), чиққысьз (чиққулик эмас, чиқмайди-ган).

-вьк — вық: сьлкьлдэвьк (силкитадиган), паққылдавық (пақ-пақ қиладиган), лыкьлдэвьк (лик-лик қиладиган, энгилтак).

-ык — ық: ду: н — ду: нық (тиниқ, равшан), ай — айық (хүшөр), чушык (чала) нон, бола ҳақида), гөйык.

Отдан феьл ясовчи аффикслар: -ла — лә: и: шлә, башла, ду: зла, ойла, отла (үт ёқ), дүймәлә.

-а — ә: орғн — орна, ойғн — ойна, үст — үстә (орттир), -ар: сув — сувар, баш — башар (бошқар).

-ық: ду: ш — ду: шық (учраш), жан — жаньық, дөмық.

сьрә — сьра: етсьрә, су: сьра.

Сифатдан феьл ясовчи аффикслар: -р — ар — әр: ақ — ақар, гөк — гөкәр, ала — алар.

-л — ал — әл: қарал, сарал, көпәл, азал.

-ай — әй: улль — уллай, кьччь — кьччәй.

-сьн — сьн: азсьн, көпсьн, йатсьн.

Феьлдан феьл ясовчи аффикслар: -л — ьл — ьл: ачьл, гөмыл, сатьл, доқыл, сөкьл.

-ыр — ьр: учьр, гөчьр, йатьр, өтьр.

-ар — әр: чөкәр, чықар.

-н — ьн — ьн, -ун — ьн: гөрьн, йүчьн, сөв — сөвүн, суран.

-дыр — дьр, -тьр — тьр: мьндыр, сөвунтьр, алдьр, өлдьр, қалдьр.

-дөстьр: өлдөстьр (олдиргиз), алдьстьр, гүлдөстьр/қал — дөстьр: дөстьр.

-ьз — ьз: утьз (ютқаз), дамьз, қорқьз, үркьз, гетьз.

-ала — әлә: чәкәлә (тортқиля), итәлә (етала).

-қыла: ачқыла (варақла), тартқыла.

-ш — ьш — ьш: алыш, оқыш, гүлыш, дуръш (биргалик).

Ундов сўзлардан феьл ясовчи аффикс: -да — дә: шақыр-да, хьтәрда, вағьрда, гүмбурдә.

Турли сўз туркумларидан равиш ясовчи аффикслар: ча — чә: балача, орғсча, башқача, мәнһчә.

-дөйи: бьрдөйи, шундөйи, гүлдөйи.

-дан — дән: тейдән (яширин), хавардан, зордан.

-да — дә: гештә, азанда.

-ьн — ьн: қышьн, гүзьн, әлдьн.

-ан — ән: хөкьм — хөкмән, (сүзсиз, албатта), қастан.

-лап — ләп: онлап, гүчләп, дәсләп.

-лай — ләй: бошлай (бекорга), қозьлай (қүзилигича), гөжәләй (кечалаб).

Шеваларда синтактик (қўшиш, жуфтлаш), фонетик (ур-гунн үзгартыш) йўллар билан сўз ясаш кўп жиҳатдан ада-бий тил нормаларига мос келади.

-ль — лъ аффиксининг жуфтлаб ишлатилиши шевалар учун жуда характерлидир: *ақлъ-қаралъ, эрьль-бэрьль* (нари-бери), *ивърль-чывърль* (бола-чақали). Шунингдек, -ма — ма аффикси ҳамда-ышма — ышма, -лашма — лашма, -ышьль — ышьль каби мураккаб аффиксларнинг қулланилиши айниқса жанубий Хоразм шеваларида жуда кенг тарқалган: *қуйашмала, отэръшма, қыдэръшма, гүльшма, бөлъшма, чықаръшма* (халпана), *оқышьль, мьньшьль* каби.

Кўплик категорияси. Кўплик тушунчасини ифода этувчи -ла — лэ (қипчоқ шеваларида -лар — лэр) балала, қыйз-ла, кышьла, гели:лла каби. Бу аффикс ўзининг тўлиқ формасини ундан кейин унли билан бошланадиган қўшимча келгандагина сақлайди: *бала + лар + а, бала + лар + ым* каби.

Кўплик формасини олган отнинг келишиклар билан турланиши (эгалексиз)

Б. к.	бала + ла ¹	кышь + лэ
Қ. к.	бала + ла + нь	кышь + лэ + нь
Ж. к.	бала + лар + а	кышь + лэр + э
Т. к.	бала + ла + нь	кышь + лэ + нь
Ў. к.	бала + ла + да	кышь + лэ + дэ
Ч. к.	бала + ла + дан	кышь + лэ + дэн

Кўплик ва эгалик аффикслари олган отнинг келишиклар билан турланиши

Б. к.	бала + лар + ым	гөз + лэр + ын
Қ. к.	бала + лар + ым + нь	гөз + лэр + ың + нь
Ж. к.	бала + лар + ым + а	гөз + лэр + ың + э
Т. к.	бала + лар + ым + нь	гөз + лэр + ың + нь
Ў. к.	бала + лар + ым + да	гөз + лэр + ың + дэ
Ч. к.	бала + лар + ым + нан	гөз + лэр + ың + нэн

Феъл категориясида кўплик аффиксининг қўлланилиши ўзбек тилининг бошқа шеваларидагига қараганда анча кенг: феълнинг III шахс кўплик формаси -ла — лэ аффиксини олиши керак: *бала + ла, гэлдэ + лэ, оқыйатэр + ла, гэлл + лэ, баражақ + ла* каби, яъни одатда эга билан кесим

¹ Қипчоқ шеваларида *багалар* формаси қуйидагича юзага келган: *балалар* сўзидаги ўзакдан л тушган, чўзиқлик ҳам, икки унлининг қатор келиши ҳам қипчоқ шеваларига хос эмас, шунга кўра ўзакдаги а — э унлилари ўртасида аввал бир нафас товуши ҳ пайдо бўлиб, сўнг у жаранг-лашган: > балалар > баалар > бақалар > багалар.

кўпликда мослашади, эганинг кўпликда, кесимнинг бирликда келиши эпизодик ҳодиса.

Агар сўз *n* сонор товуши билан битган бўлса, -лэ || ла аффикси ўзак-негиз охиридаги ундош товушга таъсир кўрсатиб, уни ўзига сингдиради: *гүн — гүл + лэ, гели:н — гэли:л + лэ, хатэн — хатъл + ла* каби.

-ла || лэ аффикси англаган маънолари жиҳатдан адабий тил нормаларига асосан мос келади:

1. Бир турдаги предметлар жамини кўрсатади: *адам + ла, қаррэ + ла, кэлхаз + ла, йъл + лэ, гүл + лэ* каби.

2. Предметларни группалаб кўрсатади: оила аъзоларини, ўртоқликни билдиради: *эмэт + лэ гэлдэ, энэбийь + лэ + нькына* вардық.

3. Ҳурматни билдиради. Бундай ҳолатда мослашув бузилади: *дайыңла гэлдэ* каби.

4. Кучайтириш маъносини ифода этади: ша:йъ, гөйнэк гыйьп *шейда + ла* эттъң,

көйнымдэ йоқ гөпнь *пейда + ла* эттъң
гөлэмэн дэп гөлмьйн қалдың ву ахшам,
гөзъмнь өцьнь *дерйа + ла* эттъң.

Кишилик олмошларининг I шахс кўплик формаси *быз + лэ*, II шахс кўплиги *сы + лэ* || *сыс + лэ*. Хоразмнинг айрим жойларида (Хонқа районининг айрим қишлоқлари, Урганч районининг Чандир ва Келлаут қишлоқлари) *быз + э, сыз + э* формаси учрайди. Қипчоқ группа шеваларида одатда -эр: *быз + эр, сыз + эр*.

Бундан ташқари, кўплик тушунчаси айрим эгалик аффикслари (-мэз, -эмэз), феълнинг шахс-сон қўшимчалари орқали ҳам ифода этилади: *барамэз, бардық, барсақ, баржақсыз* ва ш. к.

Шеваларда кўплик тушунчасини лексик ва синтактик йул билан ифода этиш асос эътибори билан адабий тил нормасига мос келади.

Эгалик аффикслари. Эгалик аффикслари, сингармонистик вариантларини ҳисобга олмаганда, шакл жиҳатдан ҳам, ифода этган маънолари жиҳатдан ҳам адабий тил чегарасидан чиқмайди.

Эгалик аффиксларининг бирликдаги шакли унли билан тугаган сўзларга қўшилганда: -м, -ң, -сы || сь; кўпликда: -мыз || -мэз, -ңыз || ңыз, -сы || сь (-ларэ — лэрэ); ундош билан битган сўзларга қўшилганда, бирликда: -ым || ым, -ың || ың, -ы — ы (и); кўпликда: -ымыз || ымэз, -ыңыз || ыңыз. -ы || ы (-ларэ — лэрэ).

Эгалик аффикслари унли билан тугаган сўзларга қўшилганда, қуйидагича шаклга эга бўлади:

Унли билан тугаган сўзлар			
Қаттиқ варианты		Юмшоқ варианты	
Бирлик	Кўплик	Бирлик	Кўплик
ата + м	ата + мъз	дъйё + м	дъйё + мъз
ата + и	ата + иъз	дъйё + и	дъйё + иъз
ата + сь	ата + сь(ларъ)	дъйё + сь	дъйё + сь(ларъ)

Ундош билан битган сўзлар			
Қаттиқ варианты		Юмшоқ варианты	
Бирлик	Кўплик	Бирлик	Кўплик
ад + ьм	ад + ьмъз	эл + ьм	эл + ьмъз
ад + ьи	ад + ьиъз	эл + ьи	эл + ьиъз
ад + ь	ад + ь(ларъ)	эл + ь	эл + ь(ларъ)

Ўғуз группа шеваларининг характерли хусусиятларидан бири шуки, бир бўғинли (ёпиқ бўғинли) сўз эгалик олганда, бўғин унлиси чўзилади, яъни миқдор жиҳатдан одатдаги чўзиқликка эга бўлган унлига нисбатан қисман ортиқ бўлади: *сөз — сө:зъ, нан — на:нъ, саз — са:зъм* каби.

Эгалик аффиксларининг сўзга қўшилиш тартиби адабий тилдагидан фарқ қилмайди: *ат + лар + ьмъз*.

-лар || лар аффикси ҳурмат маъносини билдириб келганда, эгалик билан ўрин алмашади: *дайыңла* (тоғанлар) галдь. I ва II шахс кўпликда (қаратқичли бирикманинг иккинчи компоненти) одатда эгалик аффиксини олмайди:

Бъзнь зоткән арваға не дъйсъ? (Бизнинг тузатган аравага нима дейсиз?); Съзнь өйә меймалла галдьлә (Сизнинг уйингизга меҳмонлар келишди) каби.

Эгалик аффикси олган сифат, олмош, сифатдош, инфинитив каби категориялар отлашади, саноқ сонлар эса жамловчи сонга айланади. Учъсь гетьпмыш (учови кетган эмиш) каби.

Келишик категорияси. Хоразм шеваларида келишиклар миқдор жиҳатдан бир хил эмас. Ўғуз группасининг асосий кўпчилигида келишиклар сони бешта; Ҳазорасп ва Янгиариқ шеваларида олтита; қипчоқ группа шеваларида ҳам келишикларнинг сони олтита.

Ўғуз группа шеваларининг ўзида, айниқса қипчоқ группа шеваларида келишик аффикслари фонетик жиҳатдан хилма-хил бўлиб, адабий тилдан озми-кўпми фарқ қилади.

Ҳазорасп — Янгиариқ шеваларидаги келишик аффикслари

	Ундош билан тугаган сўзларга қўшиладиган аффикслар	Унли билан тугаган сўзларга қўшиладиган аффикслар
Б. к.	—	—
Қ. к.	-ьн -ын	-нын -нын
Ж. к.	-ә -а	-гә -йә -га
Т. к.	-ь -ъ -ы	-нъ -нъ
Ў. к.	-да -дә -та -тә	-да -дә
Ч. к.	-дан -дән -тан	-дан -дән
	- -тән -нан -нән	

Ҳазорасп — Янгиариқ шеваларида отларнинг келишиклар билан турланиши

	Ундош билан тугаган сўзлар		Унли билан тугаган сўзлар	
	Қаттиқ ўзак	Юмшоқ ўзак	Қаттиқ ўзак	Юмшоқ ўзак
Б. к.	ат	сөз	ата	әнә
Қ. к.	ат + ын	сөз + ьн	ата + нын н	әнә + нын н
Ж. к.	ат + а	сөз + ә	ата + га	әнә + гә йә
Т. к.	ат + ь	сөз + ь	ата + нъ	әнә + нъ
Ў. к.	ат + та	сөз + дә	ата + да	әнә + дә
Ч. к.	ат + тан	сөз + дән	ата + дан	әнә + дән

I ва II шахс эгалик аффикслари олган отларнинг келишиклар билан турланиши

	Қаттиқ ўзак		Юмшоқ ўзак	
	I шахс эгалик билан	II шахс эгалик билан	I шахс эгалик билан	II шахс эгалик билан
Б. к.	балам	мил + ил	мейнъм	эльм
Қ. к.	балам + ил	мил + ил/и	мейн + ьм/ьн/н	эльм + ьн
Ж. к.	балам + а	малыц + а	мейн + ьмэ	эльм + э
Т. к.	балам + ь	малыц + ы	мейн + ьмь	эльм + ь
Ў. к.	балам + да	малыц + да	мейн + ьмдэ	эльм + дэ
Ч. к.	балам + нан	малыц + нан	мейн + ьмнэи	эльм + нэн

III шахс эгалик олган отларнинг келишиклар билан турланиши

	Қаттиқ ўзак	Юмшоқ ўзак
Б. к.	пахтасъ	гүнь
Қ. к.	пахтасъ + ныц	гүнь + ньц
Ж. к.	пахтасъ + на	гүнь + нъ
Т. к.	пахтасъ + нъ	гүнь + нэ
Ў. к.	пахтасъ + н + да	гүнь + н + дэ
Ч. к.	пахтасъ + н + нан	гүнь + н + нэн

Урганч — Хива шеваларида келишик аффикслари

	Ундош билан битган сўзга қўшиладиган аффикслар	Унли билан битган сўзга қўшиладиган аффикслар
Б. к.	—	—
Қ. к.	-нъ -нъ	-нъ -нъ
Ж. к.	-а -э	-гэ -йэ -га
Т. к.	-нъ -нъ	-нъ -нъ
Ў. к.	-да -дэ -та -тэ	-да -дэ
Ч. к.	-дан -дэн -тан -тэн -нан -нэн	-дан -дэн

Урганч — Хива шеваларида отларнинг келишиклар билан турланиши

	Ундош билан тугаган сўзлар		Унли билан тугаган сўзлар	
	Қаттиқ ўзак	Юмшоқ ўзак	Қаттиқ ўзак	Юмшоқ ўзак
Б. к.	ат	гүл	пахта	дъйэ
Қ. к.	ат + нъ	гүл + нъ	пахта + нъ	дъйэ + нъ
Ж. к.	ат + а	гүл + э	пахта + га	дъйэ + йэ
Т. к.	ат + нъ	гүл + нъ	пахта + нъ	дъйэ + нъ
Ў. к.	ат + та	гүл + дэ	пахта + да	дъйэ + дэ
Ч. к.	ат + тан	гүл + дэн	пахта + дан	дъйэ + дэн

I ва II шахс эгалик аффикслари олган отларнинг келишиклар билан турланиши

	Қаттиқ ўзак		Юмшоқ ўзак	
	I шахс эгалик билан	II шахс эгалик билан	I шахс эгалик билан	II шахс эгалик билан
Б. к.	қулақым	бунның	и:шъм	ди:ш + ьн
Қ. к.	қулақым + нъ	бунның + нъ	и:шъм + нъ	ди:шън + нъ
Ж. к.	қулақым + а	бунның + а	и:шъм + э	ди:шън + э
Т. к.	қулақым + нъ	бунның + нъ	и:шъм + нъ	ди:шън + нъ
Ў. к.	қулақым + да	бунның + да	и:шъм + дэ	ди:шън + дэ
Ч. к.	қулақым + нан	бунның + нан	и:шъм + нэн	ди:шън + нэн

III шахс эгалик аффикслари олган отларнинг келишиклар билан турланиши

	Қаттиқ ўзак	Юмшоқ ўзак
Б. к.	атъзъ	иннэсь
Қ. к.	атъзъ + нъ	иннэсь + нъ
Ж. к.	атъзъ + на	иннэсь + нэ
Т. к.	атъзъ + нъ	иннэсь + нъ
Ў. к.	атъзъ + н + да	иннэсь + н + дэ
Ч. к.	атъзъ + н + нан	иннэсь + н + нэн

Эслатма: Хонқа ва Ҳазорасп районларининг айрим қишлоқларида II шахс эгалик олган отнинг қаратқич келишигидаги шакли бошқачароқ бўлади: атац + ьн ўрнига атацц тарзида айтилади, яъни тор унли тушиб қолади ва икки нц қўшилиб, чўзиқ н ҳосил қилади.

Қипчоқ шеваларида келишик аффикслари

	Ундош билан тугаган сўзга қўшиладиган аффикслар	Унли билан тугаган сўзга қўшиладиган аффикслар
Б. к.	—	—
Қ. к.	-дың -тык -дын -тын,	-ның -нын -нь нь
Ж. к.	-дь -ть -дь -ть.	гә -ға
Т. к.	-гә -кә -қа -ға	нь -нь
Ў. к.	-дь -ть -дә -тә	-да -дә -та -тә
Ч. к.	-дан -тан -дән -тән -нан -нән	-дан -дән

Қипчоқ шеваларида отларнинг келишиклар билан турланиши

	Унли билан тугаган сўзлар		Ундош билан тугаган сўзлар	
	Қаттиқ ўзак	Юмшоқ ўзак	Қаттиқ ўзак	Юмшоқ ўзак
Б. к.	бала	түйә	балъқ	гүл
Қ. к.	бала + ньн	түйә + ньн	балық + тын	гүл + дьн
Ж. к.	бала + ға	түйә + гә	балық + қа	гүл + гә
Т. к.	бала + нь	түйә + нь	балъқ + ть	гүл + дь
Ў. к.	бала + да	түйә + дә	балъқ + та	гүл + дә
Ч. к.	бала + дан	түйә + дән	балъқ + тан	гүл + дән

I ва II шахс эгалик аффикслари олган отларнинг келишиклар билан турланиши

	Қаттиқ ўзак		Юмшоқ ўзак	
	I шахс эгалик билан	II шахс эгалик билан	I шахс эгалик билан	II шахс эгалик билан
Б. к.	башъм	қашън	көзьм	сөзьн
Қ. к.	башъм + ьн	қашън + ьн	көзьм + ьн	сөзьн + ьн
Ж. к.	башъм + а	қашън + а	көзьм + ә	сөзьн + ә
Т. к.	башъм + дь	қашън + дь	көзьм + дь	сөзьн + дь
Ў. к.	башъм + да	қашън + да	көзьм + дә	сөзьн + дә
Ч. к.	башъм + нан	қашън + нан	көзьм + нән	сөзьн + нән

III шахс эгалик аффикслари олган отларнинг келишиклар билан турланиши

	Қаттиқ ўзак	Юмшоқ ўзак
Б. к.	қулағъ	өжәғъ
Қ. к.	қулағъ + ньн	өжәғъ + ньн
Ж. к.	қулағъ + на	өжәғъ + нә
Т. к.	қулағъ + нь	өжәғъ + нь
Ў. к.	қулағъ + н + да	өжәғъ + н + дә
Ч. к.	қулағъ + н + нан	өжәғъ + н + нән

Э с л а т м а: 1. Қипчоқ шеваларида, айниқса ўғуз шеваларига яқин ерларда қаратқич билан тушум келишигининг аффикслари бир хил, яъни қаратқич келишиги аффиксларининг охириги *н* товуши тушган: аттъ(*н*) туйағъ, паловдъ(*н*) майъ каби

2. Қипчоқ шеваларида қаратқич келишигининг аффикси ундош товушлардан сўнг *-дың || -дын || -тьк || -тын* дир, бироқ айрим жойларда *м ва н, н* бурун товушлари билан битган сўзлар қаратқич келишигида *-ның || -нын* аффиксларини олишлари мумкин: *қум + ньн ичънә кеттъ, нан + ньн ушағъ* каби.

Кўмакчилар. Хоразм шеваларида кўмакчилар тузилиши, англаган маънолари жиҳатдан адабий тил нормаларига мос келади. Агар айрим фонетик фарқлар ҳисобга олинмаса, уларнинг ташқи шакли ҳам адабий тилдаги кўмакчиларга ўхшашдир.

Шеваларда кўмакчили конструкция ниҳоят даражада кенг тарқалган бўлиб, уларнинг англаган маънолари ҳам хилма-хилдир. Масалан: *билан* кўмакчисининг баъзи бир маъноларини кўрайлик:

1. Биргалик маъноси:

ешъгъдә гүл әкәмән чъм былән,
сән гәтәсән, мән қаламан кьм былән,
сән гетәсән йолда йолдашың вълән,
мән қаламан өйдә гөз йа:шъм былән (қўшиқ).

2. Қурол маъноси:

ша:йъ гөйнәк тьктъм сәдәплә вълән,

шунча йалвараман эдәплә вълән,
қанъ айтсын, мән балаға нә дәшмән,
мәннән күтълмъйдъ бу гәплә вълән (қўшиқ).

3. Масофа маъноси.

дейра вълән геттъ йа:ръм гәмәль,
қайтып гәсә, хунъ йа:ръм дәмәль... (қўшиқ).

4. Вақт маъноси:

қара гөз йа:р бъләрмәкән дәрдымъ,
йүрәк ҳапърдъйдъ гөръшъм бълән (қўшиқ).

Шунингдек, билан кўмакчиси сабаб, муносабат каби бир қанча маъноларни ифода этиши мумкин.

Хоразм шеваларида қуйидаги кўмакчилар мавжуд:

Ўғуз шеваларида	Қипчоқ шеваларида
вълән бълән, үчән, арқалъ, қаршъ, қарап, қарағанда, гөрә, йараша, йан (томон), сайън, иләръ, әввәл, сон, гейън, бәръ, баъна (бери), башқа, әлд, арқа, орта, тарап, ара, ич, деш, тей, аст, үст, дәнә, ҳақ, доғръ.	мънән, үчән, арқалъ, қаршъ, вет, қарап, қарағанда, кәрә, йараша, йақ (томон), саръ, сайън, илгаръ, тарап, бурън, әвәл, кьйън, сон, бәръ, кәрә, бъйақ, башқа, әлд әлд, арқа, йан, орта, ара, тьш, ич, түв (таг), аст, үст, тепә, ҳақ, тувръ, тувраль ва ш. к.

Эслатма: 1. Адабий тилдаги *кәби*, *сингари* кўмакчилари англатган маъно ўғуз шеваларида *-дъйн* || *-дъйн* аффикси ёрдами билан ифодаланади (қипчоқ шеваларида: *-дәй* || *-дәй*);

2. Адабий тилдаги *қадар*, *довур* кўмакчилари англатган маъно *-чән* || *-чәнл* аффикслари орқали берилади: *шә:рәчән* (шаҳарга қадар), *сә:т* она *чәлль* (соат ўнга довур).

3. Ҳазорасп ва Богот районларининг айрим жойларида адабий тилдаги „кейин“ кўмакчи-равиш вазифасини *кәз* || *кәз* сўзи ўтайди: мәнъ *кәзъм нан* гәлдъ (менинг кетимдан келди), хуннан *кәзън* мән каби.

4. *-сайън* аффикси кўмакчи вазифасида қўлланиши билан бирга отлик хусусиятларини ҳам сақлаган: сачъм *сайън* өмүр бәрғъй худа:йъм... (қўшиқдан).

5. *йан* сўзи *томон* кўмакчиси вазифасида келади: мәктәб йа:на геттъ (мактаб томонга кетди — қипчоқ шеваларида мәктәп йаққа кеттъ).

Сифат. Сифат категориясидаги умумтурк тилларига хос бўлган хусусият Хоразм шевалари учун ҳам хосдир. Бу хусусиятнинг энг характерлиларидан бири сифатнинг от ва raviш туркумларидан кескин фарқ қилмаслигидир. Бу нарса

сифатларнинг от, феъл билан алоқага киришувида (бирикувида) очиқ кўринади. Буни сифатлардаги семантик ҳаракатчанликда ҳам кўриш мумкин. Ўзбек адабий тилида: *қора* (сифат), *қора* (от), *кўк* (сифат), *кўк* (от), *оқ* (сифат), *оқ* (от), *ола* (сифат), *ола* (от), *қизил* (сифат), *қизил* (от — чала янчилган бугдой), сариқ (сифат), сариқ (от — касаллик) ва бошқалар. Жанубий Хоразм шеваларида юқоридаги мисолларнинг биринчи бўғин унлисини чўзиш йўли билан маъно фарқланади: *ала* (сифат), *а:ла* (от), *ақ* (сифат), *а:қ* (от), *гәк* (сифат), *гә:к* (от)¹ *қара* (сифат), *қа:ра* (от), *саръ* (сифат), *са:ръ* (от) ва ш. к.

Бундан ташқари, сифатни raviшдан фарқлашга интилиш ҳам сезилади. Сифат билан феъл бирикиб келганда ҳам (ҳол вазифасида), айниқса икки бўғинли сўзларда, урғунинг

одатдаги жойи ўзгариб, биринчи бўғинга кўчади: *йахшъ* а:дам, *йахшъ* и:лъйдъ, *йаман* гөрәмән; йъмшақ гәп — йъмшақ гәппърдъ; ачық гәп — ачық айттъ. Бир бўғинли сўзларда эса унли чўзилади: *тез* а:дам — *те:з* гәл, *кә:п* сөллъйдъ, *а:з* йьйдъ каби.

кә:п сөлләмә, *а:з* сөлләйән йахшърақ,

кә:п сөлләдъм, дейдъ башъмә тайақ.

Айрим сифатларнинг охиридаги *қ*, *ғ*, *к*, *г* товушлари икки шевада ҳам тушган, лекин бу ҳодиса икки группа шевада икки хил натижа берган:

1. Ўғуз шеваларида *ё* ўзакдаги ундош иккиланган, ёки биринчи бўғин унлиси чўзилган.

2. Қипчоқ шеваларида эса охириги ундошнинг тушуви билан биринчи бўғин унлиси одатдаги чўзиқликда қолган ёки айрим ҳолларда ундош иккиланган.

Шеваларда яна бир характерли хусусият бор: *-лък* || *-лъқ* аффикси *-лъ* || *-лъ* аффиксидан кескин фарқланади. *-лък* || *-лъқ* ҳамма вақт от ясайди, *-лъ* || *-лъ* отдан сифат ясайди, шунингдек *-лъ* || *-лъ* аффикси ниҳоят даражада ҳосилдор: *атлъ*, *әшәклъ*, *машънлъ*, *арвалъ*; *машънлъ* гәлдъм, *әшәклъ* геттък; *дойъмлъ* (тўқ), *олтъръмлъ* (яшовчи), *қуйашлъ* (гун), *айазлъ* (ге:жә), *қызықлъ* а:дам (қизиқ одам), *гөръмлъ*, *сөвумлъ*, *гөръиль*, *мъньиль* ва бошқалар.

қыйа-қыйа бақышлъ,

жанъм ота йақышлъ.

¹ Бу сўзнинг *көк* варианты ҳам бор: *кўк* — осмон.

он бармақы нақышлы
қы:эла гэлэр йа:р:йа:р

-ль || -лз аффиксини жуфтлаб ишлатиш ҳам Хоразм шева-
лари учун характерлидир: *акль-қараль* (ола-чипор), *ивьр-
ль-чивьрль* (бола-чақали), *гә:жәль-гүндүзль* (кеча-кундуз)
каби.

Қуйдаги мисолларда буни очик
күриш мумкин:

Ўғуз ше- валарида	Қипчоқ ше- валарида	Адабий тилда
қатгъ	қатгъ	қаттиқ
са:съ	сассъ	сассиқ
ажъ	аччъ	аччиқ
сүжъ	чүчъ сүччъ	чүчүк кичиқ
кьччъ	кьччъ	
қуръ	қуръ	қуруқ
улъ	улъ	улуғ
саръ	саръ	сариқ
ди:ръ	тьрь	тирик
долъ	толъ	тўлиқ

Икки группа шевада ҳам нисбий сифатнинг ясалиши,
айрим фонетик айирмаларни ҳисобга олмаганда, асосан бир-
дек ва адабий тил нормасига мос келади (сифат ясовчи аф-
фикслар бобига қаралсин).

Ўғуз группа шеваларида сифатнинг кўрсаткичи *-рақ*,
Қипчоқ шеваларида *-рақ* || *-рәк*. Белгини камайтувчи аффикс-
лар *-ьмтьр* — *ьмтьр* || *-ьмтьл* || *-ьмтьл*, *-ғыш* (сарғиш).

Қипчоқ группа шевалари тарқалган айрим жойларда
сарғылт, *қызғылт* (сарғиш, қизғиш) формалари ҳам уч-
райди.

Сифатнинг орттирма ва интенсив даражаларини яшаш
усули асосан адабий тилга мос келади: *қыл-қызъл*, *ап-пақ*,
сал-саръ, *гөм-гөк*, *доппа-догръ*, *дәмйахшъ*, *әң гү:чль*; ҳам-
мәдән хушрой, ҳаммәдән ақылъ каби.

Олмош. Ўғуз группа шеваларида кишилик олмошлари:
мән, *сән*, *ху* || *ву*, *бьзлә*, *сьзлә*, *хула*.

Қипчоқ группа шеваларида: *мен*, *сен*, *во*, *бьзәр*, *сьләр*
(*сьзәр*), *волар*.

Кишилик олмошларининг келишиқ билан турланиши:

1. Ўғуз шеваларида

	Бирлик			Кўплик		
Б. к.	мән	сән	ху	бьзлә	сьзлә	хула
Қ. к.	мәнъ	сәнъ	хунъ	бьзләнъ	сьзләнъ	хуланъ
Ж. к.	мана	сана	хуна	бьзләрә	сьзләрә	хулара
Т. к.	мәнъ	сәнъ	хунъ	бьзләнъ	сьзләнъ	хуланъ
Ў. к.	мәндә	сәндә	хунда	бьзләдә	сьзләдә	хулада
Ч. к.	мәннән	сәннән	хуннан	бьзлә- дән	сьзлә- дән	хуладан

1. Қипчоқ шеваларида²

	Бирлик			Кўплик		
Б. к.	мен	сен	во	бьзәр	сьләр	волар
Қ. к.	менън	сенън	вонън	бьзәрдън	сьләрън	волардън
Ж. к.	мана	сана	вона	бьзәргә	сьләргә	воларга
Т. к.	мәнъ	сәнъ	вонъ	бьзәрдь	сьләрдь	волардь
Ў. к.	мендә	сендә	вонда	бьзәрдә	сьләрдә	воларда
Ч. к.	меннән	сеннән	воннан	бьзәрдән	сьләрдән	волардан

ЭСЛАТМА: 1. Ҳазорасп шевасида *мән* олмошининг
қаратқичдаги формаси *мәнъң*;

2. Худди шу шевада баъзан ўрин келишигида келган
мән, *сән* олмошларининг *мәннә*; *сәннә* шакли ҳам учрайди:
урдърма, буважан, гуна *мәннәмәс*, хәннә гәлдъ, сә:дәт әнә-
дән гәлдъ (X -асп, Бешта қишлоқ);

3. Қипчоқ шевалари тарқалган айрим жойларда *бьз* ол-
мошининг қаратқичдаги шакли *бьзъң* тарзида бўлади;

4. Урганч, Хонқа районларининг айрим қишлоқларида
бьз, *сьз* олмошларининг *бьзә*, *сьзә* формалари ҳам учрайди.

Кишилик олмошларига эгалик маъносини билдирувчи
-ники аффикси қўшилганда қуйидагича бўлади:

а) Ўғуз шеваларида | б) Қипчоқ шеваларида

мәнъкь,	сәнъкь,	хунъкь	менъкь,	сенъкь,	вонъкь
бьзлә-	сьзлә-	хуланъ-	бьзәр-	сьләр-	волар-
нъкь,	нъкь,	қы	дькь,	дькь.	дькь

Эпизодик равишда вонькь, волардькь формалари ҳам учрайди.

Кишилик олмошларига таққослаш маъносини билдирувчи *-дъйн* аффикси қўшилганда: *мъньцдъйн, съньцдъйн* шаклига эга бўлади.

Кўрсатиш олмошлари: *бу, шу, ху, оша, аншу, иншу* (мана шу).

Кўрсатиш олмошларининг келишиклар билан турланиши

Б. к.	бу	шу	иншу	оша	аншу
Қ. к.	мунъ	шунъ	иншунъ	ошанъ	аншунъ
Ж. к.	муца	шуца	ившуца	ошана	аншуца
Т. к.	мунъ	шунъ	иншунъ	ошанъ	аншунъ
Ў. к.	мунда	шунда	иншунда	ошанда	аншунда
Ч. к.	муннан	шуннан	иншуннан	ошаннан	аншуннан

Қипчоқ шеваларида: *бу, мънов, анав, мәнә, ана, мъншу, эншу, мънәкәй, әнәкәй.*

Кўрсатиш олмошларининг келишиклар билан турланиши

Б. к.	бу	мънав	анав	мъншу	әншу
Қ. к.	мунъц	мънавдъц	анавдъц	мъншунъц	әншунъц
Ж. к.	муца	мънавга	анавга	мъншуца	әншуца
Т. к.	мунъ	мънавда	анавдъ	мъншунъ	әншунъ
Ў. к.	мунда	мънавда	анавда	мъншунда	әншунда
Ч. к.	муннан	мънавдән	анавдан	мъншуннан	әншуннан

Сўроқ олмошлари: *към, нә, навъ, ньцьк, қасъ не: рә, ньчә, невчун, нәйә: към саца навъ дәдъ (ким сенга нима деди)? Ву къшь къмъцьз воладъ? Ньчә а: дам (нечта одам).*

Белгилаш олмошлари: *бүтүн, баръ, ҳәмма, ҳәммәцькь, жәмьсь:* адамланъ *ҳәммәцькь* йенналсын (одамларнинг ҳаммаси йнғилсин).

Ўзлик олмоши: *үз || өз.*

Булишсизлик олмоши: *ҳеч към, ҳеш нәссә || йешкъм, йештәмә.*

Гумон олмошлари: *бърәв, бърнәссә; әлләкъм* формаси сийрак учрайди:

ромалъмнъ йу: дъм, сәрдым гүлләрә,
ромал аппәрәпсьс *әллә къмләрә...* (қўшиқ).

Аллаким, кимдир, алланима, нимадир маъносида *бълъм-мән* (билмайман) към, *бълъм-мән навъ* бирикмаси кенг тарқалган: *бълъм-мән* към суръятър сьснъ каби.

Сон. Саноқ сонлар. Бър, иккь, уч, дөрт, беш, алтъ, йеддъ, сәккьс, доққьс, он, омбър, он ьккь, оннуч, он дөрт, омбеш, он алтъ, он йеддъ, он сәккьс, он доққьс, йьйьрмә,

оттъс, қырқ(х), әллъ, алтмъш, йетмъш, сәхсән, дохсан, йуз, мьп.

Тартиб сон. Саноқ соннинг кетига *-нжъ, -ьнжъ || -нжъ || -ьнжъ* аффикси қўшиш йўли билан тартиб сон юзага келади: *бърьнжъ, оньнжъ, әлльнжъ* каби; *-ләнжъ* аффикси ўлчов тартибини англатади: *дөртләнжъ* (кү:ш — калиш), *онланжъ* (ши:шә), *қырқланжъ* түтә (қирқинчи ип).

Улуш сон. Саноқ сон охирига *-дән || -дан* аффикси қўшилса, улуш сон ясалади: *бир + дән, беш + дән, он + дан.*

Чама сон. Саноқ сонга *чақль* аффикси қўшилса, чама сон ясалади: *беш чақль, йийьрмә чақль* (йигирматача) каби. Шунингдек, жуфт сонларга *дъйн* аффиксини қўшиш билан ҳам чама сон ясалади: гәли:нә *үч-дөрт дъйн* гөйнәк тикдълә. Қипчоқ шеваларида чама сон аффикси *-лаған || -лаган:* ме:льскә *йьгьрмәлаган* адам келиштъ (мажлисга йигирматача одам келишди); қазу:ға *алтмъшлаған* кәлхоччъ кеттъ (канал қазышга олтиштача колхозчи кетди).

Жамловчи сон. Саноқ сонларга тегишли шахс, эгалик аффикси қўшилиб келиши билан биргалик сон ясалади: *ик-кимъз гәлдък, бешъьз бьргә* ишләдънлә. Қипчоқ шеваларида жамловчи сон *-ав || -әв* аффикслари ёрдами билан ясалади: *екәв, үчәв, алтав.*

Саноқ сонларга *-лап || -ләп* аффикси қўшилиши орқали ҳам жамловчи сон ясалади: *онлап, йүзләп; мьңлап* адамла жан гөйдьрб ишльятълә.

Сон (миқдор) маъносини ифода этувчи *тода, пьттъйн* (жиндак), *көп, азғана || азғына* каби сўзлар воситаси билан ҳам умумлашган миқдор маъноси ифода этилади.

Вақтни билдириш учун қуйидаги усулдан фойдаланилади: *сә:т он ьккьйә қарадъ* (двенадцатый час), *она омбеш* (тўққиздан ўн беш минут ўтди), *бьрә йьйьрмә мьньт* (ўн иккидан йигирма минут ўтди), чә:рәкәм сәккьс каби.

Феъл. Феълнинг ноаниқ формаси (инфинитив). Икки группа шевада ҳам феъл ноаниқ формасининг кўрсаткичи *-мақ || -мәк.*

Ўғуз группа шеваларида инфинитив формаси маъно ва функцияси эътибори билан ҳам, қўлланиш жиҳатдан ҳам марказий ўзбек шеваларидан бирмунча фарқ қилади.

1. Феълнинг ноаниқ формаси кўп вақт иш отлари ўрнида келиб, от категориясига хос барча хусусиятларга эга бўлади: а) келишиклар билан турланади: қоншъ, қоншъдан е:р турмақнә өйәнптъ (мақол).

Хэй-хэй *дәмәкә* гәльдәм,
 қаймақ *йемәкә* гәлдәм,
 қаймақ әдъ ба:нам
 йа:рнъ *гөрмәкә* гәлдәм (қушиқ).
 Қы:зла гәлдъ гәли:н *гөрмәкә*,
 гәли:н геттә тәзәк *термәкә* (мақол);

б) күплик аффикси *-ла || -лә* ни олади:

Быр көлчә гүл әктым әрмәклә үчән,
 и:чәндә салланъб *йүрмәклә* үчән,
 сү:ратыннъ салъп қойдъм қойнъма,
 истәйән вахтәмда *гөрмәклә* үчән (қушиқ);

в) әга бұлиб келганидек, кесим вазифасыда ҳам кела олади:

қош қошмақ — баръб гәлмәк,
арва мьнмәк — салланъб йүрмәк,
сықман сықмақ — жан чықмақ (мақол).

г) *гәрәк* сүзи билан ҳамма вақт феълнинг ноаниқ формасы ишлатилади: *бармақ гәрәк, йемәк гәрәк*; лекин бұлишсиз формасы — *бармайш гәрәк*.

Феълнинг буйруқ-истак формасы.

Ўғуз шеваларида		Қипчоқ шеваларида	
Бирлик		Бирлик	
мән сән ху	баръйн, гәльйн бар, гә(л) барсън, гә(л)сън	мен сен во	барайън, келәйън бар, ке(л) барсън, ке(л)сън
Күплик		Күплик	
бьзлә сьзлә хула	баралъ, гәлелъ барыцла, гәльнлә барсълла, гәлсьллә	бьзәр сьләр волар	баръйқ, келйқ барынлар, кельнләр барсън, ке(л)сън

Буйруқ-истак феълнинг бұлишсиз формасы

Ўғуз шеваларида		Қипчоқ шеваларида	
Бирлик		Бирлик	
мән сән ху	бармағайън, гәлмағайън барма, гә(л)мә бармасън, гәл(л)мәсън	мен сен во	бармайън, ке(л)мәйън барма, ке(л)ма бармасън, ке(л)мәсън
Күплик		Күплик	
бьзлә сьзлә хула	бармағаймъз, гәлмәгәй- мьз бармағайсъла, гәлмәгәй- сьлә бармағай, гәлмәгәй	бьзәр сьләр волар	бармағаймъс, ке- мәгәймъс бармағайсьлар, ке- мәгәсьләр бармағай, кемәгәй

-ғай || -ғый, -гәй || -гьй || -йәй-йьй аффикси орқали ясалган формасы ёлғиз истақ маъносини билдиради:

Ўғуз шеваларида		Қипчоқ шеваларида	
Бирлик		Бирлик	
мән сән ху	барғайман, гә(л)гәймән барғайсан, гә(л)гәйсән барғай, гә(л)гәй	мен сен во	барғайман, кегаймән барғайсан, кегәйсән барғай, кегай
Күплик		Күплик	
бьзлә сьзлә хула	барғаймъз, гә(л)гәймьз барғайсъла, гә(л)гәйсьлә барғайла, гә(л)гәйлә	бьзәр сьзәр волар	барғаймъз, ке(л)гәймьз барғайсьзлар, ке(л)гәй- сьзлар барғайлар(лар), ке(л) — гәй(лар).

Мисол: барғыйсан-а, барғыйсан, гәлгъйсән-ә, йа:р--йа:р,
 әввәлгъдъйн ме:ръван болғыйсан-а, йа:р-йа:р.
 (Қушиқ).

Шарт фъли. Шарт фъли шеваларда ҳам фъел негизига-са || -сә аффиксини қушиш орқали ясалади.

Шарт фъли шахс аффиксларини олганда қуйидагича бұлади.

Ўғуз шеваларида

	Бирлик		Кўплик
мэн сэн ху	барсам, гэлсэм барсаң, гэлсән барса, гэлсә	бызла сызла хула	барсақ, гэлсәк барсаңызла, гэлсәнызла барсала, гэлсәлә

Қипчоқ шеваларида

	Бирлик		Кўплик
мен сен во	барсам, гэлсам барсан, келсэн барса, келсә	бызәр сыләр воләр	барсақ, келсәк барсаңлар, келсәнләр барса, келсә

1. Ўтган замон феъл формалари: 1. *Ўтган замон аниқлик феъли.* Ўтган замон аниқлик формаси феъл негизларига *-дъ || -дъ +* тегишли шахс аффиксларини қўшиш орқали ясалди.

Ўғуз шеваларида		Қипчоқ шеваларида	
	Бирлик		Бирлик
мэн	ал + дъ + м, гэл + дъ + м	мен	ал + дъ + м, кел + дъ + м
сэн	ал + дъ + н, гэл + дъ + н	сен	ал + дъ + н, кел + дъ + н
ху	ал + дъ, гэл + дъ	во	ал + дъ, кел + дъ
	Кўплик		Кўплик
бызла	ал + ды + к, гэл + дъ + к	бызәр	ал + дъ + к, кел + дъ + к
сызла	ал + дъ + н + ла, гэл + дъ + н + лә	сыләр	ал + дъ + нъз + лар, кел + дъ + нъзләр
хула	ал + дъ + ла, гэл + дъ + лә	воләр	ал + дъ(лар), кел + дъ (лар)

2. Тарихий ўтган замон феъли. Тарихий ўтган замон феъл формаси феъл негизига *-гән || -йән || -кән, -ған || -қан +* тегишли шахс аффиксларини қўшиш орқали ясалди.

	Ўғуз шеваларида		Қипчоқ шеваларида
	Бирлик		Бирлик
мэн	оқы + ғам + ман, бәр + гән + мән	мен	оқъ + ған + ман, бәр + гән + мән
сэн	оқы + ған + сан, бәр + гән + сән	сен	оқъ + ған + сан, бәр + гән + сән
ху	оқы + ған, бәр + ған	во	оқъ + ған, бәр + ған
	Кўплик		Кўплик
бызла	оқы + ғам + мъз, бәр + гәм + мьз	бызәр	оқы + ған + мъз, бәр + гәм + мьз
сызла	оқы + ған + сьзла, бәр + гән + сьслә	сыләр	оқъ + ған + сьлар, бәр + гән + сьләр
хула	оқы + ғал + ла, бәр + гәл + лә	воләр	оқъ + ған, бәр + ған

3. Ўтган замон ҳикоя феъли. Ўтган замон ҳикоя феълнинг формаси феъл негизига *-ип(н) +* тегишли шахс қўшимчаларини қўшиш орқали ясалди.

	Ўғуз шеваларида		Қипчоқ шеваларида
	Бирлик		Бирлик
мэн	йаз + ьп + ман, гөр + ьп + мән	мен	йаз + ьп + ман, көр + ьп + пән
сэн	йаз + ьп + сан, гөр + ьп + сән	сен	йаз + ьп + сан, көр + ьп + сән
ху	йаз + ьп + ть, гөр + ьп + ть	во	йаз + ьп + ть, көр + ьп + ть

	Кўплик		Кўплик
бъзлэ	йаз + ьп + мъз, гөр + ьп + мъз	бъзэр	йаз + ьп + мъз, көр + ьп + пьс
сьзлэ	йаз + ьп + сьзла, гөр + ьп + сьзлэ	сьлэр	йаз + ьп + сьлар, көр + ьп + сьлэр
хула	йаз + ьп + тьла, гөр + ьп + тьлэ	волар	йаз + ьп + ть(лар), көр + ьп + ть(лэр).

Сифатдош формасига *-дь* || *-дъ* аффикси қўшиш орқали ҳаракатнинг содир булганлиги тахмин қилинади, гумон, ноаниқлик маънолари ифода этилади: *барган + дъ* (боргандир), *ойьнэ гетгандъ* (уйига кетгандир) каби.

Ўтган замон феълларининг бўлишсиз формаси икки группа шевада ҳам негизга *-ма* || *-мэ* аффиксини қўшиш орқали ясалади.

Бўлишли	Бўлишсиз	Бўлишли	Бўлишсиз
бардъ барған баръптъ баргандъ	бармадъ бармаған бармаптъ бармагандъ	гэлдъ гэлгән гэльптъ гэлгандъ	гэлмэдъ гэлмэгән гэлмептъ гэлмэгандъ

Эслатма: 1. Ўғуз шеваларида ўтган замон феълнинг бўлишсиз формаси одатда қаттиқ ўзакларда: *барма:н*, юмшоқ ўзакларда: *гэлмэйән* тарзида бўлади.

2. Тарихий ўтган замон феълда бўлишсизлик маъноси йўқ сўзи билан ифода этилганда, *-ған* || *-гән* аффиксининг сўнгги *н* ундоши кўпинча тушади: *барға йоқ, келгә йоқ* каби.

3. Ўғуз группа шеваларида (юмшоқ ўзакларда) тарихий ўтган замон феъл (сифатдош) кўрсаткичи *-гән* аффиксининг биринчи товуши икки унли ўртасида келганда, *р, л, сонорларидан* сўнг одатда *й* га ўтади: *гәйән* (келган), *и:шләйән, бәйән, өлйән* каби.

Ўтган замон мураккаб феъл формалари. Бу феъл формалари *ә* (қипчоқ шеваларида *е*) тўлиқсиз феъл тусланган шаклининг ўтган замон содда феъл формаларига қўшилиб келиши орқали ясалади.

Узоқ ўтган замон феъли. Бу феъл формаси *-иб* || (*б*) ли равишдошга *ә* (*е*) тўлиқсиз феъли тусланган шаклининг қўшилиб келиши орқали ясалади. Икки группа шевада ҳам равишдошнинг *б* элементи икки унли ўртасида *в* га ўтади: қипчоқ шеваларида *е* тўлиқсиз феъли чўзиқ *и:* тарзида та-лаффуз этилади.

	Ўғуз шеваларида		Қипчоқ шеваларида
	Бирлик		Бирлик
мән сән ху	баръвэдъм, гэльвэдъм баръвэдън, гэльвэдън баръвэдъ, гэльвэдъ	мен сен во	баръви:дъм, кельви:дъм баръви:дън, кельви:дъң баръви:дъ, кельви:дъ
	Кўплик		Кўплик
бъзлэ сьзлэ хула	баръвэдък, гэльвэдък баръвэдъньзлэ, гэл- вэдъньзлэ барвадълэ, гэльвэдълэ	бъзэр сьлэр волар	баръви:дък, кельви:дък баръви:дънлэр кельви: дъңлэр баръви:дъ(лэр), кельви: дъ(лэр)

Эслатма: Ўғуз шевалари тарқалган айрим жойларда (Хонқа райони) равишдошнинг *б* элементи икки унли ўртасида жарангсиз ҳолича қолади: *гэльпедъ, баръпэдък* каби.

2. *Ўтган замон давом феъли*. Ўтган замон давом феъли сўз негизига *-ар(р)* аффикслари қўшилиб, сўнг *ә* (*е*) тўлиқсиз феъли тусланган шаклининг тиркалиши орқали ясалади.

	Ўғуз шеваларида		Қипчоқ шеваларида
	Бирлик		Бирлик
мән сән ху	йазарэдъм, ойнарэдъм йазарэдън, ойнарэдън йазарэдъ, ойнарэдъ	мен сен во	йазари:дъм, ойнари:дъм йазари:дън, ойнари:дъң йазари:дъ, ойнари:дъ

	Кўплик		Кўплик
бъзлә сьзлә	йазарәдык, ойнарәдык	бъзәр сьләр	йазари:дык, ойнари:дык
хула	йазарәдылә, ойнарәдылә	волар	йазари:дыләр, ойнари:дыләр

3. *Утган замон гумон феъли*. Ўғуз шеваларида утган замон гумон феъли *-иб(-б)ли* равишдошга *-мыш* || *мыш* элементининг қўшилиб келиши орқали ясалади.

	Бирлик		Кўплик
мән	гөрһпмышмән, қалһпмышмән	бъзлә	гөрһпмышмъз, қалһпмышмъз
сән	гөрһпмышсән, қалһпмышсан	сьзлә	гөрһпмышшьз, қалһпмышшьз
ху	гөрһпмыш, қалһпмыш	хула	гөрһпмышла, қалһпмышла

Қипчоқ группа шеваларида утган замон гумон феъли *-гән* || *-ған* (*-кән, -қан*) аффикси олган сўзга *-мыш* || *-мыш* тўлиқсиз феълининг қўшилиши орқали ясалади.

	Бирлик		Кўплик
мән сән во	ке(л)гәнһмышмән ке(л)гәнһмышсән ке(л)гәнһмыш	бъзәр сьләр волар	ке(л)гәнһмышмъс ке(л)гәнһмышшьзләр ке(л)гәнһмыш(ләр)

э (е) тўлиқсиз феълининг *әкән* (*екән*) формаси икки группа шевада ҳам деярли барча феъл формаларига қўшилиб кела олади: *барғанәкән, барайатғғанәкән, барарәдәкән, баржақәдәкән, барғанәмыш, барһпмыш, барһпмышғанмыш, барарәмыш, баржақәмыш* каби.

Ёлғиз утган замон аниқлик феъли билангина *әкән* формаси бириқолмайди.

э (е) тўлиқсиз феълининг *әдә, әмыш* шакллари: *барғанәдә, барһпәдә, барарәдә, барайатғғанәдә, барарәдә, баржақәдә, барғанәмыш, барһпмыш, барһпмышғанмыш, барарәмыш, баржақәмыш* каби.

II. *Ҳозирги замон феъл формалари*: 1. *Ҳозирги замон аниқ феъли*.

Ҳозирги замон аниқ феълининг кўрсаткичи *-йатғр* (қипчоқ шеваларида *-ватғр*).

	Ўғуз шеваларида		Қипчоқ шеваларида	
	Бирлик		Бирлик	
мән сән ху	барһпйатғрман, гетһпйатғрман	мән сән во	барватғрман, кетватғрман	барватғрсан, кетватғрсан
	барһпйатғр, гетһпйатғр		барватғр, кетватғр	
	Кўплик		Кўплик	
бъзлә сьзлә	барһпйатғрмъз, гетһпйатғрмъз	бъзәр сьләр	барватғрмъз, кетһпйатғрмъз	барватғрсьлар, кетватғрсьлар
хула	барһпйатғрла, гетһпйатғрла	волар	барватғр, кетватғр	

2. *Ҳозирги-келаси замон феъли*.

	Ўғуз шеваларида		Қипчоқ шеваларида	
	Бирлик		Бирлик	
мән сән ху	оқһйман, сорһйман	мән сән во	оқһйман, сурһйман	оқһйсан, сурһйсан
	оқһйдә, сорһйдә		оқһйдә, сурһйдә	
	Кўплик		Кўплик	
бъзлә сьзлә хула	оқһймъз, сорһймъз	бъзәр сьләр волар	оқһймъз, сурһймъз	оқһйсьлар, сурһйсьлар
	оқһйдәла, сорһйдәла		оқһйдә, сурһйдә	

Ҳозирги-келаси замон феъл формаси *-мъ || -мь, -ма || -мә* сўроқ юкламаси билан ишлатилганда, қуйидагича бўлади:

Ўғуз шеваларида		Қипчоқ шеваларида	
Бирлик		Бирлик	
мән сән ху	барамамъ, гэләмәмъ барасамъ, гэләсәмъ барамъ, гэләмъ	мен сен во	барамамма, келәмәмә барасамма, келәсәмә барамма, келәмә
Кўплик		Кўплик	
бъзлә сьзлә хула	барамъзмъ, гэләмъзмъ барасъзламъ, гэләсьзләмъ барамъла, гэләмълә	бъзәр сьләр волар	барамъзма, келәмъзмә барасъларма, келәсьләрмә барамма, келәмә

III. Келаси замон феъл формалари. 1. *Келаси замон аниқ феъли.* Келаси замон аниқ феъли *-жақ || -жәк* аффикси ёрдами билан ясалади (қипчоқ шеваларида фақат *-жақ*)

Ўғуз шеваларида		Қипчоқ шеваларида	
Бирлик		Бирлик	
мән сән ху	гөржәкмән, алжақман гөржәксән, алжақсан гөржәк, алжақ	мен сен во	көржақмән, алжақман көржақсан алжақсан көржақ, алжақ
Кўплик		Кўплик	
бъзлә сьзлә хула	гөржәкмъз, баржақмъз гөржәксъзлә, баржақсьзлә гөржәклә, баржақлә	бъзәр сьләр волар	көржақмъс, баржақмъс көржақсьзлар, баржақсьзлар көржақ, баржақ

ЭСЛАТМА: Икки группа шевада ҳам феъл негизи жарангсиз ундош билан битса, *-жақ* аффиксининг биринчи товуши жарангсизланади: *гетчәкмъз, аччақсьз* каби.

2. *Келаси замон гумон феъли.* Феъл негизига *-ар(-р)* аффикси + тегишли шахс қўшимчаларининг қўшилиши билан ясалади.

Ўғуз шеваларида		Қипчоқ шеваларида	
Бирлик		Бирлик	
мән сән ху	барарман, и:шләрмән барарсан, и:шләрсән барар, и:шләр	мен сен во	барарман, ишләрмән барарсан, ишләрсән барар, ишләр
Кўплик		Кўплик	
бъзлә сьзлә хула	барармъз, и:шләрмъз барарсьзлә, и:шләрсьзлә барарла, и:шләрлә	бъзәр сьләр волар	барармъс, ишләрмъс барарсьзлар, ишләрсьзлар барар, ишләр

Уч замон бўйича ҳам феълнинг сўроқ формаси тусланган феълга *-мъ || -мь* (қипчоқ шеваларида *-ма || -мә*) аффиксини қўшиш орқали ясалади: икки группа шевада ҳам ҳозирги-келаси замон маъносини ифода этувчи феълнинг III шахс бирлик формасига *-мъ || -мъ* аффикси қўшилганда, *-дъ || -дъ* элементи тушади: *барамъ, гэләмъ, сургъйма, берәмә* каби.

Зарурият маъносини билдирувчи *гарәк* сўзининг феъл формалари билан бирикувида шеваларга хос хусусият бор. Бундай ҳолларда тегишли *феъл формаси + гарәк* тарзида бўлади: *гәлдъ гарәк* (келган бўлса керак), *гәлптъ гарәк, гәлпән гарәк, гәлпәтър гарәк, гәлжәк гарәк* ва бошқалар.

Ухшамоқ кўмакчи феълени қўллашда ҳам айирма бор: *гәлдъ охшгъйдъ, гәлпптъ охшгъйдъ, уржақ охшгъйдъ, барған охшгъйдъ, гәлпәтър охшгъйдъ* каби.

Бирор ҳаракатни қилишга мойиллик икки группа шевада икки хил аффикс билан ифодаланади.

Ўғуз шеваларида: *-ғасъ || -гәсь || -асъ || -әсь* + тегишли эгалик аффикслари.

Қипчоқ шеваларида: *-гъ || -кь || -ғь || -қы* + тегишли эгалик аффикслари.

	Ўғуз шеваларида		Қипчоқ шеваларида
	Бирлик		Бирлик
1. 2. 3.	гөрәсьм, ойнағасьм (гәлдъ) гөрәсьн, ойнағасьн (гәлдъ) гөрәсь, ойнағась (гәлдъ)	1. 2. 3.	көргъм, ойнағъм (келдъ) көргн, ойнағн (келдъ) көргсь, ойнағсь (келдъ)
	Кўплик		Кўплик
1. 2. 3.	гөрәсьмъз, ойнағасьмъз (гәлдъ) гөрәсьнъз ойнағасьнъз (гәлдъ) гөрәсьләр, ойнағасьларъ (гәлдъ)	1. 2. 3.	көргъмъз, ойнағъмъз (келдъ) көргнъз, ойнағнъз (келдъ) көргсь, ойнағсь көргь- ләръ ойнағьларъ (келдъ)

Феъл даражалари. Феъл даражалари икки группа шевада ҳам, айрим истисноларни ҳисобга олмаганда, асосан адабий тил нормасига мос келади. Фақат ўғуз группа шеваларида шакли ва англатган маънолари жиҳатдан фарқланувчи баъзи бир феъл даражалари ясовчи аффикслар бор. Булардан қуйидагилар айниқса характерли:

Ўғуз шеваларида	Адабий тилда
өтьр, йетър	ўтқар (ўтқаз), етқаз
чөкәр	чўқтир
қутар	қутқар қутқаз
отъстър	ўтқиз
қорқыз	қўрқит
утъз	ютқаз

Шунингдек, адабий тилда иккинчи даражали ортторма феъл ясовчи *-диртьр* || *-диргиз* аффиксларининг вазифасини ўғуз шеваларида *-дъстьр* || *-дъстър* аффикси ўтайди: *алдъстър* (олдиргиз), *өлдъстьр* (ўлдиргиз), *гүлдъстьр* (кулдиргиз); *қалдъстър* (қолдиргиз) каби.

Бундан ташқари, биргалик даража ясовчи *-иш* (*-иш*) аффиксининг англатган маъноларида ҳам баъзи бир хусусиятлар бор.

Ҳаракатни бажаришда ёрдам, бирга ишлаш, бирга ҳаракат қилиш каби маънолардан ташқари ҳаракатни бажаришга киришувни, бирор ишнинг бошланганлигини ҳам ифодалайди: *бала гүлшть* (бола кула бошлади), келвай „лэббэй“ дэп оръннан дуръптъ, соқ қолларънъ *йувиштъръптъ* (қўлларини юва бошлабди) каби.

Кўшма феъллар. Кўшма феълларнинг структураси асос эътибори билан адабий тил нормасига мос келади:

1. от + феъл: *қол қоймақ, хызмәт әтмәк*;
2. феъл + феъл: *өлә қалдъ, оқън чықты, сөлләб бәрдъ, дура қаштъ* каби.

бол, қал, чық, гөр, бәр, сур, әт каби кўмакчи феъллар қўлланиш ва маъно жиҳатидан адабий тилдагидек, шунинг билан бир қаторда, адабий тилда ишлатилмайдиган ва шеваларга хос бўлган *қара, гәл, қой/гай, въл, вәр* каби кўмакчи феъллар учрайди:

гәл ҳаракатнинг тамом бўлишга яқин эканлигини билдиради: *бола гәлдъ* (бўлишга яқинлашди);

қара ҳаракатнинг бошланишини билдиради. Инфинитивнинг жўналиш келишигидаги формаси + кўмакчи феъл *қара*: *оқымақ қарадъ* (ўқий бошлади);

қой адабий тилдаги *қол* кўмакчи феъли вазифасида келади: *ала қой* (*ола қол*), (қипчоқ шеваларида *алагай*);

въл (*бил*) ҳаракатнинг содир бўлишида имконият чегарасини билдиради (адабий тилда: *ола* кўмакчи феълига мос келади): *гәләвълмәдъм, и:шльйвълмәдъңъзлә* каби;

вәр (Урганч) маъноси жиҳатдан *въл* кўмакчи феълига мос келади: *барәвәрмьмән, гәрәвәрмьйдъ* (боролмайман, кўра олмайди) ва бошқалар.

ЭСЛАТМА: 1. Кўшма феълларнинг сўнгги тури (феъл + феъл) кўп вақт ўзларининг дастлабки шаклларини йўқотади ва иккиси қўшилиб, бир сўз сифатида талаффуз қилинади. Етакчи феъл ўзгарганидек, кўмакчи феъл ҳам фонетик жиҳатдан ўзгариши мумкин: *әккә — әккә* (*олиб кел*), *әппар* (*олиб бор*), *әппәр* (*олиб бер*), *бәрбьйәрдъ* (*бериб юборди*), *қовулйәрдъм* (*қувиб юбордим*), *алавүлмьйдъ* (*ололмайди*), *сөлльйвәрмейдъ* (*сўзлай олмайди*) каби.

2. Ўғуз шевалари тарқалган айрим жойларда етакчи феълга қўшилган равишдош формасининг *-б* элементи тушиб қолади: *алъқалдъ* (*олиб қолди*), *гөрьчықтъ* (*кўриб чиқди*) каби.

Сифатдош. Сифатдош формалари икки группа шевада ҳам шакл ва функция жиҳатдан асосан бир хил.

Ўғуз шеваларида:

1. Ўтган замон сифатдоши ясовчи аффикс: *-гән || -йән || -кән, -ган || -қан: бәргән, өлйән, алган эккән, аққан* каби.

Қипчоқ шеваларида: *бергән, өлгән, а(л)ған, еккән, аққан; шашқан* қыйз эрә варъб йалчъмас (мақол); өлйән иланнъ қуйръқынъ басма (мақол).

2. Ҳозирги замон сифатдошини ясовчи аффикс ўғуз шеваларида *йатърган: барйатърган* (адам), *ғәлийатърган* (қыйз) каби. Қипчоқ шеваларда: *ватъргән*.

3. Келаси замон сифатдош формалари:

а) *-р || -эр || -ар: өтэр йол, ақар су; учар қуш* каби; *гәләр* ҳәптә дәрманжоннъ тойъ ва: (қўшиқдан).

б) *-жақ || -жәк: алажақ, дьльйжәк* (нәссә), болажақ бала буръннан бәллъ (мақол).

в) *-доғын: бардоғын, гәләдоғын: маңлайына урадоғын* да-шам үзъннәм босън (мақол). *-жақ || -жәк, -р || -эр || -ар* аффикслари ёрдами билан ясаладиган сифатдошлар икки группа шевада ҳам бир хил. Фақат ўғуз шеваларидаги *-доғын* сифатдош формаси қипчоқ шеваларида *-таған || -тавған* шакллариға эға бўлади.

Сифатдошларнинг бўлишли формалари икки шевада ҳам бир хил: *-ган || -йән, -гән, -жақ || -жәк, -йатърган, доғын || -таған* аффикслари ёрдами билан ясаладиган сифатдошларнинг бўлишсиз формаси *бармаған, бармъйжақ, оқымъйатърган* каби.

-р || -эр || -ар аффикси ёрдами билан ясаладиган сифатдошнинг бўлишсизлик кўрсаткичи икки группа шевада ҳам *-мас || -мәс*.

Равишдош. Хоразм шеваларида равишдош формалари шакл ва маъно томондан деярли бир хилдир.

1. *-ъб || -эб || -б: гәльб, баръб, оқыб, ишлэб;*

2. *-а || -ә || -й: йаза, оқый, ишльй* каби. Равишдошнинг бу формаси қўшма феълнинг етакчи сўзига қўшилади ёки равишдош жуфт бўлиб келганда қўлланилади: *бола гәлдъ, гетә қой, йуръй-йуръй* ҳардъм, *оқый-оқый* гөзъм дүндъ каби.

3. *ънча || -әнча, -йәнчә || -йәнча* адабий тилдаги *-гунча* (ва унинг фонетик вариантлари) аффиксининг ўзгарган формасидир. Англатган маъноси ҳам пайт тушунчасидир: *алънча, гәльнчә, ишләйънчә, бармайънча* каби (қипчоқ шеваларида *-гәнчә || -ганча*).

4. *-гәнъ || -йәнъ, -ганъ || -қанъ:* мақсад равишдошини ясовчи аффикс: *оқығанъ, геттъ, гөрийәнъ* гәлдъм.

5. *-гәль || -каль -ғалъ || -қалъ:* пайт равишдошини ясовчи аффикс: ағам эрмъйәйә *геткәлъ* иккь йъл волдъ; сәнъ *гөргәль* ньччәлль вахла өтъб геттъ каби.

Равиш. Айрим фонетик фарқини ҳисобга олмаганда, равиш икки группа шевада ҳам бир хил ва асосан адабий тил нормасига мос келади.

Ўғуз шеваларида	Қипчоқ шеваларида
Пайт равиши	
буйън, е:р (эрта), геч, ах-шам, эртән, гүндъз, байақтан бърдъйн, мудам, индъ, ҳазър, бүргүн, дайъма, ҳәрвах, ҳәммә вах, йаналдан, бьлтър, өткә йъл, қачан, осын, гештә, ҳәмишә, гүндә	бүгүн, ертән, ертә, кеч, ахшам, күндъс, ендъ, бурън, ҳазър, буръс күн, қадъмдан, бърдъй, бултър, баштан, қачан, осын, ҳәмәвах, өткә йъл, йаналдан, дайъм, күндә, мүдам, кештә
Ўрин равиши	
мунда, шунда, вунда, ба:на (буёққа), шуйа:на, бе:рә, шө:рә, ҳө:рә бе:рдә, шө:рдә, ҳө:рдән, бе:рдән шө:рдән, ҳө:рдән, алъста, узақта, йақында, пәстә, йоқарда	мунда, шонда, вонда, бьйаққа, шуйаққа, войаққа, бьйердә, шуйердә, айнақта, мьнердә, энердә, бьйердән, шуйердән, войердән, узақта, алъста, йахында, пәсттә, йоқаръда
Ҳолат равиши	
те:з, чаққан, му:т (бекорга), шүндәтъл, бьрдән, зордан, дьрькләйън, мьндъй, хундъй, астан, тохтавсъз, пьйада	тез, чаққан, бекәргә, мьндай, шьндай, вондай, бьрдән, зорлап, тьрькләй, шүйтъл, астан, секън, тоқтовсьс, йайав, пьйада, тегън

Даража-миқдор равиши

көп, аз, дъм, пьттә, азгына,
жындыйн, қанчалл, шун-
чалл, бьраз, анча, сьра

көп, аз, дъм, мьхлъм (гоят),
пьттә жынақтьйн, азгана,
муича, қанча, сьра, анча ва
бошқалар.

Шеваларда равиш ясаш усуллари адабий тилдагидек:

1. Лексик группа: *көп, аз, те:з, йахшъ, йаман, чаққан, алъс, йақыйн, догръ* каби.

2. Морфологик йул билан: *-ча || -чә, -лап || -ләп: машън-лап, гу:чләп; -часъна || -чәсъна: йьйтчәсънә; -ан || -ән: хәк-мән, қастан*. Шунингдек, сүзга айрим келишик аффиксларининг қушилиб келиши билан ҳам равиш ясалади: *зордан, бьйа:на, гештә, бьрәән, йаңалдан* каби;

3. Синтетик йул билан:

а) *вьлән* кўмакчиси ёрдами билан: *шунъ вьлән, сәс вьлән, гу:ч вьлән, зор вьлән, қаст вьлән*.

б) *хәр, хәммә, бьр* сўзларнинг ёрдами билан: *хәр вах, хәммә йер, хәр заман, хәр гүн, бьр заман*.

в) жуфтлашиш йули билан: *те:з-те:з, көп-көп, бьрмә-бьр, қолма-қол, сөзмә-сөз* каби.

Боғловчилар. *хәм:* бу боғловчи қандай позицияда келишидан қатъий назар, қуйидаги ўзгаришга учрайди:

1. Ундодан кейин сўз бошидаги *ҳ* товуши тушади. *адаммам* пьттә эпль воғанъ йахшав (одам бир оз эпчил бўлгани яхши-да).

2. Увли билан битган сўздан кейин ҳам *ҳ* товуши тушади ва икки унли қушилиб, чўзиқлик ҳосил бўлади: *барса:м* (борса ҳам), *саңа:м* бәрдь, *маңа:м* бәрдь (сенга ҳам берди, менга ҳам берди) каби.

хәмдәсә: адабий тилдаги *ҳамда* боғловчисига теңг.

даң || дә: ўғуз шеваларида бу элемент юклама вазифасида келганидек, боғловчи бўлиб ҳам кела олади (қипчоқ шеваларида *-да || -дә:* 1) бириктирувчи боғловчи: *гәлдъмдә:* геттъм (келдим ва кетдим). 2) зидловчи боғловчи: гөрмәкә *бардъмдә:* духтълла ича:на гьрьзмәдь (кўришга бордим, лекин докторлар ичкарига киргизмади), оқьдъмда: йешнәс-сә чүшъммәдьм (ўқидим, аммо ҳеч нарса тушунмадим).

Адабий тилдаги *ё, ёки, лекин* (қипчоқ шеваларида *бьрақ || лекин*), *аммо лекин, не...нә, чунки, шунинг учун* каби боғловчилар шеваларда ҳам ишлатилади.

Юкламалар. Юкламалар икки группа шева бўйича фонетик тузилиши жиҳатдан ҳам, англатган грамматик маънолари эътибори билан ҳам адабий тилдаги юкламалардан фарқлидир:

-а || -ә истак, қисташ маъносини ифодалайди: *барсаң-а* (борсанг-чи), *гәлсәң-ә* (келсанг-чи). йа:ръм дәдьм, жа:нъм дәдь, *гәлсәң-ә* дәдьм, мәнън вьлән йап бойъна *йүрсәң-ә* дәдьм. (Қўшиқ).

-на || -нә сўроқ маъносини билдиради: *сән-нә?* (сен-чи), *машън-нә?* (машина-чи) каби.

-қу адабий тилдаги *-ку* юкламаси билан маънодош (таъкид): *а:дам-қу, гәлдъ-ку* (қипчоқ шеваларида: *-ғо*).

-лә 1. Бу юкламанинг маъноси адабий тилда икки йул билан берилади (кучли таъкид): а) *ахир* сўзи ёрдами билан: *бардъм-лә* (бордим ахир), б) интонация ёрдами билан (сўзнинг охириги бўғини ортиқ чўзилади): *келдим*; шевада: *гәлдъм-лә* каби. 2. адабий тилдаги *-а, -ку, -я* юкламалари маъносида қўлланади: *оқьдық-лә* (ўқидик-ку-я) каби.

панъ || пәнъ Хонқа районининг Новхос, Зинохос каби қишлоқларида адабий тилда пайт маъносини билдирувчи *-оқ || -ёқ, -у:ю* юкламалари вазифасида келади: *гәльпәнъ* геттъ (келиб-оқ кетди, келди-ю кетди), *чъқыпанъ* сөлләб геттъ (чиқди-ю сузлаб кетди) каби.

ав 1. Ҳайрат, завқланиш, таажжуб маъноларини ифодалайди: алган қочқарың дъм хушрой *әкәнәв* (олган қучқоринг жуда чиройли экан-да). 2. Ачиниш, афсусланиш каби маъноларни ифодалайди: гетъп *қалъитав* (кетиб қолипти-да), нәтәсән айтъшъп, гәп *өзьңдав* (нима қиласан айтишиб, гап ўзингда-да) каби.

даң || дә: шарт феълдан сўнг келиб, истак, орзу, интилиш маъноларини кучайтиради (нормал талаффузда *ҳ* тушади, унли бурунлашади ва чўзилади). Бу юклама англатган маъносига кўра адабий тилдаги *-у, -ю, -да* юкламаларига яқиндир: шу вахта ху:знъ бойънда ҳәз этъб *отъсаң-дә:* (шу вақтлар ҳовузнинг бўйида кайф қилиб ўтирсанг-да); баржақ *әдьм-дә:*, вахт йоқлъқыннан қысънъб дуръпман (бормоқчи эдим-ку, лекин вақт йўқлигидан қисилиб турибман).

-мь || -мъ, сўроқ маъносини билдирувчи бу юклама ўғуз группа шеваларида адабий тилдагидек. Қипчоқ ва Ҳазорасп шеваларида *-ма || -мә:* *барасама, келъақма* каби.

Ундов. Хоразм шеваларида ундовга алоқадор бўлган лексик қатлам ҳам ўзига хос хусусиятларга эгадир. Айниқ-

са ҳис-ҳаяжонни ифодаловчи ундовларда бу очиқ кўринади.

Эмоционал ундовлар: *иби:* || *ибийей* ҳайрат, таажжуб, ачиниш, норозилик каби маъноларни ифодалайди ва адабий тилдаги *эх, э-е, йийе, вой-вой, аттанг, вой-суй* каби ундовларга мос келади: *иби:*, жай бэрийэнэ жэм бэр дейэллэ, бэр заман дэмьмнь алъин, ахыр; *иби:*, мэн саңа пул апкэ-льб бэрэмэн дэп йадъмнан чъқыптъ каби. Шеваларда *вах, вахей, ҳав, вах-вах, па* каби ундов сўзлар ҳам маъно жиҳатдан мазкур „иби:“ ундовига яқиндир: *ҳав*, сэн ньшэттъң, үзъң? (*эх*, сен нима қилиб қўйдинг ўзинг?). *пах, ах, ах-ах* каби ундов сўзлар завқланиш, лаззатланиш каби маъноларни ифодалайди: *пах*, ҳэзэттък-дә: (*оҳ*, маза қилдик-да) каби. *Уҳҳ* ғамгинликни, *уфф* чарчаганликни билдиради ва ш. к.

Ундаш, чақирриш, ҳайдаш каби маъноларни англатувчи сўзлар: товуқни чақирриш: *ту-ту:*, ҳайдаш: *кьш-кьш*; итни чақирриш: *боҳ-боҳ*, ҳайдаш: *йьт*, кучукни чақирриш: *күч-күч*; мүшүкни чақирриш: *ньш-ньш*, ҳайдаш: *ньшт*; отни чақирриш: *мәҳ-мәҳ*, ҳайдаш: *чүҳ* || *чув*, тўхташга ундаш: *дърр*; эшакни чақирриш: *бех-бех*, ҳайдаш: *қых* || *ых*, тўхтатиш: *иши*; хў-тиқни чақирриш: *кур-кур* ва шунинг кабилар.

СИНТАКСИС

СЎЗ БИРИКМАЛАРИ

Икки группа шевада ҳам сўз бирикмалари бирикувчи компонентларнинг ўзаро муносабати, структураси ва ўрни жиҳатдан асосан адабий тил нормасига мос келади.

1. Мослашув. Шеваларда ҳам адабий тилдаги сингарри сўзларнинг мослашув йули билан бирикуви икки хил:

а) қаратқич + қаралмиш: *са:знъ сәсь* (музиканинг овози), *гүжүмнь са:йасъ* (сада қайрағочнинг сояси), *үзъмнь өйьм, сәнь и:шьң, пахта атъзъ* (пахта майдони), *кәлхаз ба:ғы* (қипчоқ шеваларида: *сәздъң сәсь, сеньң ишьң, гүжүмдъң сийасъ*) каби;

б) эга + кесим: *балала гәлдълэ, бьзлэ и:шләдък, бах-тың ачълғай, ғаз гәлдъ* — *йаз гәлдъ* каби.

Мослашувдаги айрим хусусиятлар:

1. Икки группа шевада ҳам қаратқич + қаралмиш бирикмасида (I, II, III шахс кўпликда) қаралмишдаги эгалик аффикси тушиб қолади: *бьзнъ өй, сьләнъ сьғыр* каби.

2. III шахс кўпликда жонли предмет эга бўлиб келса, кесим *-ла, -лэ* аффиксини олади (*қойла қозъладъла, адам-ла гәлдълэ* каби), жонсиз предмет эга вазифасида келса, мослик одатда бузилади: *үзүмлэ ньштъ, оқышла кутардъ* (тугади). Қипчоқ шеваларида одамга нисбатан мазкур шахсда мослик одатда сақланади, бошқа предметлар эга вази-фасида келганда (жонли ёки жонсиз бўлишидан қатъий назар), кесим бирлик формасида қолаверади: *қойлар қозъладъ, күнлар сьдъ*.

3. Эга + кесим бирикмасида тобе элемент от категориясидаги сўзлардан бўлса, кесимлик аффикси (I, II шахс) икки группа шевада ҳам ёлғиз таъкидлаш, маънони кучайтириш талаби билангина қўлланади, III шахсда эса тушиб қолади ва компонентлар бигишган бирикма характерида эга бўлади:

мэн оқу:чъ (ман)
сән оқу:чъ (сан)
ҳу оқу:чъ

бьзлэ оқувчъ (мъз)
сьзлэ оқу:чъ (сьзла)
ҳула оқувчъ (ла)

III шахсда тобе сўзга *-дь || -дъ* элементи қўшилгудек бўлса, гумон маъноси англашилади (*-дь || -дъ* элементи урғу олмайди).

4. Эга уюшиб келгудек бўлса, сонда мослик сақланади: эмэт, савър, энэбыйъ гэлдълэ; уюшиқ бўлақларнинг бирортасига билан боғловчиси қўшилиб келган тақдирда ҳам, кесим кўплик формасида бўлади: мэн эмэт вълэн ки:наға вардық, сэн апаңла вълэн шэ:рэ вардынызламъ? энэбыйъ ағасъ вълэн оваға гетвэдълэ каби; вълэн || бълэн кишилиқ олмошларининг бирортасига боғланиб келса, кўмакчи билан келган элемент қаратқич аффиксини олади ва бирикма уюшиқлик хусусиятини йўқотиб, кесим бирликда бўлади.

II. Бошқарув. Кесим билан тўлдирувчи ўртасидаги ҳокимлик-тобелик муносабати икки йўл билан ифода этилади:

1. Бошқарилувчи сўз (объект) бирор келишиқ аффикси олган бўлади;

2. Кўмакчилардан бири бошқарилувчи сўзга боғланиб келади.

Бошқарувчи сўз феълдан бўлганидек, кесим вазифасида келган от категориясидаги сўзлардан ҳам бўлади. Бошқарилувчи сўз бирор келишиқ аффиксини олади:

1. Бошқарилувчи сўз жўналиш келишиги аффиксини олган: йа:ръм бўсан, гэл йанъма, йа:р вомасан, дейма маңа... (қўшиқ); йахшъ сөзэ қулақ сал, йаман сөзэ улақ сал (мақол).

2. Бошқарилувчи сўз тушум келишигида келган:

өзэңнь бъл, *өзгэнь* қой (мақол);

ағзыңнь аштың — *өпкэңнь* гөрдъм.

3. Бошқарилувчи сўз ўрин келишиги аффиксини олган бўлади: алтън *отта*, а:дам *мейнэттэ* бълънэдъ (мақол); қазанда волса, су:сақа чъқар (мақол).

4. Бошқарилувчи сўз чиқиш келишиги аффиксини олган бўлади: уллъ йолдан гэлишъннэн айнанъйн, вэлэсэпът мьньшъннэн айнанъйн... (қўшиқ). *мэннэн* гетънчэ, ойънэ йетънчэ (мақол). *шағалдан* қорқсаң, тоғайа варма (мақол).

5. Бошқарилувчи сўз бирор кўмакчи билан боғланган бўлади: сэнь *аш вълэн* урсала, сэн *да:ш вълэн* урусаммъ? йахшъ *сөз вълэн* план и:ндэн чъқадъ (мақол); кэлхаччъла *пахта учън* гөрэшйатълла, *машън бълэн* гэлдък каби.

От категориясидаги сўзларнинг бошқарувчи вазифасида қўлланилиши икки шевада ҳам кенг тарқалган. Бундай ҳолларда бошқарувчи тушиб қолади, агар сақлангудек бўл-

са, кесимлик кўрсаткичи ҳам тушиб қолади (феъл, кесим, кўмакчи феъл, бор, йўқ сўзлари, *-дь || -дъ* элементи ва бошқалар). Бундай ҳодиса айниқса халқ ибораларида, топишмоқ, мақолларда жуда кўп учрайди: а:дамнь йүзъ *қуйаштан* *ъссъ*; *мейнэттэ* раҳат; *сэннэн хэрэкет*, *мэннэн бэрэкет*; *хызмата тө:мэт*; *йахшъдан а:д*, *йаманъин да:д*; бал ши:рън, *балдан* бала ши:рън; *харамнан мьң теңқэ* в. б. Кўмакчили бирикма бошқарувчи бўлиб келади: та:м ду:з *вълэн*, а:дам *сөз вълэн*, *ғаз ғаз вълэн*, өрдэк *өрдэк вълэн*; йа:р айъшың *өзгэ вълэн*, бар қайъшын, салма маңа каби.

Бу мисолларда кесимлик кўрсаткичини сунъий равишда тиклаш мумкин (меҳнатда роҳат бор, ёмондан дод қолади ... каби), лекин кесимлик элементини тиклаш халқ ибораларидаги жуда муҳим моментга — ихчамликка кўп вақт путур етказади.

Бундан ташқари, Хоразм шеваларида айрим феъл кесимлар талаби билан бошқарилувчининг келишиқ аффикси олишида баъзи бир хусусиятлар бор.

қарамақ ёрдамчи феъли инфинитив формасидаги иш отининг жўналиш келишиги талаб этади ва ҳаракатнинг бошланганлигини билдиради: *ақмақа қаради* (оқа бошлади), *оқымақа қаръйман* (ўқий бошлайман) каби; *сөкмэк* феъли жўналиш келишиги аффикси олган от билан бирикади: *рейъс*, нэ: и:шэ чықмадың, дэп *маңа сөктъ* (ранс, неға ишга чықмадың деб, мени койиди);

урмақ феъли ҳам жўналиш келишиги аффикси олган от билан бирикади: *саңа* ди:вэм урмъйдъ, *хуңа* шейтан урълъмъ? *қоймақ* феъли ўрин келишигида келган от билан бирикади: *ки:сэмда қойънман*, *сандықта қой*, *үстэрдэ қойдъм*.

3. Битишув. Сўзларнинг битишув йўли билан боғланиши адабий тиллагидан фарқсиздир.

от + от: демър қашық, алтън сэт, пахта атъз, бала бахча.

сифат + от: уллъ жай, алъс йол, дувақсэз қазан қайнамас, энэсэз бала ойнамас (мақол).

сон + от: иккь кьшь бир кьшьнь худа:йъ (мақол), эләкэ барганъ эллъ ағыз гэпшъ ва: (мақол), дөрт аға-инъ бър дөшькэ гьрэдъ (топишмоқ: сигир эмчаги).

олмош + от: хэмме а:дам — бър а:дам.

сифатдош + от: шашқан қыйз эрэ варъб йалчъмас, айтылган сөз атылган оқ (мақол), геткэн до:лэт гэлъмъйн қалмас (мақол).

равишдош + феъл: гэлъб геттъ, гүльп сэллэдъ,

алма ақыб гәләдь,
бейь қалқыб гәләдь...

равиш + феъл: көп сөлләмә, аз сөлләгән йахшърақ,
көп сөлләдьм, дейдь башъма тайақ (мақол).

Гап бұлақлари

Шеваларда ҳам от ва феъл туркумига алоқадор бұлған сүзлар күпинча гапнинг бош бұлақлари вазифасида келади, бироқ бошқа сүз туркумларидаги сүзлар ҳам бош бұлақ вазифасида келиши мумкин.

1. Эга. Гапда қуйидаги сүзлар эга бұлиб келади:

1. От: *мейман* гәләр ешыктән, *дөләт* гърар дөшыктән (мақол).

2. Сифат: *йахшъ* тапъп сөлләр, *йаман* қапъп сөлләр (мақол).

3. Сон: *иккь* йахшъ, *иккьдән* үч йахшъ (мақол).

4. Олмош: *сән* сөлләдьн, *мән* чүшъндым;

5. Сифатдош: *оқыған* озар, *оқымаған* тозар;

6. Инфинитив: *қош қошмақ* — бармақ-гәлмәк;

7. Иш оти: әр-хатъннъ *уръшъ* — дөкәнәнъ *қуръшъ* (мақол).

II. Кесим. 1. Феъл кесим вазифасида келади: йа:ра ай-тың өйә *гьрсън*... (қўшиқ); қара гөз гөзън *сүзългәй*, йақаннан дүймәц *үзългәй*... (қўшиқ).

кәтмән урған бләкләръм *қахшъйдъ*,

гейатърған бьзнь йа:ра *охиъйдъ*... (қўшиқ).

пәрән ромал *оръман*,

сачақынъ *даръман*... (қўшиқ).

2. Йоқ, бар сүзлари кесим бұлиб келади: мәндә *ба:* сәндә *йоқ*, мәскәвдә *ба:* ташкәндә *йоқ* (топишмоқ: *м* ҳарфи).

3. Сифат гапда кесим вазифасида келади:

айақымда қара әдьк *қадағлә*,

деймә, бала, мән бьрәвә *адағлә*,

ахшам баръйн дәсәм, айла *қараңны*,

гүннъз баръйн дәсәм, и:зъм *сорағлә* (қўшиқ).

бақърақ дьйәнъ болғанъ *йахшъ*, бақыръб дурғанъ хун-нанам *йахшъ* (мақол).

4. Олмош кесим вазифасида келади: гәлйатърған йа:рнъ *үзъ*, йа: дьндөкән бәрйән сөз... (қўшиқ).

5. Сон гапда кесим бұлиб келади: иккь омбеш — бьр *оттәз* (мақол).

6. Инфинитив гапда кесим вазифасида келади: махсатъм — *оқимақ*.

7. Иш оти кесим бұлиб келади: уръшта нә *дуръш*; бьр гөрйән *бьльш*, иккь гөрйән — *дә:ньш* (мақол).

8. Равиш кесим вазифасида келади: дейхан дейханнан беш гүн *соң* (мақол).

Аниқловчи. 1. От аниқловчи вазифасида келади: *ша:йъ* гөйнәк йелпльдьидъ йүрәндә...

алтән йүзк бармақымнъ *бурадъ*,

мәнъ гөрьб улль йолда *дурадъ* (қўшиқ).

2. Сифат аниқловчи бұлиб келади: *уллъ* йолда иккь кәп-тәр ойгъидъ..., *әнәлъ* йетъм гүл йетъм, *әнәсвз* йетъм дул йетъм (мақол).

3. Сон аниқловчи бұлиб келади: базара барсангыз, йо-лынъз волгай, *үч—доққыз* алмаға қойнынъз долгай (қў-шиқ); әләкә барғаннъ *әллъ ағыз* гәпъ ва: (мақол); ида:ра-дан чъқыб гәләр *дорт йьйът*... (қўшиқ).

4. Олмош аниқловчи вазифасида келади:

ху үчәктән *бу* үчәкә бақаман,

қумръ қушдъйн қанатъмнъ қақаман... (қўшиқ).

5. Сифатдош гапда аниқловчи бұлиб келади: *болажақ* бала буръннан бәллъ (мақол), *йеғламаған* балаға әмжәк йоқ (мақол).

Тұлдирувчи. 1. От тұлдирувчи бұлиб келади: *атъзнъ* айлан, *и:шә* шайлан, *ағзыңа* қараб *с:ллә*, *гөзъннъ* йағ басъптъ.

2. Сифат тұлдирувчи бұлиб келади: *улләнъ* ҳөрмәт *әт*, *кьчънъ* — иззәт (мақол).

3. Сон тұлдирувчи вазифасида келади: *бьрнъ* она сатадъ *ву*,

көпнъ гөрдъм, *бьрнъ* сә:дьм,

йа:ръ барън бьлмәдьм... (қўшиқ).

4. Олмош тұлдирувчи бұлиб келади: *мәннән* геттъ, *саңа* йеттъ; айтын бу йа:р сьзә *қьмлөдән* қалған... (қўшиқ).

5. Сифатдош тұлдирувчи вазифасида келади: *сә:мәйәнә* сү:кәммә (мақол), *бәрәрнъ* бәрсьн, *аларгънъ* алсьн.

6. Иш оти тұлдирувчи бұлиб келади: *дуръшънъ* гөр, *хә:ләнъ* сор, *сөлләшни* йахшъ гөрәдь *ву*.

7. Инфинитив тұлдирувчи вазифасида келади: *ду:з* *сора-*мақа дьл, сьркә *сорамақа* усул гәрәк (мақол), салам *бәр-*мәкнъ бьлмьидъ *үзъ*.

Содда гапда сўз тартиби

Хоразм шеваларида содда гапда гап булақларининг тартиби адабий тилдаги сингари эркин: сўз тартибининг ўзгариши, одатдагидан бошқачароқ бўлиши гапнинг мазмунини ўзгартириб юбормайди. Сузловчининг диққати нимага йўналтирилган бўлишига қараб, тартибда ўзгариш бўлиши мумкин, маъно урғуси (логик урғу) ўша диққат марказида бўлган булақни ажратиб кўрсатиш вазифасини адо этади. Маъно урғуси тушган сўз одатда кесимдан олдин келади, урғу кесимга тушган тақдирда, кесим вазифасида келган сўз гапнинг бошида келади: мэн ахшам нэ:л эқтм (мен кеча кучат экдим, бошқа нарса экмадим), ахшам нэ:лнъ мэн эқтм (бошқа киши эмас, мен экдим), мэн нэ:лнъ ахшам эқтм (...кеча экдим), эқтм мэн нэ:лнъ ахшам (экдим, бошқа иш қилмадим) ва бошқалар.

ху:рлъқа дъм йахшъ гөрәдь хэмрәнъ; ольп қаладь эпән-днъ эшэкъ; апасънъ ба:ғыннан эпқэлтьрьб бәрәдь блбл-гә:йа:нъ (эртак) ва ш. к. үрйәнчтәйъ улль дохтълла дәр-манжаннъ апасънъ он гүндә дүзәтьбйәрдьлә. Схемеси: аниқ-ловчи + аниқловчи + эга + аниқловчи + тўлдирувчи + аниқ-ловчи + ҳол + кесим.

Содда гапда гап булақларининг одатдаги тартиби қуйи-дагича бўлади:

эга + кесим;

эга + тўлдирувчи + кесим;

эга + тўлдирувчи + ҳол + кесим (эга + ҳол + тўл-дирувчи + кесим);

ҳол + эга + тўлдирувчи + кесим;

аниқловчи + эга + тўлдирувчи + ҳол + кесим;

аниқловчи + эга + аниқловчи + тўлдирувчи + ҳол + кесим ва ш. к.

Ҳол. 1. Равиш ҳоли:

бърәйә қа:р әтъп, көрпәнъ ота вәрмә;

украина йуртларъ гүлдән зъйада,

йақыйм боса барарәдьм пъйада... (қўшиқ).

қашықлаб йең нағаннъ, су:сақлаб дөкәсән;

ойдамъйн сөлләйән ағрәмъйн өләдь.

2. Пайт ҳоли:

аввал ойна, кыйн сөйлә;

хүнәлль қўл ольнә харолмас;

байнъ бәласъ хәми:шә йаш,

ғари:б баласъ йашлықтан баш.

болажақ бала буръннан бәлль.
өйләнъ ачық қойъп, нелләдә йүрьпсән?
азам блән сечә қонор ту:тлара
гәтмә дәп йеғладъм альс йуртлара (қўшиқ).

3. Урин ҳоли:

дъйәнъ улльсә көпърнъ үстъндә тайақ йъйдь;
әлдъндә қойғаннъ йейәк — малнъ и:шъ, үзъм пасманда,

кө:нъм асманда.

чъйът әктым йеръмә,

хавар бәрдьм йа:ръма,

әрмъйәдән гәләрмъш

йа:ръм пахта теръмә (қўшиқ).

ҚЎШМА ГАП

Хоразм шеваларида қўшма гапларнинг икки катта типи ҳам — боғланган, эргашган қўшма гаплар — тузилиш, бу-лақларнинг ўзаро муносабатлари жиҳатдан адабий тил нор-маси чегарасидан чиқиб кетмайди.

Боғловчисиз боғланган қўшма гапнинг тарқалиши, қўл-ланиш доираси, табиий, анча кенг, бунинг асосий сабаби: ва, аммо, гоҳ, ёки, -ки, у, -ю каби боғловчиларнинг йўқли-гида ёхуд гоят чекланган бўлишидадир. Шунга кўра, боғлов-чиларнинг функцияси кенгайди, аффиксларнинг роли ортади, кенг куламда интонациядан фойдаланилади.

Боғловчисиз боғланган қўшма гап. ойнамақа вах тапар-сан, и:шън қалъб геттъ; пъйазнъ шунча йеб дуръбмъз, түкәнмъйдь сьра; адамъйныц аслъ бърдь, бър-бъръннән пар-хы ка:н, бъръсь баш ағръқыдь, бър гә:зә тотйа (мақол); хәммә йерә чат басавәрмә, өткдьйн йол қалсън, ағзыца гәйәннъ сөлльйвәрмә, артықмачъ бошына дейәдь ва ш. к.

Боғловчили боғланган қўшма гап.

-да: || -дағы боғловчиси содда гапларни бириктириш ва-зифасида келади. Унинг икки хил функцияси бор:

а) тенг боғловчи: ва, ҳам, ҳамда вазифасида келади,

б) зидловчи боғловчи: лекин, аммо, -да, -у, -ю боғловчи-лари вазифасида келади: мэн гәлдъм-дә:, сән геттън, асман-да бултъ ба:дә: йағыш йағмъйатър; ту:тла пьшьб йатъп-тъ-дә, йешкъм йемъйдь; саца бър гәпнъ айт-дағы, қача-вәр; чъйа пьшь-дағы, үзүм пьшмәдь; хәммә йелләнъ бър хатар сьйър-дә:, оқышына отърақай, де:қан алдар кәсәнъ өйиңә чақырадъ-дағы, үзъ қош қошмақа гетәдь (эртак).

йа/йа — *йа*: сьз үзыңьз гэлэсьзмь, мэн барьиммь *йа*?; қыйзыңыз йағльйатър, атась сөктьмь *йа*?; *йа* үзь гэсьн, *йа* оғль гэсьн; *йа* мэн дурьйн, *йа* сэн дур.

быр — *быр*: *быр* хуньсь гүлэдь, *быр* муитьсь гүлэдь; *быр* мэн гэлэмэн, *быр* сэн гэлэсэн ва ш. к.

хам — *хам*: *сәндә:м* ба; *мәкдә:м* ба (сенда хам бор, менда хам бор), *үзь(ң)нә:м* мазаң йоқ, сөзьннә:м мазась йоқ.

нә — *нә*: ахшам *нә* йер сүрьльпть, *нә* чьйьт әкьльпть ва ш. к.

Эргашган қушма гап. Боғловчисиз эргашган қушма гап: мэн гәльйатърганда, сәт үч әдь; шамал волмайьнча (ц), ағачнъ башшь дөрпәммьйди (мақол); быр йахшьнъ қадрьнъ бьльмьй-сэн, быр йамана чүшмәйьнчә(ц); қарь қыйз йасаньнча, той совульпть; дүньада шум икь васа, бьрь сән;

қар сувьна ки:р йу:саң, гәрдь қалмас,
йьйьт вьлән қыйз сәлләссә дәрдь қалмас (қушиқ);

бьрәм хавар гәлмәдь, ағам кеткәль (акам кеткандан буён бирорта хабар келмади); әмәтвәй қайтқаннан, той башльй-мьс; (Ахмад келиши билан түй бошлаймиз); шуньйин гәпләрьц ва; хәр бьрь дьйәдьйн; кьм сәлләссә, шунь ағзь-на қарьйдь ву; шуньйин адамла барда; йер тейьннән илан йүрьйәнньн бьләдь.

Боғловчили эргашган қушма гап.

йорьнжаға ат йьвәрдьм йесьн дәп,
мән ағама хат ивардьм гэсьн дәп...

мән ахшам гәлөвәрмәдьм, ни:чүн дәсәцьз, ағам әрмьйәдән гәлвәди.

әйәр йазған хатьм қавьшқам боға,
мәньң үчьн и:чьн авьшмадьма? (қушиқ).

ба:р гәйән боса:м, гүллә айаз (баҳор келган бұлса хам, кунлар совуқ); айтмасам, үзьн бьльшьң гәрәк әдь; әнәм кәсәл әдь, шуни: чүн гәлөвәрмәдьм ва ш. к.

КҮЧИРМА ГАП

Шеваларда күчирма гап одатдаги кенгайтирилган тұлди-рувчи характерига эга бўлади ва автор гапи билан бир бутунликни ташкил қилади; қаллавач (қалдирғоч), қассь нәс-сәнъ еть мазаль әкән, дәп сорадь; мән үргәнча бармман, дәп айттьм, майтттьм (деб айтдим, мен айтдим); автор гапи-

нинг эга ва кесими күчирма гапдан кейин келади ва эга-кесим урин алмашган бўлади: ҳаваң, муллам, а:дьцьзнъ қашьға йазьп геткән әкәнсьз, дәптть әпәнди; бек мәнъ тох-татьп: „не:рльсән?“, дәп сорадь.

Автор гапининг эга ва кесими бошда келгудек бўлса, күчирма гапдан сўнг одатда *дәп* боғловчиси тиркалиб кела-ди: мән айттьм хуца, „бүйьн бьзкьнә бар“ дәп; атасьна айттьм мән „балацьз маңа сөкть“ дәп ва ш. к.

АФФИКСЛАР РҮЙХАТИ

-а₁ отдан феъл ясовчи аффикс: ойън — ойн + а, орън — орн + а.

-а₂ отдан равиш ясовчи аффикс: йол — йол + а, бър йола (бир марта).

-а₃ ундов сўзлардан феъл ясовчи аффикс: қалтър — қалтър + а, йалтър — йалтър + а.

-а₄ отда жинс ясовчи аффикс: ла:зъм — ла:зъм + а (лозими).

-а₅ Юклама. Шарт феълига (II шахс бирлик) қўшилиб, бирор ҳаракатни қилишга ундаш, қисташ маъноларини англатади: барсаң + а, алсаң + а (борсанг-чи, олсанг-чи).

-а₆ равишдош формасини ясовчи аффикс (қаттиқ варианты).

-а₇ жўналиш келишигининг аффикси (ўғуз шеваларида ундош билан битган сўзларга қўшилади, қипчоқ шеваларида эгалик олган қаттиқ ўзақли сўзларга қўшилади: бағ — ба:ғ + а, атам — атам + а).

-ав₁ феълдан от ясовчи аффикс: қый — қый + ав (пўстин теварагига туладиган чарм), чал — чал + ав (паловнинг бир тури).

-ав₂ биргалик сон ясовчи аффикс: алт + ав (қипчоқ шеваларида).

-ав₃ юклама. Ҳайрат, ачинишни билдиради: алдап кетт + ав.

-ағ феълдан сифат ясовчи аффикс: уй — уй + ағ (уйғоқ), чат — чат + ағ (чатмақ — алдамоқ).

-ай₁ сифатдан феъл ясовчи аффикс: уллъ — улл + ай (улгай).

✓ -ай₂ отдан сифат ясовчи аффикс: он — он + ай.

-ақ феълдан сифат, от ясовчи аффикс: ут — ут + ақ (ютағон), сус — сус + ақ (суз + ақ — чўмич), қорқ — қорқ + ақ.

✓ -ақы феълдан сифат, от ясовчи аффикс: буз — буз + ақы.

✓ -ал равиш ва сифатдан феъл ясовчи аффикс: саръ — сар + ал, аз — аз + ал (саргай, озай).

-аль истак феълнинг I шахс кўплик формасини ясовчи аффикс: бар + аль (борайлик).

✓ -ам сифатдан от ясовчи аффикс: ағыр — ағыр + ам (оғирлик).

-ама феълдан от ясовчи аффикс: қал — қал + ама (боқимонда, қолгани).

✓ -ан₁ феълдан сифат, от ясовчи аффикс: хор — хор + ан, бақ — бақ + ан (устун).

-ан₂ феълдан от ясовчи аффикс: порсъ — порс + аң (чанг — порсъмақ — чангимоқ).

✓ -анни феълдан сифат ясовчи аффикс: қат — қат + аңцы (қаттиқ, қотган).

-ар₁ сифатдан феъл ясовчи аффикс: ақ — ақ + ар(мақ).

-ар₂ феълдан феъл ясовчи аффикс: чық — чық + ар.

-ар₃ феълдан от ясовчи аффикс: ач — ач + ар (калит), қач — қач + ар (тана).

-ар₄ отдан феъл ясовчи аффикс: сув — сув + ар баш — баш + ар (бошқар).

-ар₅ келаси замон гумон феъли ва сифатдошини ясовчи аффикс.

-ат отдан от ясовчи аффикс: ел — ел + ат.

-ача отдан равиш ясовчи аффикс: шу вах + ача (шу вақтагача).

-ә₁ ундов сўздан феъл ясовчи аффикснинг юмшоқ варианты (-а₃).

-ә₂ отдан феъл ясовчи аффикс: үст — үст + ә + мэк (орттирмоқ).

-ә₃ жўналиш келишиги аффиксининг юмшоқ варианты (-а₇).

-ә₄ кишилик олмошининг биринчи шахс кўплик формасига қўшиладиган аффикс: бьз — бьз + ә (Урганч ва Хонқа районларининг айрим қишлоқларида учрайди).

-ә₅ (-а₅) юклама. Ҳайрат ва таажжубни билдиради: йоқ + ә (йўғ-е).

-әв₁ сифатдан сифат ясовчи аффикс: бўт — бўт + әв (бир бутун, бўлинмаган).

-әв₂ биргалик сон ясовчи аффикснинг юмшоқ варианты (-ав₂).

-әй₁ отдан от ясовчи аффикс: сөлэк — сөлэк + әй (олёпқич).

-әй₂ сифатдан феъл ясовчи аффикснинг юмшоқ варианты: кьччъ — кьчч + әй (-ай₁).

-эк₁ феълдан сифат ясовчи аффикс: сүз — сүз + эк (сузатон), йү:р — йү:р + эк (югурик); үркэк (хуркак).

-эк₂ отдан от ясовчи аффикс: пәтьр — пәтьр + эк (патирча), гүз — гүз + эк, хатън — хатън + эк (хотин чалиш).

-эл равиш ва сифатдан феъл ясовчи аффикс: көп — көп + эл [(күпай) -ал].

-элә феълдан феъл ясовчи аффикс: чәк — чәк + элә (торт-тортқиля). ф

-эль истак феълнинг I шахс куплик формасини ясовчи аффикс: гет — гет + эль [(кетайлик)-аль]. ф

-элли сүроқ олмошидан равиш ясовчи аффикс: ньчә — ньчә + элли.

-эм отдан от ясовчи аффикс: үст — үст + эм (ғолиб, устун чиққан).

-эн отдан равиш ясовчи аффикс: хөкм — хөкм + эн (албатта, сүзсиз).

-энәк₁ феълдан от ясовчи аффикс: тарт — тарт + энәк (үргумчак).

-энәк₂ отдан ва феълдан от ясовчи аффикс: гөз — гөз + энәк (элак, ғалвир каби майда күзли предмет), түт — түт + энәк (тут қоқадиган чодир).

-әнһ юклама. Харакатнинг тез бажарилганлигини билдиради (Хонқа): гәльп + әнһ геттә (келиб-оқ кетди).

-әр₁ сифатдан феъл ясовчи аффиксининг юмшоқ варианты (-ар₁)

-әр₂ феълдан феъл ясовчи аффикс: чәк — чәк + әр (чүк-тир), еш — еш + әр (ешәрмәк — ковламоқ). ф

-әр₃ кишилик олмошларининг I ва II шахс куплигига қўшиладиган аффикс (қипчоқ группа шеваларида: бьз — бьз + әр, сьз — сьз + әр).

-әр₄ келаси замон гумон феъли ва сифатдошини ясовчи аффикс (-ар₄).

-әсь равишдош аффикси олган феълга қўшилиб, истак маъносини ифода этувчи қўшимча (эғалик аффикслари билан қўлланади): йе — йе + й + әсь + м гәлдә (егим келди).

-б || -ьб

-бай отдан от ясайди: нан — нам + бай (нан + вай).

-би || бе отдан сифат ясовчи олд қўшимча: би + дә:ләт (камбағал), би + чара.

-в феълдан от ясовчи аффикс: дайна — дайна + в, ди:рә — ди:рә + в (тиргович).

-вай эркак кишилар отига қўшилиб келадиган элемент: ергәш + вай.

-ва отдан от ясовчи аффикс: лағ — лағ + ва (лағ — калака, лағва — қалака килувчи; енгилтак).

-ваз отдан от ясовчи аффикс: кумар + ваз, дар + ваз.

-ван отдан от ясовчи аффикс: бағ — бағ + ван.

-ватър ҳозирги замон феъл формасини ясовчи аффикс: бар + ватър (қипчоқ шеваларига хос).

-вән || -вәнт отдан от ясовчи аффикс: гъйа — :гъйа + вән (нашаван), гул — гул + вәнт (аёллар бегаги).

-вәр₁ бер кўмакчи феълнинг фонетик жиҳатдан ўзгарган шакли. Етакчи феълларга қўшилиб, имконият чегарасини билдиради: бар — бара + вәр + мөдъм (боролмадим), ала + вәр + мөдъм (ололмадим). ф

-дәр₂ юбор кўмакчи феълнинг ўзгарган формаси (қипчоқ шеваларида).

-вет кўмакчи, ён, тараф маъноларини ифодалайди: үй — үй + вет (уй томон).

-вьл билмоқ кўмакчи феълнинг ўзгарган шакли. Етакчи феълга қўшилиб келиб, имконият чегарасини билдиради: бар — бара + вьл + мөдъ (боролмади).

-вьк феълдан сифат, от ясовчи аффикс: лъккьлдә — лъккьлдә + вьк (тек турмас, беқарор), сәлкьлдә + вьк (силк-силк қиладиган, силкитиб ташлайдиган арава, машина).

-вьлан сифатдан сифат ясовчи аффикс: улль — улль + вьлан (каттагина).

-вық феълдан от, сифат ясайдиган аффикс: жырында — жырында + вық (шақилдоқ — болалар ўйинчоғи), парсьлда + вық (шиша мунчоқ), лақырда — лақырда + вық (лақма), шарла — шарла + вық (шарлама).

-въч феълдан от ясовчи аффикс: була — була + въч (жува).

-гә жуналиш келишиги аффиксининг юмшоқ формаси (қипчоқ шеваларида-йә).

-гәй истак феъли (III шахс бирлик) аффиксининг юмшоқ варианты (-гай)

-гәк феълдан от ясовчи аффикс: ил — ил + гәк.

-гәлә олмошдан феъл ясовчи аффикс: өз — өз + гәлә.

-гәль пайт равишдоши ясовчи аффикс: көр — көр + гәль (кўргандан бери).

-гән ўтган замон сифатдоши ясовчи аффикс (-ған).

-гәнә субъектив баҳо аффикси: пьттә — пьттә + гәнә (озгина).

-гәнһ мақсад равишдоши аффикси: гөр + гәнһ (гәлдәм).

-гәнчә пайт равишдоши ясовчи аффикс: ке + гәнчә (қипчоқ шеваларида).

-гәчә пайт ва масофа чегарасини билдирувчи аффикс: күз — күз + гәчә (қипчоқ группа шеваларига хос).

-гь₁ отдан сифат ясовчи аффикс: гүз — гүз + гь.

-гь₂ феъл негизига қўшилиб, бирор ҳаракатнинг содир бўлишини ишташ, орзу қилиш маъноларини ифодалайди [эгаллик аффикслари билан қўлланилади: йе — йе + гь + м (келди) қипчоқ шеваларига хос].

-гьдйин феъл негизига қўшилиб келиб, бирор ҳаракатнинг содир бўлиши, бажариш имконияти каби маъноларни ифодалайди: гөлгьдйин эмас (келишга қодир эмас), мьн + гьдйин (минишга яроқли).

-гьй истак феъли ясовчи аффикс: гәл + гьй (-гәй).

-гьнә = гәнә

-гьр отдан от ясовчи аффикс: гола — гола + гьр (гувала лой).

-гьсьз феълдан сифат ясовчи аффикс: бәр — бәр + гьсьз (бегиб бўлмайдиган).

-гьт феълдан от ясовчи аффикс: дүз — дүз + гьт (асбоб, анжом).

-гьчь феълдан от-сифат ясовчи аффикс: бер — бер + гьчь (берувчи).

-г феълдан от ясовчи аффикс: чуша — чуша + г (тушов).

-га жуналиш келишиги аффиксининг қаттиқ варианты: пахта + га.

-гай₁ истак феълининг қаттиқ варианты (-гәй).

-гай₂ қуй кўмакчи феълининг ўзгарган формаси: бар — бара + гой.

-гайън истак-буйруқ феълининг I шахс бирлик аффикси (унли билан битган сўзларга қўшилади): ойна + гайън.

-гайлъ истак феъли (I шахс кўплик) формасини ясовчи аффикс: бар + ма + гайлъ (-ғаль).

-ғаль унли билан битган феъл негизига қўшилиб, истак феълининг биринчи шахс кўплик формасини ясайди: бар-ма + ғаль (бормайлик), қара + ғаль (қарайлик).

-ған ўтган замон сифатдошини ясовчи аффикс.

-ғана субъектив баҳо аффикси: аз — аз + ғана, тьнч — тьнч + ғана (-гәнә).

-ғанақ феълдан от ясовчи аффикс: қаз — қаз + ғанақ (чуқурлик).

-ғанча пайт равишдоши ясовчи аффиксининг қаттиқ варианты (-гәнчә).

-ғар отдан феъл ясовчи аффикс: сув — сув + ғар [(·ар) қипчоқ шеваларига хос].

-ғача = гәчә.

-ғы₁ феълдан от ясовчи аффикс: йар — йар + ғы (катта арра).

-ғы₂ равишдан сифат ясовчи аффикс: аръ — ар + ғы (нариги), йаңа — йаңа + ғы (ҳалиги).

-ғыдар феълдан сифат ясовчи аффикс: ал — ал + ғыдар (оладиган).

-ғылт белгини камайтирувчи аффикс: қыз + ғылт, сар + ғылт (қипчоқ шеваларига хос).

-ғын феълдан от, сифат ясовчи аффикс: аз — аз + ғын.

-ғына = ғана.

-ғындъ феълдан от ясовчи аффикс: қал — қал + ғындъ (қалдъ-қалдъ).

-ғынча унли билан тугаган феъл негизига қўшилиб, пайт равишдошини ясайди: қара — қара + ғынча, барма — барма + ғынча.

-ғыч феълдан от ясовчи аффикс: сор — сор + ғыч, қыр — қыр + ғыч (қирмоч).

-ғычь = гьчь.

-ғыш белгини камайтирувчи аффикс: сарғыш.

-ғо юклама (қипчоқ шеваларида): бар — бар + ғо (-қу).

-ғой қуй кўмакчи феълининг ўзгарган формаси: бар — бара + ғой (борақол).

-да₁ ундов сўзлардан феъл ясовчи аффикс: шақыр — шақыр + да, хьтър — хьтър + да (қитирла).

-да₂ отдан равиш ясовчи аффикс: даң — даң + да.

-да₃ отдан феъл ясовчи аффикс: қол — қол + да (қўлла).

-да₄ ўрин келишигининг аффикси.

-давық ундов сўзлардан от, сифат ясовчи аффикс: тьтър + давық (мотоцикл).

-дағы₁ = дағын.

-дағы₂ сифат ясовчи аффикс: авъл — авъл + дағы, узақ — узақ + дағы.

-дағын боғловчи: ва, ҳам, лекин (-дан, дә:).

-дай равиш ясовчи аффикс: аған — аған + дай, адам — адам + дай.

-дан₁ чиқиш келишиги аффикси.

-дан₂ отдан сифат ясовчи аффикс: хавар — хавар + дан (хабардор).

-даң || дә: боғловчи вазифасида келувчи элемент (ва, ҳам, лекин).

-дан₃ феълдан от, сифат ясовчи аффикс: йапъл — йапъл + даң (минишга тайёр от).

-дар отдан сифат ясовчи аффикс: жълав — жълав + дар, тән — тән + дар (соғ).

- даш** отдан от ясовчи аффикс: йол — йол + даш, қол — қол + даш.
 -**дә₁** ундов сўзлардан феъл ясовчи аффиксининг юмшоқ варианты (-да).
 -**дә₂** ўрин келишиги аффиксининг юмшоқ варианты (-да₄).
 -**дәгъ** = дагы.
 -**дәй** = дай.
 -**дәк** феълдан от, сифат ясовчи аффикс: йүгър — йүгър + дәк.
 -**дән** чиқиш келишиги аффиксининг юмшоқ варианты (-дан).
 -**дей** = дьйн.
 -**дъ₁** ундов сўздан от ясовчи аффикс: гүдър — гүдър + дъ (гулдирак).
 -**дъ₂** тушум келишиги аффиксининг ўзгарган варианты (-нъ).
 -**дъ₃** ўтган замон содда феълнинг III шахс бирлик аффикси.
 -**дъ₄** -дир аффиксининг ўзгарган шакли: гәйән + дъ (келгандир).
 -**дъг** феълдан от ясовчи аффикс: бъл — бъл + дъг [(хабар, маълумот)-дък].
 -**дъйн** равиш ясовчи аффикс: жън — жън + дъйн [(жиндай, озгина)-дай].
 -**дък** феълдан от ясовчи аффикс: гөр — гөр + дък [(мол, дунё) аслида сифатдош ясовчи аффикс].
 -**дък** ўтган замон содда феълнинг I шахс кўплик аффикси.
 -**дъксъз** феълдан сифат (асли сифатдош) ясовчи аффикс: гөр + дъксъз (ҳеч нарса кўрмаган).
 -**дън** ўтган замон содда феълнинг II шахс бирлик аффикси.
 -**дър** феълдан феъл ясовчи аффикс: гүл — гүл + дър.
 -**дъстър** феълдан феъл ясовчи аффикс: өл — өл + дъстър (улдиргиз).
 -**дъ₁** -**дъ₁**.
 -**дъ₂** -**дъ₂**.
 -**дъ₃** -**дъ₃**.
 -**дъ₄** -**дъ₄**.
 -**дър** феълдан феъл ясовчи аффиксининг қаттиқ варианты (-дър).
 -**дърық₁** феълдан от ясовчи аффикс: овул — овул + дърық [(балиқ тухуми) овулмақ — майдаланмоқ].

- дърық₂** отдан от ясовчи аффикс: сақал — сақал + дърық (балиқнинг қуйи жағи).
 -**дъстър** = дъстър.
 -**дық₁** феълдан от ясовчи аффикс: ой — ой + дық (чуқурлик).
 -**дық₂** ўтган замон содда феълнинг I шахс кўплик аффикси (-дък).
 -**дықлъ** феълдан сифат ясовчи аффикс: бол — бол + дықлъ (бўладиган).
 -**дықсъз** феълдан сифат ясовчи аффикс: бол — бол + дықсъз [(бўлмайдиган)-дъксъз].
 -**дың** ўтган замон содда феълнинг II шахс бирлик аффикси (-дън).
 -**доғын** келаси замон сифатдошининг аффикси: гәлө + доғын.
 -**дон** пайт ёки масофа чегарасини билдирувчи кўмакчи аффикс: геч — гечә + доң (кечгача).
 -**дуң** = дон.
 -**жақ₁** сифатдан сифат ясайдиган аффикс: узъйн — узъйн + жақ.
 -**жақ₂** келаси замон феъли ва сифатдошини ясовчи аффикс.
 -**жаң** отдан сифат ясовчи аффикс: қа:р — қа:р + жан (сержаҳл).
 -**жәк₁** феълдан от ясовчи аффикс: әм — әм + жәк (әмчак).
 -**жәк₂** отдан от ясовчи аффикс: гәли:н — гәли:н + жәк, дьгър — дьгър + жәк (ғилдирак).
 -**жәк₃** келаси замон феъли ва сифатдошини ясовчи аффиксининг юмшоқ варианты (-жақ₂).
 -**жъ** отдан от ясовчи аффикс: о:дън — о:дън + жъ, йълъм — йълъм + жъ (хира одам).
 -**жық** отдан от ясовчи аффикс: бала — бала + жық.
 -**жық** феълдан от ясовчи аффикс: қара — қара + жық, қавар — қавар + жық (кўпик, пуфаклаш).
 -**жық** равишдан феъл ясовчи аффикс: дъм — дъм + жық (димик).
 -**жөш** отдан от ясовчи аффикс: әб — әб + жөш [(узумнинг тури — кишмиш) асли: аб + жөш].
 -**зар** отдан от ясовчи аффикс: ла:ла — ла:ла + зар (чиройли), гүл — гүл + зар.
 -**зық** ундов сўзлардан от ясовчи аффикс: ваз — ваз + зық (тутантирик), жъз — жъз + зық (жизза).
 -**зъл** орттирма даража сифат ясовчи олд қўшимча: қара — зъл-қара (тим қора).

- ъз феълдан феъл ясовчи аффикс: ут — ут + ъз (ютқаз). фр
- ъзлық феълдан от ясовчи аффикс: дам — дам + ъзлық (томизги).
- ъл феълдан феъл ясовчи аффикс: чат — чат + ъл (алдан). фр
- ъйқ = ьйк.
- ъм феълдан от ясовчи аффикс: топъл — топъл + ъм (тупалон, ур-йикит), ашър — ашър + ъм (тепалик).
- ън₁ феълдан сифат ясовчи аффикс: чоз — чоз + ън (чүзинчоқ).
- ън₂ отдан равнш ясовчи аффикс: йаз — йаз + ън, қыш — қыш + ън (-ън₁).
- ън₃ сат феълига қўшилиб: а) равншдсш вазифасида келади: сатън алдъ (сотиб олди); б) аниқловчи вазифасида келади: сатън сьғыр (сотиладиган сигир).
- ън₄ феълдан от ясовчи аффикс: йав — йав + ън (қипчоқ шеваларида).
- ънжъ тартиб сон ясовчи аффикс: он — он + ънжъ (-ънжъ).
- ънъм феълдан от ясовчи аффикс: суқ — суқ + ънъм (сиқим).
- ънда = ьндә.
- ънча феълдан равншдош ясовчи аффикс: бар — бар + ънча [боргунча (-ънчә)].
- ъп = ьб.
- ъптъ = ьптъ.
- ър феълдан феъл ясовчи аффикс: чаш — чаш + ър [(сочил), йат — йат + ър (ётқиз), бас — бас + ър (бостир)-ър]. фр
- ърма отдан от ясовчи аффикс: пост — пост + ърма (пўстдумба).
- ърмач сифатдан сифат ясовчи аффикс: қақ — қақ + ърмач (қасмоқ), қат — қат + ърмач.
- ъсқа феълдан от ясовчи аффикс: йув — йув + ъсқа (ўлик ювадиган буйра, замбар).
- ът феълдан сифат, равнш ясовчи аффикс: айър — айр + ът (очиқ, дангал).
- ъш = ьш₁
- ъш = ьш₂
- ъшма феълдан от ясовчи аффикс: бар — бар + ъшма [(борди-келди)-ъшмә].
- ъштърық феълдан от ясовчи аффикс: ал — ал + ъштърық [(тулантириқ)-ъштърық]
- ы тушум келишиги аффикси [(қ, ғ, х, н билан битган сўзларга қўшилади) (-ъ)].

- ығ феълдан от ясовчи аффикс: басър — басър + ығ (от ёпуги), йон — йон + ығ (йўниш), сап — сап + ығ (пайванд).
- ыз феълдан феъл ясовчи аффикс: қорқ — қорқ + ыз [(қўрқит)-ыз]. фр
- ық₁ феълдан феъл ясовчи аффикс: чал — чал + ық [(чалықмақ — кўз тегмоқ) -ық₁]. фр
- ық₂ феълдан от ясовчи аффикс: йаз — йаз + ық [(гуноҳ)-ық₂].
- ық₃ отдан феъл ясовчи аффикс: душ — душ + ық (дучкел, учраш), жан + ық (-ық₃).
- ық₄ феълдан сифат ясовчи аффикс: дун — дун + ық (хира), ай — ай + ық (хушёр), ач — ач + ық (-ық₄).
- ылда ундов сўзлардан феъл ясовчи аффикс: жарқ — жарқ + ылда (ғарчилла).
- ым₁ ундов сўздан от ясовчи аффикс: бълқ — бълқ + ым (семиз).
- ым₂ эгалик аффиксининг I шахс бирлик формаси (-ым₂).
- ымъз эгалик аффиксининг I шахс кўплик формаси [(қ, ғ, х, н билан битган сўзларга қўшилади) -ымъз].
- ын₁ қаратқич келишигининг аффикси [(қ, ғ, х, н билан битган сўзларга қўшилади) -ын₁].
- ын₂ = ьн₁.
- ынъыз эгалик аффиксининг II шахс кўплик формаси [(қ, ғ, х, н билан битган сўзларга қўшилади) -ынъыз].
- ыра₁ феълдан от ясовчи аффикс: қақ — қақ + ыра (қамишдан қилинган ёзги уй).
- ыра₂ ундов сўзлардан феъл ясовчи аффикс: йарқ — йарқ + ыра.
- ырав ундов сўзлардан от ясовчи аффикс: қон + ырав, жың + ырав (қушлар буйнига тақиладиган қўнғироқча).
- ырдь ундов сўзлардан от ясовчи аффикс: вағ вағ + ырдь (шовқин), жағ — жағ + ырдь (жаз-жуз), шақ — шақ + ырдь (безакдан чиқадиган овоз).
- ыт отдан от ясовчи аффикс: йазық — йазғ + ыт (тақдир), салық — салғ + ыт (солиқ).
- ыш₁ отдан феъл ясовчи аффикс: су:қ — су:қ + ыш (совқот). фр
- ыш₂ феълдан от ясовчи аффикс: йағ — йағ + ыш (ёмғир).
- ыш = ьш
- й сифатдан феъл ясовчи аффикс: кә:нә — кә:нә + й (эскир). фр
- йа отдан жуфт маъноли от ясовчи аффикс: апа — апа + йа (она-сингил), аға — аға + йа (ака-ука).

-йатър ҳозирги замон феъллини ясовчи аффикс: бар — бар + йатър.

-йә жўналиш келишиги аффиксининг варианты: кышь — кышь + йә, нә — нә + йә [(нега)-гә].

-йәль истак феъллининг I шахс кўплик формаси — и: шлә + йәль [(ишлайлик)-ғалъ].

-йән ўтган замон сифатдош аффиксининг юмшоқ варианты: бәр — бәр + йән (-ған, -ған).

-йън феълдан от ясовчи аффикс: дүй — дүй + ын (тугун).

-йънчә равишдош ясовчи аффикс: гәлмә + йънчә [(келмагунча)-гънчә].

-йън отдан равиш ясовчи аффикс: арқа — арқа + йън (бемалол).

-йънча равишдош ясовчи аффикс (қаттиқ формаси): қурма + йънча (-йънчә).

-майъш ҳаракат номининг инкор формасини ясовчи аффикс: баръш — бар + майъш (бормаслик).

-к феълдан от ясовчи аффикс: дөшә — дөшә + к (тушак), әлә + к.

-әк отдан от ясовчи аффикс: ши: шә — ши: шә + к (шишанинг сингани), жүжә — жүжә + к.

-кә, отдан от ясовчи аффикс: жън — жън + кә (митти), әнә — әнә + кә (доя).

-кә₂ жўналиш келишиги аффикси [(қипчоқ шеваларида) -қа].

-кәч пайт-масофа маъносини ифода этувчи аффикс: сөчә + кәч (чумчуқ + қача), итә + кәч (ит + гача).

-кәш отдан от ясовчи аффикс: дү: т — дү: т + кәш (мўри), зъй — зъй + кәш (зовур).

-кь₁ отдан сифат ясовчи аффикс: жавза — жавза + кь (эртапишар).

-кь₂ феълдан от ясовчи аффикс: дәп — дәп + кь (тепки).

-кь₃ отдан сифат ясовчи аффикс: [(юмшоқ тури) - қы].

-кьдъйн = гьдъйн.

-кьр₁ отдан от ясовчи аффикс: пеш — пеш + кьр (фартук; сўйил).

-кьр₂ феълдан сифат ясовчи аффикс: өт + кьр, кес + кьр.

-кьнь = гьчь.

-қ феълдан от ясовчи аффикс: ушъ — ушъ + қ (совуқ), пьта — пьта + қ, бойә — бойә + қ, жъйна — жъйна + қ.

-қа₁ отдан от ясовчи аффикс: йас — йас + қа (йас — саёз; йа + сқа — кечув — кечиб ўтадиган саёз жой).

-қа₂ отдан феъл ясовчи аффикс: ис — ис + қа (ҳидла).

-қа₃ феълдан от ясовчи аффикс: йон — йоң + қа (пайраха).

-қа₄ жўналиш келишиги аффикси [(қипчоқ шеваларида) -кә].

-қай сифатдан феъл ясовчи аффикс: улль — ул + қай (улгай).

-қам феълдан от ясовчи аффикс: чъй — чъй + қам (чайқам, бир қур пишилган сариёғ).

-қан₁ феълдан сифат ясовчи аффикс: адық — адық + қан (машхур).

-қан₂ сифатдан сифат ясовчи аффикс: улль — улла + қан (улуғ, азамат).

-қан₃ = ған.

-қампа орттирма даража сифат ясовчи олд қўшимча: қара — қапма + қара (қоп-қора).

-қача = ғача.

-қы₁ феълдан от ясовчи аффикс: санч — санч + қы (балиқчилик термини), бъч — бъч + қы (қўл арра), қач — қач + қы (қочқин).

-қы₂ отдан сифат ясовчи аффикс (қаттиқ варианты): ахшам — ахшам + қы, қыш — қыш + қы (-гь₁).

-қы₃ равишдан сифат ясовчи аффикс: йаңа + қы (ҳалиги).

-қыла феълдан феъл ясовчи аффикс: ач — ач + қыла, тарт — тарт + қыла.

-қылда ундов сўзлардан феъл ясовчи аффикс: ҳоң — ҳоң + қылда (дўнғилла).

-қын феълдан от ясовчи аффикс: дық — дық + қын (пробка), ақ — ақ + қын (дарёнинг тез оқиб турган ери).

-қынла феълдан феъл ясовчи аффикс: аш — аш + қынла (зўрай).

-қып орттирма даража сифат ясовчи олд қўшимча: қып + қызыл.

-қыр отдан от ясовчи аффикс: ич — ич + қыр (иштонбоғ).

-қьсьз феълдан сифат ясовчи аффикс: чық — чық + қьсьз [(чиқмас, чиқмайдиган)-гьсьз].

-қу юклама (-го).

-л сифатдан феъл ясовчи аффикс: қара — қара + л (қорай), саръ — сара + л.

-ла₁ отдан феъл ясовчи аффикс: ағыз — ағыз + ла (оғизга ол), пай — пай + ла (бўл, тақсим қил).

-ла₂ феълдан феъл ясовчи аффикс: қав — қав + ла (қувла).

✓ -ла₃ кўплик аффикси (қаттиқ варианты): ху — ху + ла (улар), адам — адам + ла (-ла).

✓ -лавық ундов сўзлардан от ясовчи аффикс: зың — зын + + лавық (ари), пақ — пақ + лавық (пуфак).

✓ -лағ сифатдан равиш ясовчи аффикс: бош — бош + лағ (сѣгыр бошлағ йўрыпты).

✓ -лаған чама сон ясовчи аффикс (қипчоқ шеваларида) онлаған (ўнтача).

✓ -лай₁ сифатдан равиш ясовчи аффикс: бош + лай (бекор-га).

✓ -лай₂ отдан равиш ясовчи аффикс: қозъ — қозъ + лай (қў-зилигича).

✓ -лақ феълдан от ясовчи аффикс: чат — чат + лақ (дарз).

✓ -лақ/лах отдан от ясовчи аффикс: гөр — гөр + лах (гўри-стон).

— -лама₁ ундов сўзлардан от, сифат ясовчи аффикс: вағ — вағ + лама (пиёва; сергап), шар — шар + лама (шаршара).

— -лама₂ отдан от ясовчи аффикс: қуйаш — қуйаш + лама.

— -ланжъ тартиб соннинг бир турини ясовчи аффикс: он — он + ланжъ (шиша).

— -лар кўплик ясовчи аффикснинг қаттиқ варианты (қипчоқ шеваларида).

✓ -лас отдан сифат ясовчи аффикс: бурт — бурт + лас (шоп мўйлов).

✓ -лаш отдан феъл ясовчи аффикс: дамақ — дамақ + лаш (бирга овқат қил), аяқ — аяқ + лаш (бўлиш, тақсим қил).

✓ -ла₁ кўплик ясовчи аффикснинг юмшоқ варианты (-ла₂).

✓ -ла₂ ундов сўздан феъл ясайдиған аффикс: үф — үф + ла (пуфла).

✓ -ла₃ отдан феъл ясовчи аффикснинг юмшоқ варианты (-ла₁).

✓ -ла₄ юклама, таъкидлаш маъносини ифода этади: гәлдәм + ла (келдим ахир).

✓ -лэгән чама сон ясовчи аффикснинг юмшоқ варианты (-лаған).

— -ләм феълдан от ясовчи аффикс: бүк — бүк + ләм (сурп).

— -ләмә сондан от ясовчи аффикс: бър — бър + ләмә (яғона).

— -ләнжъ = ланжъ.

✓ -ләп от-сифатдан равиш ясовчи аффикс: дас — дас + ләп.

✓ -ләр кўплик аффикснинг юмшоқ варианты (-лар).

✓ -ләс отдан сифат ясовчи аффикс: бът — бът + ләс [(бит-лиқи)-лас].

✓ -ләш₁ феълдан феъл ясовчи аффикс: өт — өт + ләш (ку-чай).

✓ -ләш₂ отдан от ясовчи аффикс: дәпә — дәпә + ләш (ур-йиқит),

✓ -лдан сифатдан равиш ясовчи аффикс: йаңа — йаңа + лдан (янгидан).

✓ -ль отдан сифат ясовчи аффикс: жьн — жьн + ль (жълль).

✓ -ль-ль сифат-равиш ясовчи жуфт аффикс: ивьр + чи-чвьр + ль (бола-чақали), ич + ль-диш + ль (икки юзли кўрпа), әрь + ль-бәр + ль (нари-бери).

✓ -льк отдан от ясовчи аффикс: өң — өң + льк (олёпқиң), ейъ — ейъ + льк (яхшилиқ).

✓ -льк ундов сўздан от ясовчи аффикс: түф — түф + льк (тупук).

— -льн ундов мә сўзига қўшилиб, ҳурмат билан манг де-тан маънони ифода этади.

✓ -лъ₁ отдан сифат ясовчи аффикснинг қаттиқ варианты (-лъ).

✓ -лъ₂ отдан от, сифат ясовчи аффикс: от — от + ль (по-езд), бар — бар + ль (бой), арқа — арқа + ль (азайимхон; асаби бузилған одам).

✓ -лъ-лъ отдан сифат ясовчи жуфт аффикс: уху + ль-уй-аг + ль [(чала уйқудаги одам)-лъ-лъ].

— -лъм отдан от ясовчи аффикс: топ — топ + лъм (тиқи-линч, одам кўп жой).

✓ -лық₁ феълдан феъл ясовчи аффикс: ат + лық (отил, таш-лан).

✓ -лық₂ отдан от ясовчи аффикс: ағач — ағач + лық (да-рахтзор), алма — алма + лық (олмазор), қол — қол + лық (қўлқоп).

✓ -лық₃ феълдан от ясовчи аффикс: дамъз — дамъз + лық (томизғи).

✓ -лық₄ сифатдан от ясовчи аффикс: йат — йат + лық (че-варанинг боласи), йахшъ — йахшъ + лық, чабық — чабық + + лық [(чаққонлик)-лък₁].

— -ллъ олмошдан равиш ясовчи аффикс: қанча — қанча + + ллъ, шунча — шунча + ллъ.

-м₁ феълдан от ясовчи аффикс: бура — бура + м (ўрим).

-м₂ эгалик аффиксининг I шахс бирлик формаси.

-ма₁ феълдан от ясовчи аффикс: қыр — қыр + ма (қир-риқ), қый — қый + ма (майда тўғралған гўшт), йала — йала + + ма (бир тур касаллик).

-ма₂ феълнинг бўлишсизлик аффикси (қаттиқ варианты).

- ь₁** феълдан сифат ясовчи аффикс: ол — ол + ь (улик).
- ь₂** отдан сифат ясовчи аффикс: озол — озол + ь.
- ь₃** III шахс эгалик қўшимчаси.
- ь₄** тушум келишиги аффикси (Ҳазорасп, Янгиариқ).
- ь** равишдош формасини ясовчи аффикс: бәр — бәр + ь кытты (бериб кетди).
- ьб** равишдош формасини ясовчи аффикс (-б).
- ьг** феълдан от ясовчи аффикс (-ьй).
- ьдә** ундовдан от ясовчи аффикс: чәк — чәк + ьдә (сузма).
- ьз** феълдан феъл ясовчи аффиксининг юмшоқ варианты: үрк — үрк + ьз.
- ьй** феълдан от ясовчи аффикс: өрт — өрт + ьй (үртик), бьл — бьл + ьй (билим).
- ьк** истак феълнинг I шахс кўплик формаси (қипчоқ шеваларига хос): кел — кел + ьк (келайлик).
- ьйн** истак феълнинг I шахс бирлик формаси: гәл — гәл + ьйн (келай).
- ьйнчән** равишдошнинг бир тур формасини ясовчи аффикс. Бу аффикс феъл негизига қўшилиб келиб, адабий тилдаги *күра* кўмакчиси ифода этган маънога яқин бир маънони англа- тади: гәләвәр + ьйнчән (келавергандан күра).
- ьк** феълдан феъл ясовчи аффикс: гөн — гөн + ьк (кўник).
- ьк** феълдан от ясовчи аффикс: бөл — бөл + ьк (бўлак, қисм), өксър — өксър + ьк (йўтал), дөш — дөш + ьк (тешик).
- ьк** отдан феъл ясовчи аффикс: йүз — йүз + ьк (кўзикмоқ).
- ьк** феълдан сифат ясовчи аффикс: чүш — чүш + ьк (чала бола, нон ҳақида).
- ькшь** отдан феъл ясовчи аффикс: (ьк + ьш) йүз — йүз + ькшь (юзма юз бұл).
- ьксъз** феълдан сифат ясовчи аффикс: бежәр — бежәр + ьксъз (бажариб бўлмайдиган).
- ькчә** отдан от ясовчи аффикс: әлд — әлд + ькчә (олёп- қич, фартук).
- ьл** феълдан феъл ясовчи аффикс: чәк — чәк + ьл, әк — әк + ьл.
- ьлдьрьк** олмошдан сифат ясовчи аффикс: кьм — кьм + ьлдьрьк („ким-ким“ деб сўрайверадиган одамга нисбат).
- ьм₁** феълдан от ясовчи аффикс: дьл — дьл + ьм, дөк — дөк + ьм (ўғит).
- ьм₂** I шахс эгалик аффиксининг юмшоқ варианты (-ьм).
- ьмьз** эгаликнинг биринчи шахс кўплик аффикси.
- ьмсьз** феълдан сифат ясовчи аффикс: дей — дей + ьмсьз (жиззаки).

- ьмтьл** = ьмтьр.
- ьмтьр** белгини камайтирувчи аффикс: гөк — гөк + ьмтьр.
- ьн₁** отдан равиш ясовчи аффикс: әлд — әлд + ьн.
- ьн₂** феълдан феъл ясовчи аффикс: чәк — чәк + ьн, сүр — сүр + ьн.
- ьндә** ўрин келишиги аффиксининг эгалик билан турлан- ган варианты.
- ьндь** феълдан от ясовчи аффикс: чөк — чөк + ьндь (лой- қа), өвүр — өвүр + ьндь (бирор предметнинг саралангани).
- ьнжь** тартиб сон ясовчи аффикс: бър — бър + ьнжь.
- ьннән** чиқиш келишик аффиксининг эгалик билан тур- ланган варианты.
- ьнчә** феълдан равишдош ясовчи аффикс: гәл — гәл + ьнчә (келгунча).
- ьн₁** II шахс эгалик аффикси (ундовдан кейин).
- ьн₂** қаратқич келишигининг аффикси (Ҳазорасп, Янгиа- риқ).
- ьньз** эгалик аффиксининг II шахс кўплик формаси.
- ьп** равишдош формасини ясовчи аффикс (-иб).
- ьпть** ўтган замон ҳикоя феъли аффикси: гәл + ьпть, бәр + ьпть.
- ьр** феълдан феъл ясовчи аффикс: өт — өт + ьр (ўтказ), чөм — чөм + ьр (чўмдир).
- ьс** равишдан от ясовчи аффикс: кәм — кәм + ьс (камчи- лик, етишмовчилик).
- ьскә** феълдан от ясовчи аффикс: әл — әл + ьскә (ўлак- са, гавда).
- ьш₁** феълнинг биргалик даражасини ясовчи аффикс (-ш).
- ьш₂** ҳаракат номи ясовчи аффикс: гүл — гүл + ьш.
- ьш₃** белгини камайтирувчи аффикс: гөк — гөк + ьш.
- ьшмә** феълдан от ясовчи аффикс: дей — дей + ьшмә (ҳа- вил), гәл — гәл + ьшмә (келишув).
- ьштьрьк** = ьштьрык.
- и:н** феълдан от ясовчи аффикс: гәл — гәл + и:н (келин).
- ь₁** феълдан от ясовчи аффикс: йар — йар + ь (ярим).
- ь₂** сифатдан от ясовчи аффикс: қызьл — қызьл + ь (чала янчилган бугдой).
- ь₄** отдан феъл ясовчи аффикс: бай — бай + ь.
- ь₄** отдан сифат ясовчи аффикс: шәрарат — шәрарат + ь (ахлоқи бузук), харават — харават + ь [(чапани) -ь₂].
- ь₅** III шахс эгалик аффиксининг қаттиқ формаси (-ь₃).
- ь₆** тушум келишиги аффиксининг қаттиқ формаси (-ь₄).
- ь₇** равишдош ясовчи аффиксининг қаттиқ варианты (-ь₅).

- -ма₃ сўроқ юкламаси: бараса + ма, бағаса + ма (боқасанми?).
- -майъш ҳаракат номининг бўлишсизлик формасини ясовчи аффикс: басър + майъш (гәрәк).
- -мақ₁ феълдан от ясовчи аффикс: ой — ой + мақ (ангишвана), дақ — дақ + мақ (варсақи сўз, гап), була — була + мақ (буламиқ).
- -мақ₂ феълнинг ноаниқ формасини ясовчи аффикс: бар + мақ.
- -ман₁ феълдан сифат ясовчи аффикс: аз — аз + ман (озган, бичилган).
- -ман₂ отдан от ясовчи аффикс: харас — харас + ман (тегирмончи), сейъс — сейъс + ман (отбоқар), гүзәр — гүзәр + ман (дарёдан ўтказувчи, қайиқчи).
- -мап боп аффиксининг ўзгарган формаси: жама — жам + мап (жома + боп).
- -мас келаси замон феъли ва сифатдошининг бўлишсиз формасини ясовчи аффикс (-мәс).
- -маса шарт феълнинг бўлишсиз формаси: бол + маса, йол + маса (< йоқ — ол + маса).
- -мач₁ феълдан от ясовчи аффикс: қақ — қақ + мач (кептирилган балиқ), қыр — қыр + мач, қатър — қатър + мач (тавада пишган нон).
- -мач₂ сифатдан от, сифат ясовчи аффикс: артық — артық + мач (ортиқча).
- -мача феълдан от ясовчи аффикс: тап — тап + мача (топишмоқ), доғ — доғ + мача (ўғилча).
- -мә, феълдан от ясовчи аффикс: гөм — гөм + мә (варақи сомса), әндәрәт — әндәрәт + мә (пиллапоя), чөвүр — чөкүр + мә [(попоқ)-ма₁].
- -мә₂ жуфт сўзлар (от, сифат) ўртасида келадиган элемент: дүллъ + мә + дүллъ.
- -мә₃ сўроқ юкламасининг юмшоқ варианты (-ма).
- -мәжәк феълдан от ясовчи аффикс: ги:злә — ги:злә + мәжәк (бекинмачоқ).
- -мәк₁ инфинтив ясовчи аффиксининг юмшоқ варианты (-мақ₂).
- -мән отдан от ясовчи аффикс: дьгър — дьгър + мән (тегирмон).
- -мәс келаси замон феъли ва сифатдоши ясовчи аффиксининг инкор формаси (-мас).
- -мәсә шарт феълнинг инкор формаси (-маса).

- мьз₁ ҳозирги - келаси замон феъли I шахс кўплик аффикси: гәл — гәл + ө + мьз [(юмшоқ вариант)-мьз₁]
- мьз₂ эгалик категорияси, I шахс кўплик формасини ясовчи аффикс [(юмшоқ вариант)-мьз₂].
- мьй феълнинг бўлишсиз формасини ясовчи аффикс: (юмшоқ вариант).
- мьйн равишдошининг бўлишсиз формаси: гәл + мьйн (келмай, келмасдан).
- мьш гумон феъли ясовчи аффикс: гәлө + мьш (келармиш).
- мьз₁ = мьз₁.
- мьз₂ = мьз₂.
- мьй = мьй.
- мьйн₁ = мьйн.
- мьйн₂ -бин аффиксининг ўзгарган шакли: пал — пал + мьйн (фолбин).
- мьш₁ = мьш.
- мьш₂ феълда от ясовчи аффикс: йар — йар + мьш (янги қазилган ариқ, анҳор), қыл — қыл + мьш.
- н₁ отдан равиш ясовчи аффикс: оғръ — оғръ + н (ўғриликча).
- н₂ феълдан феъл ясовчи аффикс: сүйкө — сүйкө + н (суркан), қыста + н.
- на₁ сифатнинг бўлишсиз формасини ясовчи олд кўшимча: на + доғръ, на + инсап.
- на₂ феълдан феъл ясовчи аффикс: жъй — жъй + на (йиг).
- на₃ отдан от ясовчи аффикс: босаға — босаға + на (бўсағага қўйиладиган ёғоч).
- на₄ жўналиш келишиги аффиксининг эгалик билан турланган варианты.
- нақ феълдан от ясовчи аффикс: ув — ув + нақ (ушоқ).
- нан чиқиш келишиги аффиксининг ўзгарган шакли (қазан — қазан + нан).
- нанча олмошдан равиш ясовчи аффикс: ху — ху + н + нанча (ундан кўра).
- нә₁ сўроқ юкламаси: сән + нә? (сен-чи?).
- нә₂ отдан от ясовчи аффикс: тәкә — тәкә + нә (дока).
- нә₃ = нә₄.
- нәк сифатдан от ясовчи аффикс: тәр — тәр + нәк (тән-нәк).
- нәкдей равиш ясовчи аффикс: жьн — жьн + нәкдей (жиндай, озгина).
- нән - нан.

-нжъ тартиб сон ясовчи аффикснинг юмшоқ варианты: иккь — иккь + нжъ.

-нжъ = нжъ.

-нда ўрин келишиги аффиксининг эгалик билан турланган варианты.

-ндә = нда.

-нъ қаратқич ва тушум келишикларининг аффикси (ўғуз шеваларида).

-нъйн = дъйн.

-нъкь абстракт эгалик аффикси: апам + нъкь, үкәм + нъкь.

-нък феълдан феъл ясовчи аффикс: сүр — сүр + нък (сурин).

-нън қаратқич келишиги аффиксининг юмшоқ варианты (қипчоқ шеваларида).

-нъ = нь.

-нъйн = дъйн.

-нын = ньн.

-н₁ феълдан от, сифат ясовчи аффикс: сәлдәрә — сәлдәрә + ц (омонат турган, йиқилай деб турган).

-н₂ отдан сифат ясовчи аффикс: дәпә — дәпә + ц (баланд бўйли).

-н₃ II шахс эгалик аффикси (бирлик).

-на жуналиш келишиги аффиксининг бир тури (кишилик ва кўрсатиш олмошлари ўзагидаги *н* товуши билан бирга қўшилиб, *на* тарзида талаффуз этилади): маңа, ҳуңа.

-нъз₁ эгалик аффиксининг II шахс кўплик формаси (юмшоқ вариант).

-нъз₂ = нъз.

-п равешдош ясовчи аффикс: қара — қара + п, оқы — оқы + п (-б).

-пайа отдан от ясовчи аффикс: чъра — чъра + пайа, ғоза — ғоза + пайа.

-пәз отдан от ясовчи аффикс: ши:рә — ши:рә + пәз, аш — аш + пәз.

-пәк отдан от ясовчи аффикс: дәм — дәм + пәк (дўмбоқ).

-пән отдан сифат ясовчи аффикс: кәллә — кәллә + пән || кәлпән (анқов).

-пъ феълдан от ясовчи аффикс: йар — йар + пъ (ярим).

-птъ = ьптъ.

-птъ = ьптъ.

-рой сифатдан сифат ясовчи аффикс: бәд — бәд + рой (хунук), хуш — хуш + рой (чиройли).

-р₁ сифатдан феъл ясовчи аффикс: ала — ала + р — ала + р + тър (олайтир).

-р₂ келаси замон феъли ва сифатдоши ясовчи аффикс: оқы + р.

-рақ чоғиштира сифат ясовчи аффикс.

-рәк чоғиштира сифат ясовчи аффикснинг юмшоқ варианты (фақат қипчоқ шевалари учун хос).

-са₁ отдан от ясовчи аффикс: бурун — бурун + са (молларнинг бурун ипи).

-са₂ сифатдан от ясовчи аффикс: узъйн — узъйн + са (узунаси).

-са₃ шарт феълнинг аффикси (-сә).

-сав отдан сифат, от ясовчи аффикс: дамақ — дамақ + сав (хўра, еб тўймас).

-сақ феълдан от, сифат ясовчи аффикс: йалън — йалън + сақ || йалъм + сақ (лаганбардор).

-сап орттирма сифат ясовчи олд қўшимча: сап + саръ.

-саппа орттирма сифат ясовчи олд қўшимча: сағ — саппа + сағ.

-сә₁ шарт феъли ясовчи аффикснинг юмшоқ варианты (-са₂).

-сә₂ феълдан от ясовчи аффикс: әң — әң + сә (әнмәк — әгмоқ).

-сән отдан сифат ясовчи аффикс: кәллә — кәллә + сән (аҳмоқ).

-съ₁ сифатдан феъл ясовчи аффикс: дәң — дәң + съ + мәк (тенгсимоқ, тенг кўрмоқ).

-съ₂ эгалик аффиксининг III шахс бирлик формаси.

-съз₁ сифатнинг инкор формасини ясовчи аффикс: гү:ч — гү:ч + съз.

-съз₂ ҳозирги-келаси замон феълнинг II шахс кўплик аффикси.

-сън₁ сифат, равешдан феъл ясовчи аффикс: көп + сьн, кәм + сьн.

-сън₂ буйруқ-истак феълнинг III шахс бирлик формаси.

-сърә отдан феъл ясовчи аффикс: ет — ет + сьрә.

-съ = съ₂

-съз = съз₁

-съз = съз₂

-сън₁ от, сифатдан феъл ясовчи аффикснинг қаттиқ варианты (-сьн) аз + сьн, йат + сьн, ар + сьн.

-сън₂ -сьн₂

-сумақ отдан сифат ясовчи аффикс: адам — адам + сумақ (одамсимон), жълль — жълль + сумақ (жиннисимон).

- сѣра-сѣрѣ.
- т₁ феълдан сифат, равиш ясовчи аффикс: айѣр — айѣр + т.
- т₂ сифатдан феъл ясовчи аффикс: арѣ — арѣ + т (гозала).
- т₃ отдан от ясовчи аффикс: со:га + со:га + т (совга).
- т₄ феълдан феъл ясовчи аффикс: оқы — оқы + т, жан-нырда — жаннырда + т.
- тавѣн келаси замон сифатдоши ясовчи аффикс (қипчоқ шеваларига хос).
- тан чиқиш келишигининг аффикси (-дан).
- тараш отдан от ясовчи аффикс: гүл — гүл + тараш (пахса деворга гүл туширадиган асбоб).
- таш отдан феъл ясовчи аффикс: йан — йан + таш (ёндаш).
- тѣк отдан сифат ясовчи аффикс: жѣр — жѣр + тѣк (жѣр — жанжал).
- тѣ тушум келишиги аффиксининг ўзгарган формаси (қипчоқ шевалари учун хос).
- тѣн қаратқич келишигининг ўзгарган формаси (қипчоқ шеваларига хос).
- тѣр феълдан феъл ясовчи аффикс: сѣвүн — сѣвүн + тѣр, ийѣр — ийѣр + тѣр (эргаштир).
- тѣ₁ феълдан от ясовчи аффикс: жар — жар + тѣ (ярим).
- тѣ₂ феълдан от ясовчи аффикс: йақ — йақ + тѣ (йах + тѣ — нур, ёгду).
- тѣ₃ = тѣ.
- тѣн = тѣн.
- ув феълдан от ясовчи аффикс: сат — сат + ув.
- уз отдан от ясовчи аффикс: жав — жав + уз.
- ул феълдан феъл ясовчи аффикс: сов — сов + ул (тамомлан).
- ум феълдан от ясовчи аффикс: йуқ — йуқ + ум (фойда).
- ун феълдан феъл ясовчи аффикс: ов — ов + ун (ушал).
- у: феълдан от ясовчи аффикс: санч — санч + у: (санчиқ), қанқи — қанқ + у: (гийбат), қаз + у;
- үм феълдан от ясовчи аффикс: гѣр — гѣр + үм (күргилик), гѣй — гѣй + үм (гира-шира).
- үн феълдан феъл ясовчи аффикс: сѣв — сѣв + үн (севин).
- ү: феълдан от ясовчи аффикс: дѣй — дѣй + ү: (тергов).
- хана отдан от ясовчи аффикс: бахча — бахча + хана (болалар боқчаси), ғарав — ғарава + хана (харобахона).
- ч феълдан от ясовчи аффикс: ди:н — ди:н + ч, қуван — қуван + ч. сѣвүн — сѣвүн + ч.

- ча отдан от ясовчи аффикс: гова — гова + ча (гўза), дува — дува + ча (тумор), тамав — тамав + ча (рўмолнинг бир тури).
- чақлѣ олмошдан равиш ясовчи аффикс: мун + чақлѣ, шун + чақлѣ, шу вахта + чақлѣ.
- чан отдан сифат ясовчи аффикс: уйат — уйат + чан.
- чѣ = ча.
- чѣк = жѣк₁
- чѣк = жѣк₂
- чѣк = жѣк₃
- чѣкль = чакль.
- чѣль от категориясидаги сўзлардан равиш ясовчи аффикс: шѣ:р — шѣ:р + чѣль (шаҳарча).
- чѣн = чан.
- чѣ отдан от ясовчи аффикс: ѣлѣм — ѣлѣм + чѣ (дарѣ қоровули), и:ш + чѣ.
- чѣ₁ = чѣ.
- чѣ₂ феълдан феъл ясовчи аффикс: қап — қап + чѣ (илиб ол), қыр — қыр + чѣ.
- чѣл отдан феъл ясовчи аффикс: ѣп — ѣп + чѣл.
- чѣльк отдан от ясовчи аффикс: сүннѣ — сүннѣ + чѣльк (табибчилик).
- чѣла феълдан феъл ясовчи аффикс: қорѣ — қор + чѣла (ая).
- чѣлык = чѣльк.
- чық = жық₁
- ш₁ отдан от ясовчи аффикс: би:кѣ — би:кѣ + ш (эркалаш маъносида ѣнѣ — ѣнѣ + ш).
- ш₂ феълнинг биргалик даражасини ясовчи аффикс: оқы — оқы + ш (-ъш₁).
- ш₃ ҳаракат номи ясовчи аффикс: (-ъш₂).
- шѣк отдан сифат ясовчи аффикс: йѣльм — йѣльм + шѣк (ёпишқоқ).
- шѣр феълдан феъл ясовчи аффикс: оқы — оқы + шѣр (нари-бери ўқиб тур), ѣлѣ — ѣлѣ + шѣр (айбла).

АХБОРОТЧИЛАР ТЎҒРИСИДА МАЪЛУМОТ

АХБОРОТЧИНИНГ ИСМИ, ФАМИЛИЯСИ, ЁШИ, КАСБИ ВА АДРЕСИ

Урганч шаҳари (Ург., 1).

1. Рузметова Пошша, 60, Интернационал кўчаси, 14.
2. Оллоберганов Душам, 40, ишчи, Куйбишев кўчаси, 207.
3. Қиличов Мадрид, 36, Крупская номли мактаб ўқитувчиси.
4. Абдурахмонова Олия, 48, Озод кўчаси, уй 1.
5. Каримова Зулайхо, 24, ПИ студенткаси.
6. Маҳмудов Ҳасан, 50, Гурлан кўчаси, уй 18.
7. Исмоилова Розия, 49, Колхоз кўчаси, 25.
8. Жуманиёзов Йўлдош, 42, Комсомол кўчаси, 38.
9. Матчоновна Онабиби, 47, Киров кўчаси, 7.
10. Бозорова Раҳимажон, 61, Энгельс кўчаси, 78.
11. Оллоберганов Раҳим, 57, театр артисти.
12. Собирова Бикажон, 70, Куйбишев кўчаси, 77.
13. Гафорова Рая, 22, ПИ студенткаси.
14. Исмоилова Ёқут, 67, К. Либкнехт кўчаси, 4.
15. Абдалниёзова Саодат, ПИ студенткаси.
16. Эшчоновна Рима, 64, 1 Май кўчаси, 36.
17. Шокирова Назира, 24, ПИ студенткаси.
18. Отабоева Авазжон, 30, М. Горький номли мактаб ўқитувчиси.
19. Худойберганова Бика, 56, Ўзбекистон кўчаси, 56.
20. Юсупова Назира, 57, Хива кўчаси, 40.
21. Худойберганова Ойдин, 19, ПИ студенткаси.
22. Маҳмудова Ойша, 38, Комсомол кўчаси, 28.
23. Полвонниёзова Тўхта, 23, ПИ студенткаси.
24. Давлатов Эркин, 26, Киров кўчаси, 66.
25. Каримова Ойжон, 56, 1 Май кўчаси, 52.
26. Матёқубова Боғи, 22, ПИ студенткаси.
27. Машарипов Қутлимурод, 26, ўқитувчи, Крупская кўчаси, 24.
28. Алимова Раҳима, 25, ўқитувчи, Гурлан кўчаси, 16.
29. Бобожонова Анаш, 80, Бозор кўчаси, 5.
30. Мадраҳимова Онабиби, 50, 1 Май кўчаси, 6.
31. Сафоева Раяжон, 74, Хива кўчаси, 51.

32. Рузметова Рима, 62, Ўзбекистон кўчаси, 59.
33. Юсупов Барди, 26, ПИ студенти.
34. Йўлдошева Муслима, 56, Куйбишев кўчаси, 29.
35. Рамазонова Ҳожар, 41, Рабочая кўчаси, 13.
36. Оллоберганова Назира, 55, Куйбишев кўчаси, 32.
37. Ражабова Норжон, 54, Куйбишев кўчаси, 38.
38. Матёқубов Саид, 67, Сталин кўчаси, 26.
39. Қутлимуродова Гулжон, 23, ПИ студенткаси.
40. Абдугафорова Онажон, 75, Бозор кўчаси, 56.
41. Самандаров Эркин, 25, ПИ студенти.
42. Мадраҳимов Абдурахим, 55, Тельман кўчаси, 46.
43. Машарипов Ражаб, 24, ПИ студенти.
44. Машарипова Розия, 26, Мостовая кўчаси, 42.
45. Исмоилов Ибодулла, 26, ПИ студенти.
46. Турдиева Бикажон, 28, шаҳар маорифи ходими.
47. Тиллаева Васида, 22, ПИ студенткаси.
48. Фатхуллаев Ҳикмат, 25, ПИ студенти.
49. Ражабова Ёқут, 50, Колхоз кўчаси, 36.
50. Сиддиқов Ҳалилулло, 42, ПИ ўқитувчиси.

Урганч район, Юқорибоғ қишлоқ Совети,
Куйбишев номли к-з (Ург., 2).

51. Рузметова Бикажон, 57, Куйбишев номли к/з, 6-бриг., к-чи.
52. Ибодуллаева Онабиби, 59, 5-бригада, к-чи.
53. Ҳасаёнова Онабиби, 30, ўрта мактаб ўқитувчиси.
54. Олимов Отажон, 57, 4-бригада, к-чи.

Урганч район, Чакка шоликор қишлоқ
Совети, Сталин номли колхоз (Ург., 3).

55. Исмоилова Сарифа, 60, 1-бригада, к-чи.
56. Зарифова Саодат, 55, 3-бригада, к-чи.
57. Худойберганова Хоним, 24, ПИ студенткаси.
58. Матёқубова Шукуржон, 23, „Большевик“ мактаби ўқитувчиси.
59. Сафоев Аниёз, 45, 8-бригада, тракторчи.
60. Аниёзов Сафо, 22, ПИ студенти.
61. Абдурахмонова Оймон, 30, 4-бригада, к-чи.
62. Маткаримова Ниёзжон, 62, 10-бриг., к-чи.
63. Иброҳимова Бибиражаб, 21, ПИ студенткаси.
64. Каримов Қодир, 40, 10-бриг., к-чи.
65. Бекчоновна Солия, 38, 9-бригада.

Урганч район, Қипчоқ қишлоқ Совети,
Хрущев номли к-з (Ург., 4).

66. Рўзметов Жумёз, 56, 6-бригада, колхозчи.
67. Одамов Одил, 21, бош табелчи.
68. Рўзметова Сора, 4-бригада, к-чи, 57.
69. Хўжаев Жуманазар, 76, 8-бригада.
70. Жуманиёзов Самандар, 24, ПИ студенти.
71. Шокиров Янгибой, 4-бригада бошлиғи, 53.
72. Олимов Собир, 40, 8-бригада („Правда“ к-зи).
73. Ражабов Раҳмон, 69, 3-бригада („Правда“ к-зи).

Урганч район, Уйшун қишлоғи, „Коммунизм“
к-зи (Ург., 5).

74. Раззоқов Рўзи боба, 76 ёш, 3-бригада.
75. Сапашов Янгибой, 37, ТўМ¹ директори.
76. Раҳимов Йўлдош, 7-бригада, 65.
77. Ааматов Матмурод, 30 ёш, табелчи.
78. Хўжамуродов Ражаб, 93, 8-бригада.
79. Ҳасанова Тожиғул, 19, ПИ студенткаси.
80. Қорабоева Нурдон, 49, 7-бригада, к-чи.
81. Қодиров Райимбой, 26, к-чи.
82. Оллоберган Тангриберган ўғли, 68, к-чи.

Ўртадўрман қ/с, „Сталин йўли“ к-зи, (Ург., 7).

83. Қаландаров Ҳайитбой, 72, 2-бригада, к-чи.
84. Қурбонова Жумагул, 60, 5-бригада, к-чи.
85. Ҳайитбоева Ҳожар, 26, ТўМ илмий мудир.
86. Бобожонова Анор, 13, ўқувчи.

Киров қ/с, Сталин номли к-з (Ург., 8).

87. Матчонов Бобо, 55 ёш, 8-бригада, ферма мудир.
88. Раҳимова Оқилжон, 66 ёш, 3-бригада, к-чи.
89. Оллоберганова Зевар, 22 ёш, райкомсомол ходими.
90. Собиров Бозор, 31 ёш, 4-бригада, к-чи.
91. Бобожонова Оймон, 70 ёш, 11-бригада.

¹ ТўМ — тўлиқсиз ўрта мактаб.

Урганч район, Беговот қ/с, Сталин номли
к-з (Ург., 9)

92. Холмуродов Пирниёз, 75, 13-бригада.
93. Шарипов Шерназар, 62, 14-бригада.

Урганч район, Олаўлик қ/с, Ленин номли
к-з (Ург., 10).

94. Пирматов Отамурод, 22, ПИ студенти.
95. Пирматова Онажон, 40, 1-бригада, к-чи.
96. Панно момо Ражабова, 67, 4-бригада.

Чандирқиёт қ/с, Ворошилов номли к-з, (Ург., 11).

97. Рўзматов Бекёз, 72, 3-бригада.
98. Наврузов Одамбой, 78, 9-бригада.
99. Магнийёзова Онабиби, 18, ПИ студенткаси.

Келлу қишлоғи „Қизил аскар“ к-зи (Ург., 12).

100. Жабборов Оллам, 63, 6-бригада.
101. Сафоев Пўлат, 17, табелчи.
102. Раҳимов Оллоёр, 24, ПИ студенти.

Ғойву қ/с, Ленин номли к-з, (Ург., 13).

103. Эгамбердиева Ойша, 13, ўрта мактаб ўқувчиси.
104. Юсуф бува Қурёзов, 86, 6-бригада.
105. Саидов Матқурбон, 12, 5-синф ўқувчиси.
106. Ўрозметов Йўлдош, 24, ПИ студенти.
107. Тиллаев Аамат, 46, 10-бригада, к-чи.
108. Ҳайитова Жумагул, 15, 7-синф ўқувчиси.
109. Шиханазаров Норвой, 68, 10-бригада, к-чи.
110. Сапарбоев Бекчон, 12, 9-бригада, ўқувчи.

Чоткўпир қ/с, „Комсомол“ к-зи (Ург., 14).

111. Юсупова Тўхта, 72, 14-бригада.
112. Қўчқорова Сўна, 15, 7-синф ўқувчиси.
113. Каримов Абдулла, 38, ўқитувчи.

Хива шаҳари (Хив., 1).

114. Рейма Халпа, 58, 3-участка, 20-элат.
115. Отажоннова Гулчехра, 18, ПИ студенткаси.
116. Турдиев Қаҳҳор, 43, „Учқун“ артелининг ишчиси.
117. Қурёзова Қурбонжон, 56, 5-участка, 3-элат, Дзержинский кўчаси, 9.
118. Отамуродов Ҳасанбой, 22, ПИ студенти.
119. Абдиёз Тангриберганов, 63, 5-участка, 11-элат, уй 11.
120. Матчонова Сумбул, 23, ПИ студенткаси.
121. Мадраҳимова Онабиби, 28, 5-участка, 2-элат, уй 35.
122. Муродова Назира, 26, ПИ студенткаси.
123. Ибодуллаева Бекпошша, ПИ студенткаси.
124. Бобожонова Рўзика, 48, Завод кўчаси, 62.
125. Сафоева Онажон, 43, 12-элат, 39-уй.
126. Аvezова Хожарбиби, 21, ПИ студенткаси.
127. Иброҳимова Раҳима, 60, Завод кўчаси, уй 36.
128. Абдуллаева Раъно, 20, ПИ студенткаси.
129. Машарипова Раҳимажон, 42, Чапаев кўчаси, 12.
130. Норметова Клара, 20, ПИ студенткаси.
131. Ибодуллаева Ўғилжон, 70, Ленинобод кўчаси, 29.
132. Худойберганова Султонпошша, 24, ПИ студенткаси.
133. Ибодуллаева Назира, 20, ПИ студенткаси.
134. Дарвишева Қурбонжон, 38, Сталинобод кўчаси, 31.
135. Юсупова Онабиби, 48, Новая кўчаси, 18.
136. Саидов Марим, 46, Ўзбекистон кўчаси, 9.
137. Мадраимова Мунаввар, 45, Ўзбекистон кўчаси, 9.
138. Латипова Онабиби, 67, 6-участка, 16-элат, уй 5.
139. Жуманиёзова Гулхоним, 48, Чапаев кўчаси, 27.
140. Жуманиёзова Райимпошша, 24, ПИ студенткаси.
141. Абдуллаева Раъно, 19, ПИ студенткаси.
142. Мадраҳимов Ниёз ота, 70, 6-участка, 20-элат, уй 31.
143. Машарипов Ражаб, 63, 8-элат, 3-участка, уй 10.
144. Машарипов Полвон, 24, ПИ студенти.
145. Гаффор Ниёзий, 40, Ленин номли ўрта мактаб директори.
146. Мадраҳим Шерозий (Ёқубов), 72, республикада хизмат кўрсатган санъат арбоби.
147. Болтаев Абдулла, 68, Хива музейининг илмий ходими, Сталин мукофоти лауреати.
148. Мадраҳимов Отаназар, 38, филология фанлари кандидати, ПИ доценти.
149. Абдуллаев Комилжон, Педагог институт ўқитувчиси.

150. Евбосаров Отажон, 50, республикада хизмат кўрсатган ўқитувчи, Педагог институт ўқитувчиси.

Калинин қ/с (Хив., 2), Калинин номли колхоз.

151. Эшчонов Сафо, 53, 6-бригада, к-чи.

152. Матёқубов Исмоил, 24, ПИ студенти.

Ўзбекистон қ/с (Хив., 4), Дзержинский номли к-з.

153. Тангриберганов Қадам, 26, ПИ студенти.

154. Қурёзов Жуманиёз, 43, 2-бригада.

Комсомол қ/с (Хив., 4), Сталин номли к-з.

155. Отамуродова Рўзика, 48, 8-бригада.

156. Отаев Матёқуб, 24, ПИ студенти.

157. Сафоева Ўғилпошша, 47, 6-бригада.

158. Тоҳирова Шукуржон, 22, ПИ студенткаси.

159. Жуманиёзова Рўзимат, 61, 8-бригада.

160. Иноятова Онабиби, 21, ПИ студенткаси.

161. Матёқубова Дурпошша, 50, 3-бригада, к-чи.

Дошеқ қ/с (Хив., 6), Оржоникидзе номли к-з.

162. Оллоназарова Махпира, 46, 6-бригада.

163. Оллоназарова Ўғилжон, 22, ПИ студенткаси.

164. Худойберганов Карим, 70, 4-бригада.

165. Мадаминов Ҳайит, 20, ПИ студенти.

166. Отаниёзов Оллоназар, 56, 6-бригада.

Коммуна қ/с (Хив., 8), Ленин номли к-з.

167. Маткаримова Қурбонжон, 28, ўрта мактаб ўқитувчиси.

168. Абдуллаев Ёқуб, 69, 2-бригада.

169. Ёқубова Назира, 22, ПИ студенткаси.

Пахтакор қ/с, Жонашик қишлоғи (Хив., 9).

170. Берди Файзуллаев, 65, 6-бригада.

171. Искандаров Отабой, 24, ПИ студенти.

Сталин қ/с (Хив., 10).

172. Полвонов Абдулла, 54, 4-бригада, к-чи.
173. Жуманиёзов Рўзимат, 63, 11-бригада, к-чи.

Каттабоғ қ/с (Хив., 11), Сталин номли к-з
(Саятлар).

174. Самандаров Маткарим, 60, 6-бригада, к-чи.
175. Сиддиқов Низом, 19, ПИ студенти.

Маданият қ/с (Хив., 12), Фрунзе номли к-з.

176. Саидова Пошша, 34, ТЎМ ўқитувчиси.
177. Бобожонов Авазберди, 56, 4-бригада, к-чи.

Гулистон қ/с (Хив., 13), „Инқилоб“ к-зи.

178. Ҳодиева Бикажон, 24, ўрта мактаб ўқитувчиси.
179. Отажонов Ёвбосар, 42, ўрта мактаб директори.

Ҳазорасп район маркази (Ҳ—асп, 1).

180. Хўжаниёзова Ўғилжон, 37, Охунбобоев кўчаси, уй 7.
181. Отамуродов Аҳмад, 28, Пушкин номли ўрта мактаб ўқитувчиси.
182. Абдуллаев Карим, 24, ПИ студенти.
183. Отабоева Нина, 25, ўқитувчи, Карл Маркс кўчаси, 13.

Питнак қ/с, Қангли қишлоғи (Ҳ—асп, 2),
Охунбобоев к-зи.

184. Хўжаев Оташ бува, 67, 3-бригада, к-чи.
185. Ярашев Сафарвой, 12, 5-синф ўқувчиси.
186. Жумабоев Рўзим, 56, гидротехник.
187. Матмурод Исо ўғли, 78, 6-бригада.
188. Султонова Шукуржон, 13, 5-синф ўқувчиси.

Питнак, Сейит қ/с (Ҳ—асп, 3), Энгельс, Сталин
номли к-з

189. Шариф бува Яхшибой ўғли, 74.
190. Ёқуб Отаниёз ўғли, 64, 8-бригада.

191. Машариф Бобожон ўғли, 73, 6-бригада (Сталин ном. к-з).
192. Жуманазаров Қутли, 12, 4-синф ўқувчиси.
193. Йулдошев Жумёз, 42, ўрта мактаб ўқитувчиси.

Янгибозор қ/с (Ҳ—асп, 4), Ленин номли к-з.

194. Искандар бува Бобожонов, 71, қоровул.
195. Салаев Султонмурод, 28, ўрта мактаб ўқитувчиси.

Карвак қ/с (Ҳ—асп, 5), „Социализм“ к-зи.

196. Каримов Юсуф, 22, табелчи.
197. Худойберганова Дуржон, 36, 3-бригада, к-чи.
198. Жуманиёзова Ўғилжон, 21, 3-бригада.
199. Холназарова Отахон, 60, 5-бригада, к-чи.
200. Мойлиев Машариф бува, 76, 8-бригада.

Жангати қ/с (Ҳ—асп, 6).

201. Мадамин Юсуф ўғли, 53, 3-бригада, к-чи.
202. Хўжаев Маткарим, 48, 4-бригада, к-чи.
203. Абдуллаев Ботир, 26, М. Горький номли мактаб илмий мудири.
204. Хўжаев Болта, 58, 6-бригада, к-чи.
205. Матёқубов Рўзимат, 24, ПИ студенти.

Оталиқ қ/с (Ҳ—асп, 7), Фрунзе номли к-з.

206. Бекниёзов Қўчқор, 55, 1-бригада, к-чи.
207. Бобожонов Қозоқ, 75, 6-бригада.
208. Жуманазаров Юсуф, 28, ТашГПИ аспиранти.

Саноат қ/с (Ҳ—асп, 8), „Саноат“ к-зи.

209. Полёзов Худойберган, 54, 8-бригада.
210. Бекёзова Саодат, 24, 4-бригада.
211. Раҳмонова Шарофат, 20, ПИ студенти.
212. Матчонова Амина, 24, 3-бригада.

Мухомон қ/с (Ҳ—асп, 9), Ленин номли к-з.

213. Худойберганов Ўринбой, 30, ўрта мактаб директори.
214. Жуманиёзов Худойберган, 65, 9-бригада.
215. Оллоберганов Абдулла, 54, 6-бригада.

Овшар қ/с (X—асп, 10), Тельман номли к-з.

- 216. Авазов Назар, 65, 11-бригада.
- 217. Қурбонов Рўзимат, 22, ПИ студенти.
- 218. Аҳмедов Абдулла, 26, ТЎМ ўқитувчиси.
- 219. Оллоназаров Қуромбой, 70, 13-бригада.
- 220. Давлатов Хўжа, 60, 6-бригада.
- 221. Абдуллаев Озод, 24, ПИ студенти.
- 222. Қодиров Отажон, 61, 4-бригада.

Мутпири қ/с, К. Маркс номли к-з (X—асп, 11)

- 223. Рўзиметов Амин, 19, табелчи.
- 224. Маримов Қуромбой, 67, 1-бригада, к-чи.
- 225. Иброҳимов Шариф, 26, ПИ студенти.
- 226. Раҳимова Салима, 40, мактаб парроши.

Жувондир қ/с (X—асп, 12), Дзержинский
номли к-з.

- 227. Абдуллаева Ашша, 58, 3-бригада, к-чи.
- 228. Давлатов Аминбой, 30, ўқитувчи.
- 229. Эгамбердиева Зевар, 20, ПИ студенткаси.

Киров қ/с (X—асп, 13), Калинин номли к-з
(Қипчоқ курралар).

- 230. Сайдаматов Амин, 19, ҳисобчи.
- 231. Худорганов Уста Мўмин, 50, 3-бригада.

Қораянтоқ қ/с (X—асп, 14), Дмитров номли к-з.

- 232. Қобулов Нурмамат, 24, ПИ студенти.
- 233. Қурбонова Биби, 76, 6-бригада.
- 234. Жуманазаров Ҳасан, 49, мактаб парроши.

Пичоқчи қ/с (X—асп, 15), Оржоникидзе
номли к-з.

- 235. Авазов Жуманиёз, 67, 10-бригада, к-чи.
- 236. Искандаров Озод, М. Горький номли ўрта мактаб ил-
мий мудири.
- 237. Қурбонов Қўзи, 24, ПИ студенти.
- 238. Бекёзов Искандар, 57, эскидан саводли.

Хонқа район маркази (Xнқ., 1).

- 239. Рўзиева Ҳалима, 24, Сталин номли ўрта мактаб ўқи-
тувчиси.
- 240. Абдуллаева Онажон, 19, ПИ студенткаси.
- 241. Болтаев Хўжа, 46, мисгар уста.
- 242. Ёвқочев Ҳожи, 55, Хрушчев номли к-з, 6-бригада.
- 243. Каримов Кўромбой, 28, Свердлов номли ўрта мактаб
директори.
- 244. Аҳмедов Каримқул, 61, Победа кўчаси, уй 26.
- 245. Абдукаримов Отавой, 24, ПИ студенти.

Қорамози қ/с (Xнқ., 2), „Оқ олтин“ к-зи.

- 246. Отажонов Қаландар, 63, 3-бригада, к-чи.
- 247. Худойберганов Одамбой, 30, ТЎМ ўқитувчиси.

Қирқеп қ/с (Xнқ., 3), „Обод“ к-зи.

- 248. Болтаева Оймонжон, 56, 9-бригада.
- 249. Қурбонов Каримбой, 53, 10-бригада.
- 250. Шарипова Тўти момо, 65, 2-бригада.
- 251. Абдуллаев Йўлдош, 25, ПИ студенти.
- 252. Сиддиқов Мати, 54, к-з чўпони.

Тамадургаоик қ/с (Xнқ., 4), Хрушчев номли ва
„Озод“ к-злари.

- 253. Жуманиёзов Абдираим, 40, 6-бригада.
- 254. Абдуллаев Жумабой, 69, 3-бригада.
- 255. Сафоева Рўсика, 62, 8-бригада, („Озод“ к-зи).
- 256. Ҳожиёв Йўлдош, 26, САГУ студенти.
- 257. Абдуллаева Онажон, 20, ПИ студенткаси.

Тўпчи қ/с (Xнқ., 5), Ворошилов номли к-з.

- 258. Нурматов Жумавой, 33, ТЎМ ўқитувчиси.
- 259. Отажонова Солия, 3-бригада, к-чи.
- 260. Абдуллаев Саъдулла, 34, 8-бригада, к-чи.
- 261. Жуманиёзов Холмат, 53, 3-бригада, к-чи.
- 262. Юсупов Мавлон, 30, бошланғич мактаб ўқитувчиси.
- 263. Бобожонов Холмурод, 62, 1-бригада, к-чи.

Қорақош қ/с (Ҳнқ., 7), Ленин номли к-з.

264. Отаёзов Юсуф, 58, 7-бригада, к-чи.
265. Худойберганов Рўзимат, 45, 5-бригада, к-чи.
266. Ўринов Ражаб, 22, ПИ студенти.

Каттажирмис қ/с (Ҳнқ., 8), Суворов номли к-з.

267. Жуманиёзов Ражаб, 35, к-з раиси.
268. Сафаров Матёқуб, 30, 7-бригада, к-чи.

Мадир қ/с (Ҳнқ., 8), Карл Маркс номли к-з.

269. Шарипов Рўздат, 73, 8-бригада.
270. Раҳимов Матёз, 79, 3-бригада.
271. Қурбонова Онажон, 10, 3-синф ўқувчиси.
272. Отажонов Арслон, 22, ПИ студенти.
273. Султонов Ибодулло, 52, 10-бригада.
274. Қурёзов Ҳожи, 38, бош табелчи.

Новхос қ/с (Ҳнқ., 10), Навоий номли к-з.

275. Матниёзов Абдулло, 75, 5-бригада.
276. Ҳамроев Солой, 33, ТУМ ўқитувчиси.

Сарапоён қ/с (Ҳнқ., 11), „Коммунизм“ к-зи.

277. Нурматова Зиёда, 59, 5-бригада, к-чи.
278. Юсупов Маҳмуд, 33, ўрта мактаб ўқитувчиси.
279. Каримов Жуманиёз, 62, 5-бригада, к-чи.
280. Гойинов Сафо, 26, ПИ студенти.

Зинахос қ/с (Ҳнқ., 12), Киров номли к-з.

281. Мадримов Раззоқ бува, 71, 6-бригада.
282. Худойберганов Ёқуб, 26, ПИ студенти.
283. Жабборов Пўлат, 56, 3-бригада, к-чи.
284. Пўлатов Оллоберган, 20, ПИ студенти.

Боғот район маркази (Бғт, 1), Карл Маркс
ва Наримонов номли к-злар.

285. Мирза Хўжаев, 49, 5-бригада (Наримонов номли к-з).
286. Бердиев Матқурвон, 67, 1-бригада, к-чи (К. Маркс
номли к-з).

287. Жуманиёзов Мадамин, 25, 1-бригада, ўқитувчи.
288. Қиличов Хўжаниёз, 71, 1-бригада (К. Маркс ном. к-з)
289. Худойберганов Райим, 50, 2-бригада, к-чи.
290. Иброҳимов Машариф, 26, ПИ студенти.

Деҳқонбозор қ/с (Бғт, 2), Киров номли к-з.

291. Исматуллаев Сафо, 67, 9-бригада.
292. Турсунов Ражаб, 28, ўрта мактаб ўқитувчиси.

Хитой қ/с (Бғт, 3), „Бирлашув“ к-зи.

293. Жуманиёзова Ёқутхон, 58, 3-бригада, к-чи.
294. Эшнниёзов Мавлон, 45, 10-бригада, к-чи.
295. Қурбонов Ибодулло, 46, 2-бригада, к-чи.
296. Буважонов Матёқуб, 66, 8-бригада, к-чи.
297. Қурбонова Жамила, 20, ПИ студенткаси.

Бижанақ қишлоғи (Бғт, 4), „Ленин йули“ к-зи.

298. Бобожонов Қаландар, 66, 6-бригада, к-чи.
299. Полвонов Оллоберган, 65, 6-бригада, к-чи.

Сталин (Найман) қ/с, „Правда“ к-зи (Бғт, 5).

300. Абдалов Бекчон, 68, 7-бригада, к-чи.
301. Назаров Қурбон, 60, 1-бригада, к-чи.
302. Бекчонов Қаландар, 28, ўқитувчи.

Ленин (Бўсалон-Найман) қ/с (Бғт, 6),
„Комсомол“ к-зи.

303. Қурёзова Ўғилжон, 64, 6-бригада (кўзи кўр).
304. Матёқубов Қўчқор, 28, ПИ студенти.

Қулон-Қорабоғ қ/с (Бғт, 7), Сталин номли к-з.

305. Тожимуродов Собир, 53, 5-бригада, к-чи.
306. Бекниёзов Раҳим, 32, ПИ студенти.
307. Абулов Ситоқ, 80, 3-бригада.
308. Саидов Турсунбой, 70, 6-бригада.

Нўқис қ/с (БҒТ, 8), „Москва“ к-зи.

309. Раҳимов Жуманиёз, 83, 3-бригада.
310. Қўчқоров Машариф, 22, ПИ студенти.

„Правда“ қ/с (БҒТ, 9), Ленин номли к-з.

311. Бекчонов Жуманазар, 68, мактаб завхози.
312. Ўтапов Бектурди, 21, к-з кассири.
313. Жуманиёзов Рўзимат, 52, 3-бригада, к-чи.
314. Аҳмедов Раҳмат, 20, ПИ студенти.
315. Қўшниёзов Аваз, 45, тракторчи.

Янгиариқ район маркази (Я-ар., 1).

316. Бобожонова Ёқут, 45, Ленин кўчаси, 15-уй.
317. Отажонова Зина, 22, ПИ студенткаси.
318. Асқарова Ленинза, 24, ўрта мактаб ўқитувчиси.
319. Қурёзов Оллоназар, 48, М. Горький кўчаси, 24.
320. Бобожонова Уллибиби, 28, ўрта мактаб ўқитувчиси.

Таган қ/с (Я-ар., 2), „1 Май“ к-зи.

321. Отажонов Раҳим, 50, 3-бригада, к-чи.
322. Нурматова Жамол, 66, 1-бригада, к-чи.
323. Рўзметов Абдулла, 60, 7-бригада, к-чи.
324. Рўзметова Дармонжон, 18, ПИ студенти.

Калинин (Остона) қ/с (Я-ар., 3), Калинин
ва Чапаев номли к-злар.

325. Машарипов Мадраҳим, 65, 9-бригада, к-чи (Калинин
номли к-з).
326. Ражабов Шоназар, 22, ПИ студенти.
327. Хўжаева Аймонжон, 55, 5-бригада, к-чи (Чапаев
номли к-з).
328. Юсупов Райим, 53, 6-бригада, к-чи (Чапаев номли к-з).
329. Раҳимов Юсуфбой, 20, ПИ студенти.
330. Эшнӣёзов Жуманиёз, 64, 4-бригада, к-чи (Чапаев
номли к-з).
331. Отажонова Ўғилжон, 45, 11-бригада, к-чи (Калинин
номли к-з).
332. Эшчонов Отабой, 20, ПИ студенти.

Киров қ/с (Я-ар., 4), Ворошилов номли к-з.

333. Хўжаев Жаббор, 26, ўқитувчи.
334. Искандаров Рўзимат, 25, к-з ирригатори.
335. Оллоберганов Тожибой, 58, к-чи, 8-бригада.
336. Солоева Сора, 22, ПИ студенткаси.

Охунбобоев қ/с (Я-ар., 5), Сталин номли к-з.

337. Авазатов Совур, 37, к-з раиси.
338. Шерматова Муслима, 60, 2-бригада, к-чи.
339. Қурбоннов Отавой, 21, 1-бригада, к-чи.
340. Қурбонбоева Авазжон, 21, ПИ студенткаси.
341. Ёқубов Матқурбон, 67, 3-бригада, к-чи.
342. Хударганов Болта, ПИ студенти.

Сталин қ/с, Сталин номли к-з (Я-ар., 6).

343. Аvezов Қутлимурад, 40, 3-бригада, к-чи.
344. Полёзова Тўхтаёз, 60, 3-бригада, к-чи.
345. Давлатов Шукуржон, 65, 6-бригада, к-чи.
346. Муродова Мира, 20, 3-бригада, к-чи.

Тозабозор қ/с (Я-ар., 7), Стаханов номли к-з.

347. Оллоберганов Жаббор, 34, 2-бригада, к-з секретари.
348. Аvezов Қутлимурад, 30, 7-бригада, к-чи.
349. Ибодуллаев Бобожон, 16, 5-бригада, 7-синф ўқувчиси.

Коммуна қ/с (Я-ар., 8), Охунбобоев номли к-з.

350. Болтаев Матқурбон, ТўМ ўқитувчиси.
351. Ёқубов Ражаб, 45, МВД ходими.
352. Раҳмонов Дарвин, ПИ студенти.
353. Отажонов Буважон, 67, 3-бригада.

Куйбишев қ/с (Я-ар., 9), Оржоникидзе номли к-з.

354. Ҳайитов Исмоил, 52, 5-бригада, к-чи.
355. Худойберганова Раъно, 19, ПИ студенткаси.

Қўшқўдир район маркази (Қ-кпр, 1), Ленин
ва Сталин номли к-з.

356. Қутлимурад Бобожон, 20, 1-бригада, табелчи (Ленин
номли к-з).
357. Жуманазаров Давлат, 48, қоровул.
358. Бекжонов, 31, ҳосилот (Сталин номли к-з).
359. Матназарова Раъно, 18, ПИ студенткаси.
360. Оллоберганова Суна, 56, 4-бригада, к-чи.
361. Отажонов Раъно, 20, ПИ студенткаси.

Қатагон қ/с (Қ-кпр, 2), Жданов номли к-з.

362. Раҳматуллаев Раҳмон, 37, к-з экспедитори.
363. Бекмуродова Моможон, 60, 10-бригада, к-чи.
364. Эшчонов Қутлимурад, 44, 6-бригада, завхоз.

Кенагас қ/с (Қ-кпр, 3), Хрущев номли к-з.

365. Ҳусайнов Худойберган, 60, 3-бригада, к-чи.
366. Хўжаев Қурёз, 40, к-з раиси.
367. Абдуллаева Моможон, 50, паррош.
368. Солоев Отавой, 17, 12-бригада, табелчи.
369. Самандаров Қозоқ, 37, бошланғич мактаб ўқитувчиси.
370. Қутлимуродова Ойпошша, 20, ПИ студенткаси.

Хадрә қ/с (Қ-кпр, 4), Чапаев номли к-з.

371. Худойберганов Отавой, 14, 2-бригада, 7-синф ўқувчиси.
372. Болтаев Норим, 45, паррош (Незахос қишлоғи).
373. Бекчонов Болта, 14, 13-бригада, 7-синф ўқувчиси.
374. Жумёз Иброҳимов, 63, аравасоз уста.

Хайравот қ/с (Қ-кпр, 5), „Сталинград“ к-зи.

375. Оллоберганов Раҳим, 54, ферма мудир.

Гўктом қ/с (Қ-кпр, 6), Киров номли к-з.

376. Юсупов Қурёз, 53, к-з раиси.
377. Матмуродов Юсуф, 46, 3-бригада, к-чи.

Хоснен қ/с (Қ-кпр, 7), Сталин номли к-з.

378. Рўзметов Нури, 52, к-з экспедитори.
379. Мадраимов Ашир, 48, к-з раиси.

Ўртаёп қ/с (Қ-кпр, 8).

380. Авазов Ҳайдар, 65, 1-бригада, к-чи.

Уйғур қ/с (Қ-кпр, 9), Ильич номли к-з.

381. Бойжонов Тўйли, 14, 7-синф ўқувчиси.
382. Ёвбосаров Райим, 74, 9-бригада, к-чи.
383. Сейидов Бойжон, 46, 5-бригада, к-чи.
384. Баратов Бобониёз, 65, 7-бригада, к-чи.
385. Бобониёзов Хўжаниёз, 24, ТашГУ студенти.

XIX партсъезд қ/с (Қ-кпр, 10), Охунбобоев
номли к-з.

386. Ражабов Отавой, 15, 7-синф ўқувчиси.
387. Исмоилов Ражаб, 29, ўрта мактаб ўқитувчиси.

Гозовот қ/с (Қ-кпр, 11), „Октябрь“ к-зи.

388. Маҳмудов Қадам, 17, табелчи.
389. Хўжаева Анор, 28, ўрта мактаб ўқитувчиси.
390. Оллоберганов Онабиби, 36, бошланғич мактаб ўқи-
тувчиси.

Ўзбекёп қ/с (Қ-кпр, 12), „84-полк“ к-зи.

391. Полвонов Ёрмат, 40, к-з мироби.
392. Саъдуллаева Дурпошша, 29, ТўМ ўқитувчиси.

Шовот район маркази (Швт, 1), Сталин
ва Киров номли к-злар.

393. Бобожонов Давлат, 68, 14-бригада, к-чи (Киров
номли к-з).
394. Солоева Хуршида, ўрта мактаб ўқитувчиси.
395. Абдураҳмонов Исмоил, 24, табелчи (Сталин номли к-з).
396. Полвонов Назар, 40, ТўМ директори.

397. Бобожонов Сейит, 65, 7-бригада (Киров номли к-з).
398. Худойберганов Бўёз, 56, 6-бригада (Киров номли к-з).

Моноқ участкаси (Швт, 2), Хрущев ва
Охунбобоев номли к-з.

399. Ўрозматов Раҳимбой, 30, ПИ студенти.

Чўқли қ/с (Швт, 3), Фрунзе номли к-з.

400. Чўқлиев Юсуфбой, 71, 3-бригада, к-чи.
401. Эшметов Йулдош, Фрунзе номли к-з раиси.
402. Абдалов Момит, 7-бригада, к-чи.
403. Рўзметова Пошша, 22, ТўМ ўқитувчиси.

Ебили-Қонгли қ/с (Швт, 4), Охунбобоев
номли к-з.

404. Шомуродов Матқурбон, 62, 4-бригада, к-чи.
405. Жуманиёзов Ҳожи, 46, к-з раиси.

Сталинобод қ/с (Швт, 5),

406. Мавлонов Одамбой, 45, 5-бригада, к-чи.
407. Ҳусайнов Мадамин, 32, ТўМ ўқитувчиси.
408. Жуманиёзов Эшчон, 60, 4-бригада, к-чи.
409. Ёқубов Юсуфбой, бошланғич мактаб ўқитувчиси.

Ленинобод қ/с (Швт, 6), Микоян номли к-з.

410. Турдиев Собир, 50, 9-бригада, к-чи.
411. Бекчонов Қутлимурод, 56, 3-бригада, к-чи.
412. Сариев Бекмон, 60, 2-бригада, к-чи.
413. Ёқубов Пирмат, 30, Райсобес ходими.
414. Отажонов Ражаббой, 23, редакция ходими.
415. Бакиев Жумабой, 60, мактаб парроши (Ворошилов номли к-з).
416. Отоқов Ражаб, 53, 7-бригада, к-чи.
417. Оллоберганов Полвон, ТўМ директори (Ворошилов номли к-з).

Қиёт қ/с (Швт, 7), Калинин номли к-з.

418. Эшчонов Қутлимурод, 81, 9-бригада.
419. Қурбонов Абдулла, 53, 6-бригада, к-чи.
420. Каримов Отажон бува, 70, 13-бригада, к-чи.
421. Холмуродов Эржон бува, 72, 7-бригада.
422. Иброҳимов Нуржонбой, ТўМ ўқитувчиси.

Хитой қ/с, Дзержинский номли к-з (Швт, 8).

423. Ёрлақабов Усмон, 66, 7-бригада, к-чи.
424. Ражабов Бакварди, 54, 6-бригада, к-чи.
425. Ёқубова Онабиби, 33, бошланғич мактаб ўқитувчиси.
426. Собиров Саъдулла, 24, ПИ студенти.

Айиртом қишлоғи (Швт, 9), Дзержинский
номли к-з, 1, 2-бригадалар.

427. Болтаев Абдулла, 58, 1-бригада, к-чи.
428. Антипова Роза, ПИ студенткаси.

Бешмерган қ/с (Швт, 10), Чкалов номли к-з.

429. Отажонов Шароф, 48, подачи.
430. Абдуллаев Ҳамид, ўрта мактаб ўқитувчиси.

Бўйрачи қ/с (Швт, 11), „Коммунизм“ к-зи.

431. Иноятов Саъдулла, 67, 3-бригада, к-чи.
432. Юсупова Авазжон, 41, 6-бригада, к-чи.
433. Отаниёзова Сўна, 24, ПИ студенткаси.
434. Сафоева Хонимжон, 26, ТўМ ўқитувчиси.
435. Эшчонов Мадамин, 38, ўрта мактаб директори.

Кат қ/с (Швт, 12), Карл Маркс номли к-з.

436. Ражабов Собир ота, 77, 4-бригада.
437. Холматов Аваз, 60, паррош.
438. Матназаров Норбой, 48, 10-бригада, к-чи.
439. Жуманиёзов Абдулла, 28, 5-бригада, к-чи.
440. Отажонов Машариф, 52, 3-бригада, („Октябрь“ к-зи).

Янгибозор район маркази (Я-бзр, 1).

441. Каримова Ойтўти, 32, Киров кўчаси, 13, ўқитувчи.
 442. Худойберганова Онабиби, 26, ПИ студенткаси.
 443. Саъдуллаева Дуржон, 28, ўрта мактаб ўқитувчиси.
 444. Раҳимова Робия, 22, ПИ студенткаси.
 445. Қуваничов Ражаб, 56, к-чи.
 446. Ражабов Қозоқвой, 30, ўрта мактаб ўқитувчиси.

Боғолон қ/с (Я-бзр, 2), „Коммунизм“ к-зи.

447. Тожимуродов Ўтамурод, 85, 8-бригада.
 448. Матёқубов Ўрол, 32, ўрта мактаб директори.
 449. Ёқубов Дўсжон, 71, 3-бригада, к-чи.
 450. Жуманова Авазжон (Авазжон халпа), 65, 7-бригада.
 451. Ҳалилуллоев Собир, 49, 3-бригада, к-чи.

Қиёт-Қўнғирот қ/с (Я-бзр, 3), Чкалов номли к-з.

452. Абдурахмонов Эшчон, 68, 9-бригада.
 453. Буважонов Юсуф, 66, 6-бригада.
 454. Абдуллаев Зариф, 19, 7-бригада, к-чи.
 455. Одамов Сайдабулла, 33, 8-бригада, к-чи.

Қаландар дўрман қ/с (Я-бзр, 4), Сталин номли к-з.

456. Маҳмудова Ўғилжон, 70, 3-бригада.
 457. Очилова Пошша, ПИ студенткаси.
 458. Давлатов Қутум, 76, 5-бригада.

Оёқ дўрман қ/с (Я-бзр, 5), Киров номли к-з.

459. Матрасулов Ҳусайн, 42, 1-бригада бошлиғи.
 460. Хўжамақов Рўзимат, 49, звено бошлиғи.
 461. Юсупов Ҳасан, 55, 6-бригада, к-чи.
 462. Матёқубова Ўғилжон, 35, 1-бригада, к-чи.

Уйғур қ/с (Я-бзр, 5), Тельман номли к-з.

463. Бобоева Нуржон, 47, 6-бригада, к-чи.
 464. Язшимова Мунаввар, 20, ПИ студенткаси.
 465. Жуманиёзов Матёқуб, 49, 10-бригада, к-чи.

Гурлан район маркази (Гурл, 1).

466. Пирназарова Ҳабиба, 58, пенсионер, К. Маркс кўчаси, 30.
 467. Матмуродов Йўлдош, 35, балиқчи, Свердлов кўчаси, 29.
 468. Ҳайитметова Эркиной, 25, ўқитувчи, Свердлов кўчаси, 29.
 469. Маҳмудов Юсуф, 58, овчи, К. Маркс кўчаси, 26.
 470. Отабоев Ражаб, 24, ПИ студенти.
 471. Матмуродова Ойим, 56, Коммунист кўчаси, 2.
 472. Аҳмедов Ўрозбой, 59, Комсомол кўчаси, 12.
 473. Ўрозбоева Ўғилжон, 28, Ленин номли ўрта мактаб ўқитувчиси.
 474. Отабоева Дурхоним, 51, К. Маркс кўчаси, 58.
 475. Мерганова Дармонжон, 26, Ленин номли ўрта мактаб ўқитувчиси.
 476. Солоев Неъмат, 22, ПИ студенти.
 477. Худоёрова Раҳима, 22, Свердлов кўчаси, 18, ўқитувчи.
 478. Матсафоева Ёқутжон, 43, Свердлов кўчаси, 18.
 479. Ўрозалиев Машариф, 77, Калинин кўчаси, 7.
 480. Оллоберганова Раъно, 23, ПИ студенткаси.

Эшимжирон қ/с, (Гурл, 2).

481. Қурбонниёзов Олам, 60, 3-бригада, к-чи.
 482. Қурбонбоева Оймонжон, 47, к-чи.
 483. Яхшимуродов Мадамин, 38, к-чи.
 484. Турдиев Турсунбой, 25, ўрта мактаб ўқитувчиси.

Вазир қ/с, (Гурл, 3), Сталин номли ва „Большевик“ к-злари.

485. Отамуродов Ҳайитбой, 40, „Большевик“ к-зи, 6-бригада, к-чи.
 486. Тожибоев Сафарбой, 26, ўрта мактаб директори.
 487. Рўзимова Бибижон, 80, 7-бригада.
 488. Бобошева Тозагул, 48, 6-бригада, к-чи.
 489. Жуманиёзов Йўлдош, 56, 4-бригада, к-чи (Сталин номли к-з).

Марибугат қишлоқ совети (Гурл., 4),
„Социализм“ к-зи.

490. Мавлонов Наримон, 30, райком инструктори.
491. Худойберганова Онажон, 30, ўрта мактаб ўқитувчиси.

Нўқис қ/с (Гурл., 5), Сталин номли к-з.

492. Тилапов Тангриберган, 46, 7-бригада, к-чи.
493. Ҳайитметов Карим, 22, Таш ГПИ студенти.
494. Исоева Қизларгул, 26, 5-бригада, к-чи.

Хизирэли қ/с (Гурл., 6).

495. Авазов Бобожон, 56, 7-бригада, к-чи.
496. Отаниёзов Хўжамберди, 87,
497. Бобожонов Собир, 21, ПИ студенти.
498. Ҳрозалиев Мажума, 77.

Манғит район маркази, (Мнғт, 1).

499. Вафоева Онабиби, 40, Энгельс кўчаси, 48.
500. Мирзаев Саидмурод, 58, Комсомол кўчаси, 26.
501. Ҳрозметов Дўсжон, 46, Комсомол кўчаси, уй 101,
Заготзерно ходими.
502. Саидмуродов Жумабой, 28, ўрта мактаб ўқитувчиси.
503. Мусина Раиса, 24, ПИ студенткаси.

Бештом қ/с (Мнғт, 2), Жданов номли к-з.

504. Маташов Юсуф, 59, 6-бригада, к-чи.
505. Матниёзов Давлат, 70, 2-бригада, к-чи.

Максим Горький қ/с (Мнғт, 3), Энгельс
номли к-з.

506. Рейимбой Мурод ўғли, 65, 5-бригада.
507. Ниёзов Кенжа, 33, ТўМ ўқитувчиси.
508. Маткаримов Абдулла, 66, 7-бригада, к-чи.
509. Матчонов Ҳрозимбой, 40, 11-бригада, тракторчи.
510. Қулжонов Соғинбой, 26, ПИ студенти.

Пушкин қ/с (Мнғт, 4), Калинин номли к-з.

511. Отажонова Айтгул, 22, 7-бригада, к-чи.
512. Матқубова Мунаввар, ТўМ ўқитувчиси.

Дўрман қ/с (Мнғт, 5), „Коммунизм“ к-зи.

513. Нуржонов Абдукарим, 60, 3-бригада, к-чи.
514. Шомуродов Йўлдош, 48, 8-бригада бошлиғи.
515. Ризоев Саидмурод, 56, 5-бригада, к-чи.
516. Темирова Ободон, 45, 1-бригада, к-чи.

Холиμβек қ/с (Мнғт, 6), „Комсомол“ к-зи.

517. Рузметов уста Оллоёр, 56, 3-бригада, к-з устаси.
518. Собиров Зариф, 24, ПИ студенти.
519. Полёзов Давлат, 60, 7-бригада, к-чи.

Охунбобоев қ/с (Мнғт, 7), „Москва“ к-зи.

520. Жуманиёзов Отамурод, 61, 3-бригада, к-чи.
521. Отамуродов Тожибой, 25, ПИ студенти.
522. Латипов Отабой, ТўМ ўқитувчиси.

ТУРКМАНИСТОН ССР, ТОШОВУЗ ОБЛАСТИ

Тошовуз шаҳари.

1. Юсупова Онажон, 55, Интернационал кўчаси, уй 6.
2. Йўлдошева Дуржон, 50, 1 Май кўчаси, уй 42.
3. Тўраева Анваржон, 20, ПИ студенткаси.
4. Абдурахмонова Онажон, 48, Коммунист кўчаси, уй 20.
5. Қурбонов Йўлдош, 22, ПИ студенти.

Тошовуз райони

6. Мадримов Отажон, 64, „Париж коммунаси“ к-зи, 2-бригада, к-чи.
7. Саидов Пирмон, 61, 1-бригада, к-чи.
8. Хўжанасова Карима, 60, 1-бригада, к-чи.
9. Давлатов Раҳим, 24, ПИ студенти.

Илонли райони

10. Отажонова Ўғилжон, 49, Тельман номли к-з, 9-бригада, к-чи.
11. Сирожиддинова Амина, 25, ўрта мактаб ўқитувчиси.
12. Қўзибоева Онажон, 22, ПИ студенткаси.

Қорақалпоғистон АССР, Қипчоқ райони
(Хитой участкаси).

13. Матқурбонов Йўлдош, 63, 4-бригада, к-чи (Ленин номли к-з).
14. Абдуллаев Йўлдош, 24, ПИ студенти.
15. Қурбонов Тоживой, 78, 4-бригада, бахши (Охунбоев номли к-з).
16. Сейитмуров Шукур, 55, 1-бригада (Сталин номли к-з).
17. Эшмуродов Тодим, 53, Киров номли к-з раиси муовини.
18. Матчонов Қаландар, 73, 1-бригада, боғбон (Охунбоев номли к-з).

Беруний (Шоббоз) райони

19. Рузметова Биби момо, 70, 5-бригада (Карл Маркс номли к-з).
20. Ҳабибуллаев Шихназар, 24, Навоий номли мактаб ўқитувчиси.
21. Юсупова Роза, 22, ПИ студенткаси.
22. Оллоберганов Камол, 30, раймаориф ходими (Тўрткўл кўчаси, 47).
23. Ҳабибуллаев Эрназар, 36, ТўМ директори.
24. Ёқуб ота Турумбет ўғли, 65, балиқчи (Карл Маркс к-зи).
25. Тангриберганов Шихназар, 22, ПИ студенти.
26. Аҳмедов Олимбой, 45, 6-бригада (Қилчиноқ қ/с, „Пахтачи“ к-зи).
27. Гожимуродов Камол, 28, ТўМ ўқитувчиси (Қилчиноқ қ/с).
28. Матчонов Карим, 73, 9-бригада, (Қилчиноқ қ/с, Оржоникидзе номли к-з).
29. Жумонов Абдихолик, 22, 4-бригада (Шимом қ/с, „Совет Қорақалпоғистони“ к-зи).
30. Момутов Худойберган, 72, (Бийбозор қ/с) к-чи.
31. Давлатбоев Амин, 26, ўқитувчи (Бийбозор қ/с).
32. Файзуллаев Ортик, 28, ўқитувчи (Колхоз кўчаси, уй 8).

Тўрткўл райони

33. Хужаниёзов Аҳмад, 46, 9-бригада (Сталинобод қ/с, Андреев номли к-з).
34. Раззоқов Ҳакимбой, 26, ўрта мактаб ўқитувчиси.
35. Сафаров Эшчон, 2-бригада (Улли боғ қ/с, Сталин номли к-з).
36. Эшчонов Йўлдош, 22, ПИ студенти.
37. Хужаниёзов Иброҳим, 51, 8-бригада (Коммунист қ/с, Куйбишев номли к-з).
38. Жуманиёзов Сафарбой, 22, ўқитувчи (Ленинобод қ/с, Чкалов номли к-з).
39. Матқубов Жаббор, 68, 2-бригада (Ленинобод қ/с, Чкалов номли к-з).
40. Собиров уста Отажон, 55, 7-бригада (Сталинобод қ/с, Андреев номли к-з).

II

ХОРАЗМ ШЕВАЛАРИНИНГ
ТАСНИФИ

I. ХОРАЗМ ОБЛАСТИНИНГ ЭТНОГРАФИК ХАРИТАСИ

Хоразм аҳолисининг этник состави ўтмишда мураккаб ва хилма-хил бўлган. Бу фикр Хоразмнинг жанубий қисмига нисбатан айниқса тўғридир. Тарихий-этнографик адабиётда бу факт жуда кўп қайд қилинган¹. Хоразм этнографик харитасининг ўтмишда мураккаб бўлганлигини лингвистик кузатишлар ҳам тўла тасдиқлаб берди.²

Маълумки, Хоразм территориясида қадимдан маданият тараққиёти эътибори билан турли турли босқичда бўлган жуда кўп уруғ-қабилалар, халқлар яшаганлар. Сўнгги 6—7 аср давомида Хоразм аҳолисининг асосий кўпчилигини ўғузлар (ўзбеклар) ташкил қилганлар. Қадимдан шу территорияда яшаган ва эрон халқларига мансуб бўлган қадимги хоразмликлар, манбаларнинг хабар беришича, XIII асрга келиб

¹ А. Вамбери. Путешествие по Средней Азии, СПб, 1865, 170—171-бетлар; Н. А. Аристов. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности, СПб, 1897; „Узбеки“, 146—154-бетлар; С. П. Голдстов. Города гузов, СЭ, 1947, 3, 100-бет; С. Волин. К истории древнего Хорезма, Вестник древней истории, 1941, 1, 192—196-бетлар. А. Ю. Якубовский. Вопросы этногенеза туркмен, СЭ, 1947, 3, 49-бет. А. А. Семенов. К вопросу об этническом и классовом составе северных городов империи Хорезмшахов в XII в. Известия общественных наук АН Тадж. ССР, 1952, 2, 24-бет; Материалы по районированию Ср. Азии, кн. 2, ч. II, 63—100-бетлар; М. В. Сазонова. К этнографии узбеков южного Хорезма, Археологические и этнографические работы хорезмской экспедиции, 1945—1948, 1952, 247-бет ва бошқалар.

² А. А. Фрейман. Хорезмийский язык, 1950; Е. Д. Поливанов. Говор кишлака Княт—Контрат Шаватского района Хорезмской области, УзНИИКС, 1-тўплам, 2-китоб, 1933; ўша автор. Узбекская диалектология и узбекский литературный язык, Ташкент, 1933; И. А. Батманов. Вопросы классификации узбекских говоров. „Проблемы языка“ тўплами, 1, 1934, 5—40-бетлар; Ф. А. Абдуллаев. Жанубий Хоразм шевалярининг тарихига доир, Узбек тили ва адабиёти масалалари, 4, 1958, 63—68-бетлар.

ўз тилларини йўқотганлар ва ўғузлар билан аралашиб кетганлар³.

Айрим манбалар VIII—X асрларда Хоразм территориясида олонлар, ослар яшаганликларини кўрсатади⁴. Бу ерда қачонлардир араблар ва тожикларнинг ҳам яшаганликларини⁵ эсга олсак, Хоразм аҳолиси этник составининг нақадар мураккаб бўлганлигига ишонч ҳосил қиламиз.

Ўз-ўзидан равшанки, тарих саҳнасида тушиб кетган бу этник группалар ўтмишда қадимги Хоразм маданиятини яратишда иштирок этиб, ўғузлар (ўзбеклар) билан бир қаторда шаҳар ҳаётини тараққий эттириш, суғориш системасини яхшилаш ва деҳқончиликни ривожлантиришга катта ёрдам берганлар⁶.

Ўтмишда Хоразм территориясида мана шу эслатиб ўтилган турли-туман этник группаларнинг мавжуд бўлиши, табиий, маҳаллий аҳолининг антропологик типиди, урф-одади, шунингдек тилида ҳам маълум из қолдириши керак эди. Шева лексикасида бу ҳодиса айниқса яққол кўринади. Хоразм шеваларида араб ва тожик тилларига алоқадор бўлган шундай лексик элементлар борки, улар марказий ўзбек шеваларидаги араб-тожик лексик қатламидан фарқ қилади. Бундан ташқари, Хоразм шеваларининг лексикаси ҳозирча бизга унча аниқ бўлмаган лексик қатламга ҳам эгадир; бундай сўзлар қадимги хоразмликлар тилидан кириб қолган, деб тахмин қилинади. Масалан:

арна — ариқ, канал,
йап — катта анҳор,
пәтък — шип (потолок),
кунда — омов (тожикча: тўнка).
талак — болахона, том тепасига солинган омбор ва бошқалар.

Шунингдек, Хоразм шеваларида *л* ва *р* товушлари билан бошланадиган юзга яқин сўз тўпландики, бу сўзлар мар-

³ А. Н. Самойлович. Очерки по истории туркменской литературы, „Туркмения“ тўплами, I, 1929, 133-бет; А. А. Фрейман. Хорезмийский язык, 1950, 4-бет.

⁴ С. Волин. К истории древнего Хорезма, Вестник древней истории, 1941, I, 196-бет.

⁵ В. В. Бартольд. Туркестан в эпоху монгольского нашествия, 1900, I; А. А. Семенов. Кўрсатилган асар, 24-бет.

⁶ А. Ю. Якубовский. Развалины Ургенча, 1930, 16-бет. С. П. Толстов. Древний Хорезм, IV, 161-бет; ўша автор, Города гyzов..., 99—100-бетлар; Я. Г. Гулямов. История орошения Хорезма, 1957.

казий ўзбек шевалари лексикасида одатда учрамайди: (лабър — (чангак), лапа — (конверт), лавап — (катта коса) ва бошқалар (*л*, *р* сонорлари билан бошланадиган сўзлар турк тилларида деярли йўқ эканлиги маълум).

Ҳозирги вақтда Хоразм областида аҳолининг этник состави қуйидагича:

Область аҳолисининг асосий қисмини ўзбеклар ташкил қиладилар. Бу ўзбеклар тарихан ўзбек халқи составига бирлашган иккита этник группа — ўғузлар ва қипчоқлардан иборатдир.

Ўтмишда *сарт* деб аталган ва генетик жиҳатдан турк халқларининг ўғуз группасига алоқадор бўлган ўзбеклар областнинг жанубидаги саккизта районда яшайдилар (Хива, Урганч, Хонқа, Ҳазорасп, Янгиариқ, Боғот, Шовот, Қўшқўпир). Бундан ташқари, бу ўзбеклар Тошовуз шаҳари ва Кўҳна Урганч район маркази (Туркменистон ССР) аҳолисининг асосий қисмини ташкил қиладилар. Шунингдек, Туркменистоннинг Эрон билан чегарадош бўлган айрим қишлоқларида ҳам (масалан, Анаули қишлоғида)⁷ тил жиҳатдан мазкур ўзбекларга яқин бўлган аҳоли яшайди. Бу шевада гәләмән (ҳозирги замон) ва гәлдъй (ўтган замон, I шахс, кўплик) каби туркман тилига хос бўлмаган формалар бор⁸.

Хоразм областининг шимолий районлари — асосан Мангит, Гурлан, Янгибозор ҳамда Қорақалпоғистон АССР Қипчоқ районининг Хитой участкасида генетик жиҳатдан қипчоқ группасига алоқадор бўлган ўзбеклар яшайдилар, худди шу ўзбеклар Жанубий Хоразмдаги барча районларнинг 20 дан 50 процентигача аҳолисини ташкил қиладилар. Айниқса Боғот, Шовот ва Қўшқўпир районлари аҳолисининг кўпчилиги генетик жиҳатдан қипчоқ группасига алоқадордирлар. Биз шартли равишда қипчоқлар деб атаган бу ўзбеклар турли снәсий ва иқтисодий сабаблар билан сўнгги 350—400 йил ичида Орол денгизи бўйларидан Хоразмнинг жанубига кўчирилгандирлар⁹. Бундан ташқари, қипчоқлар Аму-

⁷ Проф. А. П. Поцелуевский. Диалекты Туркменского языка, Ашхабад, 1936, 53—55-бетлар.

⁸ Ўша асар, 55-бет.

⁹ Я. Г. Гулямов. История орошения Хорезма, 1957, 207-бет; / Мунис ва Огаҳий. Фирдавсул иқбол, Ўзбек адабиёти тарихи хрестоматияси, 1945, 570-бет; А. Н. Кононов. Родословное туркмен, Сочинение хана Хивинского, 1958, 63-бет; Р. Г. Мукминова, К вопросу о переселении кочевых узбеков в начале XVI в., Известия АН УзССР, 1954, 70—81-бетлар.

дарёнинг ўнг қирғоғига жойлашган Тўрткўл ва Беруний районлари аҳолисининг 60—70 процентини ташкил қиладилар.

Хоразм областида ўзбеклардан ташқари қозоқлар ҳам яшайди. Қозоқлар Ҳазорасп район Шарлауқ пристанида, Хонқа районининг қайир ерларида (200 хўжаликка яқин), Урганч районининг Қипчоқ қишлоқ советида ва Шоббоз тўқайида (Чолиш пристани) яшайдилар. Гурлан район, Вазир ва Қангли қишлоқ советлари аҳолисининг анчагина қисмини қозоқлар ташкил қиладилар. Бундан ташқари, Қорақалпоғистоннинг қипчоқ районида, Хоразм областининг Манғит районидаги деярлик ҳар бир қишлоқда 10—12 хўжаликдан иборат қозоқлар учрайди. 1924—25-йиллардаги статистик маълумотга кўра, областдаги қозоқларнинг сони 2281 киши бўлган¹⁰.

Областда сон жиҳатдан учинчи ўринни туркманлар эгаллайди. Туркманлар Хоразм областининг ҳамма районларида учрайдилар ва айрим районлар аҳолисининг 1—4 процентига ташкил қиладилар. Лекин шуни ҳам қайд қилиб ўтиш керакки, уларнинг кўпчилиги қисми ўзбеклар билан аралашиб кетганлар ва юридик томондан ўзларини ўзбек деб ҳисоблайдилар. Бироқ уларнинг тилларида ва типларида туркманлик хусусиятлари сақланган. Юридик жиҳатдан туркман ҳисобланган аҳоли ёлғиз Урганч районининг Ола ўлик (Али эли) қишлоғида, Манғит районининг Пушкин қишлоқ советида яшайди. Мазкур туркманлар алоҳида колхозларга уюшганлар, етти йиллик мактаблари ҳам бор. Бундан ташқари, бу туркманлар қайси уруғ-қабиллага тааллуқли эканликларини ҳам эсларидан чиқармаганлар. Масалан, Манғит район Пушкин номли қишлоқ советидаги туркманлар *Йумуд* қабиласи *оқуз* уруғига тааллуқлидирлар. Статистик маълумотга кўра, областдаги туркманларнинг сони 1924—1925-йилларда 1984 кишидан иборат бўлган¹¹.

Областда қорақалпоқлар унча кўп эмас. Статистик маълумот бўйича уларнинг сони 146 киши. Ҳозир уларнинг сони кўп бўлса икки баравар ошган. Қорақалпоқларнинг асосий кўпчилиги қипчоқ районининг Хитой участкасида (25—30 хўжалик), Хонқа районининг Тўпчи қишлоғида (12 хўжалик) яшайди. Шунингдек, Манғит районининг ҳар бир қишлоғида 5—10 хўжалик қорақалпоқ бор. Масалан, Калинин номли колхозда ўзбеклардан ташқари, 2 хўжалик ко-

¹⁰ Материалы по районированию Ср. Азии, 2-китоб, 2-қисм, 492-бет.

¹¹ Ўша китоб, 92-бет.

рейс, 15 хўжалик туркман, 2 хўжалик қозоқ, икки хўжалик қорақалпоқ, бир хўжалик рус бор.

Корейслар Хоразмга яқинда кўчиб келганлар. Улар асосан Гурлан районининг Вазир ва Куйбишев номли қишлоқ советларида яшайдилар (қарийб 400 хўжалик). Шунингдек, корейслар шаҳарларда ва район марказларида аҳолининг маълум процентини ташкил қилиб, уларнинг кўпчилиги хизматчи ва ўқувчилардир. Руслар ҳам шаҳарларда ва район марказларида яшайдилар. 1924—1925-йиллардаги статистик маълумотга кўра, областдаги русларнинг сони 830 кишидан иборат эди, ҳозир русларнинг сони бир неча марта кўпайган.

Шу муносабат билан араблар ва эронликлар ҳақидаги масала устида ҳам тўхтаб ўтишга тўғри келади. Тарихий-этнографик адабиётда арабларни мустақил этнографик группа деб исбот қилишга уриниш давом этиб келмоқда. Ваҳоланки, „араб“ деган қуруқ ном — лақабдан ташқари бутун Хоразмда бирорта ҳам арабни тополмадик. Магидович Питнак аҳолисининг бир қисми ҳақида гапириб, қуйидагиларни ёзади: „Уларнинг типлари сомиёларга хос, уларнинг урф-одатида ўзбеклардан фарқ қиладиган моментлар бор, лекин тиллари умумий (яъни ўзбекча)“,¹² аммо қандай урф-одатлари бўйича ўзбеклардан фарқ қилишини Магидович кўрсатмайди, ҳар ҳолда биз текшириб кўриб, бирор муҳим фарқ топа олмадик (топонимикада қангли, сейит, араб, саёт, сояфур каби номларни учратдик). Қишлоқ аҳолисининг ҳаммаси ўзларини ўзбек ҳисоблайдилар, бу номлар аллақачонлардан буён аҳолининг сиёсий ва иқтисодий ҳаётида ҳеч қандай роль ўйнамай қўйган. Юқорида зикр этилган хато фикрни М. В. Сазонова ҳам тақрорлайди¹³.

Шуни ҳам эсдан чиқармаслик керакки, араб ва эроний деб аталган ном Хоразмнинг ҳамма ерида учрайди. Агар одам бирлигини мустақил этнографик группа деб атайдиган бўлсак, шу группанинг ўзига хос тили, тиши, урф-одати, кийими, қўшиқ ва рақси бўлмоғи керак. Қўшқўпир районидаги Оқдарвант қишлоғида 120 хўжалик эронийлар яшайди. (Ленин номли колхоз). Улар Оллоқулихон хонлик қилган йилларда (декабрь 1825 йил) кўчириб келтирилган. Бу қиш-

¹² Ўша китоб, 95-бет.

¹³ К этнографии узбеков южного Хорезма, Археологические и этнографические работы хорезмской экспедиции, 1945—1948, Москва, 1952, 247—318-бетлар.

лоқнинг аҳолиси ўз она тилларини сақлаб қолган (айниқса катта ёшдагилар форс тилини яхши билдилар), атрофларидаги ўзбек ва туркманлардан антропологик белги бўйича кескин фарқ қилади, урф-одатда ҳам катта фарқ кўзга ташланиб туради. Улар юридик томондан ҳам эроний ҳисобланадилар. Лекин ёшлар форс адабий тилини яхши билмаганликлари учун ўзбек мактабида ўқийдилар.

Шунга кўра, Хоразм области территориясидаги аҳолининг этник состави ҳақида гап борганда араблар, эронийлар, қадимги хоразмликлар ёлғиз тарихий нуқтаи назардан алоҳида этник группалар сифатида қаралиши ва тегишли изоҳлар берилиши зарур.

Хоразм областидаги биз „қипчоқ“ деб атаган ўзбекларнинг кўпчилиги уруғ-қабиллага бўлиниш традициясини ҳали хотирларидан чиқармаганлар, бу ўзбекларнинг анчагина қисми XVI асрда шайбонихон бошчилигида Хоразмга келган ўзбеклар бўлса керак¹⁴. Бироқ бу ўзбекларнинг орасида шундай этник элементлар борки, улар биринчидан, ўтмишдаги уруғ-қабилчилик бўлинишлари традициясини мутлақо унутиб юборганлар, иккинчидан, улар бошқа ўзбеклардан ўзларининг тил хусусиятлари жиҳатдан ҳам бирмунча фарқ қиладилар. Табиийки, Хоразмда Шайбонийлардан илгари ҳам (XVI асргача) турк тилларининг бирортасида сўзлашган қандайдир йирик этник группа бўлган, деган фикрни баён этишга асос беради. Биз, бир замонлар Амир Темир Ғардиясининг негизини ташкил қилган ва сиёсий ҳокимиятни мустаҳкамлаш учун Хоразмда қолдирилган чигатойлар ва жалойирлар ҳақида гапираётганимиз йўқ¹⁵. Биз Гурлан районининг Оққум, Шанги каби қишлоқларида яшовчи ўзбекларни назарда тутамиз. Бу ўзбеклар қайси уруғ ёки қабиллага мансуб бўлганликларини ёдларидан чиқариб юборганлар, тилларида ҳам озми-кўпми фарқ сезилади. Масалан, қипчоқ шеваларида биринчи бугиндаги *е* бу ўзбекларнинг тилида *э* тарзида талаффуз этилади: *мэн, сэн, кэлдэ, бэрэмэс* каби, тушум келишигининг қисқарган формаси ишлатилади: *атэн мьндэ* каби, чиқиш келишигининг *дин* шакли учрайди ва бошқалар. Биз бу ўзбекларнинг тили XII—XIV асрларда Сирдарё бўйларида

¹⁴ А. В ам б е р и. Путешествие по Средней Азии, СПб. 1865, 171-бет сноскасига қаралсин, А. А р и с т о в. Кўрсатилган асар, 150-бет; Р. Г. М у к м и н о в а. Кўрсатилган асар, 70—81-бетлар.

¹⁵ М у н и с ва О г а ҳ и й. Фирдавсул иқбол, Ўзбек адабиёти тарихи хрестоматияси, 1945, 573-бет.

ва Хоразмда яратилган ёзув ёдгорликларининг тили билан алоқадор бўлса керак, деган тахминий фикрни баён этишга журъат қиламиз (Аҳмад Яссавий ва Ҳаким отанинг „Ҳикматлари“,¹⁶ ал-Замахшарийнинг лугати¹⁷, Хоразмийнинг „Муҳаббатнома“ асари ва бошқалар).¹⁸ Мазкур тил хусусиятларининг Чямкент-Қорабулоқ шеваларида ҳам мавжудлиги бу фикрнинг ҳақиқатга яқинлигидан дарак беради¹⁹.

Бу фактлар шайбонийлардан анча илгари, эҳтимол, қораконийлар даври билан боғлиқ бўлган миграция ҳақида шохидлик беради, деб ўйлаймиз. Ҳақиқатан ҳам, XII—XIV асрларда айнақса Хоразмнинг шимолий қисмида кимлар яшаган ва улар қандай тилда сўзлашганлар? Бу ўзбек халқининг этногенези ва тил тарихи учун принципиал аҳамиятга эга бўлган муҳим масаладир.

Хоразм топонимикасида ўзбек уруғ-қабилла номларининг мавжудлиги аҳоли яшайдиган пунктлардаги ўзбекларнинг тарихан шайбонийларга алоқадор эканликларига ҳеч қандай шубҳа қолдирмайди. Бундан ташқари, географик номларда Хоразмда жуда қадимги этнонимлардан ос ва олон каби номлар ҳам учрайди. Ал-Берунийнинг хабар беришича: „Амударёнинг суви тошиб, кўп жойларни босиб кетди, кўп ерларни вайрон қилди. Мазкур ерларда яшаган аҳоли Ҳазор денгизи бўйларига кўчиб кетди. Бу олон ва ослар уруғидан, уларнинг тили ҳозирги вақтдаги хоразмликлар ва печенеглар тилининг аралашувидан ҳосил бўлган“²⁰.

Топонимикада сақланган ўзбек-қипчоқ этнонимларидан Хоразм области территориясида қуйидаги номлар учрайди: *қўнғирот, қиёт, қипчоқ, уйшун, дўрман, манғит, уйғур, найман, хитой, нукус, масит, қулон, кенагас, қатағон, қўшчи, қангли, томо, митан, ёбу, қарга, олчин, мўғул, жалойир, чигатой, қанжигали, болғали, очимойли, қозоқ* (ёки *бойқозоқ*); Г. В ам б е р и *ос, баёт, саёт* каби этнонимларни ҳам ўзбек уруғларига мансуб, дейди.²¹ Шунингдек,

¹⁶ А. К. Б о р о в к о в. Очерки истории узбекского языка, I, Советское востоковедение, 1948, V, 229—250-бетлар.

¹⁷ Монгольский словарь. Муқаддамат ал-адаб, I, II, М.—Л., 1938.

¹⁸ А. Н. С а м о й л о в и ч. К истории литературного среднеазиатского турского языка, „Мир-Али-Шир“ тўплами, Л., 1928, 1—23-бетлар.

¹⁹ К. К. Ю д а х и н. Некоторые особенности Карабулакского говора, Ўзбек диалектологиясидан материаллар, I, 1957, 31—39-бетлар.

²⁰ Бу цитата проф. С. Волиннинг „К истории древнего Хорезма“ номли мақоласидан олинди (Вестник древней истории, I, 1941, 192—196-бетлар).

²¹ А. В а м б е р и. Юқоридаги асар, 71-бет.

меҳтар ва қушбегининг солиқ дафтарларида²² ўтган асрнинг ўрталарида *уйрот*, *минг*, *юз*, *бургут* каби этнонимлар ҳам учрайди.

Шуни қайд қилиб ўтиш зарурки, Магидович ўзининг ишида²³ кўпгина ноаниқлик ва хатоларга йўл қўйган. У қуйидагиларни ёзади: „Гурланда яшовчи ўзбекларнинг деярли ҳаммаси уруғ-қабиллага бўлиниш ҳақидаги хотирани сақлаганлар, маълумотнинг йўқлиги фақат рўйхат йўл қўйган камчилик натижасидир. Лекин Урганч уездининг Бешариқ шўроси (ҳозирги Янгиариқ районининг Боғот участкаси) ҳақида ишонч билан бундай деб айтолмаймиз. 1924—26 йилларда ўтказилган текшириш пайтида бу ерда уруғларга бўлинишнинг бирор изини топиш мумкин бўлмади“²⁴. Магидовичнинг бу фикри ҳақиқатга тўғри келмайди. Бизнинг кузатишларимиз бунинг аксини кўрсатади, яъни Боғот участкасида (Бешариқ) уруғ-қабиллага бўлиниш излари собиқ Гурлан уездига қараганда анча сезиларлидир. *Бешариқ* деган номнинг узи ҳам Полвонёпдан (каналдан) чиққан бешта ариқ билан боғлиқ. Бу ариқлар тарихан бешта ўзбек уруғи жойлашган ерларни суғорар эди²⁵ (*хитой*, *томо*, *найман*, *ос*, *масит*). Мазкур ўзбеклар ўзларини қангли қабиласига мансуб деб биладилар. Бу каналлар ҳозир ҳам ўша уруғ номлари билан аталади (*хитой*, *томо*, *найман*, *ос*, *масит*). Шунингдек, Магидович Боғотда (эскича Бешариқда) *мангит*, *қўнғирот*, *бойқозоқ* каби ўзбек этнонимлари ва қадимги ўғуз этноними *бижанак* каби номлар борлиги ҳақида бирор нарса ҳам демайди. У, нима учундир, Хива уездида ҳамда „Янги Урганч уездининг уччала шўросида ҳам (Кот—ҳозирги Беруний райони, Хонқа ва Ҳазорасп) уруғ-қабиллага бўлинишдан хатто асар ҳам қолган эмас“ деган фикрни баён этади. Маълумки, ҳозирги Қўшқўпир райони илгари Хива уезди составига кирар эди. Мазкур район топонимикасида *кенагас* (шу номдаги қишлоқ Совети), *қатагон* (шу номдаги қишлоқ Совети), *уйғур* (шу номдаги қишлоқ Совети) ва *мангит*, *жалойир* (Хайровот қишлоқ Совети) каби этнонимлар мавжудлигини қайд қилдик. Хонқа ва Ҳазорасп районларида ҳам ўтмишда *қангли*, *чигатой*, *митан*, *нукус*,

²² Хива хонлари архиви, Ленинград, Салтиков-Шчедрин номидаги кутубхона, шифр 12, 78, 79.

²³ Материалы по районированию Средней Азии, 2-китоб, 2-қисм, 63—95-бетлар.

²⁴ Уша асар, 96-бет.

²⁵ Я. Г. Гулямов, Кўрсатилган асар, 207—208-бетлар.

қўнғирот, *томо*, *қилчоқ* каби уруғларга мансуб бўлган ўзбеклар яшайдилар. Бундан ташқари, Магидовичнинг: „Мангитлар Ёлғиз Гурлан уездининг шу номдаги шўросида яшайдилар“—деган даъвоси ҳам асоссиздир. Мангит районида (ҳозир Амударё районининг мангит участкаси) *мангит*, *дурман*, *қилчоқ*, *нукус* каби ўзбек этнонимлари, *йумуд*, *ўкиз* каби туркман этнонимлари бор.

Қадимги ўғуз уруғ-қабилла номларидан Хоразм области топонимикасида қуйидагилар қайд қилинди:

Сайт — Хива районида бир қишлоқ номи;

Байт — Ҳазорасп ва Янгиариқ районларида қишлоқ номлари;

Таган — Янгиариқ районида қишлоқ Советининг номи;

Жувондир — Ҳазораспда қишлоқ Совети, Маҳмуд Кошғарийда *Жовулдор*²⁶, Рашидиддинда *Жовулдур*.

Овшар — Ҳазораспда қишлоқ номи, Маҳмуд Кошғарийда *Афшар*, Рашидиддинда *Авшар*.

Бижанак — Боғотда (ҳозирги Янгиариқ райони) қишлоқ номи, Маҳмуд Кошғарийда *Пачанаг*, Рашидиддинда *Бижна*.

Қиниқ — Хива яқинидаги бир ариқнинг номи, бу сўз ҳам Маҳмуд Кошғарийда қайд қилинган *қиниқ* этнонимига алоқадордир.

Қадимги ўғуз этнонимларига алоқадор бўлган мазкур географик номлардан ташқари областда *йумуд*, *салар*, *али*—*эли*, *хидир эли*, *чандир*, *ших*, *ўкиз*, *байрам*, *карлаут* каби туркман уруғлари номи ҳам учрайди.

Энди Жанубий Хоразм ўзбеклари ҳақида икки оғиз сўз.

Маълумки, тарихда бу ўзбеклар „сарт“ номи билан юритилар эди. „Сарт“ термини ҳақида жуда кўп адабиёт бор, бу масала ҳақида бу ерда гапирмоқчи эмасмиз.²⁷ Ёлғиз шуни уқтириб ўтиш керакки, Г. Вамбери: „сартлар бу ерда (Хоразмга) келган озарбайжонликларнинг кучли таъсири остида шаклланганлар, сартларнинг тили ҳам ўша озарбайжон тили таъсирида ўзгарган“²⁸ деган хато фикрни баён этади. Бундан ташқари, то ҳозиргача айрим совет тарихчи-

²⁶ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк, 1, 55 ва ундаги кейинги бетлар; В. В. Бартольд. Очерки истории туркменского народа, „Туркмения“ тўплами, 1-том, 27—28-бетлар.

²⁷ Хоразм аҳолиси составидаги „сарт“ларни Абулғози мустақил этнографик группа сифатида ажратиб кўрсатади (қarang: Шажаран турк, Ўзбек адабиёти хрестоматияси, 1945, 533-бет).

²⁸ Cagataische Sprachstudien, Leipzig, 1867. 4—5-бетлар.

лари Жанубий Хоразм ўзбекларини баъзан „сарт“, баъзан „турклар“ қадимги хоразмликлар“ номи билан юритадилар.²⁹

Хоразм территориясида эрон халқларига мансуб этник группалар бўлган, улар маълум тарихий сабаблар билан ўз мустақилликларини йўқотганлар ва маҳаллий аҳоли билан аралашиб, турк (ўзбек)лар ичига сингиб кетганлар, десак ҳақиқатга тўғри келади. Ахир, „турклар“ хоразмликлар“ деган ибора қандай маъно беради. Хоразмликлар аллақачон тарих саҳнасида тушиб, тил жиҳатдан ҳам, этнографик жиҳатдан ҳам бир бутун этник группа сифатида мавжуд эмаслар-ку? Ҳозирги пайтда уч юз мингдан ошиқ Жанубий Хоразм ўзбекларини „турклар“ қадимги хоразмликлар“, „араблар“, „эронликлар“ деб атасак, Ўзбекистондаги барча шаҳар аҳолисини проф. Е. Д. Поливановга ўхшаб, „тожиклар“, уларнинг тилларини эса „эронлашган шевалар“ деб атаверсак, қанчалик мантқиққа тўғри келар экан?

Биз Хоразм территориясида X—XI асрларда туркий тилларда сўзлашувчи аҳолидан ташқари, қадимги хоразмликлар, олонлар, ослар, тожиклар бўлганликларини юқорида қайд қилиб ўтдик. Ёзма ёдгорликлар ҳам, Хоразм ўзбек шевалари лексикасидаги фактлар ҳам, область территориясида мавжуд бўлган кўпгина топонимик номлар ҳам шундан далолат беради. Масалан, битта Хива районида учраган *Хивак*, *Пишканак*, *Индавак*, *Говак*, *Арвак*, *Рофанак*, *Хийханак* (Полвонённинг қадимги номи) каби географик номлар, *Моноқ* (Шовот райони), *Карвак* (Ҳазорасп райони) каби қишлоқ номлари фонетик тузилиши жиҳатдан турк тиллари лексикасига алоқадор эмасликлари ўз-ўзидан кўриниб турибди.³⁰

Жанубий Хоразм ўзбеклари барча кўрсаткичларга, биринчи навбатда тил фактларига кўра, тарихан Орол бўйлари, Сирдарёнинг қуйи оқимлари ва Хоразмнинг шимол томонларида яшаган турклар, ўғузларга бориб боғланадилар. Лекин улар қандай ўғузлар эди?

Ўғузлар ёки ғузлар туркий халқларнинг йирик иттифоқини ташкил қилганлар ва VI асрда кўчманчилар империясини юзага келтирганлар.³¹ Бу даврларда „турк“ ва „ўғуз“ тер-

²⁹ М. В. Сазонова, К этнографии... 247—248-бетлар.

³⁰ Я. Г. Гулямов, История орошения Хорезма, Ташкент, 1957, 129-бет.

³¹ В. В. Бартольд, Очерки истории... 96-бет.

минлари бир маънода қўлланган.³² VIII асрда Исфижоб ул-каси (ҳозирги жанубий Қозоғистон областининг Сайрам райони) турк халқларидан ўғузлар билан қарлуқлар ўртасида чегара эди. Каспий денгизидан то Исфижобгача ўғузлар, Исфижобдан Фарғонагача қарлуқлар яшар эдилар.³³

С. П. Толстовнинг фикрича, X—XI асрларда „ўғуз“ термини орқали турли диалектларда сўзлашган ва туркий тилларнинг жануби-ғарбий группасига тааллуқли бўлган қабилалар иттифоқининг конгломератини ифода этар эди.³⁴

Янгикент районида яшаган ўғузлар ҳақида ал-Масудий қуйидагиларни ёзади: „Бу ерлардаги турклар орасида ўғузлар кўпчиликини ташкил қилади. Ўғузларнинг бир қисми кўчманчи, бир қисми ўтроқ. Улар турк уруғидан... Ўғузлар турклар ичида энг ботир, бўйлари паст, кўзлари кичкинадир“.³⁵ Проф. А. Ю. Якубовский шу фактларга асосланиб, қуйидаги хулосани чиқаради: „1. Ал-Масудий тасвирлаган ўғузлар сўнгги даврлардаги баланд бўйли, чузиқ каллали туркманларга ўхшамайди; 2. Сирдарёнинг қуйи оқимида яшаган бир қисм ўғузлар X—XI асрлардаёқ ўтроқ турмуш кечирганлар, деҳқончилик билан шуғулланганлар, шаҳар ҳаётини ривожлантирганлар.“³⁶

X асрда Хоразмда бўлган араб сайёҳи ал-Мақдисий хоразмликларнинг ақлли, илмли кишилар эканликларини қайд қилади.³⁷ 1219 йилда Хоразмда бўлган Яқут мамлакатнинг ғоят обод эканлигини, халқнинг фаровонлиги, шаҳар ва бозорларнинг маъмур эканлигини тасвирлайди.³⁸ 1333 йилда араб сайёҳи Ибн Батутанинг айтишича, „Урганч (Кўҳна Урганч—А. Ф.) турк шаҳарлари ичида энг каттаси, энг чиройлисидир, унинг ажойиб бозорлари бор, кўчалари кенг, иморатлари сон-саноксиздир“.³⁹

Жанубий Хоразм ўзбеклари генетик жиҳатдан ўғузларнинг йирик бир қисмини ташкил қилиб, Хоразм тупроғида, Сирдарёнинг қуйи оқимларида, Орол денгизи ва Амударё

³² А. Н. Самойлович, Очерки истории Туркменской литературы, „Туркмения“ тўплами, 1, 1929, 129-бет; В. В. Бартольд, Кўрсатилган асар, 8-бет.

³³ В. В. Бартольд, Ўша асар, 6-бет.

³⁴ С. П. Толстов, Города гузов, СЭ, 3, 1947, 100-бет.

³⁵ Материалы по истории туркмен и Туркмении, 1-т, 166-бет. А. Ю. Якубовский, Вопросы этногенеза туркмен, СЭ, 3, 1947, 49-бет.

³⁶ А. Ю. Якубовский, Ўша асар, 50-бет.

³⁷ С. П. Толстов, Древний Хорезм, 1948, IV, 156-бет.

³⁸ С. П. Толстов, Ўша асар, 161-бет.

³⁹ А. Ю. Якубовский, Развалины Урганча, 1930, 16-бет.

ёқаларида жуда қадимдан яшаб келганлар, асрлар давомида турли-туман этник группалар билан аралашганлар, шаҳар ҳаётини яратишда иштирок қилганлар. Туркманлар эса ўғузларнинг бошқа бир йирик группасини ташкил қилиб, фикримизча, ўша даврларда ҳам тил томондан юқорида зикр этилган ўғузлардан анчагина фарқ қилганлар. XIII—XIV аср ёдгорлиги ҳисобланган Ибн Муҳаннанинг луғатини синчиклаб текшириш, аҳтимол, бу масалани узил-кесил ҳал этиб берар.⁴⁰

XI—XII асрларда туркманларнинг ғарбга томон силжиши Орол денгизи ва Хоразм орқали эмас, балки Амударёнинг унғ қирғоғи орқали, ҳозирги Жанубий Қозоғистон области (Қизилқум) орқали содир бўлгандир. Нурота районида, Зарафшон водийсида айрим туркман уруғларининг то ҳозиргача сақланиб келиши шунга далилдир.⁴¹ Тарихий манбалар XII асрда, ҳатто XIII аср бошларида ҳам Сирдарё соҳилларида мўғул қўшинлари составида туркманлар бўлганлигини қайд қилади.⁴² Агар биз X—XI асрларда Янгикент районидаги ўғузларнинг антропологик белгиларини ("... бўйи пас-так, кўзлари кичкина...") ҳозирги туркманларнинг антропологик тузилиши билан солиштириб кўрсак, масала яна ҳам ойдинлашади.⁴³ XV—XIX асрларда яратилган ёзма ёдгорликларнинг бирортасида ҳам Хоразм ўзбеклари туркманлар билан аралаштирилган эмас. Алишер Навоий ўзининг „Мажолисун нафоис“ номли асариде Хоразм ўзбеклари тилини „Хоразм туркиси“ деб атайдн, яъни унга ўзбек тилининг бир диалекти сифатида қарайди.⁴⁴ Туркманларни эса Навоий алоҳида мустақил бир халқ деб тушунади.

Яқин ўтмишда Хоразм ўзбекларининг ривожланган шаҳар ҳаёти, деҳқончилик маданияти билан туркманларнинг асосий кўпчилигининг чорвачилик-кўчманчилик қилганликларини чоғиштириш кифоядир. Бундан ташқари, туркманлар ҳаётида уруғ-қабилачилик традицияси то сўнгги вақтларгача

⁴⁰ П. М. Мелноранский бу асар Озарбайжонда ёзилганлигини тахмин қилади, шу билан бирга „Бу луғат Мовароуннаҳрда ёки Хоразмда ёзилган бўлиши ҳам мумкин“, дейди (қаранг: Араб-филолог о турском языке, 1900, XIX бет). С. Е. Малов эса бу асарни Кошғарда ёзилган деб фараз қилади (қаранг: ЗКВ, т. III, вып. 2, 1928, 247-бет).

⁴¹ В. Г. Мошкова. Некоторые общие элементы в родоплеменном составе узбеков, каракалпаков и туркмен, Труды института истории и археологии, II, 1950, 142-бет.

⁴² В. Г. Мошкова. Уша асар, 144-бет.

⁴³ А. Ю. Якубовский. Вопросы этногенеза, 49-бет.

⁴⁴ Алишер Навоий. Танланган асарлар, 3, 13-бет.

давом этар эди.⁴⁵ Жанубий Хоразм ўзбеклари бу традицияни аламақачон унутиб юборганлар. Топонимикада онда-сонда учраган ўғуз этнонимлари⁴⁶ (Жувондир, Овшар, Киник, Бижанак ва бошқалар) қачонлардир Хоразм ўзбекларининг ана шу уруғ-қабилаларга алоқалари борлигидан дарак беради, холос. Шунингдек, турмуш-тирикчиликда, урф-одатда, музикада, рақсда ҳам туркманлар жанубий Хоразм ўзбекларидан анча фарқ қиладилар. Туркман тили билан Жанубий Хоразм ўзбек шевалари ўртасида катта фарқлар бор эканлигини бошқа бир ишимизда батафсил баён этган эдик.⁴⁷

Кўринадики, проф. Е. Д. Поливановнинг: „Жанубий хоразмликлар асли туркманлардан ажралиб чиққан“, деган даъвоси асоссиздир.⁴⁸

Жанубий Хоразм ўзбекларини „турклашган қадимги хоразмликлар“⁴⁹ деб аташ ҳам, уларнинг тили озарбайжон тилининг таъсирида шаклланган⁵⁰ ёки „туркманлашган шевалар“⁵¹ деб таърифлаш ҳам гоят жиддий ва мураккаб масалани осонгина йўл билан ҳал қилишга уринишдан бошқа нарса эмас.

Туркманлар билан Жанубий Хоразм ўзбеклари ўртасидаги муносабат ҳақида гап борар экан, иккисининг ҳам ташкил топишида ўғуз компонентининг асосий роль ўйнаганлигини алоҳида қайд қилиб ўтиш керак бўлади. Иккисининг икки территорияда, икки хил тарихий шароитда ташкил топганлигини ҳисобга олмай, ҳар бирининг қандай этник группалар, уруғ-қабилалар билан тўқнашиб, аралашганликларини ҳисобга олмай туриб, тарихий бирлик ҳақида ҳам, уларнинг ҳозирги турмуши, тили, маданияти ҳақида ҳам гап юргизиш кутилган натижани бермайди.

⁴⁵ Н. А. Аристов. Заметки об этническом составе... 137-бет; Г. И. Карпов. Племенной состав туркмен, Полторацк (Ашхабад), 1925; В. Г. Мошкова. Кўрсатилган асар, 140-бет.

⁴⁶ Маҳмуд Кошғарий. I, 56-бет; В. В. Бартольд. Очерки... 27—28-бетлар; Ф. Абдуллаев. Жанубий Хоразм шеваларининг тарихига доир, „Ўзбек тили ва адабиёти масалалари“, 4, 1958, 65-бет.

⁴⁷ Ф. Абдуллаев. Уша асар, 66—68-бетлар.

⁴⁸ Е. Д. Поливанов. Материалы по грамматике узб. языка, 1935, вып. I, 13-бетдаги сноскага қаралсин.

⁴⁹ М. В. Сазонова. К этнографии узбеков... 247—248-бетлар.

⁵⁰ Sagataische Sprachstudien... 4—5-бетлар.

⁵¹ Е. Д. Поливанов. Юқоридаги асар, 13-бет.

II. ХОРАЗМ ШЕВАЛАРИНИНГ ТАСНИФИ

Ўзбек тилининг Хоразм шевалярини текшириш иши бир қатор тарихий-лингвистик проблемаларни олдинга суради. Шу проблемаларнинг бош аҳамиятга эга бўлганларидан бири мазкур шева вакилларининг ташкил топиш тарихи ва генетик жиҳатдан ўзбек халқи составига кирган бошқа уруғдош этник гуруҳлар билан муносабати масаласидир,¹ иккинчидан, ўзбек адабий тилининг, шунингдек, баъзи бир ўзбек шевалярининг (масалан, Тошкент диалектининг) шаклланишида ўғуз компонентининг иштироки масаласидир.²

Ўзбек шеваляри устида текшириш ишлари олиб борувчи шахслар олдида анчагина қийинчиликлар кўндаланг бўлади. Бу қийинчиликлар ўзбек тили шевалярини ўрганиш ишининг юқоридаги назарий масалалар билан боғлиқ бўлишидангина келиб чиққан эмас, албатта, балки тилимизнинг кўп шеваляри бўлишида, шеваляри составининг мураккаблигида, хилма-хил ва аралашган бўлишида ҳамдир.

Ўзбек диалектологиясининг йирик мутахассиси профессор Е. Д. Поливанов бир вақтлар ёзган эди: „СССР даги турк тилларининг бирортаси ҳам шеваляро ўзбек тили сингари бу қадар кескин фарқланмайди, демак, СССР даги бирорта турк тили ҳам шу қадар специфик, диалектал турлилик хусусиятига эга эмасдир. Бу эса, табиий, адабий тил учун бирор диалектни асос қилиб олиш масаласини ниҳоят даражада оғирлаштиради.“³ Профессор Поливановнинг бу мулоҳазаси ўзбек тилининг Хоразм шевалярига нисбатан ҳам тўғридир.⁴

¹ Е. Д. Поливанов. Узбекская диалектология и узбекский литературный язык, Т., 1933, 25—27-бетлар; ўша автор. Материалы по грамматике узбекского языка, вып. 1, Т., 1935, 13 ва 27—28-бетлар; И. А. Батманов. Вопросы классификации узб. говоров, „Проблемы языка“ тўплами. 1-китоб, 1934; проф. Ғози Олим Юнусов. Узбек лаҳжаларининг таснифида бир тажриба, Т., 1936, 21—22-бетлар; В. В. Решетов. О диалектной основе узб. лит. языка, ВЯ, 1, 1955, 100—108-бетлар; ўша автор, Узбекский язык, 1, Т., 1959, 73—74-бетлар.

² А. К. Боровков. Алишер Навои как основоположник узб. лит. языка, „Алишер Навои“ тўплами, 1946, 112-бет.

³ Е. Д. Поливанов. Узбекская диалектология и узбекский литературный язык, Т., 1933, 3-бет.

⁴ Е. Д. Поливанов. Говор кишлака Кыят-Конграт Шаватского района, Сб. научных трудов УзНИИКС, т. 1, вып. 2, 1934; Ф. А. Абдуллаев. Жанубий Хоразм шевалярининг тарихига доир, „Ўзбек тили ва адабиёти масалалари“, 1958, 4, 61—68-бетлар.

Юқорида айтилганлардан шу нарса равшан бўладики, Хоразмнинг шимолий қисмидаги қипчоқ лаҳжаси Ўзбекистон территориясида географик жиҳатдан кенг тарқалган қипчоқ гуруҳи шевалярига яқин туради. Хоразмнинг жанубий қисмидаги ўғуз лаҳжаси эса⁵ Жанубий Қозоғистон область, Чимкент ва Туркистон районларининг Қорабулоқ⁶, Манкент, Иқон⁷, Ибота каби қишлоқларида яшовчи ўзбекларнинг тилига кўп ўхшаб кетади. Масалан, қадимги чўзиқ унлиларнинг мавжудлиги, биринчи бўғинда қипчоқ шеваляридаги *e* ўрнига *ə* унлисининг ишлатилиши, икки унли ўртасида келган жарангсиз ундошнинг ўзгармаслиги (өкыз, чьқадь каби) ва бир қатор морфологик белгиларни кўрсатиш мумкин⁸.

Хоразм ўзбекларининг тили ҳақида, айниқса ўғуз шеваляри ҳақида, энг илк маълумотни машҳур венгер олими Герман Вамбери беради. У ўзининг „Cadataische Sprachstuden“ номли асарида (1867 йил, Лейпциг) чигатой тили (эски ўзбек тили) грамматикасининг очеркни беради (1—40-бетлар). Китобда келтирилган хрестоматия материаллари Навоий, Аҳмад Яссавий, Машраб асарларидан иборат (ҳатто Фузулий ва Насимийдан ҳам намуналар бор), шунингдек, „Аҳмад Юсуф“, „Зухра ва Тоҳир“, „Зарқумшоҳ“ каби достонлардан парчалар келтирилган. Китобнинг сўнгги қисмида ўзбекча-немисча луғат берилган (201—358-бетлар).

Вамбери Хива шеvasига хос деб талқин қилган кўпгина грамматик фактлар ҳақиқатдан узоқдир (масалан, 23-бетдаги *бораюрмен, бораюрсен* формалари умуман Хоразм шевалярида учрамайди. Хивада кишилиқ олмошларининг формаси *мен, сен, у, ани* эмас, балки *мән, сән, ҳу, ҳунə* ва бошқалар).

Вамбери ўзбек тили шевалярини учта катта гуруҳга (диалектга) бўлади: Қўқон, Бухоро, Хива диалектлари. Қў-

⁵ Абдуллаев Фаттоҳ. Урганч шеvasининг баъзи бир фонетик хусусиятлари, Узбек диалектологиясидан материаллар, 1957, 299-бет.

⁶ Некоторые особенности Карабулакского говора, Узбек диалектологиясидан материаллар, 1957, 31—57-бетлар.

⁷ Е. Д. Поливанов. Фонетическая система говора кишлака Икан, Известия АН СССР, Отделение гуманитарных наук, сер. VII, Л., 526—536-бетлар.

⁸ Филология фанлари кандидатлари Ҳисом Ғуломов ва Мустаким Мирзаев ўртоқларининг сўзларига қараганда, Бухоро областининг Олот ва Қорақўл районларининг айрим қишлоқларида ҳам ўғуз шеvasида сўзлашувчи ўзбеклар яшайдилар.

қон ва Бухоро шеваларининг хусусиятлари ҳақида у маълумот бермайди. Лекин Хива диалекти устида анчагина тухтаб ўтади. „Шаҳарларда, — деб ёзади Вамбери, — сартлар яшайди, ўзбеклар эса қишлоқ жойларда турадилар. Сартларнинг тили ўзбекларнинг тилидан фарқ қилади“ (5-бет). Бу фарқлар қуйидагилардан иборат:

1. Сартларнинг тилида араб ва форс тилларидан кирган сўз ва иборалар ўзбекларникига қараганда кўпроқ;

2. Ургуни ишлатишда кескин фарқ сезилади (Феълларда ургуниги биринчи бўғинга тушувини кўзда тутса керак—А. Ф.);

3. Қишлоқ аҳолиси товушларни қаттиқ айтади, шаҳарликлар юмшоқ айтадилар (қ, ғ, к, г товушлари ҳақида гап боради—А. Ф.)

4. Қишлоқ аҳолиси к товушини к тарзида талаффуз қилади. Хивада эса г айтилади (к нинг сўз бошида жаранглилашуви ҳақида гап боради—А. Ф.) ва бошқалар.

Хрестоматия материаллари ичида Хоразм ўзбекларининг оғзаки ижодидан берилган намуналар, айниқса мақоллар диққатга сазовордир. Хрестоматияга кириш сўзида Вамбери: „Хрестоматиянинг бошида келтирилган мақолларнинг кўпчилиги ҳаётдан олинди...“ (44-бет) деб ёзади. Ҳақиқатан ҳам, бу мақоллар (ҳаммаси 112 та, 45—58-бетлар) Хоразмдан тўпланганлиги очиқ кўриниб турибди. Афсуски, автор бу мақолларни „адабийлаштириб“ берган, шунинг натижасида Хоразм шеваларининг тил хусусиятлари кўп жиҳатдан ўз аксини топмаган. Шунингдек, баъзи бир мақолларни тил жиҳатдан қайси группа шевага (ўғуз ёки қипчоқ шеваларига) хос эканини билиб олиш қийин. Масалан:

Савлъқым—байлъқым,

Хасталъқым—манглай қаралъқым⁹ (58-бет).

Мақолларда Хоразм шеваларига хос анчагина грамматик ва лексик элементлар учрайди.

Сүридән¹⁰ айрълган қозънъ бөръ йъртар;

Ақажак қан тамърда дурмас;

Түтүн омчадан чъқар;

Айът атлънъцъ,

той тонлънъцъ¹¹ ва бошқалар.

⁹ Савлық—соғлиқ—қипчоқ шеваларига хос, эгалик олганда қ товушининг жарангсиз ҳолича қолиши ўғиз шеваларига хос.

¹⁰ Сүр—қўй подаси, омча,—ўтин, айът—ҳайит.

¹¹ Вамберида мисоллар транскрипциясиз, араб алфавити асосидаги ёски ўзбек ёзувида берилган.

Академик А. Н. Самойловичнинг ўзбек ва туркман адабиёти тарихига оид эълон қилган ишлари, турк тиллари бўйича олиб борган текширишлари илмий қиймати эътибор билан катта аҳамиятга эгадир. Афсуски, унинг бой илмий мероси мутахассисларимизнинг диққатини етарли даражада жалб қилмай келаётир.

Академик Самойлович 1908 йилнинг ёз ойларида Хоразмда (асосан Хивада) бўлган. У Хоразм шеваларини ўрганиши билан махсус шуғулланмаган бўлса ҳам, ўзининг „Турк тилларининг таснифига қўшимча“¹² номли асарида ўзбек тилининг бошқа шевалари билан бир қаторда, Хоразм аҳолисининг тили ҳақида ҳам фикр юритади ва уни турк тилларининг V группасига киритади („Ўрта қипчоқ-туркман“ группаси). Унинг фикрича, V группага кирган шевалар (Хоразм шевалари) шимоли-шарқ группасига эмас, балки шимоли-ғарб ва жануби-ғарб группасига яқин турадилар. Хива ўзбек лаҳжалари, бундан ташқари, жануби-ғарб тилларига хос бўлган анчагина хусусиятларни сақлайдилар, бу эса Хива сартларининг туркманларга қўшни бўлиши билан изоҳланади (13-бет). Академик А. Н. Самойловичнинг XIV аср ёзма ёдгорликлари (асосан „Муҳаббатнома“, „Хусрав ва Ширин“) тилини ўрганишга бағишланган иши ўзбек тили тарихи учун ҳам, Хоразм шеваларининг тарихи учун ҳам муҳим аҳамиятга эгадир.¹³

Бундан ташқари, унинг Хоразм ўзбек адабиётига оид эълон қилган текстлари, фольклор намуналари, айниқса бу текстларга берган талқин ва изоҳлари катта илмий қиймат касб этади.¹⁴

„Хоразмнома“дан келтирилган иккита шеърини парча 11 ҳижоли бармоқ вазни билан ёзилган. Тил, услуб ва бадий воситалари жиҳатидан шеър эски, лекин шунга қарамай, маҳаллий шеванинг бир қатор муҳим хусусиятларини акс эттиради. Масалан:

Йуртъна қозғалаң салдъ;

Йурт бузулмақина сәбәп шул болдъ;

¹² А. Н. Самойлович. Некоторые дополнения к классификации турецких языков, Петроград, 1922.

¹³ К истории литературного среднеазиатского турецкого языка, „Мир-Али-Шир“ тўплами, Л., 1928, 1—23-бетлар.

¹⁴ А. Самойлович. Два отрывка из „Хорезм-наме“, Записки Восточного отделения императорского русского археологического общества, 1910, т. XIX, 078—083; ўша автор. „Вот вагонный пассажир“ (ул вагоний пассажир), ўша журнал, 0159—0163-бетлар; яна Хива шоирларининг мажмуаси ҳақида қаранг: 0198—0209-бетлар.

Тутт сәнън ҳалал тузунг ҳаразъм;
Йуртнъ бәрмәкнә сәбәп шул болдъ ва бошқалар.¹⁵

Проф. И. И. Зарубин ўзининг бир ишида Туркистон ўлкасининг халқлари тўғрисида фикр юритиб, ўзбек шевалари ҳақида ҳам гапириб ўтади. У ўзбек шеваларининг тил хусусиятларига тўхтамайди, балки Хива, Фарғона, Тошкент ва Самарқанд—Бухоро шевалари деб йирик шаҳарлар номини келтириш билан кифояланади. Территориал жиҳатдан кенг тарқалган қипчоқ шевалари ҳақида бирор фикр баён этмайди.¹⁶

Карл Менгес 1929 йилнинг ёз ойларида Ўзбекистонда бўлди. Профессор Ғози Олим Юнусов бошчилигидаги этнографик-диалектологик экспедиция аъзолари билан бирга Ўзбекистоннинг кўпгина жойларини, жумладан, Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Марғилон, Китоб, Фарғона каби шаҳар ва районларни айланиб чиқди. Мана шу вақтда тўплаган материаллари асосида 1933 йилда у „Учта ўзбекча текст“ номли мақола ёзиб, „Ислон“ журналида эълон қилди.¹⁷

Журналнинг 142-бетидаги Ўзбекистоннинг диалектологик картаси ҳам, ўзбек шевалари ва уларнинг таснифи ҳақидаги мулоҳазалар ҳам проф. Е. Д. Поливанов баён этган фикрларнинг такроридан иборатдир, Шунингдек, ўзбек шевалари бўйича берилган текстлар (Фарғона, Қипчоқ ва Хива) ҳам ҳақиқий аҳволни акс эттиришдан узоқдир. Айниқса Хива шевасига оид текстга нисбатан бу фикр тўғри.

Менгеснинг айтишича, у мана шу текстни Юсуф девон Ҳарротзода исмли бир мулладан ёзиб олган. Бу киши Хива мадрасаларидан бирининг мударриси бўлиб, вақтинча Самарқандга келган экан. Мана шу фактнинг ўзи ҳам ёзиб олинган текстга нисбатан кишида шубҳа пайдо қилади.

Менгес ёзуви бўйича

Шейх билән ша:пъ
исмьндә икъ кишъ болган

Алар сейа:гат та:рѣқаси:да
ҳәр шәҳәрғә бариб, ге:зъл
йүргәнләр.

Ҳозирги Хива шевасида

Ши:х вълән ша:пъ исмьндә икъъ
къшъ волган || воган.

Хула сайаҳат тари:қасънда ҳәр шә:
рә варъп, гәзъб йүрйәллә || йүргәллә.

¹⁵ Кўрсатилган асар, 080-бет.

¹⁶ И. И. Зарубин. Список народностей Туркестанского края, Л., 1925, 13-бет

¹⁷ K. Menges. Drei özbekische TEXTE, Der Islam, 1933, 146—166-бетлар, (Менгес транскрипцияси лотин алфавити асосида, биз имкониятни ҳисобга олиб, амалдаги транскрипцияда бердик).

Бър гүн бър шәҳәрғә барган
идьләр, кәрсәләр, ул шәрдә
қантнъ батманъ бър тәнгә вә
кәпәкнъ батманъ хәм бър тәнгә
икән¹⁸

бър || бый гүн бър || бый шә:рә вар-
ганәдлә, гәрсәлә, ху:шәрдә
қантнъ батманъ бър || бый тәңгә
да:н кәпәкнъ батмана:м бър || бый
тәңгә:кән.

Ахборотчи мулла бўлганлиги учун, табиий, эски адабий тил билан жонли шевани аралаштириб юборган ва натижада автор мана шу аралаш ҳамда шубҳали текстга суяниб туриб, ниҳоят мураккаб ва назарий масалалар бўйича жуда юзаки ва аксари хато хулосаларни чиқарган. Ахборотчининг талаффузига суяниб туриб, у „Хива шевасида жарангли X (арабча ح) бор“ деган фикрни айтади. Ёки 152-бетда: „ата сўзи эгалик олгач, атеси тарзида бўлади (умлаут)“ дейди. Унинг чўзиқ унлилар, сингармонизм, лаб оҳанги масалалари ҳақида айтган фикрлари ҳам бошдан-оёқ чалкаш ва хато фикрлардир.

йатаман сўзини йәтәмән тарзида келтириб, „бу й то-вuwининг таъсири остида юмшоқлашган“ деган „илмий“ хулосани чиқаради. Йаша—йәшә, жайина—жәйинә сўзлари ҳам шундай (Хоразм шеваларида ҳар қандай шароитда ҳам юқоридаги сўзлар қаттиқ вариантда талаффуз этилаверади). Қўйидаги формалар Хива шевасига хос эмас: кетсун (154-бет), бр (ўша бет), келтуринг, сезу, нетсун, симр:п, дедур ва шунинг кабилар. „Хивада фақат бол шакли бор, ол учрамайди“ (56-бет) ва бошқалар.

Проф. Ғози Олим Юнусов ўзбек шеваларини ўрганиш ва тасниф қилишда анчагина иш қилди. Унинг 1936 йилда эълон қилинган илмий иши ҳали ўз қийматини йўқотган эмас.¹⁹ Проф. Ғози Олим Юнусовнинг бу иши ўзбек шеваларини генетик жиҳатдан тасниф қилишда дадил қўйилган бир қадам эди. У барча ўзбек шеваларини учта катта группага бўлади.

1. Ўзбек-қипчоқ шевалари. Бу группага у Фарғона водийсининг қишлоқ районларида, Зарафшон, Қашқадарё, Сирдарё ва Хоразмнинг шимоли-ғарбида яшовчи ўзбек уруғлари тилини киритади (жўқчилар).

2. Турк-барлос шевалари ёки „чиғатой“ шевалари. Бу группага у турк ва барлос уруғларининг шеваларини киритади. Унинг фикрича, эски ўзбек адабий тили („чиғатой“ тили) мана шу шевалар негизида вужудга келгандир.

¹⁸ Проф. Ғози Олим Юнусов. Ўзбек лаҳжаларининг таснифида бир тажриба, Т., 1936.

¹⁹ Ўша асарлар, 21-бет.

3. Хива-Урганч шевалари. Бунга Хива, Урганч, Шовот, Тошовуз каби шаҳар ва район шевалари киритилган.

Проф. Ғози Олим Юнусовнинг учинчи типга кирган Урганч-Хива шевалари ҳақида баён этган фикрлари диққатга сазовордир. У ёзади: „Мен бу лаҳжани тарихий турк-барлос ёки турк-ҳоқоний атадигим тилнинг длаҳжасига боғлаб, турк-қарлуқ лаҳжаси деб ҳам атайман. Менимча, бу лаҳжа, бир ёқдан, турк-барлос жонли шевалари, иккинчи ёқдан, ўғуз тиллари билан аралашган қарлуқ тилининг янги бир шаклидир. Бу кунда Бухоро шаҳарида ва унга яқин қишлоқларда яшовчи ўтроқ қарлуқлар билан Тожикистонда Кофирниҳон ва Вахш наҳрлари ўртасидаги водийда ярим кўчманчи ҳолда яшовчи қарлуқ қабиласининг тили билан Хива тили ўртасида анча яқинлик бор. Ҳар иккисидан ўғуз тили унсурлари бошқа лаҳжаларимизга қараганда кўпроқдир. Самарқанд, Каттақўрғон, Қарши, Шаҳрисабз, Китоб, Ғузор, Бойсун каби шаҳар ва қасабаларда яшовчи турли халқлар, туркча сўзлашувчи тожик, араб ва афғонлар қарлуқ қабиласининг бугунги жонли шевасида сўзлашадилар.“²⁰

Афсуски, проф. Ғози Олим Юнусов қарлуқ шевасининг тил хусусиятлари нимадан иборат эди, қандай белгиларга кўра Хива-Урганч шевалари қарлуқ лаҳжаси билан бир гурпуага киритилади, деган сўроққа ўз ишида жазоб ҳам бермайди, текст ҳам келтирмайди. Самарқанд, Қарши каби шаҳар шеваларида Хива-Урганч шеваларига нисбатан қандай яқинлик бор? Бундан ташқари, унинг Хива шевасига озарбайжон тилининг таъсири ҳақидаги фикри ҳам асосланмаган.²¹

Проф. Ғози Олим Юнусов Хива-Урганч шевасининг йирик фонетик хусусиятларини беради: „Хива шеваси... ўзининг унли ва унсиз товушларининг тўлалиги, мураккаблиги, товуш уйғунлигини сақлаганлиги ва узун унлилари билан ажралади. Хива шевасида тил ўрта *к*, *г* товушларининг бўлуви ва *к* ўрнида *г* ишлатилуви диққат этадиган фонетик хусусиятлардандир.“²² Мазкур ишнинг охирида проф. Ғози Олим Юнусов Шовот район, Чигатой қишлоғидан фонетик транскрипция билан бир эртани келтиради. Бу текст мазкур қишлоқ шевасининг фонетик ва морфологик хусусиятларини

²⁰ Ўша асар, 21-бет.

²¹ Ўша асар, 22-бет (Хива шевасига Озарбайжон тилининг таъсири ҳақида Герман Вамбери ҳам гапиради, қаранг: *Cadatische Sprachstudien*, 4—6-бетлар.

²² Проф. Ғози Олим Юнусовнинг асар, 22-бет.

асосан тўғри акс эттирган.²³ Проф. Ғози Олим Юнусовнинг бу шевага („чигатой шевасига“) алоҳида эътибор берганлиги ўз-ўзидан маълум. У мана шу шевадан турк-барлос ёки қарлуқ тилининг асосий хусусиятларини топмоқчи бўлса керак. XIV асрнинг охирида Амир Темир томонидан чигатой, барлос, жалойир каби ўзбек уруғларидан Хоразмга кўчирилганлиги маълум.²⁴ Бизнинг таснифимизга кура, бу қишлоқ шеваси ўғуз лаҳжасига киради.

Ўзбек шеваларини чуқур илмий асосда ўрганиш йигирманчи йиллардан бошланади. Е. Д. Поливанов ўзининг ilk ишларини Тошкент диалектини ўрганишга бағишлади.²⁵

Йигирманчи йилларнинг охири ва ўттизинчи йилларнинг бошларида у кўпчилик ўзбек шеваларини ўрганиш ва илмий тавсифлаш билан шуғулланди.²⁶ У 1933—1935 йилларда эълон қилинган йирик ишларида ўзбек шеваларининг таснифи ва бу шеваларнинг тарихий ташкил топиши ҳақидаги илгари олдинга сурилган лингвистик назарияларини асослашга интилди. Марказий ўзбек шеваларида *о* товушининг пайдо бўлиши, сингармонизмнинг йўқолиши, шу муносабат билан унли товушлар сонининг қисқариш сабабларини тожик тилининг таъсири билан изоҳлайди ва шу назария асосида ўзбек шеваларини тасниф қилади, яъни барча ўзбек шеваларини „эронлашган“ (сингармонизмни йўқотган) ва „эронлашмаган“ (сингармонизмни сақлаган) деб иккита катта гурпуага бўлиб текширади.²⁷

Проф. Е. Д. Поливановнинг Хоразм шеваларини атрофлича ўрганишга бағишланган иши, шубҳасиз, „Шовот райони Қиёт-Қўнғирот қишлоғининг шеваси“ номли асаридир.²⁸

Бу ишида у илгари эълон қилинган „Ўзбек диалектологияси ва ўзбек адабий тили“ номли асаридаги асосий лингвистик ғояларни қисқача такрорлайди (3—5-бетлар), сўнг

²³ Ҳозир бу қишлоқ шеваси ўғузлашган ва „чигатой тили“ хусусиятларини йўқотган.

²⁴ Ўзбек адабиёти тарихи хрестоматияси, 1945, 573-бет.

²⁵ Звуковой состав ташкентского диалекта. Журн. „Наука и просвещение“, 1922; яна: Образцы фонетических записей ташкентского диалекта, Бюллетень Среднеазиатского госуниверситета, 1924.

²⁶ Доклады АН СССР, 1928, 5, 92—96-бетлар (Қарши шеваси ҳақида), Известия АН СССР, сер. VII, 1929, 511—537-бетлар (Туркистон ва Иқон шевалари ҳақида) ва бошқалар.

²⁷ Узбекская диалектология и узбекский литературный язык, Т., 1933, Материалы по грамматике узб. языка, вып. 1, Введение, 1935.

²⁸ Е. Д. Поливанов. Говор кишлака Кият-Конград Шаватского р-на, сб. научных трудов УзНИИКС, 1934, том 1, вып. II, 3—17-бетлар.

Хоразм шеваларининг таснифини беради. Бу тасниф бўйича Хоразм шевалари учта катта группага бўлинади:

1. Жанубий Хоразм группаси;
2. Урта Хоразм группаси;
3. Шимолий Хоразм группаси.

Биринчи группага—ўғуз лаҳжасига асосан Хива, Хонқа, Янги Урганч, Ҳазорасп, Шовот, Ғозиобод (ҳозирги Қўшқўпир), Янгиариқ, Шўрахон (Тўрткўл) районлари ва шу районларнинг баъзи бир қишлоқ шевалари киради. Бу группа шеваларнинг асосий хусусиятлари:

1) *дағ* каби сўзларда охириги *ғ* товушининг сақланиши;
2) сўз бошидаги *т* ва *к* товушларининг жаранглилашуви—*дағ*, *дъл*, *гөр* ва бошқалар;
3) от ва феъл негизларига унли билан бошланган аффикс қўшилганда, *п*, *к*, *қ* товушлари жарангсиз ҳолича қолади: *йпъм*, *тапаман*, *экэдъ*, *чъқадъ*, *чъқыр* ва бошқалар;

4) қадимги чўзиқ ви қисқа унлилар сақланиб қолган: *атъм*, *а: дъм* (исмим), от (гиёҳ), *о: д* (олов);

5) эски *е* сақланган: *гел*, *бер*, *ел*, *е: р* (ўзбек адабий тилида кел, бер, эл, эр) ва бошқалар;

6) ундош билан битган сўз негизига жўналиш келишида *а* ва *е* (*е* демоқчи бўлса керак) аффикси қўшилади;

7) *к*, *г* товушлари ғоят юмшоқ, ёшлар тилида деярли *й* товушига баробар: *гелъен* (келган). „Бу ва бошқа бири қатор белгилар,—дейди проф. Поливанов,—жануби-ғарб турк тилларининг хусусиятлари Жанубий Хоразм группасида ўғуз лаҳжаларининг бошқа вакили—Иқон-Қорабулоқ шеваларига қараганда кўпроқ сақланганлигидан дарак беради“.

Урта Хоразм группаси (қипчоқ лаҳжаси). Бу группага Хоразмнинг кўпчилики район шевалари киради. Урта Хоразм билан Шимолий Хоразм группаларининг чегараси Гурлан ва Манғит районлари ораллигидадир (Гурлан районидagi Марибугат қишлоғи шеваси шимолий группага—„ж“ лашган группага киради). Кейин бу группанинг асосий фонетик ва морфологик хусусиятлари берилди (*тав*, *йелашш*, *көбъ*, *ағъл* ва бошқалар).

Шимолий Хоразм (қипчоқ) группаси. „Бу группанинг қозоқ тилига яқинлигини кўзда тутиб, „қозоқлашган“ шева деб атасак ҳам бўлади. Бу группа Қўнғирот, Хужайли, Қипчоқ, Манғит районининг айрим қишлоқлари, Гурлан районининг Марибугат қишлоғи шеваси киради. Бу группа шеваларнинг хусусиятлари: „ж“ лашш, „х“ фонемасининг бўлмаслиги, кучли дифтонгнинг мавжудлиги ва бошқалар“.

Шу асарнинг 7-бетида профессор Поливанов Урта Хоразм шевалари билан Шимолий Хоразм шевалари ўртасидаги асосий фонетик-морфологик айирмаларни кўрсатиб беради.

Ишнинг 9-бетида Шовот районининг Қиёт—Қўнғирот қишлоғидан ёзиб олган бир эртақ текстни фонетик транскрипция билан беради, шунингдек, 12-бетда айрим сўз ва жумлаларни илова қилади. Ишнинг охирида берилган лингвистик изоҳлар олимнинг ҳар жиҳатдан ҳам етук мулоҳазаларидир.

Шуниси характерлики, 30-йилларнинг бошида ёзиб олинган мазкур текстларни (сўз ва жумлаларни) Қиёт—Қўнғирот қишлоғига бориб, солиштириб кўрдик, натижада профессор Поливановнинг ёзуви асосан хатодан холи эканлиги аниқланди.

Профессор Е. Д. Поливанов ўзининг 1935 йилда эълон қилинган „Ўзбек тили грамматикасидан материаллар“ номли асарида (1-қисм. Кириш) асосан бошқа ишларида баён этилган фикрларининг кенгайтирилган синтезини беради.

Профессор Е. Д. Поливановнинг ўзбек шеваларини текшириш ишидаги хизматлари ғоят катта, унинг ёзиб олган текстлари аниқ ва ҳар жиҳатдан ҳам намуна бўларли. Текстларга берилган изоҳларнинг илмий қиммати шубҳасиздир. Лекин шунинг унутмаслик кераки, профессор Е. Д. Поливановнинг бир қатор назарий масалалар бўйича баён этган фикрларини рўй-рост қабул қилиш қийин. Унинг „эронлашиш“ назарияси мутахассислар томонидан асосли равишда танқид қилинади.²⁹ Шунингдек, унинг Жанубий Хоразм ўзбекларининг тарихий ташкил топиши ҳақидаги фикрлари ҳам эътирозга учради.³⁰ Бундан ташқари, проф. Поливановнинг ўзбек шеваларидаги „й“ лашш ва „ж“ лашшнинг генезисига доир фикрлари ҳам, бизнингча, ҳақиқатдан узоқча ўхшаб кўринади. Йол—жол—йер—жер типидagi сўзларнинг бошида келган *й—ж* товушларининг қайси бири қадимий

²⁹ А. К. Боровков. Таджикско-узбекское двуязычие и вопрос о взаимоотношении таджикского и узбекского языков, Ученые записки института Востоковедения АН СССР, т. IV; В. В. Решетов. Общая характеристика особенностей узбекского вокализма, Тил ва адабиёт институти асарлари, 1949, 16-бет; ўша автор. О диалектной основе узбекского литературного языка, ВЯ, 1, 1955, 100—108-бетлар; ўша автор. Узбекский язык, 1, 1959, 51—52-бет.

³⁰ И. А. Батманов. Вопросы классификации узбекских говоров, сб. „Проблемы языка“, 1, 1934; А. Ф. Абдуллаев. К вопросу об оканье в узбекском языке, Узбек диалектологиясидан материаллар, 1, 1957, 263-бет.

эканлиги тўғрисида бораётир. Профессор Е. Д. Поливановнинг фикрича, дастлаб *й* бўлган, кейин „ж“ лашиш юзага келгандир.⁸¹ Лекин у ўз фикрини тасдиқлаш учун бирор далил келтирмайди. Е. Д. Поливанов В. В. Радловнинг шу масала юзасидан баён этган фикрини сўзсиз қабул қилган бўлса керак.⁸² Мавжуд тил фактлари мазкур позицияда *й* нинг ишлатилиши сўнгги ҳодиса эканидан, қадимда *ж* бўлганлиги, *ж* эса, ўз қаторида, *ч* нинг ривожини эканлиги, *яъни ч > ж > й* тарзида бўлганлигидан шоҳидлик беради⁸³.

Академик К. К. Юдахин ўз илмий фаолиятини ўзбек тили ўғуз шеваларини ўрганиш билан бошлаган. Унинг 1925 йилда ёзилган „Қорабулоқ шевасининг баъзи бир хусусиятлари“ номли асари то ҳозиргача ўз илмий қимматини йўқотгани йўқ; бу иш шеваларни ўрганишда ўзбек диалектологлари учун намуна бўлиб қолаётир. К. К. Юдахин биринчи мартаба ўзбек тилининг Қорабулоқ шевасида бошқа шевалардан анча фарқ қилувчи бир қатор характерли белгилар борлигини, жумладан, чўзиқ унлиларнинг мавжудлиги, чиқиш келишиги-*дин* || *-тин*, қаратқич-*инг* аффикси орқали шаклланиши, *нэ* юкласининг қўлланиши каби бир қатор фактларни келтиради⁸⁴.

Академик К. К. Юдахин таснифи бўйича, Жанубий Хоразм шевалари „Хива шеваси“ деб алоҳида группага ажратилади⁸⁵.

СССР Фанлар академиясининг корреспондент аъзоси проф. А. К. Боровков ўзининг биринчи таснифида Хоразм шеваларини ўзбек тилининг „а“лашган шевалари группасига киритади; шундан Жанубий Хоразм шеваларининг характерли хусусиятларини кўрсатиб, уларни Чимкент, Манкент, Туркистон шевалари билан бирга „а“лашган шеваларнинг „й“лашган группасига киритилади. Шимолий Хоразм шевалари эса, „а“лашган шеваларнинг „ж“лашган группасига киритилади⁸⁶. Проф. А. К. Боровковнинг иккинчи таснифи бўйича, Жанубий Хоразм шевалари ўзбек тилининг учинчи группасига, Шимолий Хоразм шевалари эса „Шай-

⁸¹ Е. Д. Поливанов. Юқоридаги асар, 29-бет.

⁸² *Phonetik der nordlichen Türk Sprachen*. Leipzig, 1882, 114-бет (Радлов схемаси: *й > ч, й > ж, й > з*).

⁸³ Бу масалага махсус ичимизда батафсил тўхтамоқчимиз.

⁸⁴ Некоторые особенности Карабулакского говора, сб. „В. В. Бартольд“, 1927, *Ўзбек диалектологиясидан материаллар*, 31—57-бетлар.

⁸⁵ К. К. Юдахин. *Ўзбекский язык*, Литературная энциклопедия, т. XI, 1939, 496-бет.

⁸⁶ Новый узбекский алфавит, „Литература и искусство Узбекистана“ журналы, 1940, 3.

боний ўзбеклари“ ёки „ж“лашган шевалар группасига киритилади⁸⁷.

Профессор В. В. Решетов ўзининг бир қатор ишларида Хоразм шеваларининг муҳим хусусиятларини қайд қилиб, бу ерда ўзбек тилининг иккита йирик группа шевалари мавжуд эканлигини кўрсатади⁸⁸.

Хоразм шеваларини тасниф қилишда биз ўзбек диалектологияси бўйича текшириш ишлари олиб борган олимларнинг, биринчи навбатда проф. Е. Д. Поливановнинг ишларини ҳисобга олдик, айниқса унинг „Қиёт—Қўнғирот қишлоғининг шеваси“ ҳақидаги махсус иши диққат марказимизда бўлди⁸⁹. Бу мақолада баён этилган қимматли фикрлардан, ўткир кузатишлар натижасида чиқарган хулосалар ва атрофлича берган изоҳлардан кенг миқёсда фойдаландик.

Биз Хоразм шеваларининг башқачароқ таснифини бердик: мавжуд фикрларга деталлар, аниқликлар киритдик, айниқса ўғуз-қипчоқ, қипчоқ-ўғуз типидagi аралаш шевалар ҳақида тўлароқ маълумот бердик; таснифда Хоразм шеваларидан тўпланган лексик материаллардан ҳам фойдаланилди.

Хоразм шеваларини биз фонетик-морфологик ва лексик хусусиятларни ҳисобга олган ҳолда иккита катта группага бўлиб текширдик:

I. Қипчоқ лаҳжаси;

II. Ўғуз лаҳжаси.

Қипчоқ лаҳжасини ўз қаторида учта шевага бўлдик:

I. ҚИПЧОҚ ЛАҲЖАСИ

1. „Ж“лашган шевалар. Бу шева вакиллари Гурлан районининг Оққум қишлоқ советида, Марбугат қишлоғининг шимоли-шарқида, Вазир қишлоқ советининг шимоли-ғарбида яшайдилар. „Ж“лашиш чегараси Оққум қишлоғидан Амударё бўйлаб Қорақалпоғистон АССР Қипчоқ районининг (ҳозир Амударё районининг) Хитой участкасига ўтиб, шимоли-ғарб томонга тарқалади ва шу районнинг Манғит участкасига ўтади. Бу участканинг Бештом қишлоқ Советида, Максим Горький номли қишлоқ Советида бутунича, Пушкин номли қишлоқ Советининг жануб қисмида ва Калинин номли қишлоқ Советининг шимоли-шарқ қисмида „ж“лашган шева

⁸⁷ А. К. Боровков. Вопросы классификации узбекских говоров, Известия АН УзССР, 5, 1953.

⁸⁸ Қаранг: „Ўзбекский язык“, 1959 (мазкур китобда предметнинг тўлиқ библиографияси берилди).

⁸⁹ К. Д. Поливанов. Говор кишлака Кыят—Конград Шаватского района, Сборник научных трудов, т. 1, вып. 2, 1934, 3—17-бетлар.

вакиллари яшайди. „Ж“лашиш Мангит район марказини уч томондан — шимол, шарқ ва жануб томондан ўраб олган. Ҳатто район марказининг ўзида ҳам аҳолининг анчагина қисми „ж“лашган шевада сўзлашади.

„Ж“лашган шеваларнинг асосий белгилари:

1. *и* ва *у* товушлари ўғуз шеваларидагидек тил олди унлилари эмас, балки тил ўртасига мойил товушлардир: *иш* *ёл*, *ёльктьр*, *ёч*, *кём* || *кум*, *ёльм*, *тьл*, *кьшь*, *тьшьм*, *кьчь*, *кул*, *йур*, *жүзум*, *үш*, *туш*, *кун*, *ун*, *жүз* каби.

2. *э* товуши Тошкент диалектидагидек тил олди қуйи кўтарилишдаги унли товушдир, ўғуз шеваларида ўрта-қуйи кўтарилишдаги *э* (*Е*) унлисидан анча фарқ қилади.

3. Ўғуз лаҳжасига хос бўлган қадимги чўзиқлик йўқ.

4. Сўз бошида келган ўрта кенгликдаги *е*, *ө*, *о* товушлари кучли дифтонглашади: *Чекь*, *Ҳардэк*, *Уот*, *Ҳөпкэ*, *Челль*, *уөль*, *уөбьп*, *Ҳөзбэк*, *Уоқ*, *Уо*, *уөжэк* (бузоқ); рус тилидан кирган сўзлар ҳам шу қонунга бўйсунди: *Уобльэс*, *Уордэн*, *Чекьскэвэтьр* каби.

5. Сўз бошида *л* ва *р* сонорлари олдида мунтазам равишда протетик *ь*, *э*, *уө*, *Уо* пайдо бўлади: *ьрейьс*, *ьрэжэп*, *ьразэ*, *ьрэхмэт*, *элакка*, *элачьн*, *ьрэдьй* (радио), *элампа*, *Уораза*, *Уорамал*, *Ҳөрьпэк* (рўмол тури), *уоразьмбэт*.

6. „желашган“, яъни марказий ўзбек шеваларида, ўғуз лаҳжасида, шунингдек Хоразмнинг шимол қисмидаги айрим қипчоқ шеваларида сўз бошида келган *й* товуши ўрнида систематик равишда *ж* келади: *жоқ*, *жол*, *жьгьрмэ*, *жамав*, *жахшэ*, *жьл*, *жаш* каби.

7. Бу шевада чуқур тил орқа *х* ундош товуши йўқ: *қатэн*, *қалэ* (хола), *қабар*, *қат*, *туқум* каби.

8. *к* ва *г* ундошлари бу шевада чуқур тил орқа товушларидир. Ўғуз лаҳжасида бу товушлар рус тилидаги *к—г* товушларига яқин („кол“ сўзидагига қараганда сал орқароқда талаффуз этилади).

9. Бир қатор сўзларнинг бошида келадиган *с* товуши ўрнида система тариқасида *ч* келади: *чүчч*, *чэчқан*, *чьмышкэ*, *чанч*, *чаңарақ* (жанубда *саңарақ*), *чаташмақ* (*саташмақ*), *чач* (*соч*), *чьрэнч* (*сьрэнч* — сирач) каби.*

* Хоразм шеваларининг хусусиятларини кўрсатганда, биз уларнинг бир-бирларини фарқловчи асосий белгиларни эътиборга олдик, сингармонизмнинг мавжудлиги, лаб оҳангининг заифлиги, айниқса қипчоқ лаҳжасида *э* товушининг йўқлиги каби бир қатор фактлар кўпдан маълум бўлганлиги учун бу ерда такрорлаб ўтиришни лозим кўрмадик.

10. *г > в*: *тав*, *сав*, *бав*, *авгэс*, *жавьн*, *жавдэ*.

11. *г > й*, *г > й*: *жьйна*, *сьйэр*, *сьй*, *түй*, *той*, *бьйьс*, *кьйьс*, лекин *жьла* (йиғла).

12. Баъзи бир от категориясидаги сўзларда сўз охиридаги *к* || *г*, *к* || *г* товушлари тушади: *қаттэ*, *чүччэ*, *кьччэ*, *күрэ*, *толэ*, *тарэ*, *Челль*, *аччэ*, *сассэ* каби.

13. Бундан ташқари, қипчоқ шеваларига хос бўлган ва проф. Е. Д. Поливанов қайд қилган барча фонетик хусусиятлар бу шевага ҳам хосдир (*жьбь*, *қабэ*, *тоғьп*, *тап* — *табаман*, *пьяшак*, *пут*, *путьн*, *ийт*, *бьйт*, *хайван*, *ҳарра*, *хайша*, *аччэ*, *ьччэ* ва бошқалар).

Баъзи морфологик хусусиятлар:

1. Кўплик аффикси *-лар* || *-лэр*;

2. Қаратқич аффикси *-нэ* (ва фонетик вариантлари) тургун: *бьз*, *сьз* олмошлари ҳамда I ва II шахс эгалик аффиксларидан кейин *-ьц* || *-эц*: *бьзьц*, *сьзьц* (лекин *бьзэрдьц*), *апамьц*.

3. Тушум келишиги аффикси III шахс эгаликдан сўнг *-ьн* || *-эн*: *авзэ*, *аштэ*, *қашэ* *қактэ*.

4. Чиқиш келишиги аффикси эгалик билан қўлланилганда *-ьнэн* || *-энен*: *башьнэн*, *сөзьнэн*.

5. Ҳозирги замон феъллини ясовчи аффикс *-ватэр* || *-батэр*.

6. Келаси замон феъл формасини ясовчи аффикс *жақ* (сингармонистик дублети йўқ).

7. Келаси замон сифатдоши *-тавгэ* аффикси қўшиш орқали ясалади: *баратавгэ*, *келэтавгэ*.

8. *-кьль* (-гэль || -қалэ), *-ғалэ* аффикси пайт равишдоши ясайди;

9. *Билан* кўмакчисининг шакли *мьнэн* || *мэн*.

10. Сўроқ юкласи: *-ма* || *-мэ* || *-бэ* || *-ба*, *-па* || *-пэ*.

Шеванинг бошқа хусусиятларини қуйидаги текстлардан кўриш мумкин:

1. Жол жүрьпть, жол жүрсэдэ, мол жүрьпть.

2. Мънав багалардэ бьр жаққа жой етсэ.

3. Қойға жем бердьнмэ?

4. Авзэңа қарап сэйлэ, бала.

5. Бүгүн базарға қарамал аз түшьпть, жавьнэң кэсьрэнэн, көп жавдэ ахэр.

6. Жъламъйман деб айтмавьдэма?

7. Атгэң жабувь түшүп қаптэ.

8. Жазьбатэр жазувдэ, жазьбатэр.

9. Мънав иетьккэ жамавьдэ жаман саптэ, Чекэ күндэ түшьп қалдэ.

10. Уорақта жоқ, машақта жоқ, хърманда азър қожалар (Манғит, Оқтом қишлоғи, Жданов номли колхоз).

11. Кэлхаччълар бүгун кештэ кэлхаздъң кенсэсьнэ жалпъ жъйнальшқа кесън, табыльчълардъң барльғъна айтвару: кэрэк.

12. Бүгүллэр, сен бала, кышьньд айтқанънъ етмъйтавгън боп кетъпсэнэв.

13. Кыйызгэ сув төгъп қойъпсанго.

14. Бъз машънга мьньбалдъқ, У оразъмбэт авзън ачъп қалавурдъ.

15. Анав сув ичэтавгън шэнгъльдэ эпкеппэр маңа айна:лайтн.

16. Хав, мал бақмаға жетмэгър, анав малларъң бо:дайдъ жеп жүръптъго.

17. Бийдэвлэтть түйэньд үстъндэ ийт қавъптъ.

18. Акэм кеткэлъ Чекъ жъл болдъ, көптэн қат-қабар жоқ.

19. Бағаларға қошқардъң жүньн қърқън девн:дьм, билмэдъм Уолардъң не қълъп жүргэньн.

20. Врыймэжан, ақшам базар, атақ қасъ базарға баръптъ, маңгътқа баръппа, сана невълэр эпкэлдъ? (Амударё район, Қипчоқ участкаси, Крупская номли колхоз).

2. „Й“лашган шевалар.

Бу шева вакиллари асосан Гурлан районида, Амударё районининг Майғит ва Холимбек участкаларида, Янгибозор районида яшайдилар. Шунингдек, Хоразмнинг жанубидаги деярлик ҳар бир районда аҳолининг 10 дан 40 процентини мана шу шева вакиллари ташкил қиладилар. Бундан ташқари, бу шева Қорақалпоғистоннинг қипчоқ районида (Хитой участкасининг шимоли-ғарбида) Беруний ва Түрткүл районларининг қўпчилик территориясига тарқалган, Туркменистон ССР Тошовуз областининг Тошовуз районида (Андреев участкаси), Тельман районида ҳам катта-катта массивларда шу шеванинг вакиллари жойлашган.

Бу шевалар „ж“лашган қипчоқ группа шеваларининг асосий хусусиятларини сақлаганлар, шунинг билан бир қаторда, улардан фарқ қиладиган моментлари ҳам бор.

Асосий белгилари:

1. *и* ва *у* унлилари тил олдига мойил „юмшоқ“ товушлардир, лекин ўғуз лаҳжасидаги тил олди *и* ва *у* даражасида эмас.

Дифтонглашиш анча кучсизланган, тез сўзлаганда, сўз бошидаги *е*, *ё*, *о* унлиларининг дифтонглашувини сезиш қийин.

3. „Йелашган“, яъни *жер* эмас, *йер*, *жол* эмас, *йўл* (лекин *жъйдэ*, *жъйна*). Баъзи сўзлардаги „желашин“ни ҳи-

собга олмаганда, биринчи типдаги шеваларда учраган сўз бошидаги *жс* систематик равишда *й* га айланади (ҳатто адабий тилдаги *жағ* сўзи Гурланда *йағ* тарзида талаффуз этилади).

4. *х* товуши мустақил фонема сифатида *қ* дан ажралиб чиққан.

5. Қаратқич келишигининг аффикси Манғитнинг айрим қишлоқларида, Гурланда ва Янгибозорнинг айрим қишлоқларида асосан тургун, қолган жойларда *-нинг* аффиксини қўллаш эпизодик ҳодиса (одатда *-нь* ва унинг вариантлари); қариялар тилида қаратқич аффиксининг тўлиқ формаси сақланган.

6. Тушум келишиги аффиксининг қисқа варианты (*-ь + н*, *-с + ьн*) одатда учрамайди.

7. III шахс эгалик билан турланган от чиқиш келишигида *-ьнэн || -ьнэн, -сьнэн || -сьнэн* аффикслари билан шаклланади.

8. Ҳозирги замон феълини ясовчи аффикс *-ватър || -йатър*.

9. Келаси замон сифатдошини ясовчи аффикс *тоғън || таған*.

10. Пайт равишдошини ясовчи аффикс *-гэнчэ || -ғанча* (ўғуз лаҳжасида сўз негизи қандай товуш билан тугаганлигига қараб, икки вариант аффикс ишлатилади: *сорағынча, гэлынча*).

Юқорида кўрсатилган „желашган“ шеваларнинг қолган барча белгилари бу шеваларга ҳам хосдир.

Шуни ҳам қайд қилиб ўтиш керакки, „Йелашган“ шеваларда, ҳатто Гурланнинг ўзида ҳам, ўғиз шеваларига хос бўлган баъзи фонетик хусусиятлар учрайди. Масалан, *дэвэрэк, йеддэ* каби (сўз бошида ва баъзан сўз ўртасида *т > д* ҳодисаси ўғуз шеваларига хос). Бу икки группа шевалар территория жиҳатдан узоқ ёки яқин бўлишларига қараб, бир-бирларига кўрсатган таъсирлари ҳам турли даражада бўлади.

Куйидаги текстдан „Йелашган“ шеваларнинг хусусиятлари ҳақида озми-кўпми тасаввур олиш мумкин:

1. Охшам бър қой алдъм, тойга ныйэт етъп бағажақман,

2. Сен қандай баласан, уллънъ уллъ, кьччнь кьччъ бълмъйсэн, авзъна кегэн гэптъ айтавурасан?

3. Кэстьмьдъ кыйп кет, сувуқ, аязланъп қама йенэ.

4. Екъ айлаған болдъ, бълмэдъм, исмайълданам хат кемэй туръптъ.

5. Пъшъқ қурғай, гөш йймэн деп тавақтъ сьндъръп қойълтъ.

6. Йүгърсэм, йетэлмъймэн; қармасам, туталмъйман.

7. Жай сасаң, қышлаққа салавур, төрт дөвәрәгъң мейдан, сыйыр сақласаңам, тувуқ сақласаңам йахшъ.

8. Охъсаң, алачъ боб охъған йахшъ, охъмасаң қойағай.

9. Мен Үэзъм палван йыгът, қағаздъ шарт-шарт йыртаман, йүрәгъм тавдай болъп, өлгән өжәктән қорқаман.

10. Қызъм, аман-сав келдъдмә, йанъдағъ чъқанъң савма?

Айнала-айнала кеган йолъннан,
хәр шахаға хейлә бергән қолъннан,
сыздъ кәрмәгәль кан көп болъптъ,
индъ кесән айналаман бойъннан.

Ешьктын әлдъндә тандърдъ, йа:ръм,
өткәндә, кеткәндә йанндърдъ, йа:ръм,
шеразъ папақтъ чәккәдә қойып,
өпкәндә мейрәмдъ қандърдъ, йа:ръм.

Ешьктын әлләръ хърмандъ, йа:ръм,
хәр гәбън бар дәрткә дәрмандъ, йа:ръм,
кетәрмдә хошлалмай қалънман,
хель йүрәгъмдә әрмандъ, йа:ръм.

Аққана қойанәдъм, авладълар,
бойнъма зыжыр салъп тавладълар,
бър тавлап, екъ тавлап қоймадълар,
бър қашъқ қанғанама тоймадълар.

Ельмдә йүзъгъмдъ бурмасана,
бурълып тар көчәдә йүрмәсәнә,
мем босам ышқ отъна йаңған адам,
сарғайып, түтънъмдә турмасана.

Арча ачайымма, енә?
парча пычәйымма, енә?
шу йыгъткә бермәсән
қошълып қачайымма, енә?

Дәрийнъң арийнънда көрдъм сень,
қамчынды қайық қылып, өткыр мөнъ,
қамчынды қайық қылып өткырмәсән
вонда султан вейс бувам урсын сень.

Сосанъ кыйгәм мьнән солдыкма бьс,
йар ташап кеткәм мьнән әлдыкма бьс,
шу баланъ чын касасъ бьз и:дык,
тартқылап урғап мьнән сындыкма бьс.

(Гурлан район маркази).

Әпәндъ

Бър гүнь әпәндъ әмьр-темьрдың ешьгынъң алдъннан өтып байатьр экән. Шунда әпәндъ әмьр-темьрдын ойнаб йургән баласынъ көрөптъ. әпәндъ баладан: „үлъм, атаңыз ньчък?“ деп сораптъ. „атам кәвныцыздәгъдый“ дептъ бала. әпәндъ „менъң кәвнымдәгъдый васа, не: үйньыздән йълав сесь чък-мъйдъ?“ депти.

әмьрдың улъ муның гәбьнә тушьнәвълмей, аңқайып қалавурьптъ.

(Богот, Хитой қишлоғи).

Қалдъвач ертәгъ

Бър варәкән, бър йоғәкән, қадъм заманда бър йълан мьнан бър зыңлавъқ* барәкән. Бър гүнь йълан зыңлавъққа айтъптъ: „сен баръп хәммә нәрсәнъң гөшгинән татып көр, қассъ мазальәкән? „Зыңлавъқ „йахшъ“ деп йолға түшптъ. Хәммә нәрсәнъ гөшгинән татып кәрөптъ. Қайтъп келайатьрғанда қалдъвачқа йолығьптъ. Қалдъвач зыңлавъқтын ишьнъ былып, сораптъ: „кана, қассъ нәрсәнъң гөшь мазаль әкән?“ дептъ. Вонда зыңлавъқ айтъптъ: „адамнъң гөшгинән мазаль нәрсә йоғәкән“ дептъ. Қалдъвач: „шунъ былып кегәнъң үчын мембър тьльцнән өбьбалъйн“ дептъ. Осың зыңлавъқ тьльнъ чъғарьптъ, қалдъвач чьшләбалъптъ. Осың зыңлавъқ мьнән қалдъвач йъланнъң йанъна баърптълар. Йълан сораптъ: „қассъ нәрсәнъң гөшь мазаль экән?“ деп. Зыңлавъқ зың-зыңлап, хештьмәнъ чүшьнтьрә вълмәптъ. Шунда қалдъвач: „қурвақанъң гөшь мазаль экән, деб айтады“ дептъ. Шуннан соң йълан қурвақаға хөч волъп қалъптъ.

(Хонқа, Қулон-қорабоғ қишлоғи).

3. Қипчоқ группа шеваларининг учинчи типини шартли равишда „э“ лашған деб атадик. Бу шевалар унча катта территорияга тарқалған эмас. Унинг вакиллари Гурлан районининг Шанги, Қангли қишлоқларида, Урганч район Қипчоқ қишлоқ Советининг араблар қишлоғи, Шовот районидеги Моноқ участкасининг Ижтимоиёт (Жилдир қатагон) қишлоғида, Богот районининг „Правда“ қишлоқ Советида (Найман қишлоғи), Қўшқўпир районининг Қатагон қишлоғида, Ҳазорасп районининг Қангли қишлоғида (Питнак) яшайдилар. Бу шевалар қипчоқ группасидаги „йелашған“ шеваларнинг барча хусусиятларини акс эттирадилар (тав, сыйыр, хатън

* Зыңлавъқ — ари.

каби), шу билан баробар баъзи бир ўзига хос белгилари ҳам мавжуд:

1. Қипчоқ группа шеваларида сўзнинг биринчи бўғинида келган *e* ўрнига систематик равишда *ə* ишлатилади:⁴⁰ *кэл, тэмьр, элэк* каби.

2. *и* ва *ү* товушлари тил олдида мойил, „юмшоқ“.

3. Дифтонглашиш ҳодисаси учрамайди.

4. Қаратқич келишигининг аффикси асосан *-нь* ва унинг фонетик вариантлари сифатида, шу билан бирга, айниқса Қатагон қишлоғида *-ьн || -ьн* формасида ҳам учрайди.

5. Ҳозирги замон феълени ясовчи аффикс *-ватър || -йатър*. Қуйидаги текстлар бу шеваларнинг хусусиятларини озми-кўпми очиқ кўрсатади:

Бъэр сьзэрдькьнэ кэловатър эдьк, итьньздэн қорқьб йэнэ үйгэ кэттьк.

Бъэрдь атть ийэрьнь еччан экэ альвэдь, мэн үйьнэ варсам, йоғэкэн.

Сэн элэктъ үстэрдь йаньнда қойдъм, дэдьң, қана, йоққо? Мэн барватър эдьм, айпашша кьйатқан экэн.

Бьрьнчь, йеттьнчь бьргэдэлэр ейяам толдь.

Бағалар, отть йағъңлар.

Рэжэп дайъм өзь тэмьрчь, үйьндэ чөкьш йоқ.

Ыштмаьйатть бурьнгь атъ жьлдър қатаған экэн.

Өлэккэ барганнь элтъ авъз сөзь бар.

Мэн шаватқа кэтчақман, барсам, үйьң ильп кеттьпкэнсан.

Айваньма энжър эктъм бытсьн дэп, шахаларь ҳэрийан-ҳэрийан кэтсьн дэп, эрмьйэгэ кэткэн йашқана ағам жораларь мьнэн кэлып йесьн дэп.

Шора бува, мьнцен атъң зъл қара, шора босан ҳаммьзэ дэн қара, йахшъ көргэньнэ эппэрдьң пота, йаман көргэньнь бэрьпсэн сота (судга).

Гуррьнг

Мэн оттьз үчньж йьлда „пахтакан“ кэлхазьнда ри:сэдьм. Шунда кэлхазьмьзга йоғардьдан тэкшкэру:чьлэр кэлдь. Булар бьзьң кэлхазда үч кун турдьлар, эвьэкь күн кэлхаздьң ҳэма жайнь айлантьп, кештэ үйгэ кэлдьк. Шу вахта қараңдь чушьб барватърэдь, мэн ешькьң эдьнэ кельп, чьрань йақ,

⁴⁰ Бу ҳақда қаранг: К. К. Юдахин. Ўзбек ва уйғур халқлари тилларидаги яқинлик, „Ўзбек тили ва адабиёти масалалари“, 1, 1958, 32-бет.

дэп қьчқьрдъм, хатъньм сьйьрдь савьп отьрьптэкэн, „уйгэ чьрань йағъп қойьппан“ дэп қьйқьрдь хатън. Мэн ме:маллара: „эсэ, аста:н мэнь изьмнэн кэлэвэрьцлэр“ дэп ейвана кьрдьм-да: „хавардан болъьлар, ерэ* бар“ дэдьм. Бьр вах бьрьсь курс эттьрьп ерэгэ маңлайнь урьп алдь. „Ҳав, бу наву?, дэдь. „Ахьр ерэ ба, мундьйрақтан кэлын дэдьмгу, дэдьм. Ичана кьргэньнэн соң „бьз йақта мунь ерэ дэми:дьлэр, устън дэп айтадьлар“ дэдь. Ана, шундэтьп, ерэнь ташкэн йақта устън дьйдькэллэ.

(Шовот, Моноқ участкаси, Фрунзе номли колхоз).

II. Уғуз лаҳжаси

Юқорида қайд қилиб ўтганимиздек, Жанубий Хоразмнинг саккизта районида (Урганч, Хива, Хонқа, Ҳазорасп, Богот, Янгиариқ, Қўшқўпир, Шовот) яшовчи аҳолининг асосий қисми мана шу шевада сўзлашади. Шунингдек, Туркменистон ССРнинг Тошовуз шаҳари аҳолиси, қисман Кўҳна Урганч район марказида яшовчи ўзбеклар ҳам мазкур шева вакиллари дир.

Уғуз шеваларини тил хусусиятларига кўра икки типга бўлдик.

1. Урганч — Хива шеваси;

2. Ҳазорасп — Янгиариқ шеваси.

Хива — Урганч шеваси. Ҳазорасп — Янгиариқ шеваси ва бошқа баъзи районларнинг айрим қишлоқ шеваларидан ташқари, ҳаммаси биринчи типга киради. Хива — Урганч шевасининг асосий хусусиятлари:

1. Ўнта мустақил унли фонема бор: *и, ъ, ы, у, ү, о, ѓ, е, э (е), а* (қипчоқ шеваларида унлилар тўққизта: *и, ъ, ү, у, ѓ, о, е, э, а*).

2. Уғуз шеваларидаги *ə* — *е* ўрта қуйи кўтарилишдаги унли товушдир (қипчоқ шеваларида қуйи кўтарилиш).

3. Уғуз шеваларида *ы* унлиси мустақил фонема ҳисобланади (қипчоқ шеваларида бу мустақил фонема даражасига кўтарилган эмас).

4. *и, у* унли фонемалари тил олди юмшоқ товушлардир.

5. Бу группа шеваларда бирламчи чўзиқ унлиларнинг мавжудлиги уларни бошқа ўзбек шеваларидан кескин ажратиб туради.

6. Қипчоқ группа шеваларига хос бўлган дифтонглашиш ҳодисаси бу группа шеваларда йўқ.

* ерэ — устун.

7. *к, ф, х* ундошлари чуқур тил орқасида эмас, тил орқа қисмида ҳосил бўлади.

8. *к* ва *г* ундошлари одатдан ташқари юмшоқ товушлар бўлиб, тилнинг ўрта қисмида ҳосил бўладилар. Позицияга кўра айниқса *г й* товуши билан алмашиб туради.

9. Қипчоқ шеваларида *ч* аффрикати билан бошланадиган кўпгина сўзлар бу группа шеваларда *с* бўлади: *свчан, су:жъ каби*.

10. Биринчи бўғинда қипчоқ шеваларидаги *е* ўғуз шеваларида систематик *э(е)* беради.

11. Сўз бошида келган *к* бу шеваларда *г* товушига ўтади.

12. Сўз бошида келган *т* бу шеваларда *д* беради.

Бу группа шеваларнинг қолган кўпгина фонетик хусусиятлари ҳақида бошқа бир ишимизда ёзган эдик⁴¹.

Бу группа шеваларнинг баъзи бир морфологик хусусиятлари:

1. Кўплик сон кўрсаткичи *-ла || -лэ* қипчоқ шеваларида: *-лар || -лэр*.

2. Хива — Урганч шевасида қаратқич ва тушум келишиклари *-нъ || -нэ* аффикси орқали шаклланади. Бу аффикснинг фонетик вариантлари йўқ.

3. Жўналиш келишиги қўшимчаси ундошдан сўнг *-а || -э*, унлидан сўнг *-га || -гэ*. Қипчоқ шеваларида ундошдан сўнг: *-гэ || -қа, -кэ || -қа*, унлидан сўнг: *-гэ || -гэ*, ёлғиз I ва II шахс эгаллик олган отгина *-а || -э* аффиксини олади.

4. Бирликдаги кишилик олмошлари: мэн, сэн, ҳу || ву; қипчоқ шеваларида: мен, сен, во.

5. Тартиб сон қўшимчаси: *-ънжъ || -ънжэ, -нжъ || -нжэ*; қипчоқ шеваларида: *-ънчъ || -ънчэ, -нчъ || -нчэ*.

6. Ҳозирги замон феъли *-йатэр* аффиксини олиш орқали ясалади.

7. Келаси замон феълининг (сифатдошининг) аффикси *-(а)жақ || (э)жэқ*.

8. Келаси замон сифатдошининг аффикси *-догън*.

9. Истак феълининг I шахс кўплик формасини ясовчи аффикс: *-эль || -эгэль, -алэ || -агалэ* (қипчоқ шеваларида *-ыйк || -ыйқ; барыйқ, кельйк*).

10. Сўроқ юкламаси: *-мъ || -мэ*.

11. Таъкид юкламаси: *-қу*.

⁴¹ Урганч шевасининг баъзи бир фонетик хусусиятлари. Ўзбек диалектологиясидан материаллар, 1, 1957, 299—308-бетлар.

12. Қипчоқ шеваларида сўроқ маъносини билдирувчи *-чы* элементининг вазифасини бу шеваларда *-нэ* юкламаси адо этади: атақ-нэ? (отанчи?) ва бошқалар.

Куйидаги текстлардан Урганч — Хива шеваси ҳақида тулиқроқ тасаввур олиш мумкин:

Гуррьн

Бър гурнь бърэвнь жүвэньнэ бърэвнь дүйэсь гьрьпть. Әвэл вахлада нэ гэл боса қазъдан соръйэкэллэ. Дүйэнь үч адам тутъб дуръп, бър адам қазънъ элднэ варъб айтъпть: „Қанъ, қазъм, мэччамбайнъ жүвэньнэ еччамбайнъ дүйэсь гьрьпть. Хэйдэп чъқарсақ, жүвэньнэ басқы: ыйжақ, шунъ ньшэтьп чъқарамъз? дапть. Қазъ айтъпть: „Иық дүйэнь, дэрт айақыннан дэрт адам сүррәч-чъқың“, дэпть. Дүйэнь дэрт адам сүррәп чъқъптьла, қайта бэттэр жүвэнь вейрам болъп, йенчълъпть. (Урганч район, Чандир-қиёт қишлоқ Совети, Қарлаут қишлоғи).

Розмэтвай, несънь айтасъс, бълэнь йыйтълык гүжъмъз байланъ ешкындэ өттъ.

Заман-заман, ҳазърқы заман, йашланъ гөрън, бъл вълэн сьсънь сёлләштърмьйдылэ, нэ:чүн дэсэцъс, худа оқып көп нэссэлэнь бълэдылэ.

Реманъ адэть көп йаман, бърдын бърэвнь гэппнь бэрэвэ чуқ-чуқлаб йуръйэнь.

Ирвайтмам шопъллык оқъшьна гьрьпть, үч ай оқып шопър воламъш.

Хүкүмэттэн айнанъйн, мэшьрьп атаңызга қаррь, көп ишлэйэн дэп айлык (пэнсэ) вэрэдоғум болъптьла.

Гейатърған кым ву (кьму:), сэнь дайымъ? йо:, дайым ахшам гүллэнэ гетвэдъ, халъ гэлмэдъ гэрэк.

Тэ:бэ, ҳазърқы йашла бълэнь хейтънъ нэ эканънь чүшүмьйдылэ, өтгэн гурнь режэббайа „та:за гыймлэрьнъ гый“ дэсэм „нэ:чун?“ дэп соръйдъ. Мэн „буйын хейтъ (бейрэм)“ дэсэм, мада қарап: „сьслэнь хейтъгълэнь бълмьймэн“ дэп дэрс дайарламақа балла вълэн ба:га гетть.

Бэлтэ буйын өжэкъмъзнь духтърдан өтърп, испьрәпкэ алып қойдық, ертэн саллахананага аппаръп сойажақмъс.

Султанпашша пайъз вълэн доп-догръ ташкәннэн гэлъпть. Сэм маңлайъ қаранъ этгэн и:шьң бърдын цатрат, атаца индъ нэ дэп жүвап бэрэсен ахыр пулнь йоқэтьп.

(Урганч шаҳари).

Ағзънда бър ди:шь йоқ, ҳешкым бълэн и:шь йоқ бър кәмпыр эдъ бечара.

Йамана йанташсаң йарасъ йуқар, қазана йанташсаң қарасъ йуқар.

Йахшъдан а:д, йаманнан да:д қалар, балам.

Ба:р гәлып, ағач-уғача жан гьрдъ.

Қыйз алсаңыз хожаладан алыңла, атасъ бай, қыйзъ хуш-рой гәләдъ.

Бойың ва:дәрәкдъйн, ақлың йоқ көрәкдъйн.

Ота варған хатыннъ отгъз ағыз гәппъ воладъ.

Тез гүндә йавандақы пи:ләчъ хатълларам пи:ләләрнъ бассърадла.

Сәнъ кәлләң қурғай, ейәвләйн қумандъйн.

Жүмәгүл быйъ, бьзләнъ ту:гъмъз дъм бәләнт, шуни:чун бьзлә үчәкә зәдъ қойъп чъқамъс.

(Хива шаҳари).

Гүррән

Бый кәмпър бый гүн гөжә пышьрьботърған әкән. Отърған йерьндә бый ит қазана қарап йүйьрийән, осың кәмпър итнъ су:сақ вьлән қарсәттърьб урғанәкән. Осың мулласъ айтқан „су:сақ вьлән нәйә урдың хунъ?“ дәп. Кәмпър айтқан: „ит қу:ръ, су:сақ қу:ръ, нә зәләль ва:?“ дәп, осың гөжәнъ булъ-йвәрьптъ. Мулласъ „йүзъңәм курсън турқыңам курсън“ дәп қачъп гетъптъ.

(Хива шаҳари).

Гүррән

Бьзлә бый гүнъ беш адам болъп бый йерә то:йа геттък. То:йа вардык. Барғаннан соң отърдык. Бьзләнъ хәммәмъз гө:рәш тутмақа барвәдък. Гө:рәш башланъб геттъ. Гө:рәштә бешмьзәм йъқылдык. Той совулғаннан сон бый жа:йа ме:ман әтб ивәрдьлә. Баръб отърдык. Отърғаннан соң, мән башда отървәдъм, гәйәннъ ба:ша өтърьб, мән үзъм әдәнә чүшьпмән. Қапнънъ ағзында бый уллъ ит дурғанәкән „сәнәм тө:рә өт!“ дәп итнъ ича:на зыңып, үзъм тойа гьрмьйн өйә геттъм.

(Хива район, Пахтакор қишлоқ Совети, Чанашик қишлоғи).

Хәр кьмнъкъ өзьнә, ай гөрьнә гөзънә.

днәнъ гөзъ балада, баланъ гөзъ далада.

Балла малланъ бақмақа алъб гетъпәдьялә — қу?

Кьчфьнъ йағлагасъ гәсә, уллъға дейә, уллънъ уйаласъ гәсә, кьчфьйә дейә.

Сува кәсәк ташасаң, йүзъңә сьчрьйдъ.

Бълмәйәнә сөлләйән хайъп сөзъм, өлийән үчын йағлаган хайъп гөзъм.

Ақыллъ сүрә дө:раннъ, беақыл вунъ хейранъ.

Съгыра бър қу:жақ йонжа оръп сал.

Балаға и:ш буйър, и:зъннән өзъң йүвүр.

Гөрмәдкә гүндә васа, гүндьз гүнъ чъра йақа.

(Хонқа район маркази).

Қошық

Ешькьңнән өтә-өтә йол әттъм,
бый өткәндә перән ромал йоқәттъм,
пәрән ромал гүл тейьндә қалъптъ,
гүл тейьннән оғлам бала альптъ,
оғлам бала гөзъң хумар әмәсмъ,
әльндәйъ бьзнъ ромал әмәсмъ?

Ақ мәтъръм асаң сана сатаман,
бый заман гөрмәсәм хаста йатаман,
баръйн дәсәм алъс әкән араңьс,
гүндә бый поштанъ не:дән тапаман?

Ақ ейвана кьм қойъптъ зәннънъ
йалғанчъда кьм тапъптъ дәннънъ?
йалғанчъда хәр кьм тапса дәннънъ,
йүрмәсәдъ сарғайтърьб рәннънъ.

Сәтнъ зьнжьрь баттъ бьләкә,
айралықнъ отъ чүштъ йүрәкә.
харазмнъ шамалларъ әскәндә,
пейда боламәкән йаңған йүрәкә.

Дьйьрмәнә гора салмаң айалап,
йахшънъ йамана вәрмәң зейалап,
йахшънъ йамана вәрсән зейалап,
гөжә-гүндьз өмрь өтә қан йағлап.

(Хонқа район маркази).

Ҳазорасп — Янгиариқ шеваси.

Бу шевада Урганч — Хива шевасидаги деярлик барча хусусиятлар мавжуд, шу билан бир қаторда бу шева ўзига хос характерли белгиларга ҳам эгадир. Бу шеванинг тарқалган территорияси: Ҳазорасп райони (қипчоқ шеваларидан ташқари), Богот райони (қипчоқ шеваларидан ташқари), Янгиариқ районининг Калинин, Фрунзе ва Тозабозор қишлоқлари, Урганч районининг Чандир, Гойву, Қоромон қишлоқлари, Гурлан районининг Хидирэли қишлоғи, Қўшқуписп районининг Ғозовот ва Охунбобоев қишлоқлари.

1. Чүзүк унлилар миқдор жиҳатдан сезиларли даражада Урганч — Хива шевасидаги мавжуд чүзүк унлилардан фарқланади.

2. *к* ва *г* ундошлари қипчоқ шеваларидагидек турғун.

3. Бу шеванинг айрим майда тармоқларида *к*, *к*, *п* товушлари унли билан бошланган аффикс қўшилганда жарангилашади.

4. Қаратқич келишигининг кўрсаткичи ундошдан сўнг *-ың* || *-ың*, тушум келишигининг аффикси *-ь*, *-ъ*. II шахс эгалик олган отнинг қаратқичдаги формаси: атаң (<атаңы).

5. Куплик аффикси *-лар* || *-лар*.

6. Урганч — Хива шевасидаги *-ньк* || *-ьк* аффикси бу шевада *-ьнк* (кишилик олмошлари билан келганда), I ва II шахс эгалик олган отлардан сўнг *-кь*: *экэңкь*, *апамкь*.

7. Кўшма феълларда етакчи феълнинг равишдош аффиксидан *б* элементи тушади: *алъкьтть*, *алъқалдъ*; бунинг ассимилятив шакли ҳам учрайди: *алъкьтть*, *гьтыққалдъ*.

8. Ҳазорасп районида равишдош формасидаги етакчи феълнинг *б* элементи кўмакчининг биринчи товуши *г* билан бошланганда, жаранглилигича қолаверади: *алъб гъ*, *қойъб гет каби*.

9. билан кўмакчисининг шакли турлича: *бълэн* || *вьлэн* || *мьнэн*.

10. сўроқ юкламаси: *-ма* || *-мэ*.

Қуйидаги текстларга диққат қилинг:

Мэн апамкьнэ қышлаға варъб гэлэмэн.

Қулағым агръ дуръбдъ.

Ошэгъ арана қатъқой.

Балаларъ кьтапънь нетъць?

Бъзэръң зайам мыц сом утть.

Атамың атасынь а: дъ сапақ кэллэжэн.

Садықвайдан хат кеп дуръпма?

Индъ йорънжанъ ормақ гэрэк, дъм ось кьтъпть.

Далнь азам мьнэн кэсьб гэльц, ноқаның ичъ ачоладъ.

Ҳазърғы хажъвайларда йазмэт (ниёзмат) қарань иккь қы: зъ бар эдь, вуларыц а:дъ ҳешшэ — патма эдь. Бър гунь вулань хыйванъ ха:нъ алькътэмьш дэп ишьтъп, вуларъ дэрре: башқаға бэрэдьлэр.

(Урганч, Гойву қишлоғи).

Ертэк

Қади:м заманда бър тулкь вьлэн тьнна варэкэн. Улар бър гунь о:ва чъқыптълар. Йолда ҳъч о:қат тапмаптълар.

Тулкь ейбар, шум экэн. Тулкь тьннанъ о:ва чъқаръп күварьптъ. Тулкь өйдэ тьннанъ бър баласынь йейпъ қойъптъ. Тьнна гэсэ бър баласъ йоқ, йыглаб-йыглаб йэнэ о:ва чъқыкьтъпть. Қайтъкьксэ йенэлэм бър баласъ йоқ. Тулкь: „мэн баланы йемэдъм, „дэпть“ балацы қурвақалар йедъ“ дэпть. Тьнна тулкь йегэньнь бьльпть, уннан || вуннан қасас алажақ вольпть: „йуръ, иккьмыз о:ва кьтэмьз“ дэп айтъпть. Йолда иккьсьцэ өцьннэн дерйэ чъқыққалыпть. Тулкь нешэтэрьнь бьлмьйн қайтжақ вольпть. Шунда тьнна айтъпть: „сэнь арқама мьндьрб алькъкьтэмэн“, дэпть. Тьнна тулкьнь арқасынэ мьндьрб учьпть. Бэлэнтэ чыққаннан тулкьнь ташакүварьптъ. Тулкь ольпть. Шундэтып тьнна учькькьтъпть.

(Қушкүпир район, Ғозоват қишлоғи).

1. Қадъм замалларда бър пашша волған, бър гунь иккь деқан пашшац элдьнэ арз этьп гэлэдьлэр. Бър деқан пашшац йа:нъна варъп, „пашшйъм, арзъм бар“, дэпть. Пашша: вэзи:рънэ „деқанъ берэ чағыр“, дэдь.

2. „Сьлэрьң пэрэнтлэрьң барма?“ дэдь. Бьрьсь айтъ: „мэньц қыйзъм бар“ дэдь. Хуна бьрьсь „мэньц оғлъм бар“ дэдь.

3. А:дъл пашша: „мэн сьлэрь йараштъраман“ дэди.

4. Бьрьцьзың қыйзыньзъ бьрьцьзыц оғлъцьза альб бэрэмэн, шундэтып, сьлэрь куда-қайън этэмэн“ дэдь а:дъл пашша. (Ҳазорасп, Саноат қишлоғи).

5. Бьзлэнь ойъ э:кь еййэм тушьққалдъ.

6. Шалыц арқасыннан чьйнь суичьпть.

7. Чопъ бош туссац, қолынь кэсэдъ.

8. Ойъ сьйрпъ қойдъм, индъ гьрэварьцлэ.

9. Сьнавъ бэръб болдьнызарма?

10. Онавь өйдэн сазъц сэсь гэльб дурьптъ.

(Боғот район, „Правда“ қишлоғи).

Хоразм территориясида зикр этилган йирик иккита группадан ажралиб турадиган учинчи типдаги шевалар ҳам бор. Бу шевалар тил хусусиятларига кўра аралашгандирлар. Аралашувнинг характериға қараб биз уларни икки типға бўлдик:

1. Қипчоқ-ўғуз шевалари.

2. Ұғуз-қипчоқ шевалари.

Қипчоқ-ўғуз шеваларида қипчоқ лаҳжасига хос бўлган асосий фонетик-морфологик ва лексик хусусиятлар сақланган, лекин географик жиҳатдан ўғуз шевалари билан чеғарадош бўлганликлари учун бу группа шеваларнинг таъсири сезилиб туради.

Бу типдаги шевалар ўғуз группа шеваларига чегарадош территорияда кўпроқ тарқалган. Бу шева вакиллари Жанубий Хоразмнинг Хива ва Янгиариқ районларидан бошқа олти район территориясида аҳолининг ўндан йигирма процентигача қисмини ташкил қиладилар. Айниқса Шовот, Қўшкўпир районларида бу типдаги шевалар кўпроқ тарқалган.

Асосий белгилари:

1. и, ү ўғуз шеваларидагидек тил олди, юмшоқ унлилардир.
2. Дифтонглашиш йўқ.
3. Биринчи бўғинда *e* ўрнига кўп вақт *ə* ишлатилади: бэр, гэрək.
4. Сўз бошидаги *k* ва *m* баъзан жаранглилашади.
5. Қаратқич ва тушум келишкларининг кўрсаткичи *-нь* || *нэ* (ва унинг фонетик вариантлари) ва жуда кўп лексик синонимлари ва параллел грамматик формалар учрайди. Қуйида келтирилган текстлардан бу типдаги шеваларнинг баъзи хусусиятларини кўриш мумкин:
  1. ашқа түшкән чүвүндый йълъмжълъқ этэвәрмә.
  2. маца дагдаға этэвәрмә.
  3. худа урганнъ пейгамбәр ҳассасъ мьнән дуртътпъ.
  4. айам йақтәкән, йүгьрп келәвәрдык.
  5. чъқанларьннъ үйьңә аппаръп, навъ пышьрьб бәрдың?
  6. қара папағьңнъ кыйсәң вомъйма, мүндәтътп йүргәнчә өлсәң вомъйма.
  7. апам мана үйдә өтър дэвәдъ, мән қачъп кетъм.
  8. мән бълмьй тавахть сьздъ әлдыцьзә қойъпман.
(Янгибозор район, Қаландар Дўрмон).
  9. ахшам дүканға барвәдъм, пиләнъ вәжләри кегәнәкән, бър қутъ навқан бағъб едъм, омметър бахмал бәрды.
  10. авъб-чашъб бър аш пышьрватърәдъм, хунъ үстьнә мыймаллар кельп қалды, аштъ көтәръб алъп, йаңалдан тавъқ сойъп, палава қарадъқ. Шүндәтътп кечәсъ мьнән йатмадык.
(Янгибозор район, Оёқ Дўрмон қишлоғи).
  11. ай, сәнъ шу базар гүнъ алған пәпърсььцмә, хәль йоғәтмәпсән.
  12. айдъ этәк мьнән йавъб болмас.
  13. бьзәнъң балалар йахшъ, хъш кьм мьнән урьшмьйдъ.
  14. авръп қалдъм гәрәк, дохтърә барсаммәкән?
  15. геччънъң қазасъ йессә, қассаптъ сүздъ.
  16. хәр кьм өзъ қазған чуқалағъна йъғьладъ.

17. ту:ръ сөллә (сөллә — ўғуз шеваларига хос).
(Урганч район, Ўрта Дўрмон қишлоғи).

Ўғуз-қипчоқ шеваларида ўғуз лаҳжасининг асосий фонетик-морфологик хусусиятлари устун туради. Бу шева вакиллари Урганч (Қипчов қишлоғи), Шовот (Бешмерган, Буйрачи, Шовотқалъа қишлоқ советлари), Қўшкўпир (Ўзбекёп қишлоғи), Ҳазорасп (Пичоқчи қишлоғи) районларининг айрим қишлоқларида яшайдилар.

Қуйидаги текстлардан бу шевалар ҳақида тасаввур олиш мумкин:

1. увлъң йамам боса, өзьннән гөр.
2. қышлаға варъб гәләмән.
3. хәльмә, сәнъ азаллъ вәри:н апаң чағърадъ.
4. сәнъң мьнән сөйләссәм мәнъң әңсәм қатадъ.
5. қорққана қоша гөрьнәр
6. бьргәгә (ўғуз шеваларида: бьрә) қарәтътп көрпәгә от вәрмә.
7. чъмчықтан қорққан таръ әкмәс.
8. қараб отърғынча маца йардам бәрсәнә?
9. сукөрмәгьнчә әтък йешмә.
10. қашъғым — қашъқ, тамағым төшьк.
11. көръмсьзә гүн доғса, күндүз гүнъ чъра йағар.
(Ҳазорасп район, Пичоқчи қишлоғи).
12. ила:йа урьш волмағай, балар аман-сав гәгәйләр.
13. атъздъ и:шә:м қурғай, дъм хәръп қалдъм.
14. йазда нан йапсаң, авъзларъң кәвп қаладъ.
15. сьғьрдъ кечрақ савватър әдъм, пешшә чағып, харап, дэввәрды, шуннан бәръ қолъм дәрпәтмьй отърътпъ.
16. ертарақ ешьктъ ағызларьнъ сьйърп таша.
17. көп йълъйвәрмә, гөзъң қызаръб геттъ.
18. иньшь үйдъ дәрдыннән йеч йерләрә чъқавълмьймән.
19. сьғьрдъ савмасаң, өжәгьнъ ичъ ач олдъ.
(Шовот район, Буйрачи қишлоғи).

Хоразм областидаги ўзбек шеваларининг ўзаро фонетик-морфологик фарқларини юқорида қисман кўрсатдик. Территориал жиҳатдан бир-бирларига яқин бўлган аралаш типдаги майда шевачаларни ҳисобга олмаганда, икки лаҳжа ҳам ўзларининг эски фонетик-морфологик хусусиятларини сақлаб қолганлар. Биз юқорида зикр этилмаган ёки етарли мисоллар берилмаган баъзи йирик фонетик айирмаларни келтирамиз.

Қипчоқ лаҳжасида

Ўғуз лаҳжасида

Адабий тилда

қ х:	тарқал навқан уйқъ қатар қуқ	тархал но:хан ухы хатар хух	тарқал (моқ) пилла қурти уйқу қатор оқ жұхори сўтаси ўқи (моқ) товоқ фарқ орқа няк суяк қайир (моқ) эғил (моқ) йиг (моқ) туйнук қишлоқ қобон чипқон ип товоқ арава
д = й:	оқъ табақ ларқ арқа ийэк сүйэк қайър егъл ейла жъйна лекин:тунцьк	охы тавах парх арха эцэк сөнэк қаныр эңьл йенна дуньк йаван қаван чуван савах тавах арва	қишлоқ
б в:	йабан қабан чубан сабақ табах арба	оба	чочик санчки чилопчин сирач сичқон сачра чўз данак чучук чоч (моқ) жиққа (хўл) чўққи (этик) чучук ўчоқ ўйинчоқ қорачуқ қўғирчоқ аччиқ чарла (моқ) қўларра бутун бич бут (оёқ) бутоқ битир бутилка пичан
ч с:	чачак чанчқъ чъләпчә чърәнч чъчқан чачра чоз чанарақ чүччъ чач	сачак санчки сьләпчә сьрәнч сьчан сьчра соз санарақ сүжъ сач жыққа жоққы сүжъ о:жақ ойънжық қаражық қу:ржақ ажъ жарла бъчқы бўтын бъч бут бу:дақ бътьр бўтьлкә бечән	чочик санчки чилопчин сирач сичқон сачра чўз данак чучук чоч (моқ) жиққа (хўл) чўққи (этик) чучук ўчоқ ўйинчоқ қорачуқ қўғирчоқ аччиқ чарла (моқ) қўларра бутун бич бут (оёқ) бутоқ битир бутилка пичан
ч ж:	чъққа чоққъ чүччъ очак ойънчак қарачъқ қурчак аччъ чарла	жыққа жоққы сүжъ о:жақ ойънжық қаражық қу:ржақ ажъ жарла бъчқы бўтын бъч бут бу:дақ бътьр бўтьлкә бечән	чочик санчки чилопчин сирач сичқон сачра чўз данак чучук чоч (моқ) жиққа (хўл) чўққи (этик) чучук ўчоқ ўйинчоқ қорачуқ қўғирчоқ аччиқ чарла (моқ) қўларра бутун бич бут (оёқ) бутоқ битир бутилка пичан
б л:	пъчқъ пўтын пъч пут пътақ пътьр пўтьлкә пъчан	пъчқы пўтын пъч пут пъ:дақ пътьр пўтьлкә печән	пичан

т д:	өтәмәк йеттъ/йеддъ отън етьк пътақ атақлъ қутър	өдәмәк йеддъ одън эдык бу:дақ адагълъ қудър илон үзүм идә оныштър үгър ивәр, үвәр	утамоқ етти үтни этик бутоқ аталган қутур (моқ) илон узүм жйда эпла (моқ) югур (моқ) юбор (моқ)
й ж о:	йўзлан йўзүм жъйдә йонъштър йүгър йвәр	йўзлан йўзүм идә оныштър үгър ивәр, үвәр	ипак ип узук йил ют (ўйиндә) ют (ичга ют) ақл арра айвон аёл пушта (қовун пуштаси) ойша (исм) ошиқ ўч ўкин (моқ)
лекин	икки группа шевада ҳам:	йўпәк йьпәк йьп жүзък йүзък йъл ут йут	ипак ип узук йил ют (ўйиндә) ют (ичга ют) ақл арра айвон аёл пушта (қовун пуштаси) ойша (исм) ошиқ ўч ўкин (моқ)
у о:	хақъл харра хайван хайал хәббән	— ейван — эббән	ақл арра айвон аёл пушта (қовун пуштаси) ойша (исм) ошиқ ўч ўкин (моқ)
	хайша хашъқ хөч хөкыи	ешшә (<ейшә) ашық өч өкыи	ойша (исм) ошиқ ўч ўкин (моқ)

лекин икки группа шевада ҳам: өкьз — өзьз, үр, үрк (хўкиз, хур, хурк)

Ўғуз группа шеваларида й товушининг кенг унлиларга таъсири қипчоқ шеваларига қараганда анча кучли кўринади. Айван, хайван, йәцгә, байрам, таййар, дәрйа, айъп, хайъп, майъп, мөйдан каби сўзларда қипчоқ шеваларида асосан а/а, ўгуз шеваларида: е || и:

айван хайван байрам хайран майдан дәрйа барғай чайқам йарғанат	ейван бейрәм хейран мейдан дейра (<дәрйа) барғый чъйқам йерқанат	айвон байрам хайрон майдон дарә борғай чайқам ёрқанот (кўр-шапалак) оғайни
агайнъ	ағыйнъ	

райис сўзи икки группа шевада ҳам рейьс — ри:с, қизиқ, Гурланда: йъла, Урганчда: иеғла, Хонқа ва Ҳазорасида: йагла; Гурланда: жъйна, Урганч ва Хивада: йенна.

ертәк

бурьнгъ өткән заманда хәзрәтә давът пайғамбар деган патша болган. вонъң тоқсан тоққъс хайаль¹ болган, екъ мәрәмь болган.

бър күнь хәзрәтә давът бърьнчъ мәрәмькьнә қьдърьп барган, барса, мәрәмдъң хайаль ташнава² сувға чөмьльп турган. хәзрәтә давът қараса, вонъң чачъ айағънъң, вөкчәсьнә түшьп турганъң көргән.

шу заматта воца ышқъ кетәдъ. шу күннән башлап, бърьнчъ мәрәмьнъ өлтърьп, вонъң қатънънъ вөзьнә алажақ боладъ. бър күнь жалғаннан урьш болдъ, деп мәрәмьнъ әскәр башъ қьльп, урьшқа жьбәрәдъ. бърьнчъ мәрәмь урьшқа кетәдъ, вөзьнә ышанъмль екьнчъ мәрәмьнә: „қандай болсада вонъ вөлтърьп ке“ дьйдъ.

бърьнчъ мәрәмьнъ екьнчъ мәрәмь кетъб баратқанда ьзьнән атьб вөлтърәдъ. шуйтып, журтъна қайтадъ.

мәрәмдъң қатънънъ хәзрәтә давът тоқсан тоққъс қатънънъң үстьнә аладъ, жүз қатън боладъ.

бър күнь хәзрәтә давът аръз сураб отърғанда екъ адам аръзға келәдъ. бърьнчъ адам айтадъ: „мънав адамдъң тоқсан тоққъс қойъ болатурьп, менъң тана³ бър қойъмдъ зорлық қьльб алдъ“ дьйдъ. — „бу адамдъң тоқсан тоққъс қойъ болъп, сенъң тана бър қойыңа зорлық қьғам боса, бу адам наънсап экән“ деп патшанъң қахръ келәдъ. во адам патшага қарап: „тақсьр, бьс сьздән наънсап болдъқма?“ дьйдъ. патшанъң қаттъ ачувь кельп: маға сөз қайтардъ“ деп жаллатънъ жағьржақ болъп, қараса, байағъ адамлар жоқ.

патша: „бу адамлардъң келувьнән мақсат қой емәс экән, башқа нәрсә экән, менъң бър мәрәмдъң қатънънъ тоқсан тоққъс қатън үстьнә алғалльғьм ту: ралъ айтълған сөз,“ деп ойланадъ. гүнайънә вөкьнп хәзрәтә давът мәрәмдъң қабрьна барадъ, гүнайъмнъ вөт деп. мәрәмь, „кьмсән?“ деп сурьйдъ, „давътман“ дьйдъ. „гүнайъңнъ вөттьм“ дьйдъ.

арьғъ дунйада мәрәмнъ бьйышкә⁴ кьрьтмьйдьләр. бър күнь давът пайғамбар жана мәрәмдъң жанъна⁵ келәдъ. „сенъ өлтъргән мен едьм, гүнайъмдъ вөт“ дьйдъ. „мен хәзрәтә

ТЕКСТЛАР

ҚИПЧОҚ ЛАХЖАСИ

бурьңғъ вахта бър кышь бър кышьгә йерьнъ сатыпть. йердъ алған кышь бър гүнь өгьзләрнъ аппарьп қош қошъп йүргән экән. Қараса, йердъң тьйьннән паззаға¹ ьльп бър күзә алтън чьғьпть. осьн йаңағъ кышь алтъндъ алып, йер сатқан кышьгә аппарьп берсә, йер сатқан кышь: „мен саца йерьмь саттъм, индъ вонъң² ьчьннән чьққан нәрсә: м сенькь боладъ“ деп алтъндъ алмапть.

осьн алтън тапқан кышь: „мен сенинән қуръ йердъ алдъм, ьчьннән чьққан нәрсә сенькь боладъ“ деп екьсь урьшып турған экән. шу вахта елаттъң бър ҳақълль кәхудасъ³ кельп, воларға қарап: сьләр вонъң учьн урьшып йүрмәңләр дағън алтъндъ екәвьнъзәм алмай, бърьнъздың қьзъңъз, бърьнъздың улъңъз болса, воларға бър йахшъ бағ алып, уй-жай салдърьп, той-тамаша етъп берьңләр“ депть. йер алған кышьнъң бър қьзъ барәкән, йер сатқан кышьнъң бър улъ бар экән. йаңағъ кышьләр тап⁴ шу бுவанъң айтқанъндай етъп, бағ алып, үй-жай салдърьп, той-тамаша етъп, волардъ шу бағда қойьптьлар.

(Урганч район, Уйшун қишлоғи).

* * *

қадъм заманда бър айув пайғамбар дегән кышь өткәнәкән. вонъң пүтън тәнәсьнә қурт түшкән. қуртлар вонъң тәнәсьнъ қьрқ екъ йъл йегәннән соң йергә төгьльпть. қуртлар йергә түшкән дағън навқан⁵ туттъң башъна өрмәләп чьғьп кетьпть, хазьрғъ навқан қуртъ шуннан кельп чьққан әмьш.

(Урганч район, Уйшун қишлоғи).

¹ пазза — омоч тиши.

² вонъң — унинг, қипчоқ шеваларида ўрта тор унлилар дифтонглашади.

³ кәхуда — оқсоқол.

⁴ тап — худди.

⁵ навқан — пилла қурти.

¹ хайал — хотин.

² ташнав — обрез.

³ тана — ёлғиз, танҳо.

⁴ бьйыш — беҳишт, жаннат.

⁵ жанъна — ёнига.

давът болмақ тьгә¹ худа болсаңам мень өлтүргәнң рас боса, мен саға гүнайыңдъ ветмьймән² дьйды.

Һазратъ давът әләйссалам қапа болып, үйһнә қайтып кетган экән.

(Мангит район, Максим Горький қишлоқ Совети, Энгельс номли колхоз).

ертәк

быр барәкән, быр йоғәкән, қадъмғъ заманда быр кәмпыр мьнән быр бува барәкән:

бува быр гуһь атъзда қош қошып йүрсә, паззасынң учына быр бөләк алтын ылып чығадъ. бува дәррү: дөвәрагыһә қараса, екь² атлъ кышы кыйатър. бува қорққанһнан дәррү: атлъ кышылардән сорыйды: „бағаларым, мьनाव йерды узыһна екь сүрдьм, кесәсыһә³ екь сүрдьм, инды һыччә сүрийһ?⁴“ дьйды. кышылар буванң алтын тапқанһнъ былмьйдыда: „бызлар былмьймыз, ата“ деп кетәвүрәдылар.

бува дәррү: алтынды алып, үйһнә кельп, кәмпырһнә айтады: „мен алтын тавьбалдым, шунъ пашшаға алъб бараман“ дептъ. кәмпыр дәррү: шьмлъгетъп⁴, буванң алтын саған дьгырһнә⁵ алтынһнъ алып, орһна быр қайрақ таш салтып, орһна қойады. бува тамқтъ йьйдыдағыһ дьгырды ачып көрмәй, пашшанң әлдһнә бартып, дьгырды йумалатъб йүвәрәды.

пашша дьгырды ачып қараса, рас быр қайрақ таш. дәррү: пашша ачулантып, буванъ зынданға ташыды, саманнан дүт берәды. зындан қараваль аңлһса⁶, бува қолһнъ өлчәв етып, өзһнән өзъ сөйльйвүрәдәмьш. вонна: соң пашша зынданнан чағырб алып, „негә қолыңды ушап сөйләнәсэн?“ десә: „тақси:р, мен сызгә шунчәллъ алтын апкевьйдым, ахыр“ дьйды. вонна: сон пашша вонң қарһна қырк тайақ урып, арқасына қырк тайақ урып, хәйдәвәрһптъ (Мангит район Холимбек қишлоқ Совети, „Комсомол“ колхози).

ертәк

быр чопан барәкән. во бырдәйһнә қой бағып йүрып йалғаннан: „қойларьма бөрһ келды“ деп қычъравүрәрәкән. быр қанча йала қычърганһна адамлар йүгырышып барсалар,

¹ тьгә — тугул.

² екь сүзидагы е дифтонглашган(“е).

³ кесәсыһә — эһига.

⁴ шьмлъгетъп — шумлик қилиб.

⁵ дьгыр — хурмача.

⁶ аңлһса — пойласа.

бөрһ тугь¹ хештымә болмьйды. шүйтып², адамларды быр қанча йала алдыды. адамлар вонң гәпыһә ышанмьйтавғыһ болтып, воңа, йалғанчы чопан, деп ат қойадылар. быр күһь ертә мьнән чопан қойларһнъ быр отлақ йергә аппарыб бағып, тайағыһ дутары етып қошық айтып мас болтып отырған вахта қойларһнң пасырдашып йүргәвһнъ көреды, қойларһнъ бөрһләр қувалап, йүргәнһнъ көреды. бөрһләр көпльгетъп, чопан қорқып, не иш етәрһнъ былмәй, қычъра башлаған. вонһ қычърганһнъ ешыгкәм мьнән йешкьм³ көмәккә кемьйды, „во йалғаннан қычърады“ деп. шүйтып, чопан, қайтып йалған қычърмьйтавғыһ болады. (Қорақалпоғистон АССР, Қипчоқ район, Хитой қишлоқ Совети, Охунбобоев номли колхоз).

ертәк

быр варәкән, быр йоғәкән, қадым заманларда быр әвәзмәт қорқақ дегән быр кышы варәкән, бу кышыһнң быр хатыһ варәкән. әвәзмәт дым қорқақ кышыәкән... во ешыккә чығажақ васа хатыһ алып чығадәкән. әвәзмәт қорқақтың атасыһан қаған быр қара мьлтгығы волады. быр күһь мунң уйһнә быр мулла кышы келәды. бу мулла вонң қара мьлтгығына „әвәзмәт батыр, хәр урғанда қыркда быр дәвһй йатыр“ деб йазыб берәды.

быр күһь мулла әвәзмәт қорқаққа: „мьлтгыгың алып, дөвларды мөкәнһнң чарвәнтыһә⁴ барып йат“ дьйды. әвәзмәт қорқақ мулланң айтқан йерһнә варып, йалғаннан ухлаб йатады.

дөвләр кештә мөкәнларһна қайтып кыйатърганһнда мунң ухлаб йатқанһнъ көрәдылар. воннан соң булар мьлтгыдағы хатты оқып көрәдылар. дөвләр муннан қорқып, астан вонъ уятадылар: „әвәзмәтәкә, әвәзмәтәкә, турыһ, бызәр быр кәм қырк дәви:дык, сызың мьнән қырк воламъз“ деп айтадылар. соң әвәзмәт қорқақты быргә апкетәдылар. Волар дөвләрды мөкәнһна варып, көп вах дөвләрды башлыгы вольт йүрәды әвәзмәт қорқақ дағыһ, сөзләр мьнән воларды әлдәп, йеңып, тапқан дунйаларһнъ бөләшып, өзһнә йеткәнһнъ быр дөвгә кетәртърәды. шүһдытып⁵, өзъ быр дөвгә мьһп, быр қанчасъ әвәзмәт қорқақты орап, хатыһнъ йанһна аппаратадылар.

¹ бөрһ тугь — бұри тугул.

² шүйтып — шундай қилиб.

³ йешкьм — хеч ким.

⁴ чарвәнт — марказ.

⁵ шүһдытып — шундай этиб, етып сүзининг таъсири билан шундай оломошидагы уһлилар юмшоқлашган.

эвэзмэт өз дэвдэн алдын кырып, хатынъна „мен саңа тамақ пышыр, десем сән хазыргы дэвдың башыныма, эвэлгы дэвдың дөшыныма, дегэйсэн“ дыйды. воннан сон дэв кырып келэды. эвэзмэт қорқақ хатынъна „тамақ пышыр!“ дыйды. шунда хатынъ „хазыргы дэвдың башыныма, бурынгы дэвдың дөшыныма?“ дыйды. бу гәпты ешыткән дэв арқасына қарамай, қачып кетэды. шүндытып эвэлгы эвэзмэт қорқақ хыйлә мынан батыр волып, байып кетыптәмьш (Гурлан район маркази).

гүррэн

балам, бизердың авылымъзды нурмамбай деб айтари:ды. шу авылымъздың қурбийаз болыш дегән бэр байы болари:ды. қурбийаз болыш бэр күн базардан кыйатърып атама йолгып: „қочқар, сен бызың күнжъләрды сыйырыб ал, йахшыма?, қуръ қарғалар йеб йатыпты, қарғалар йегәнчә сеның пайдаланғанң йахшы“ деп айтыптыда атынъ чаптырып, байлар мынан кетып қалыпты.

атам базардан кегәннен дәррү: хърмана варып, йаңагы айтқан күнжынъ сыйырганәкән он сарыдай¹ күнжы чыгыпты, улам патасы² мынан.

екы йылдан соң күзәктә қурбийаз болыштын бэр хызмәт-каръ кештә үйгә кельп, атама: „болыш байагы аған күнжы үчын пахта берсын, деп мены йүвәрды“ депты. соң атам: „ныер-ләрден алдым мунң күнжысын!“ деп ныштарыны бөлмәй, күйдь, йанды, пахтамыздам хель тергәмыз йоғи:ды“. ертәң-ғынә қурбийаз болыштың вөзы араба әпкәп, он батман пахтамызды алып кетты.

балам, у вахлар шундайи:ды. атам: „меның ағаным азғанагына күнжы иды“ деп айтты. вонда болыш: „екы йылдам беръ пайдасыны ныштысан, әгәр қазыға апарсам, хәнә шүн-чәкль нәсәңды алари:дым, қазыға апармағанымға шүкыр ет!“ деп атамды уражақ волды. унсоң атам, „кегәм бәла сәм мынан кессын!“ деп ындәмәды.

(Гурлан район, Вазир қишлоқ Совети, „Большевик“ колхози).

гүррэн

е-ей бағаларым, заманаңыз дым йахшы сызлардың, бизлардың заманда көргән күлләрды сорасаньслар — худай көрсәт-мәсын!

¹ он-сары — 5 килограмм чамасы.

² пата — чори.

хыйва ханынъ векмы ташқан десәңләр, не бэр гүлләрды көрмәдык. өзымъзды елатта хандын йүгүрдәклеры „ур“ десә, көзыны чығарарәды. хандын салгыты деп, еку: бәрәвәр алавы-рәрәдыләр, бәй-бәй... әспәндыйархан жалладәдөв, кым йахшы-қызы васа, хәрәмыгә жыйнатарәды.

воннан соң қызларды нышәтәды дьсэнләр, сарайны алды-дагы хавызға түшырып қойып, өз айна ешыктән қарап оты-радыкән.

дашнамынъ өтыргәны шунча, чыдалмаған пуқаралар хәр-түллә қошықлар айтари:дыләр.

әспәндыйар хам болды,
йегәнмыс чыгыт нам болды,
әспәндыйар зулымнан
бавырымъс қара қам болды,—

дегән қошықлар хель халықтың авзында бар.

жынәвът хан дегән бэрәв чыгып, гавға башлап, ахыр-сонңында кәлләсы кесылды.

ана, бағаларым, көрдыцсләрмә, вонъ йетым йалаң-ғачлардың қаргышы еку: қылама. шуннан соң әспәндыйар-тухумыннан сәйыт абдыллахан дегән хам болды.¹ шу заматъ-ворысларам келәбашлады, ыңқылап дегән гәп тархалды. шуннан кыйын екы йыл ханлық етып, өз айағыннан дәп болды. худайа, мунқатла шүкыр, талыймызга, лельн атамъз варәкән, йуртымъс ават волды, хәммән² ыхтыяръ өзындә, мынәт етсә, рахатыны көрәвүрәкән, ылайым, рә:бәрларымъс сав востын, тыләвмыс³ шу.

(Гурлан район, Нукус қишлоғи, Сталин номли колхоз).

ертәк

бэр барәкән, бэр йоғәкән қалды заманда бэр кәмпыр мынан бэр бува барәкән. унъ бэр қызы мынан бэр увлы варәкән. бува увлынъ үйләнтәрмәгә хешнәрсә табалмапты. Осын бэр ердән айылған бэр хатынды әперыпты. шүндетып, ай-күн өтә-вүрыпты. бэр гүн у хатын йастығыны тыйнә пычақ қойыпты. ву йыгыт йатқаннан чәкәсынә тыйыпты. осын „мынъ кым етты?“ десә, „үкәңыз“. депты. йенә бэр гүн йыгытты бьргыне йахшы аты варәкән, вуца пычақ урыпты йыгытты қарыты кельп, „кым етты?“ десә, „үкәңыз етты“ депты. қыз азам мынан сувға

¹ хам болды — хон бұлди.

² қаратқич келишиги аффиксининг охиридаги 4 элементи күп вақт-тушиб, тушум аффикси билан бир хилда айтылади.

³ тыләвмыс шу — тилагимиз шу.

кеткәнәкән, әкәсь изьнән балта альб барьп, үкәсьнә екь қолнь чавадь. қыз башънъ алып кетәдь.

Йүрьб-йүрьб бьр баққа барьп кьрәдь, шу багда йүзүм йеп күньн кечьрьб йүрәдь. багван қараса, күн сайън йүзүм азайъб баравүрәдь. багван хәйрам больб, ньшәтәрнъ былмьйдь. Осьн пашшаға барьп: „шундей-шундей, пашшайъм, бағъцъздағъ йүзүмләр күн сайън азайъп барватър, не буйрьқ берәсьс?“ дьйдь. пашша ойлап турьп, хәр гүң бьр оғлнъ қаравъл қълъп қойадь. Иккь увль қызнъ ацльп йатъп¹ уйқълап қаладь. кьччъ увль бармағън тьльп, кечәсь мьнән уйқъламей отърадь. Қьс чьғадь, вунъ шәвләсьнә бағ йарқърап кетәдь. йьгьттъ тьшқъ кетәдь. Барьп, атасъна айтадь: атасъ ву қыздь қьдъртърьп тавадь дағън, қьрқ кечә-күдъс той етьп, улъна әпперәдь. қыздь иккь қоль йоқ восам йьгьт вунъ йахшъ көрәдь.

Бьр гүн йьгьт ләшкәр вашъ боп урьшқа кетәдь. Қыз бойнда боған едь. бьр гүнъ ву қыз екь увль тувадь, осьн пашша сүйнчъләп, бьр кьшьнъ йүвәрәдь. бьр хатқа хәммә гәптъ йазадь. йолда бу кьшь қыздь атасънъ үйнә ми:мам боладъ. қыздь әкәсьнә хатънъ хаттъ оқьп көрьп, „қыздь йоғетъм десәм, барәкән“ деп, ву хаттъ орнъна башқа хат йазадь, вуца „хатънъц пьшъқ мьнән йит тувдь“ деп пашшанъ тьльнән йазадь. бу кьшь хаттъ ап² пашшанъ йаңна кетәвүрәдь. пашшанъ увль хаттъ оқьп, көрсә, шүндәй гәпләр йазылған, осьн ву йьгьт: „мен барғанча хатънъм неву тувсада, отъравүрсън“ дьйдь. ву кьшь йенә қыздь әкәсьнә кьнә ми:мам боп түшәдь. йанғағъ әкәсьнә хатънъ йенә хаттъ оқьп көрьп, башқа хат йазадь. ву кьшь уйқълап қағанда: „ата, хатънъм екь увль тувмақ дьгүн³ төрттъ тувсада, қувъб йүвәр! деп хат йазадь. ву пашшанъ увль боп хат йазадь. осьн ву кьшьнә кьсәсьнә сап қойадь. ву кьшь былмей (қағаз восабоғанъ вуца) кетәвүрәдь: осьн пашша оқьп көрьп „ньчк мундей волдь?“ деп гәльнън⁴ екь баласъ мьнән „бахтън йатмағай увльмнъ буйрьғъ шундей“ деп қуввәрәдь. қыз „аслъ бахтъм йоғәкән“ деп башънъ альб, йурттан чьғьп кетәвүрәдь. көп йол йүрьп, чөлльйдь. сув ичьйн десә екь қоль йоқ. ецкәйьп ичьйн десә, йелкәсьндәғъ хоржъннъ хәр қайсәсьна бьр баласънъ сап қойьптъ. осьн йердә отърьбалъб йьльйдь. йьлағаннан екь баласънъ емьзьп

¹ анлъмақ — пойламоқ.

² ап — олиб сүзинниг қисқарған формаси.

³ дьгүн — туғул.

⁴ гәльн — үғуз группа шеваларида гәли:н — кәли:н.

йатъп уйқълап қаладь. уйқъсьннан турса, екь қоль пүт боп қаптъ. екь баласънъ әлднә¹ ап отърадь. шу чөлдь йағасьнда бьр көл барәкән. балъқчълардь балъғънъ пьшьрәдь. бьрәвләрдь ишьнә етәдь дағън йүрәвүрәдь. шүндетъп, бағаларънъ йеттъ йашъна йетърәдь. осьн бағаларънъ қольннан ушап атасъ мьнән енәсьнә көрмәғә өз йуртъна барадь. барса ерь йеттъ йьльлкъ урьштъ пьтърьп, шу жайға ми:мам боп отърганәкән. қыздь атасънъ үйь йолдь үстьндә боладъ. ву қыздь әкәсьнә хатънъ қыздь үйгә кьргьзмьйжақ боладъ. осьн әкәсь чьғьп, вунъ үйгә кьргьзәдь дағън, танъмьйдь. ата-енәсьнә көзь қызънъ гамьнда йьлап — йьлап көр боп қаған едь. кештә хәммә ми:мамлар ми:манханада жьйналъп отърадь. қыз екь баласъ мьнән тавъқ кәтәк тьйндә отърадь. енәсь мьнән атасъ бьр йақта отърадь. вулар көр. осьн пашшанъ увль ешьккә чьғадь, қыздь көрьп танъйдь, хәммәләр йаңалдан танъшадьлар. әкәсь хатънънъ қуввәрәдь. осьн пашшанънъ увль қайтадан той-тамаша етьп, хәммәләр мьрат-махсатларъна йетәдьләр.

(Янгибозор район, Уйғур қишлоғи).

КИПЧОҚ ШЕВАЛАРИНИНГ „Ө“ ЛАШҒАН ТУРИ

әртәк

Бьр бәрәкән, бьр йоғәкән, үч агайнъль әкә-үкә барәкән. бьр агайнъсьна бьр гүн қош-қош дәгәнләр. қара өғъз урланған. „өғъз йоқ“ дәптъ, „оғънъц изъ ньчк?“ дәптъ. бьр агайнъ унда: „бьр айағъ узън“ дәптъ. ундан бьр агайнъсь айтъптъ: „бьр айағъ узън боса, әсә көсәномайдь“². шунда бьрьсь айтъптъ: „базарға:м кеч барар“ дәптъ. үчьсь базардън йолънда узъм бойль көсәномай кьшьнә ахтаръп йүрәдьләр. Шу вах бьр адам түйәсьнә урлатқан. булардан сураған: „түйә көрдьнъзләрмь?“ дәп. унда бьрьсь: „сәнъц түйәць бьр көзь көрмәдь?“³ дәптъ. „ҳава“ дәптъ⁴, „бьр азувъ сьңғамма?“ дәптъ. „ҳава“ дәптъ. „бьр йағъна шәкәр, бьр йағъна шьрнъ йүкләңғәммә?“ дәптъ. „ҳава“ дәптъ. „үстьндә бьр хатънам барма?“ дәптъ. „ҳава“ дәптъ. „өзь хамъладармәдь?“ дәптъ. „ҳава“ дәптъ. уннан кьйьн „оғъм сьләр.“ дәп ушлаптъ ўлардь, ханға аппарьптъ. ханға арз қьльптъ:

¹ әлднә — олдиға, үғуз группа шеваларига хос.

² көсәномай — кўсанамо.

³ көрмәдь — кўрми эди.

⁴ ҳава дәптъ — ҳа дебди.

„мәһңц түйәмь алған шулар“ дөп. улар айтътпть: бьзәр увърламадтьц, тәжрьбэдән былдьк“ дөп. „түйәнһң көр әкәнһң нэдән былдьцсләр? дөп сураптть хан. „йолдтьц отьһң бьр йағһңһң йөп баратър“ дөптть. „азувь сьцғанһңһң нэдән былдьк дөсәңс, отть онһңһң йульп аппаратър, йолдһң бьр таманһңнан чьбһң байатър, бьр таманһңнан қарьһңжа¹ байатър, шөкәр, шьрһң йүкләңғәнһңһң шуннан былдьк“ дөптть. „түйәнһңц үстһңдә хатһң барльғһңһң саралағанһңнан² былдьк“ дөптть. „боғазльғһңһң нэдән былдьк, дөсәнһңз, ханһңм, сүйәнһңп турған, шуннан былдьк“ дөптть. ацсьң хан түйәнһңн ийәсьһңә: „булар уврамас, пашшалъққа кәрәк адамлар әкән“ дөп улардъ алып қалыптть. аңсьң буларға ми:мандарчъльққа қозъ сойтьп, қувурдақ қъльп, бәрһңптть ацсьң кьччь ағайһңсь бьр кьччь еттть йөп көрһңп: „бунь йемәң, иттьң гөшь“ дөптть уннан кейһң хьзмәтқар табахть алдъ, соң йүзүм әпкәлдъ. кьччь ағайһңсь бьр йүзүмһң йөп көрһңп, „йемән, адамһң ись бар“ дөдъ. йүзүмһңн йемәдъләр. соң хьзмәтқар йүзүмдъ алып, пашшаға баръб арз қълдъ. „бу адамларъң жылләкән, сән тәжрьбәкар дөп сақлап қойъпсан“ дөдъ. „қозьһң гөшьһң иттькь, дөп, йемәдъләр, йүзүмдъ, адамъң қанһң ись бар, дөп йемәдъләр. „булар жыльмәкән“ дөдъ. пашша чопандъ чағьрдъ. „қозьда нә гәп бар?“ дөдъ. чопан: „гүнайһңмдъ³ өссәнһңз, айтаман“ дөдъ. „хош, айт.“ дөдъ хан. чопан айтдъ: „қойъмам тувдъ, иттьмәм тувдъ, шу вахта қой өлдъ, қозьһң емьзмәккә йарамай, шу вахта иттть қозъ бьр мәртә әмьбәдъ⁴. шунда хан бағманһң чағьрдъ. пашша: „йүзүмдә нә гәп бар?“ дөп сорадъ. бағман айтдъ: „өткә йъл баққа екь уврь кьрдъ, аңльп турһңп, урдъқ, бьрь өлдъ, бьрь турһңп қашть. шу өлгәнһң йүзүмдъ тьйһңә көмдьм. шу чьрьп, күчь мьнән йүзүм зорайтьп кетть“ дөдъ. асьң тәжрьбәкардъң сөзь тастъқ „дөп екь ағайһңсьһңа жувап бәрһңп йүвәрдъ. кьчкьһңсь былгычәкән, дөп алып қалдъ. соң уһң үйләнтърәтуған болдъ. сон кәльп, өзьһңц қъзьһң тәжрьбәкарға той-тамаша әттьп, хатһңльққа бәрдъ. шу мьнән сөз тамам болдъ.

(Ҳазорасп район, Питнак, Қангли қишлоғи).

¹ қарьһңжа — чумоли.

² саралағанһңнан былдьк — ёзилганидан билдик.

³ Қаратқиң келишигининг аффикси *м, н, ң*, сонорларидан сүнг одатда *-ңьң, -ңьн* бўлади, лекин ахборотчи Жумабөвө Рүзим (56 ёш, саводли) *-дьң, -дьң* формасини ҳам ишлатди. Тушум келишиқда ҳам шу.

⁴ әмьбәдъ — әмиб әди.

әртәк

бьр варәкән, бьр йөгәкән, бьр йурттьң пашшасъ барәкән. шу пашша өльп, хуннан бьр қъз қалған. ацсьң шу қъз әргә баратърған боған. шунда қъз хөшкьмһң халамаған. ацсьң базар гүһңсь ешькть йаръш әттьрьп қойған. ацсьң бьр бала өттьб баратърғанда үстһңдә:м йөк, башһңдә:м йөк, „балаһң мәһңц әлдьмә алькә“¹ дөп буйърған қъз, ацсьң хьзмәтқарь балаһң йанһңна бартьп чағьрған, соң бала: „бармман“² дөгән. аңсьң ана бу бахмал кәмзүрдъ, йахшь үстөвашлардъ, әттькть. кьйгызғанда:н балаға: „йүр“ дөгән, аңсьң бала йәнә: „барман“ дөгән. йәнә хьзмәтқарь қайтьп кәгән қъздъ йаңһңа. қъз айтқан: „бар, атамъц атһң егәлләб, алтһң камчьһң мьнән балаһңц йанһңна аппаратър“ дөгән. ацсьң бала атть мьһңп, йасантьп-түзәнһңп, пашшанъ қъзьһң йанһңә кәгән. қъзь қьрқ кечә-күндьс той бәргән. шу балаға барғалльғь үчһң. ацсьң бала пашшанъ мал-дунйасьһң кейпәттьп қутарған³. ацсьң хөшиһңсәсь қалмаған. аңсьң қараса, йанһңда бьр тәңцәсь қалған. шунда қъз айтқан: „йарьм тәңцәсьһңә зәр, йарьм тәңцәсьһңә без“⁴ әпкә“ дөп буйърған. аңсьң қъз өзьһң сүрәтһң салъб рәсьмһң охшатқан. шунда қъз әрьһң айтқан: „кьм беш йүз тьлла бәрсә, сат, болмаса-сатма“ дөгән. йәнә қъз айтқан: „бьр сатқан кьшьңә қайта сатма!“ дөгән. ацсьң шу йуртта бьр әййар сө:дәгәр барәкән. йуртта хуна шейтән хожа сө:дәгәр дәрәкәлләр. хожа сө:дәгәр йацағь рәсьмдъ аладъ. аңсьң қәл хьзмәтқарьһңа айтадъ: „сән балаһң изьһңнәм бар, балаһң жайһң не:рдәкән, жайһң көрһңпкә!“ дьйдъ. ацсьң қәл хьзмәтқәр балаһң изьһңнәм барадъ. бала өз үйһңә кәльп, хатһңһңа айтадъ: „рәсьмдъ беш йүз тьллаға саттьм, шу алған адамһң чағьрьб мейман әтәмьз“ дьйдъ. хатһң айтадъ: „башқа бьр кьшьһңкьһңә аппаратър, өзьңкьһңә чағьрма“ дьйдъ. аңсьң бала сө:дәгәрдъ қоңшьсьһңкьһңә чағьрадъ. хожа сө:дәгәр мейманға кәләдъ. аңсьң хожа сө:дәгәр хьзмәтқарьһңа: „арақть тавьп кә, балаға, көбрәк бәр“ дьйдъ. ацсьң арақть ичьб, мас волъб, бала йьғьльп қаладъ. хожа сө:дәгәр қъздъ түйә үстһңә мьндьрьп, чөлгә кәтәвәрәдъ. ацсьң қъз: „тохтаң, йашулль, қьрқ кәчә күндьс той әттьп алсаңъз, мән сьзгә бараман“ дөдъ қъс. аңсьң бала арақтан айһңп, қъздъң изьһңнән кәләвәрәдъ. қъз әр бьр сазақть тәгьһңә иккь чөрәк бьр көзә қатъқ қойъб баравәргән.

¹ алькә — олиб кел.

² бармман — бормайман.

³ қутарған — тугатған.

⁴ без — мато, бүз.

күлләрдән бәр гүн йыгыт бәр шә:ргә барыб, бәр көчәнә башында қыз мәнән сө:дәгәрды көрып қаған. аңсың бала бәр мамантың йанына йылаб барған. аңсың балаға мама айтқан: „сән йылама, шу қалада чәрчылык¹ этыб йүрәвәр, хатыңың мәнән қавышасан“ дәп кәңәш бәргән. бала қыдыртыб баратърса, йацағъ өзны хатынъ йолығып қалады. иккысы сөйләшәды. хатын айтады: „иккы ат ал, сәмьзынъ тап эт², арғы воста, сәмьртыр“ дыйды. аңсың бала бәр бастърмантын астында йатавәрәды. хызмәткар кәләм хожа сө:дәгәрды атынъ тойда чапчақ³ волып тап этыб йүрәды. кәл бастърманъ тәгындә баланы ухлаб йатқантынъ көрыб, баланың атынъ зәңгысынъ⁴ у:рлыды (өз атынъ зәңгысы үзылгән әды) қыз чыгады. атқа мәнныб қумға йол алады. шунда хызмәткар кәл қызды көрып қалыб, арқасыннан қувады. көрыныб бәравәрәды. аңсың намаз вахты кәл қызға йетәды. қыз хошамат урып: „мен саңа бар-жақ әдым, қараб йүрбәдым“ дыйды қыз „сазақлар, омчалар салқан бәрып турыпты, бызың ныкаға пата әпкә“ дыйды. кәл йүгырып кәтәды. қыз кәлдың атынъ сыңгырынъ⁵ чапады. кәл шө:рдә қалады, атам қалады майыб боп. аңсың қыз қайта-вәрәды. бәр йуртқа қарап бәр өз. йолда йедды қарақчыға йолыгады. аңсың йедды қарақчы қызды тутыбалып, бәр-бәр мәнән „мән аламан, мән аламан!“ дәп урышәды. „тохтаң, — дыйды қыз, — ишыңызы аңсат әтәмән“ дыйды. йеддысынә:м хатар қойады. „мән йайымнъ атаман, қассы бьрың әпкесән, шуңа бараман“ дыйды. аңсың қыз йайынъ атады. йедды қарақчы йүгырып кәтәды. қыз йедды қарақчыны атынъ сыңгырынъ чавып ташыды. қыз качады бәр йуртқа қарап. шу йурттын пашшасы өлгәнәкән. дә: ләт қушынъ йүвәргәнәкәлләр. кымды башына қонса⁶ шунъ пашша әтәдәкәлләр. аңсың қуш кәлып шу қыздың башына қонған. қызды пашша әтәдыләр. шу йуртқа пашша боған соң қыз өзны рәсмынъ охшатыб дарвазаға қыстырып қойады. аңсың хунын йанына хызмәткар қойады. ху рәсмыды қарыйды. қыз айтады: кым шу рәсмыга қарап, ҳақаратласа, хунъ зынданга салавәр“ дыйды. аңсың хожа сө:дәгәр кәләды „хә... жәләп, бу йуртта:м харап әткәнәкән-

¹ чәрчылык — резаворчилик.

² тап эт — тоб бер, совут.

³ чапчақ — чопаған.

⁴ зәңгы — узангы.

⁵ Ахборотчи Ҳасан ака Жуманазаров (49 яшар) қаратқич келишиги қушимчасини күй вақт тушум келишик аффикси билан бир хилда талаффуз әтди.

⁶ Қипчоқ шеваларыда *м, н, ң* билан тугаған от қаратқич ва тушум-да одатда *-ның* ва *-ны* қушимчасини олады.

сән!“ дәп сөкәды. аңсың хожа сө:дәгәрды шө:рдә турмаға саладылар. хуннан йедды қарақчы кәләды: „...хә... бе:рдә:м пәнд бәрып кәткәнәкәнсән, сән...“ дәп сөкәдыләр. хуларда:м саладылар турмаға. хуннан қыздың еры кәлып: „сү:рәтынъ таптым — да:н. өзны не:рдәсэн?“ дәп йылывәрәды. аңсың пашшаға хавар бәрәдыләр. „шунды-шунды“ дәп. аңсың хулар тапышадлар, иккысы мьрадъ махсатына йетәды.

(Ҳазорасп район, Қораянтоқ қишлоғи).

әртәк

бәр барәкән, бәр йоғәкән, бәр йуртта бәр кәл бала барәкән. бәр гүн бу кәл: „мән бу йуртта турмыман; башқа бәр йурттан бахтымынъ тапаман“ дәп, башқа бәр пашшаны йуртына қарап кетипты. шу башқа пашшаны йуртында бәр кәмпьр барәкән. ху кәмпьр кәлны өзнә увул әтыб алады. күнләрдән бәр гүн кәл мамаға айтады: „мән сызгә бәр хат йазыб бәри:н, шу пашшаны кычкына қыз гүлсанаваржан дәгән қызға аппарыб бәрәсыз“ дәп. Гүлсанаваржан йацағъ хатты охып көрәды, шу хатта айтылған әды: „мәндә бәр қара тай бар, атаңның йуртына бәр бәла кәсә, бу тайды мәннып чыгып, йавға қыран салажақман, бьрындә қоймынъ жақман, мән шүндын адамман“ дәп йазылған әкән. „ана шу гәпты өзнән башқа адамға ешыттырмә“ дыйды. у қыз мунъ бьлыб өзнә мәккәм болыб йүрәвәрәды.

шу йурт пашшасынън үч қыз волады, қызлар бойына йетып, әргә вармақты истыйдыләр. уллы қыз „мән вахтым йетышкән“ дыйды. ортанчы қыз „мән вахтым йетышкән“ дыйды, кыччы қыз „ана шу гүнләр мән дым тәр¹ вахтым“ дыйды. қызлар мәслә:т әтәды дағын: „атамъз пашша болып, бьзләрдә әргә бәрмыды“ дыйдыләр. аңсың кәнъз айтады: „сьләрдың ишыңызы аңсат әтып бәрәмән“ дыйды. „шуңа, — дыйды, атаңыза хәр қайсыңыз бәр қовундан со:ғат әтыб йүвәрәң“ дыйды. „қовун пышты“ дыйды. уллы қыз бәр гүрвәк² алады, ичы гүшкән, бош, ортанчы қыз бәр би: шәк³ қовун алады, дым мазалы, пышыб йеткән, кычкына қыз бәр тарлақ⁴ қовун таптырады. кәнъз йацағъ қовундың үчысынә:м пашшаны сарайына аппаратады. кәнъз ешығағасына айтады: „мынав

¹ дым тәр — етишиб қолған

² гүрвәк — бир хил ёзгы қовун.

³ би:шәк — кузгы қовун.

⁴ тарлақ — тарсиллақ.

улль къздън со:гаты, мьнав ортанчъ къздън со:гаты, инэ бунъсь къччъ къздън со:гаты, пашшага бър-бър айтъб, кэсьб бэр" дыйдъ. пашша „бу нэ қовунлар? дэп суръйдъ. ешьга-гасъ: „шундъй, шундъй“ дэп айтады. пашша „қана, кэсьн, қайсъ бъръ мазалъ экэн?“ дыйдъ. кэсэдълэр. пашша бър кэ-ръчтэн алъб йеб көрэдъ, дағын, суръйдъ: „мунъң бъръ тэр-рэк, екынъсь йахшъ пышкэн, учынъсь дъм бош, бу нэ гэлъ?“ дыйдъ. ақсн вэзыр айтты: бър қашъқ қанъмнан өссэңз айтаман“ дыйдъ. „өттым“ дыйдъ пашша. „сэнь гүнайтың шу воса“ дыйдъ. вэзыр айтады: „бъзэр, — дыйдъ, — къзларъңс, — бойъмъз йетты, ана шу қовунлардай болдық, атамъзга өз-мъз айтавүлмъймъс, шу со:гаттан өзъ бълъб аладъ, дэп шу қовунларды йүвэргэнлэр“ дыйдъ. пашша ойланъй қалады, асъң айтады: „йуртқа жэр бэръңлэр, къзлардың үчьсьнэ:м бърдэн көшьккэ отьргъзъб қойъңлар. йурттың барлғынъ көшьктын тыйннэн өтьрэвэрьдэр. къзларъм кымнъ истэсэ, шунъ алма мьнэн урсн, шу адамга бэрэмэн“ дыйдъ пашша. ертэсь күнъ йуртқа жэр бэръң, адамлардың бэрньн көшьк-тын элдыннэн өтьрэвэрэдълэр. пашшанъң улль къзъ қошвэ-гың увлғынъ алма мьнэн урады. „улль къз қошвэ-гың увлғына барды“ дэдылэр, „халап барған адамъ шу волды“ дэдылэр. ортанчъ къзъ төрэнъ увлғынъ алма мьнэн урды, шундъйтп, адам өтьрмагэ қарадылар. беш күн, өтьрдылэр, оң гүн өтьрдылэр, пашшанъң къччъ къзъ ҳешкым-нъ урмады. пашша сурады „хель ҳешкымнъ урмадыма?“ дэды, йурттың адамларның бэръ өттымэ? дэды. шунда пашшага қовун әпкэгән кәнъз айтты: „бър маманъкы-дэ тахйа қарын кыйб йүргән кәлдәм¹ башқа ҳәммә өтты“ дыйдъ. „шунъа:м өтьрыңлэр, шуам қалмасън“ дыйдъ пашша. асъң кәлды тақьрдатыб аңкәлэдълэр. йа-дағы баланъ өтьрдылэр. кәл көшьктың тыйннэн өтыб барай-атырғанда охшатъп қәлдтың башына урды алма мьнэн паш-шанъ къччъ къзъ, муца төрәнъң увлғы мьнэн қушвэгың увлғы намъс өтты. шундъйн адамга:м барамълар, дэп. къччъ къзъның ишына пашшанъ қаръ кәлып, буйркъ бәрды: „улль къзъмнъ алтын көшьккә аппарыңлар, ортанчъ къзъмнъ кү-мүш көшьккә аппарыңлар, къччъсьн эсә атхана алдындағы өжрәгә қойыңлар“ дэп буйркъ бәрды пашша, ҳәр қайсынъ авхалына қарап қойдыда ахър. асъң улль той тамаша өтып, пашша үч къзънъ күйәвгә узатды...

(Боғот район, Найман қишлоғи, „Правда“ колхози).

¹ Кәлдан бошқа.

МАҚОЛЛАР

1. бала йығлыб-йығлыб қала волады.
2. би:дәвләтты түйәнң устындә и:т қавыпты.
3. сүрсәң, күс сур, сүрмәсәң, йүс сүр.
4. мастава — кәсәлгә бәрды дава.
5. ачувъң кесә, мурнъңнъ тышлә.
6. қарға қарғанъң көзънъ чоқьмас.
7. оғлың йамам боса, өзъңнән көр.
8. йамаллықты йадыца ал, йахшылыкъ кесә — бахтың.
9. баш қаттымъ, таш.
10. мыйман кырады ешыктән, рьскъ кырады тешыктән.
11. мыйман үйдың көркы.
12. кегән дәвләт, кеткән мыйнәт.
13. йахшыдан шарапат, йаманнан кәсапат.
14. тыкәнның зә:рь йаман, текынхордың қаръ йаман.
15. қылдырды бош туссаң, қолыңды кесәды.
16. су: көрмәй етык чечмә.
17. ҳәр кым өз көмәчына қарап күл тартады.
18. өз үйым, өлән түшәгым.
19. көп ойла, ас сөйлә.
20. бөръ бөрньн йармас.
21. малға қарасаң, мал волады, қарамасаң, шал волады.
22. меммен деганның маңлайы қара.
23. бурғың көп боса, бъламыққа са.
24. өльмнән башқасыңды ертәсь йахшы.
25. мыйнәт, мийнәттың тыбы рахат.
26. мыйнәт етсәң ерыммәй, тойар қарның тыләммәй.
27. и:т баласы төрга озар, чыққам баласы иң қазар.
28. иш көрсәткән әйбәмәс, аш көрсәткән әйып.
29. элдыңнән аққан сувдың қадры йоқ.
30. қачып кессәң, чачып кет.
31. ҳәр кым өзънә келәр гәпты бълсә йахшы.
32. тузыңды төкмә, шамалға сөкмә.
33. танғыған йерда бай сыйлыды, танғымаған йерда тон сый-лыды.
34. айағы къччъ сүйгәнньн кыйәды, айағы улль сыйғанньн кыйәды.
35. көрәбълмәгәнның көзъ чықсын, көтәрәбълмәгәнның — бель.
36. худа урғанды пайғамбар ҳассасы мьнән тургыпты.
37. тапқанъды и:т йесын, арқа мойныды би:т йесын.

38. сабърль қул сабър етып шат болар, сабърсыс қул ахъ-
рғында мат болар.
39. келәвур жанъднан, жанъм айтаман, сән былсәң, мән
райъмнан қайтаман.
40. дос сөзьнь ташама, ташаб башън қашъма.
41. отқа тыйсән, от өчәр, қоцшъға тыйсән — қоцшъ көчәр.
42. ер йыгъттың уйалғанъ — өлгәнъ.
43. көрьммәс бала аяқ астында.
44. бър күн урышқаннъ қърқ күн рьскъ кәмьр.
45. сыпайъ тоңмас — қалтърар, ийәкләръ шалтърар.
46. тамақтың мазасы туз мьнән, адамдын мазасы сөз мьнән.
47. хатын ердың бөрьгъ, хатын үйдың көрьгъ.
48. ел авзы дәрйа, аққынъна түштын — кеттың.
49. байдъң малън көтәрмә, аяғъң тайып кетәрмә, ая-
ғъң тайып кеткәндә, йеръң, сувъң йетәрмә.
50. бахълдың бағъ көгәрмәс, көгәрсәдә ми:вә бермәс.

(Гурлан район маркази).

ЎҒУЗ ЛАҲЖАСИ

УРҒАНЧ - ХИВА ШЕВАСИ

гүррьн

Мән он сәккьз йа:шъмда қой бақар әдъм. атам қассапчы-
лық әтәр әди. мән қой бақмақа бър геткәннән он-омбеш
гүндә бър гәләрәдъм. бър гүн гәсәм, бьзләнъ елатнъ ақсақ-
қалнъ йьпәкнъ оғъллаптыла. бу ақсаққалнъ мәтмьрат ақ-
саққал дәрәдълә. бу адам жаммапчылық¹ әтәрәдъ. бу оғъл-
лацнан йьпәкнъ мәнъ бойнъма ташадъла. қой бақыштан гәл-
йәнәдъм, бу йьпәк мән гәмәстән үч гүм бурън оғыллац-
нан; „бър гүнъ гешлькә гәльп, оғъллаб гетты“ дәп тө:мәт
ташадъла. мәнъ атам вула вьлән урышты, болмадъ. соң
йа:нкъ ақсаққал йанъна бър тода байланъ альп, хана арз әт-
мәкә барьптыла. хан мәнъ чақыртърдъ. мәнъ иккь пашшап²
альб гетты. мәннән, „йьпәкнъ қачан алдъң, нешәтыб алдын“
дәп сорадъла. мән хәммә вақыйанъ сөлләб бәрдъм. қачан
қой бақыштан гәлйәнъмнъ, бу гәпләдән хаваръм йоқльқынь
айттъм. хан маңа йи:рмә тазий урышнъ буйърдъ. мәнъ урып
зындана ташадъла. үч гүннән соң мәнъ қазъға қоштыла.
қазъға мәтмьрат ақсаққаллам бардъ. қазъ бьзләдән вақый-
анъ сорадъ. мән хәммәсьнъ айтъб болғаннан соң: „шу айт-
қалларын рас васа, ант иш“ дәдъ. мән ант иштъм. вуам
хәммә гәпләнъ сөлләп: „шу бала йьпәкнъ оғылладъ“ дәдъ.
қазъ вунъ сөзьнь қуватладъ. маңа қарап қазъ: „йьпәкнъ
не:рә гьзләдъң, алғанда йа:нынъда бьрәв ба:мәдъ?“ дәп со-
радъ. мән айттым, „иби, — дәдъм, — мән йьпәкнъ оғыллама-
дъм, — дәдъм, — мәнъ үзъм хәр вақыттан өй йа:на бър гә-
льб гетәмән³, мән гәсәм, йьпәкнъ оғыллацнанъна үч гүн
боған экән, йенә мән вунъ кьм бьлән оғыллйманъ?“ дәдъм.
қазъ мәнъ гәпмә қулақ салмада:м, маңа „қырқ тьлла тө-
льйсән“ дәп хөкүм чьқардъ. шүндәтып, атам бар дунйасынь
сатып, зордан қырқ тьлла төләп, мәнъ қутқарьб алвәдъ.

(Хива шахари)

¹ жаммапчы — тұқувчилик устахонасининг хўжайини.

² пашшап — миршаб.

³ гәльб гетәмән бирикмасида биринчи сўз охиридаги б ва иккинчи сўз бошидаги г ўзаро таъсирга учраб, иккисида ҳам жаранг заифлашади.

эртэк

Быр вар экэн, быр йоқ экэн, быр түлкь вьлэн бедэнэ вар экэн. иккьсь дос воғанэкэллэ. быр гүн түлкь бедэнэйэ: „сэм мәнэ быр дойдър“ дэпть. бедэнэ „йахшъ“ дэпть. иккьсь йола чүшьптылэ. вула гетйатърсала, йолда быр тода хатьлла достърхан күтэрьб барйатърғанэкэн. бедэнэ вулань өңдэнэ чүшьп, аста:н йүрьйвэрьпть. хатьлла достърхаллань йердэ койтьп, бедэнэнъ ковалаб гетэвэрьптылэ. түлкь достърхандэйь о:қатлань хэз этьп йепть. бедэнэ хатьллань алдап, учьб гетьпть. осың, қайтьб гэльп түлкьйэ: „инэ, жора, мэн сәнэ дойдърдэмь?“ дэпть. „хава“ дэпть түлкь. быр гүн түлкь бедэнэйэ „сэм мәнэ дойдърдын, индъ мәнэ быр қорқыз“ дэпть. „йахшъ“ дэпть бедэнэ. „қорқызғанда:м сәнэ, йеғлатаман“ дэпть. осың бедэнэ түлкьнь быр ба:ға аппарьпть. түлкьнь тоқытқадан¹ гьрьйзып, үз тоқытқань дьқып, соң „бағва:н!“ дэп қышқырьпть. бағван гэльп, түлкьнь ура гетьпть. түлкь зо:рдан қутьльп қачьпть. шуннан ба:на түлкь бедэнэнъ йаман гөрьб, жорачьлықдан чьқыпть.

(Хива район, Ўзбекистон қишлоқ совети, Ленин номли колхоз).

эртэк

Быр варэкэн, быр йоғэкэн, қадим замаллада хыйвада быр хан өткэнэкэн. ву хан шават йапъннан хыйвань қумънадон² йап қаздърадовум боған³. хэмме адамлань шу йапнь қазувъна қо:ған. хан пашшапларъна⁴: „кьм и:штэн быр дақыйқа ге:чэ қаса, қырқ та:зий, ур, иккь-үш дақыйқа ге:чэ қаса, ас!“ дэп буйтърған. шу қазуда быр йыйт и:шлэрэкэн. быр гүн шу йыйт и:штэн харьб гельшьндэ йахшъ гөрьэн қы:зынь өйндэ қалъпть. ертэнць гүнь турса, и:ш вахть өтьб гетьпть. йанқы йыйт қы:за „мәнэ индъ да:ра асадъла“ дэп хапа волъп, чьқыб геччэк воладь, қы:з вунь и:зыннан йүйьрьп, йолдан қайтарадъ да:н, айтадъ: „мэн сәнэ өльмнэн апқаламан, дьйды: қы:з ахтъханасъна⁵ гьрьп ақ атнь альп чьқыпть. осың вунь быр йа:нънь қараға, быр йа:нънь қы-

¹ тоқытқа — сув кирадиган омбор.

² қумънадон — кумигача.

³ қаздърадовум боған — қаздирадиган бұлған.

⁴ пашшап — миршап.

⁵ ахтъхана — отхона.

зыла бойьидь. үз эркэк гьйьмьнь гьйьп, қылъчнь асьп, атнь мьньп, қазу:чъла йа:нъна гетэдъ. йапнь быр йа:нъннан ат чаптьрьп, қазу:чъчала қарап: „хан бүтнь мирапларьщизнь, пашшаплань өлдэрьлэ, дэп буйтърдъ“ дэп қышқырьп өтэдъ. соң йапнь ба:нъннанам ат чаптьрьп: „хан мирапларьщизнь, пашшаплань өлдэрьлэ, дэп буйтърдъ“ дэп қышқырьб өтэдъ. жанъннан дойған қазу:чъла дэррөв мирапларьнь, пашшаплань урьп көпнь өлдэрьдэьлэ, азғанасъ қачьп қутьладъ.

хан бу хаварнь ешьтып, дьм қа:рь гэльп, қазу:чълань өлдэнь үз варьп: „кьм бу гэпнь айтть?“ дэп сорьидъ. қазу:чълань йарпъсь:— „қара атль йыйт айтть“ дэсэ, йарпъсь: „қызыл атль йыйт айтть“ дьйды. хан кьм айтқанънь тапавүлмьйн, мунънъ чьшлэб гетэвэрэдъ шүндэтьп, йанқы қы:з үз йыйтьнь өльмнэн сахлап қаладъ.

(Хива шаҳари).

эртэк

Быр варэкэн, быр йоғэкэн, қадим заманда быр пашша варэкэн. ху пашша йуртгьндэйь қаррьлань дағдан ашьрьп ташарэкэн. быр гүнь быр йыйт атасънь дағдан ашьрьп ташамақа күтэрьб барйатърғанэкэн. атасъ баласъна „балам, мәнэ өйдэ ги:злэп қойэвэр“¹ дэпть. оғль: „йахшъ, ата“ дэп өйнь аппарьп койьпть. быр гүнь пашша, дэрьада ге:хэр ба:, дэп ешьтып, эскэрлэрьнь топлап, дэрьа бойьна варьпть. дэрьэдан ге:хэрнь хунь адамларь алавүлмэпть, эскэрлэрьнь көпсь өльпть. бу гэпнь йанқы ги:злэньп йатқан чал ешьтыптьдағын баласъна айтъпть: „дэрьанъ бойьнда ағач ва:мъ?“ дэпть. „хава, дэрьанъ бойьнда бырьинэ чьнар ағачь ва:“ дэпть баласъ. „элэсэ“², шу чьнарнь үстьнь қараңла“ дэпть қаррь. қарасала, чьнарнь үстьндэ быр чайнь³ и:нь варэкэн. шу чайнь и:ньндэ ге:хэр вар экэн. шу ге:хэрнь шөлэсь сува чүшьб дурғанэкэн, пашша вунь су:нь тейьндэ дэп қыдърған экэн. қаррьнь оғль йанқы чьнарнь үстьндэйь чайнь и:ньнь қараса, ге:хэр варэкэн. йыйт ге:хэллэнь аппарьб пашшаға бэрьпть. пашша сорапть: „бу ге:хэллэнь не:дэн алдың?“ дэп. йыйт айтъпть: „шунъйин, шунъйин“ дэпть, „атам айтть, мэн индъ пашшань буйрьқы вьлэн дағдан ашьрьп ташьйдыла, өмрүм ахырьна йетть, сэн чайнь и:ньндэйь ге:хэллэнь альп, пашшаға аппар, дэп

¹ ги:злэп қойэвэр — яшириб қүйвер.

² элэсэ — бұлмаса, ундай бұлса.

³ чай — калхат.

айтты“ дэпты. осың пашша ойланты дагы, йййткэ көп дүн-
йа бэрпты, дагы соң қарръланы өлдэрмьйдоғын болыпты.
(Хива район, „Коммуна“ қишлоғи)

эртэк

быр варэкэн, быр йоғэкэн, қадим замаллада ши:рын
дейэн быр хошрой қы:з варэкэн. вунъ асмандэй а:й ешьтып,
ши:рыннъ йа:нъна гэльпты. осың: „сэн мәннән хошроймъ-
сан? дэпты. ши:рым блэн урьштыпты. осың иккьсь улль быр-
мейда:на чьқыптыла, улль быр тэра:зъ қурьп, осың тэра:зъ-
нъ быр йа:нъна өзъ отьрыпты, быр йа:нъна ши:рыннъ оть-
стырьпты. ҳула ҳөсьнлэрнъ өлчыйжэк волыптыла. шунда
ши:рын ағыр гэльпты. а:йнъ отьрган тэрэш йүңль¹ гэльп-
ты. осың а:й уйалыб иззэ волып, асмана учьб гэтыпты, осың
асманнан чүшмэпты. шу қалышғында қалавэрьпты а:й.

(Хива район, Гулистон қишлоқ
совети, „Инқилоб“ колхози).

МАҚОЛЛАР

1. та:з даранънча ба:зар кутарды.
2. вахыттан утқан бахыттан утқан.
3. эльң йағлы васа, башшына сүрт.
4. и:нънэ сығма:н съчан қуйрьқына сүпсэ бағлапты.
5. не:лчэнь ба:шғында доғрь эк, улль воғаннан доғрь
волмас.
6. эввелкьнь мазасынь соңқы бэрэр жэза:сынъ.
7. палав ашланъ а:шъ, палав ба: йердэ мулла имам
ла:шъ.
8. де:шь бүтын, и:чь түтын.
9. қыш гыймынь йазда ал.
10. қызъл йййтнъ қы:з сыңлысь волмасън.
11. қапъчынъ қаннъ доқ, не:рэ варса йүзъ йоқ.
12. ата қарғышъ оқ, энэ қарғышъ йоқ.
13. ҳа:р-на-мъс атаңнан гү:чль.
14. үзнькьнэ дойма:н, кышьнъкьнъ қойма:н
15. иккь қарға, урьшты, о-чъға йен² чүшты.
16. йатыб йейэнэ да:ғам чьдамъйды.

¹ йүңль — еңил.

² йен — жүн.

17. иккь дос тапъшар, йа:та бэла йапъшар.
18. алтавь ала васа, ағзындақыны алдырар.
19. шерьклэшьб и:шлэйәннъ йүрэкъ шердым боладты.
20. а:йнъ этэк вьлэн өртыб болмъйды.
21. дос ажътып сөллэр, душман — гүлдърьп.
22. чьййткэлэ екьн йер, экмьйн-дыкмьйн текьн йер.
23. сьйла:ннъ сьғыр вьлмэс, сьйпала:ннъ эшэк.
24. қаррь гэсэ а:ш устинэ, йаш гэсэ и:ш эстынэ.
25. айтълған йерэ бар, отьрма, айтълма:н йерэ барма,
герьммэ.
26. элдынэ қойғаннъ йэмэк — ҳейваннъ и:шь.
27. адашқаннъ ейбы йоқ, қайтыб йолгьнъ тапса.
28. бөрнъ йесэ:м ағзъ қан, йемэсэ:м ағзъ қан.
29. душмана амам бэрмэ, душмана бойгьн еймэ.
30. и:шлэсэң, чи:шлэрсэн и:шлэмэсэң, кьшнэрсэн.
31. сөс кэлтэдэ, у:н халтада.
32. қар йағды дэп сөвүммэ, айазларъ воладты. хожа гэл-
ды дэп сөвүммэ, нъйазларъ воладты.
33. гөрдькьннъ өрт, гөрмэдькьннъ сөллэмэ.
34. палчынъ палынан үзьңнъ хам хыйалың йахшъ.
35. бай гыйсэ, қутлы востьн, кэмма:л гыйсэ, не:дэн ал-
дың.
36. ҳөсьн тойда гэрэк, мэ:ббэт гүндэ.
37. болар оғлан доққызында баш олар, болмас оғлан
қырқында:м йаш олар.
38. қы:згьнъ урма:н ди:згьнъ урьпты.
39. геччынъ тайақ йейэсь гэсэ, чо:пана сү:кэнэр.
40. де:валнъ ағған йа:нъна итэлэ.¹
41. сөс сөңэктэн өтэдъ, тайақ — еттэн.
42. дьйэнь улльсь көпърнъ үстындэ тайақ ййды.
43. ме:мана аш қой, иккь қолгьнъ бош қой.
44. жүжэнь гүзэклэ санъйдыла.
45. қоншың кө:р васа, гөзгьннъ қыйа тут.
46. йедды өлчэб быр кэс.
47. қашықлаб йәннағанъмнъ² су:сақлаб³ дөкэсэн.
48. ешькдэн гэльп, өй мәнъкь, эдәннән⁴ гэльп төр мәнъкь.
49. ойламъгьн сөллэйән — ағрьмъгьн өләды.
50. ҳэр кэллэдэ быр хыйал, кэл кэллэдэ мьн хыйал.
51. маңлайыңа урадоғын да:шам үзьңнэм босън.

¹ итэлэ — итар.

² йеннағанъмнъ — туплаганимнъ.

³ су:сақлаб — чүмичлаб.

⁴ эдэн — пойгоҳ.

52. гөрдьксъзэ гүн доҕса, гүннъз гүн чъра йақар.
 53. дыйэйә „хайт“ дейәнәм мәдәт.
 54. та:за байдан қарз әтмә, қарз әтсәңәм харж әтмә.
 55. ыхлас вълән йеғласаң, соқыр гөздән йаш чъқар.
 56. йүрйән дерйа, отърған борйа.
 57. йахшъдан а:д, йаманнан да:д.
 58. өлийән иланнъ қуйркънъ басма.
 59. а:шың қаса — дө:ләт, и:шың қаса — ме:нәт.
 60. әнәль йетъм — гүл йетъм, аталь йетъм — дул йетъм.
 61. қулақың ағръса алтын тьсърға нә:гәрәк.
 62. иланнъ зә:рыннән, сьпа:йынъ қар:ыннан қорқ.
 63. әр башъна и:ш чүсә, әдък вълән су: гәчәр, ат баш-
 шъна и:ш чүсә, су:лық вълән су: ичәр.
 64. е:шаннъ қаннъ бешдъ, бьрь хәми:шә бошдъ.
 65. йййт йййтнъ көзгьсь.
 66. вә:дәйә вапа — мәрднъ и:шъ, вә:дәсьс — сүбүтсьс къшь.
 67. адам болмақ а:сан да:н адамъй волмақ қыйн.
 68. уллънъкъ йа:ныңнан, къччъкънъ жа:ныңнан.
 69. и:чъм геттъ — гүчъм геттъ.
 70. қазу: қазған — худа йазған.

ҚОШЫҒ

ешькънъ әлдъ наймандъ, йа:ръм,
 найманнъ суларъ лайландъ, йа:ръм.
 индъ мәннән үмидънъ үзәвәр,
 нәси:пәм башқаға айландъ, йа:ръм.

ешькънъ әлдъ чыйәль¹ бағла (р)
 әльннән йа:р гессә, хәр кьмәм йеғлар.
 йүрәкъмә салдын чыққысыз дағла (р),
 мән йеғламъйн, кьм йеғласън, чъқалла².

дәрйаға ташадъм бьр қайъқымнъ,
 әввәлдән бьлмәдъм ладалъқыннъ,
 әввәлдән бьлийәндә ладалъқыннъ
 мәнәм тапар әдъм үз лайъқымнъ.

йорьнжаннан³ өтә-өтә йол әттъм,
 бьр өткәндә шайъ ромал йоқәттъм.
 шайъ ромалъмнъ гүлләрә ала,
 мәнъ бьр ағам ба: исапчъ бада.

¹ чыйәль бағла — олчали боғлар.

² чъқалла — дугоналар.

³ йорьнжа — йүнғичқа.

ешькънъ әлдъ айлама салма¹
 бар, гетәвәр, үз бьлийәннән қалма.
 айтамъшла иккимъзнъ ашығ дөп,
 алдап сорасала, бойныа алма.

бьр көлчә² гүл әктъм әрмәкләр үчнъ,
 и:чъндә салланъб йүрмәкләр үчнъ.
 сәнъ рәсьмьнъ алып қойъпман,
 истәйән вахтъмда гөрмәкләр үчнъ.

айақымда қара көвуш қадағль
 деймә, бала, мәм бьрәвә адағль³
 ахшам баръйн дәсәм, айлар қарань,
 гүннъз баръйн дәсәм, и:зъм сорағль.

чархым қурғай айланадъ бат вълән,
 йа:ръм қурғай, ашна волдъ йат бьлән.
 ашна воса, болавәрсьн йат бьлән,
 гәрәк воса, чақырамъс хат бьлән.

үчөкә чықма, дөп нъччә айтаман,
 айақыннъ чат⁴ йарар дөп қорқаман.
 айтәвәрсәм йалғанчънъ хәзъ көп⁵
 а:хырнда жәза:сьннан қорқаман.

алтын йүзък бармақымнъ бурадъ,
 мәнъ гөрьп, челә⁶ чъқыб дурадъ.
 салам бөрсәм, саламъмнъ аладъ,
 сәнъндъйн доддъга⁷ көйнъм барадъ.

қастънъннъ кьм бьчъптъ дар әтп,
 аға бала сөлләшмъйди қар әтп,
 сөлләшмәсә, сөлләшмәсьн қар әтп,
 мән гетәмән қадамъма зар әтп.

азам бьлән чыхтъм и:дә хатара,
 авазъмнъ қошъб айттъм дугтара,
 адыңнан айнанъйн, қара гөз бала,
 папақыннъ ейр қойъб бьр қара.

(Хива шахари)

Йар-Йар

әввәл башлап худа:нъ йа:д әтәль, йа:р-йа:р,
 пейгамбөрләр рөвунъ ша:д әтәль, йа:р-йа:р.

¹ салма — арик.

² көлчә — тахта, пол (ер парчаси).

³ адағль — аталған, боши боғланған (қиз).

⁴ чат — шох (үтин).

⁵ хәзъ көп — кайф-сафоси күп.

⁶ челә — марза.

⁷ доддъ — чапани.

төрдә дурған жүп сандық рай вәрәдъ, йа:р-йа:р,
иккь куда дән дурьп той вәрәдъ, йа:р-йа:р.

көшәйәнә тейннән тавах алып, йа:р-йа:р,
гәлиг бькә дьльннән жувап алып, йа:р-йа:р.

көшәйәнә тейндә үчкьнә қыз, йа:р-йа:р,
гүл-гүл волъб ачълъпть кьчкьнә қыз йа:р-йа:р.

төкчәдәйб қайчънъ чаң басъпть, йа:р-йа:р,
чъқадогоын бькәнъ гам басъпть, йа:р-йа:р.

йеғлама, қыз, йеғлама, той сәнъкь, йа:р-йа:р,
жүп пәтъкль¹ кашана өй сәнъкь, йа:р-йа:р.

йустп былән зълайха йа:р әдълә, йа:р-йа:р,
бър-бърнъ гөрмәкә зар әдълә, йа:р-йа:р.

хай-хай өлән, жан өлән, хайланамъш, йа:р-йа:р,
қы:знь альб йеңәсъ шайланамъш, йа:р-йа:р.

көшәйәнәң сачақы сачъламъш, йа:р-йа:р,
ичьндә бър дәстә гүл ачъламъш, йа:р-йа:р.

төрдә дурған галъиъ² бър қатъсан, йа:р-йа:р,
атаң вьлән әнәңнъ соғатъсан, йа:р-йа:р.

(Хива шаҳари).

эртәк

бър варәкән, бър йоғәкән, бър пашшанъ айзада дейән қы:зъ варәкән, бър гүнь айзада атасъ вьлән шәтрәнч өй-нъйдъ, атасънъ утадъ. атасъна иззә вәръп: „өйнь өй етәдағанәм хатън, өйнь йоқ әтәдағанәм хатън“ дъйдъ. вуннан соң атасъ „йенә ойнъймъз“ дъйдъ. йенә:м ойнъйдъла. айзада йенә ойнап, атасънъ утадъ. үчънжъ мәртә ойнағанда:м шун-нъйм боладъ. айзада йенә атасъна иззә вәръп: „өйнь өй етәдағанәм хатън, өйнь йоқ әтәдағанәм хатън“ дъйдъ. ай-заданъ атасъ уйалъп чықыб гетәдъ. пашша қызънъ сөзънә дъм қа:ръ гәләдъдағын, сарайъна варъп: „жалладла, барың, қы:зъмнъ өлдърың“ дъйдъ. пашшанъ бър да:на вәзи:р вә-рәкән, шу вәзи:р „пашшайъм, бьлйән бьлп сөлльйдъ, бьл-мәйән гүлп сөлльйдъ, навучун өлдърәмьс, сәвәпнь айтың!“ дъйдъ. пашша болған гәпнь айтадъ. да:на вәзи:р вьднъйм

¹ жүп пәтък — васса билан безатилған шип.

² галъ — гилам.

болса, өз қы:зыңыңнъ өлдърыб нәтәсъз, өлдърмьин бър да:ва:наға бәрәмьс, жәзәсънъ тартъб йүрйивәрсьн“ дъйдъ.

шуннан соң қы:знь чөллькә чъқарадъла. чөлдә мәткер-рм дейән бър кәммал йандақ чапъб йүрйәнәкәи. вәзи:р мәткерьмнъ қычқырадъ, мәткерьм вәзи:рнь йа:рньна гәләдъ. соң: „саңа иншу қы:знь бәрәмән, аласаммъ?“ дъйдъ. мәткер-рм: „йо:қ, маңа хатън гәрәкмъйдъ!“ дәп қалтьръйдъ. вә-зи:р: „алмасаң, сәнъ өлдърәмән!“ дъйдъ. шуннан соң мәт-керьм „йахшъ, аламан“ дъйдъ. вәзи:ллә қы:знь мәткерьмнъ өйньнә ташап, соң қайтып гетәдълә. айзада тайха¹ тькьшдә² дүнья:да бърнжъ әкән. айзада тайха тькәдъ, мәткерьм ба:зара аппарат сатып геләдъ. шүннъйн әтып, иккьсъ ге:жә-нь ге:жә дәмьин, гүннъзнь гүннъз дәмьин, и:шләп, йахшъ волъб гетәдълә, өйлә солъб аладъла.

бър гүнь айзада атасънъ чақыръб улль зъйапат вәрәдъ. зъйапатта шәтрәнч ойнъйдъла. пашша хәммәнә утадъ. соң айзада әрньнъ гьйьмьнъ гьйьп, пашша вьлән шәтрәнч ойнъй-дъ. атасънъ утадъ. соң иззә вәрәдъ: „өйнь өй әтәдағанам хатън, өйнь йоқ әтәдағанам хатън“ дъйдъ. соң айзада ба-шъндағы чөгьрмәнъ³ чъқаралъ. пашша қараса, өзньнъ қы:зъ. соң пашша улль той әтәдъ. пашшалъқыньнъ қы:зъна вәрәдъ, мьрат-махсатларъна йетәдълә.

(Урганч район, Чакка шоликор қишлоқ совети, Сталин номли колхоз).

эртәк

бър варәкән, бър йоқәкән, бър өзвәк варәкән. ву де:хан-чълық әтб гүн гөрәдәкән. гүлләдән бър гүн өзвәк гәшър⁴ әкьб йүргәндә, ше:тан гәйән. „гешърньнә мәнә:м шерък әт“ дейән. өзвәк „йахшъ“ дейән. гәшър пышкән, қопаржақта ше:тан гейән. „мәнъ гәшър пайъмнъ⁵ бәр“ дейән. өзвәк: „үстьнь аласаммъ, тейньнә аласаммъ“ дәп сораған. ше:тан, „устънь аламан“ дейән. шүндәтып, ше:тан гәшърнь йорпа-қынь⁶ алған, өзвәк гешърньнә алған, иккьсә:м де:ханчълъқла-рньнъ ба:зара аппаратла. ше:тан сатқан бър тәңнәйә, өзвәк

¹ тайха — дүппи.

² тькьшдә сүзидағи да аффиксининг биринчи товуши сезиларли дара-жада жарангидир.

³ чөгьрмә — попоқ.

⁴ гәшър — савзи.

⁵ пай — ҳақ.

⁶ йорпақ — япроқ.

сатқан йүс тәңдәйә. ше:тан пәнд йейән. соңқы йль жүйән¹ әкыптылә. ше:тан: „бьлтър сәм мәнъ чатвәдън², инди бу йль чатавулмьйсән, мән бу йль тейнь аламан“ дәпть. өзвәк жүйәннъ ба:шънъ алъп, хырманәтып, тәләкың³ дөкыпты чьд-цьрькынь⁴ маллара қышқы от әтыб, үчәкә басъпты. ше:тана ку:рь томмьқы⁵ қалъпты. қараса, жүйәннъ томмьқы хеш дәрәдә ашмьйдъ (хеч дардга даво бұлмайди), осың ше:тан өзвәк вьлән жәнжәл әтыпты, иккьсь урьшьб гетьптылә. урьшадағам больптыла. өзвәк айтъпты: „уйалмьйн еләгүнә тамаша вәрьб йүрмәйәль дағын өйдә урьша қайалъ“ дәпты. осың бьр узи:н хаданъ әпкәлып ше:тана вәрьпты. өзь бьр кәлтә дәстәк алъпты. ше:тан гәрьльб ураман дейәндә, хада пәткә⁶ дейпты. өзвәк уравәрьпты. хада пәткә ильшьб, ше:тан уравәрмәпты. осың ше:тан: „индъ дешандә⁷ урьшамъс, индъ кәлтә дәстәкың маңа вәр“ дәпты. дешана чьқыптыла. өзвәк алъс дурьп, ше:таннъ йа:ньна гетьрмьйн уравәрьпты. „мән индъ урьшьман“ дәпты. „индъ қошығ айтъшалъ, айтъп болънчаң әңсәсьнә мьньб отьрғайль“ дәпты. әввәл ше:тан өзвәкың мьньпты. бьр заманда қошығы қутарьпты. осың чүшьпты. өзвәк мьньпты. „татъльйьллъ, татъльйьллъ“ дөп қошығ айтавәрьпты. ше:тан „чүш“ дәсә, „қошығ қутармадъ, ньчк чүшәмән?“ дәпты. шүннәтып, өзвәк ше:таннъ үч гүн мьңдәнәкән.

(Урганч район, Қоровул қишлоғи).

гүррн

қадъмғы адамланъ айтъшьна қарағанда, қыпчақль байлардан бьрньн ешькындә әнжымән дейән бьр кәл и:шльйдәкән. йаңқы кәл байнъ падастьнъ бақадәкән, чьқырнъ⁸ қошадәкән, хәмдәсә йелләрньн суварадәкән.

бьр гүн йурта йав гәльпты. әнжымән кәл шунда чьқыр қошьб отьрғанәкән. бьрдән қараса, чанць асмана чьқарып гейатьрган сансъз йа:ва гөззь чүшьпты. шунда әнжымән кәл „йурта малъм әтйиң“ дөп, чьқырдан атнъ бошатъп,

¹ жүйән — оқ жүхори.

² чатвәдън — алдаб әдинг.

³ тәләк — омбор.

⁴ чиньрьк — поя.

⁵ томмьқ — илдиэ, тўнка.

⁶ пәткә — шип.

⁷ дешан — ташқари.

⁸ чьқыр — чигирик.

мьньпты. баласьна қыстанъб дурған байтал хешнассәйә қарамъйн, кәлнъ апқачъб гетьпты. ата мьньб гөрмәйән кәл ньшәтәрньн бьлмьйн, бьр сүвүтә¹ йапъшьпты. шунда тейъ чүрьб дурған сүвүт қопарьльп, гетьпты. әнжымән кәл атнъ бойндурьқына йапъшьп гетәвәрьпты. мейданнъ ву башшьннан бу башшьна дүзьльб дурған йав муца дъм хейраң қалъпты.

йав башлығы ойлапты: „бу кәл апәтәкән, бьр бүтн ағачнъ дамарсамаръ вьлән бьр қолында қопарьб гейатър, бьзәләнә:м тухмьмьзньн қурьтадъ ву“ дәпты. соң йавнъ әскәлләр и:зләрньнә қайтъб гетьптылә. шунда халайық кәлнъ бу и:шьнә хейраң қалъпты. шуннан соң адамла әнжымән кәл дәмьйн, батър кәл дьйдағам больптыла. шу вахтан башлап, бу мейданнъ а:дьна:м батър кәлнъ мейданъ дөп айтъладаған больпты. ҳа:зър шу мейданнъ айрапартнъ мейданъ дөпәм айтадъла. (Урганч район Юқорибөг қишлоқ совети, Куйбишев номли колхоз).

әртәк

қадим заманда бьр кәмма:л кьшь варақән. өйъ йьқыльпты. вуннан соң ву кьшь та:за жай салъпты. ву өйнь үчәкынь² йамам бьр чүй³ вьлән басьрьпты. усың вунъ бьр оғрь гөрәдьдә:н, „бу кьшь байъған охшьйдъ“, дөп оғылъқә гәләдь. усьн астақына вунъ үчәкыңә чьқып, өйә оғылъқә чүшәжәк воладъ. ву кәмма:л ухлаб йатвәдь, оғрь тапәтып, ву кьшьнъ үстьнә йьқылъп чүшәдь, усьн ву кьшь дъм қорқадъ, оғрь қачъп гетәдь. оғрь йүйьрьп пашшанъ әлднә варадъ. вуннан пашша: „нәйә гәлднъ?“ дөп сорьйдъ. усьн оғрь айтадъ „мән бүйиң геште бьрәвнь өйиңә оғылъқә барвөдьм, үчәкынь йаман өтып басьрьпты әкән, йьқыльқә, тас айкаым сънажақ әдь“ дьйдъ. пашша кәмма:лнъ қычқыртърьп сорьйдъ: „инә бу кьшь бүйиң сәнъ өйиңә оғылъқә вардъмъ?“ дьйдъ. шунда кәмма:л: „ҳава, барвөдь, хәлә:м мәнъ үстьмә йьқылдъ, йомаса айкаы сънарәдь“ дьйдъ. пашша дәррөв кәмма:лнъ асмақа буйьрадъ. ву кьшь йеғлап, пашшайъм, мәнъ нә гүнайъм ба әдь?“ дьйдъ. „үчәкынь үстьнъ йапқан устадан гөрьн“ дьйдъ. усьң устанъ қычқыртърьб, вунъ өльмә буйьрадъ. уста айтадъ, „шахсьр, мәнә нә гүнайъм ба?“ дьйдъ. „бу чүйиң доқыған адамнан гөрьң!“ дьй-

¹ сүвүт — тол.

² үчәк — том.

³ чүй — чий.

дь. пашша чүй доқығаннь алдырадыағын, вунь да:ра асмақа буйырадъ. ву би:ча:ра йеглап, йалварыб айтады: „мән хәммә вах йахшъ этыб доқырәдым, бу сапар қоншымнь кәптәр учырганъна қарап, се:рәк 'доқыпман" дыйды. усън кәптәр учырган кышьнь алдырыб гәләдыла. пашша вунь да:ра асмақа буйырадъ. вуам йеглаб-йалварады: „мәнъ нә гүна:йым ба; пашшайым, бър оғрынъ дәп, мәнъндыйн бър би:ча:ранъ да:ра асмақ нычк волады?" дөпть. пашша айтады: „рас айтасан, оғрынъ өзъ гүнапъ, вунь өзънь өлдырмәк гәрәк" дөб вуланъ бошатыб йәрәды¹, усыц ву оғрынъ аппарыб асатъла. ву оғрынъ бойъ узи:нәкән, айкаы йерә дейдө. усън жәллатла пашшаға: „гәп шүндыйн" дөп айтадыла. „ву узи:м боса, йолдан бър кәлтәнъ тутьцлада:н, асынла, вунь ййәрыңла" дыйды. усыц пашшанъ жәллатларъ йолда у:н гөтәрыб барайатырган бър кәлтә бърәвнь тутыб гәләдыла:н усън вунь да:ра асажақ воладыла. кәлтә адам: „мәнъ нәйә да:ра асалъла" дыйды. „мәм бър камма:л адам, мән йавах³ дагдан о:дын терыб гәлып сатаман, йавахта бървләнъ йүкынь дашып хаммаллық өтәмән, бър нәссәпәссә тапып, бала-чағамнь бақаман" дыйды. усън пашша: „сән ахмақ, сән гүна:йың ба:мъ, йоқмъ, йәнъ нә и:шым ба:, бър кышьнь да:ра асып гәрәк, оғрынъ да:да астыралъ дөсәк, айкаы йерә дейды, сән асмақа дым қайым⁴ әкәнсән" дыйды. шунда кәлтә кышь айтады: „тахсыр, әйәр оғры узи:м боса, айкаынь тейынь қаздырсаныз, волмасмөды" дыйды. „гүна:ль узи:нәкән дөп гүна:сызнь өлдырсөңыз воламъ?" дыйды. вунь пашша ышьтыб, ойланыб дурпы: „растан, бу доғры айтады, бунъ бошатыңла, оғрынъ айкаынь тейынь қазыңла" дыйды. жәллатла оғрынъ да:ра асып, айкаынь тейынь ойадыла. шунда оғры: „те:з-те:з ойыңла" дыйды. „вахт өтмосын, мәнъ те:зрак өлдырыңла" дыйды. пашша: нәйә сән мунча қыстанасан?⁵ дыйды. шунда оғры: „тахсыр, ҳа:зыр жәннәтнь пашшасъ өләды, мәнъ те:з өлдырыңла, барып, жәннәтә пашша волтың" дыйды. оғрынъ бу гәпъ пашшаға йақып қалады да:н: „вунъ өлдырмөңлә, өзъм жәннәтнь пашшасъ волтың" дыйды. усън ву оғрынъ бошатыб йәрәдылада:н оннына пашшанъ өзънь асатъла.

(Урганч шаҳари).

¹ бошатыб йәрәды — бұшатиб юборади.

² ййәрыңла — юборинглар.

³ йавах — гоҳ вақт.

⁴ қайым — боп.

⁵ қыстанасан — шошиласан.

эртәк

бър ба: әкән, бър йоқәкән, бурын вахта бър пашша ба:әкән. ву пашшанъ бър оғлы ба:әкән, а:дынъ қаратай дәрәкәллә. оғлы авыз йахшъ гәрәдәкән. гүлләдән бър гүн пашшанъ оғлы доңыз авына чықыпты, шу чықп гетгәнъинән қайтыб гәлмәпты.

пашша оғлынъ қыдыстырыпты. вунъ ҳеш йердән тапавөрмәптыла. пашша дым хапа волып, қысынпыты, вәзи:рынъ әлдынә чақырып: „оғлымнь қыдырыб гәлыңла, кым йаман хавар әпкәсә, ағзына қурвашын қуйаман" дөпты. вәзи:ллә қыдырып тоғайа варсала, бала бър сәвүтнь тейындә қаннь йарылған, әлыб йатпыты. бунъ қаннынъ авла йавайы доңыз йарғанәкән. шуннан соң вәзи:ллә пашшанъ әлдынә бармақа қорқыптыла. вәзи:лләдән бър айтады шунда: „бәләнт дағны и:чындә бър ақыллы а:дам ба: шуннан сорағалы" дөпты. вәзи:ллә ақыллы а:дамнь әлдынә варадыла да:н болған гәпләнъ бър-бър айтадыла. усън вәзи:ллә ақыллы а:дамнь алып, пашшанъ әлдынә гәләдыла. вәзи:лләдән: „нә хавар әпкәлдыңыз?" дөп сорыйды пашша. хәммә жым дуралды, жувап бәрмәкә қорқалдыла ахыр. шунда ақыллы кышь қолына ду:тарынъ алып, чыртәвәрәды, чыртәвәрәды, ағыр, муғлы чыртәды, хәммәнъ йүрәкы өзылыб йеғлыды. пашша дәррөв оғлынъ әлйәнынъ бьләды. шуннан соң пашша: „бу а:дамны ағзына қурвашын қуйыңла" дөп буйырадъ. ақыллы кышь: „йоқ, мән саңа йаман хавар айтқаным йоқ, сән мәнъ өлдырәвөрмьйсән, мәнъ ағзыма қурвашын қуйавөрмьйсән, мәнъ ду:тарым сейрәб айтты бу хаварны" дыйды. усън пашша: „ду:тарны ағзына қурвашын қуйыңла" дөп буйрық вәрәды. шүндәтып, ду:тарны ағзына қурвашын қуйадыла.

(Урганч шаҳари).

эртәк

бър гүнъ бър хатын бър йерә қыдырыб барайтырганда йолда доғып қойады. усън кәсәлләнъ өләды. баласъ ди:ры қалады. бу баланъ бър геччы әмьзыб йүрәды. бу геччы бър кәмпьрыкы әкән. кәмпьр геччынь сүты кәмәйыб геткәнъинъ гөрып, ҳейрам болады, бър гүн геччынь бошатып, и:зыннән баравәрәды. геччы барыб йаңағы баланъ әмьзәды. кәмпьр баланъ алыб бақалды. бала уллы волады. а:дынъ искәндөр қойадыла. лейкын вунъ геччы әмьзгәнъ үчын вуңа шах чықалды.

(Урганч район, Қипчоқ қишлоқ Совети, „Правда" колхози).

ҚОШЫҒ

қуйыңь бойына чыхтъм, су: алдъм,
қамчъдъйн бойыңь гөрдъм, қувандъм,
қамчъдъйн бойыңа гөз деймәсын дөп,
молла рәжәпләдән давала алдъм.¹

икъм долдъ, чархым сейрй алмадъ,
сән гәтәль рәнцъ-ройтъм қалмадъ.
сән гәтәль рәнцъ-ройтъм зәпәран,
отърп-турара қалтъм қалмадъ.

ой отъза әмьркәнь йарашар,
йопрақларъ бър-бърьнә қарашар,
әмьрқаннь хәвәс вьлән әкәллә,
челләрьнь нешә вьлән чәкәллә.

ар ромалнь ортасында айъ ва:
қызъл жуван орап чықса жайъ ва:
мә:рәкәйә варса, шунъ пайъ ва:
пұлъм боса алмасмәдъм арромал.

шайъ гөйнәк йәлпәлдъйдъ йүрйәндә,
ичкынәмнь от аладъ гөрийәндә,
иккәмьзәм бър ованъ баласъ,
нә: воладъ гәльб-гетъб дурғанда.

ейвана гьрвәдъм, әльмдә чъра,
ейваннан чъқасъм гәмьйдъ сьра,
ейванда йатъптъ қара гөз бала,
гөзъннән айнанъйн, мана бър қара.

айақымда қара әдък нәлъ йоқ,
хәммәнъ йа:ръ ва: мәнъ йа:ръм йоқ.
йа:ръ йоқ дөп, ейп әтмәнлә, чъқалла,
хәлъ әрмьйәдән гөйәлләръ йоқ.

бьзнь йа:р ат суварар йасқадан²,
мана қарап, қаш қақадъ пахсадан,
атънь жьлавъ зүлпъ тьладан,
мән айнанъйн шунъ бәрийән алладан.

бастърмаға бастърғанъм ғувушдъ,³
айақымда әмьрқанъ күвүшдъ,
қараб дурғанына ичъм увушдъ,
йахшъ гөрийән йа:рын саңа қувушдъ.

гүл ачълар, достъм, гүллъ бағлада,
мән қалыпман хәсрәт вьлән дағлада,

¹ давала алдъм — туморлар олдим.

² йасқа — сувнинг саёз жойи.

³ ғувуш — жүхориюя.

худа:ға йеғларман сә:р чағлада,
салам сьзә, мейрьвантъм, қара гөз.

бьлбьл қонса, гүллә азар тапмьйдъ,
вәсльнә интъза:р, гүллә батмьйдъ,
сән йа:ръм йа:дъма чүшкән гежәлә,
ақ ураман, сьра данла атмьйдъ.

хү үчәктән бу үчәкә бақаман,
қумръ қушдъйн қанатъмнь қақаман,
вапасъз йа:рәкән, бьзнъ унтътъ,
йахшъ гөрийән йа:риъ не:дән тапаман.

са:чъмнь йувдърдъм, мән өрийәнъм йоқ,
беш гүн болдъ, буйың йа:р гөрийәнъм йоқ.
айралықа чүшкән өләр, дьйдьлә,
қайта ойнаб гүлдъм, мән өлийәнъм йоқ.

қараман-қараман, қаттъ қараман¹
қараман тейьнда машън қураман.
машънъмнь дьйьржәйь² чойъннан,
мән айнанъйн шу балаңь бойынан.

ешькьмнь әлдъ хатар нашпотъ,
гүн-гүннән зорайар ичъмнь отъ.
ичъмнь отъна тандър қызадъ,
гөзъмнь йашъна өрдәк йүзәдъ.
өрдәк йүзъп, сувъ қалдъ лайланъп,
йахшъ гетъп, йаман қалдъ сайланъп.

(Урганч шаҳари).

йа:р-йа:р

йүсьп бьлән зьлайха көштъ буйың, йа:р-йа:р,
мъсапърлық йуртъна чүштъ буйың, йа:р-йа:р.

қат-қатқына қатлама, қатланъптъ, йа:р-йа:р,
қызнь альб йеңнәсь атланъптъ, йа:р-йа:р.

қы:знъ альб йеңнәсь дура-дурстьн, йа:р-йа:р,
ақ сүт бәрийән әнәсь разъ волсьн, йа:р-йа:р.

дағда тайчақ кьшньйдъ ат волдъм дөп, йа:р-йа:р,
өйдә гәли:н йеғльйдъ йат волдъм дөп, йа:р-йа:р.

йеғлама қыз, йеғлама, той сәнъкь, йа:р-йа:р,
алтън бьлән қуршалған өй сәнъкь, йа:р-йа:р.

¹ қараман — қайрағоч.

² дьйьржәк — ғилдирак.

шәлдәр-шәлдәр қамша сьргам чүштә, йа:р-йа:р,
сьнамаған йелләрә сьнльм чуштә, йа:р-йа:р.

көшәйәнән сачақы сачьладь, йа:р-йа:р,
ичьндә бьр дестә гүл ачьладь, йа:р-йа:р.

барғыйсана-барғыйсан, гәлгьйсәнә, йа:р-йа:р,
бурьнныдъйн мейрван болғыйсана, йа:р-йа:р.

төрдә дурған қатықнь кьм дөкьпть, йа:р-йа:р,
чъқадаған қызчага кьм сөкьпть, йа:р-йа:р.

тахта көпьр үстьннән лайьп чүштьм, йа:р-йа:р,
оң қольмда қайчә алыб бахмал быштьм йа:р-йа:р.

көшәйәнән ортась тәбарәкдь, йа:р-йа:р,
әркә қызнь тойларь мубарәкдь, йа:р-йа:р.

той дәйән бьр ат вольр, сәвәпь зурйат вольр,
хәммә бьрдьйн шат вольр, тойла восьн, йа:р-йа:р.

той гүн хәммә елаттан йахшъ-йаман йенналар,
қызла буйьн меймандь, иззәт әтън, йа:р-йа:р.

тойда чәкмә қашыньн¹, зәр ейләр ашыньн,
әзиз қылғый башыньн, хандан қылын, йа:р-йа:р.

достьрханьн ча:ш олғый, тавахларьн аш олғый,
душман гөззә йа:ш олғый, қана долғый, йа:р-йа:р.

иннәм ужь сьндә дәп, сөктьн әнәм, йа:р-йа:р,
индә чъқыб бараман, дьндын, әнәм, йа:р-йа:р.

тойханань ачында, пьстә-бадам сачыңла,
гьйәв гәсә қачыңла, хейрам босьн, йа:р-йа:р.

алтън ашық ойнаған оғлың волғый, йа:р-йа:р,
күмүш қашық ойнаған қызың волғый, йа:р-йа:р.

сәксән кәрвчә тейьндә йатқан атаң, йа:р-йа:р,
сәксән елчә йьйәрсән гәлмәс атаң, йа:р-йа:р.

кәшкьй васа ву әнән йүрмәсмәдь, йа:р-йа:р,
белън баглап хызматта дурмәсмәдь, йа:р-йа:р.

ақ атавла қурьлғый ейванында, йа:р-йа:р,
оғыл қызың ойнағый дө:ра:нында, йа:р-йа:р.

(Урганч район, Чакка шоликор қишлоғи),

¹ чәкмә қашыньн — қашинғи чийирма, қовоғинғи солма.

МАҚАЛЛА

1. амал йетть кө:рә, йуйьрьб өттә тө:рә.
2. бьр йаман әнжьр кәсәр, иккь йаман зьнжьр кәсәр.
3. а:дам алась и:чьндә, хейван алась дешьндә.
4. кьшьйә өлүм дьләйьнчәң, өзьцә өмүр дьлә.
5. өкьз өлсә ет, арва сьнса — о:дън.
6. ашнь тө:мь ду:з вьлән, а:дам тө:мь сөз вьлән.
7. шамал волмағынча, ағач ба:шъ дәрпәммьйдь.
8. қу:н қу:ннан рәң аладь.
9. на:льш вьлән и:ш бьтмәс, мәрт кьшь бу и:шнь әтмәс.
10. хәр кьм қазған чуқалақына өзь йъқыладь.
11. йақма пьшәрсән, қазма чүшәрсән.
12. қарс иккь қолдан чъқар.
13. уйалған дөк дурмас.
14. за:ртьм ба:, зортьм йоқ.
15. ат мьнмәйән ат мьнсә, чапа-чапа өлдьрәр.
16. ақылсьза күлкь вәрийән, дәнцәсәйә — уйхы.
17. сө:дәйәр кьшьйә дос волмас.
18. ашлық нәнь йедьрмәс, доқлық нәнь дөдьрмәс.
19. сечә өз да:шъна батман.
20. о:дън дейән чөп болар, чөпльйвәрсән, көп болар.
21. қазанчънъ әркә ва:, не:дән қулақ чъқарса.
22. йахшъ ньйәт — йа:ръ дө:лөт, йаман ньйәт — ба:ръ ми:нәт.
23. хүнәлль ел ха:ролмас, дос-душмана заролмас.
24. йахшъ хатън әрьнь әр әтәдь, йаман ха:тън әрьнь йер әтәдь.
25. йаз йамғырь йағынча, йеңдәм сьғыр сағынча.
26. дейәнә дейьп, деймәйәнә кәсәк атма.
27. уйалма:н буйьрма:ннь йьйдь.
28. кәсәлнь йа:нънда отьрсән, кәсәлдәнәм бәтәл воласан.
29. йеғлама:н балаға әмжәк йоқ.
30. бахыльн ба:ғы гөгәрмәс, гөгәрсә:м ми:вә бәрмәс.
31. әләкә варғаннь әлль ағыс сөзь ва:.
32. сопълань сопъсь, до:захта йанар көпсь.
33. йахшънъ өткән и:шъ бьрдьйн са:здь,
Йахшънъ қанча хөрмәт өтсәң а:здь.
34. сечәдән қорққан да:ръ әкмәс.
35. кө:р дейән ө:р¹ воладь.
36. байнь балась хәми:шә йаш, ғари:б балась йашлық-тан баш.

¹ өр — ұжар.

37. балажақ бала бурьнан бәлль.
 38. йахшънъ гөрьп пькър қыл, йаманнъ гөрьп шүкър қыл.
 39. бал ши:рын, балдан бала ши:рын.
 40. бәла: не:рдә, аяқыңнъ тейьндә.
 41. алтън отта, а:дам ми:нәттә бьльнәдъ.
 42. йахшъ вьлән йүрьсәң, озарсан, йаман бьлән йүрьсәң, тозарсан.
 43. йат елләнъ ба:ғы вьлән бахчасъ, өз ельцнъ йандақыча волмас.
 44. уравәрмәйн улль тайақ гөтәрәр.
 45. йъқылған гө:рәшә доймас.
 46. балаға бьрнъ бәрсәң, иккь дөп йегльйдъ.
 47. ба:шыңа қылъч гәсә:м догръ сөллә.
 48. сүпрәсьндә у:нъ йоқ, там ба:шънда қош тандър.
 49. әшәкьнә йараша дөшәкь.
 50. гөрсә көңьл ди:вана, гөрмәсә көңьл би:га:на.
 (Урганч шаҳари).

палав тә:ри:нь

әввәлкь вахлада би:ча:ра кәмма:лла зо:рдан гүн гәчь-рың, тапқалларъ арпа на:нъна йетмьйн, палав вьлән чө:рәк-нъ арзъ әтп дошығ доқығалла.

мәстәвәдъ кәсәл а:шъ,
 иссә кәсәл дәлләр башшъ,
 машавадъ көңьл хошъ,
 йемәк гәрәк бьрдьйн палав,
 жөлдьрәмә¹ жәнъм палав.

уна:шъ а:ша кәләнтер²
 увуртыннан³ урьб өтәр,
 сықман а:шъ⁴ гәкьртърәр,
 йемәк гәрәк бьрдьйн палав,
 жөлдьрәмә жәнъм палав.

қой етннәм боса бәрәк⁵
 башқа дамақ нәйә гәрәк,
 там башшъ сүтль чөрәк
 йемәк гәрәк бьрдьйн палав,
 жөлдьрәмә жәнъм палав.

¹ жөлдьрәмә — товланадиган.

² кәләнтер — бош, бошлиқ.

³ увурт — дунж.

⁴ сықман а:шъ — хамир овқатнинг бир тури (галушки).

⁵ бәрәк — чучваранинг бир тури.

палав дейән бьр аш олър,
 таваха сасан чапшолър,
 мейманнъ вахтъ хошолър,
 йемәк гәрәк бьрдьй палав,
 жөлдьрәмә жәнъм палав.

(Урганч шаҳари).

эртәк

бьй варәкән, бьй йоқәкән, қади:м замаллада бьй султан маҳмът дейән бьй пашша варәкән. ву пашша бьй гүнъ вәзи:рь вьлән шыка:ра чъқадъ вула йолда барайатърғанда иккь байавльнъ¹ гөрәдьлә. гөрәдьлә да:н йенә өтб гетәвәрәдьлә. йолда пашшавәзи:рыннән сораптъ: „бу иккь байавль нә дөп отърьптъ?“ дөп. осьд вәзи:р: „пашшайъм, чүшүммөдън-ьзмь?“ дөптъ. пашша, „йо: мән чүшүммөдъм“ дөптъ. осьд вәзи:р айтъптъ: „вула куда балажак волъп, сөл-ләшъб отърьптъла, бьрьсь қы:зънъ қалынңына ом мьң гаравхана² сураптъ, соң ву бьрьсь айтъптъ: „ейәр шу маҳмът пашша йенә бьй-иккь йьл пашша воса, ом мьң әмәс, йүз мьң гаравхана дөсөнәм бәрәмән, дөп айтайтър“ дөптъ. мунъ ешъткән пашша маҳмът: „мән шунча за:лъм әкөммөммь!“ дөп и:чънъ тартъп қойьптъ³.

(Хонқа район, Қирқеп қишлоғи).

эртәк

бьй варәкән, бьй йоқәкән, қади:м заманда бьй кәмпьр варәкән. кәмпьр ма:ма бьй гүнъ нан йапмақа тандьра от йақыптъ. соң йаңқы оть өчьп қалъптъ. осьд бьй сечә⁴ гәльп: „мөнъ айкаымда бьй тька:м ба:, шунъ алъп тандьрына ташасаң, отың йанадъ“ дөптъ. ма:ма сечөнъ айкаыннан тька:ннъ алъп, тандьръна ташаптъ. соң от йанъб гетъптъ. осьд ма:ма наннъ йапъптъ. соң сечә гәльп: „мөнъ тька-нъмнъ тапъб бәр“ дөптъ. ма:ма: вуца „тька:нъң йанъб гетъ, хәммә жай тька:н, шуннан алъб гетәвәр.“ дөптъ. сечә: „мөнъ тька:нъмнъ өзънъ тапъб бәр“ дөптъ. ма:ма: „йоқ, гьт“ дейән соң сечә ма:маға: „доққыз на:нынъң алъп гетә-

¹ байавль — бойўғли.

² гаравхана — харобалик.

³ и:чънъ тартъп қойьптъ — оғир тин олипти.

⁴ сечә — чумчуқ.

мән" дәпт. ма:ма вуца: „өзың бый сечәсән, өләрмәсән!" дәпт. осың сечә ма:манъ доққыз нанънъ алыб гетьпть. сечә йолда барйатрған экән, бый чопан қатықа қаталац¹ нанъ салты, ди:шь вълән гәмьрьб отърған экән. сечә вуца: „хей чопан, қатты нан йеб ди:шыңнь хараб өтә сән, мән саңа нан бәрәмән" дәп, ма:мадан алып қашқан доққыз на:ннъ бәрпть. чопан наннъ қатық вълән йепть. вуннан соң сечә гәлып: „на:нъмнъ тапъб бәр" дәп тутыпть. чопан: „ахыр на:нынъ йеп қойдъм, мән индъ саңа не:дән нан тапъб бәрйин" дәпт. соң сечә: „на:нъмнъ ҳаққы" дәп чопаннъ бый қойнъ алыб гетьпть.

қойнъ алыб барйатрса, бый йаш йыйт хатън алмақа той өтып, ет тапмьин, палава гәшърнъ² доғраб отърған экән. осың сечә йыйтә қойнъ бәрпть. йаңағы йаш йыйт қойнъ сойып, тойнъ атыб боғаннан соң сечә гәлып: „қоймнъ тапъб бәрәсән" дәп тутыпть. йыйт тапъб бәрәвәрмәйәннән соң, сечә йыйтнъ хатъннъ алып қачыпть. шүндәтып, ма:ма доққыз наннан, чопан қойдан, йыйт хатъннан айрълъп қалавәрптьлә.

(Хонқа район, Сарапоён қишлоғи, Охунбобоев номли колхоз).

гүррн

бьлә шу вахланъ өз гөзъмьз вълән гөрдьк. у вахлада бьлә чақчақ ба:ғыдей күлтәльнъ³ пахта завьтнъда и:шләб йүрпәдьк. бундей сәккьс сә:т и:шләмәк не:рдәдь! йаръм ахшамда барьп, пьләмьс⁴ вълән машъннъ кәлләсьнъ қыздырьп, и:шә чүшә:дьк. гүньн-түньн дьнмьй и:шлййә:дьк. бый гүнь хәдәп и:шлаб дурған вахтъмьзда бьйдән: „машъннъ тохтатыцла" дәп айттыла. бьлә хейрам болъп, тохтатық. бьр вахтан қарасақ, үч атль гәлийатър. йаңағыланъ тәләти:н⁵ әдьк, ейнъндә ақ гьйъм, ба:шънда чоқай шәпкә. бьлә қол қовуштърьб дурьпмьз. йаңағыла дәррәв бьлә вълән гөрьшып чықтыла. хуннан соң вула бьзәрә қарап: „сьзлә индъ хәр гүн сәккьс сә:т и:шлйсьзлә, сәккьс сә:ттән зьйат хеч и:шләмәцлә" дәп айттыла. бьлә „йахшъ, йахшъ" дәп әл қовуштърьб дуравәрдьк. йаңағыла бьзәрә гәлып: „сьзлә мундйй

¹ қаталац — қотган.

² гәшър — саван.

³ күлтәль — заводчи бойнинг лақаби.

⁴ пьләмьс — примус.

⁵ тәләти:н — яхши нав чарм.

әл қовуштърмацла, индъ ху замалла өтыб гетть, индъ хәммә дәң волдъ "дәдь. йаңағыла гетә: вахларънда бьзлә вълән әл бәрп гөрьшып, хошлашть геттьлә. "сьзләрә бүйн оддых" дәп бьзлән и:шдән йьвәрдьлә. бьс сөвүньшып, хәр кьм өй-өйнә гетть. бьзлә шу ахшамъ байдан қорқып йа:ръм ахшамда и:шә гәлыпмьз. гәсәк машъмханада хәшкьм йоқ. бьзләрәм ича:на гьрьб ухладық. даң атмьй бурън оннъларъмьздан турьб отърьпмьз хи:, „и:шә чүш!" дәп гәләдағын кьшь йоқ! гүн пе:шъм болъб барйатър. бьр вахтан бай гәлып, сә:тнә қарап: „хәр гүн шу вахта гәләсьзлә, и:шә геч қалмаңла" дәп бьзләрә гүньн гөрсәтть. бьзлә шүйүн пешьлләдә и:шә чүштък. намазйер болъб-болмьй бай гәлып и:шнъ тохтатть. бьзлә осың өй йа:на геттьк. шуннан соң хәр гүнь сәккьс сә:т и:шлййдағын болдық.

(Хонқа район, Охунбобоев қишлоқ Совети, „Инқилоб" колхози).

әртәк

бый вәрәкән, бый йоқәкән, бый еййар хатън барәкән; ву хатън бый йыйтнъ жора тутыпть.¹ хатън әрь йоқ вахлада қапъ әлднә бый әшәкнъ кәлләсьнъ тькьп қойадәкән. әрь йоқ гүнь әшәк кәлләсьнъ қапъсьна қаратадәкән, әрь өйдә гүнь айлантърьп қойадакән.

бый гүнь хатъннъ әрь өйдәкән. ешьк әлднән өтыб барйатърған падачъ кәл бала әшәк кәлләсьнә чоқмаръ вълән бый урадь. әшәк кәлләсь қапъ йа:на қарап қаладь. жорась йүйьрп гәлып қапънъ қақадъ. нү:чын² дәсәңьз әшәкнъ кәлләсь ешькә қарап дурьпәдь.

йыйт қапънъ қақа-қақа хәрьп, отърдь. өйнь и:чндә хатън әрь вълән отърьпәдь. хатън әрьнә: „сьз йоқ гүнь хәр гүн қапъ тақыр-тақыр әтәдь, бүйүн сьз ба: вахта:м қапъ тақырдййатър" дәп сәлләшьб йатадьла. қапъ йенә тақырдййәрәдь. әрь вълән хатън далана³ чьқадъла. хатън қапънъ ачмьйн бурън қышқырадъ: „ей әжьнә, бүйүн әрьм ба:, сәм мәнъ хеч и:ш әтәвәрмьйсән, сәннән қорқмьйман, өйдә әрьм ба:!" дәп қышқырадъ. жорась чүшьнп қачыб гетәдь. хатън йалған гәплә вълән әрьнъ шүндәтып алдаб йүрьйдь. әрь хатъннъ алдағаннъ бьлып қаладь.

¹ жора тутыпть — ұйнаш қилипти.

² нү:чын — нима учун.

³ далан — йулак.

бый гүньсь эрь йьп алъп, эшэкнь мьньп қума омачага¹ гетэдъ. омачага бармъйн йолдан қайтѣб гэлэдъ-дағын анлѣйдъ², қараса бый йьйт вунъ ойъ йа:на гэлъц, қапънъ тақыр-датавэрэдъ. қараса, хатънъ қапънъ ачъп, йьйтнъ ича:на аладъ. йьйт бый иккь адамла вълэн гьрып хатъннъ йьйт вълэн ойнашъп дурғанда ушлаб аладъла. йьйт қачадъ, хатъннъ ури:б-ури:б қовуб йэрэдъла.

(Хонқа район маркази).

қошық

үчкә чъқыпәдъм дал сәсь гәлдъ,
эрәп орамъннан йа:р сәсь гәлдъ,
йақыйм боса барар әдъм йа:нына
бый йа:р тугъп отла сасам жанына.

қала йаннан чықдъ атнъ ойнатъп,
аттан чүшъп, чай вәрәмән қайнатъп,
шүйүн ахшам гетмән бьзын йағлатъп,
ақ сисимдә жай вәрәмән ойнатъп.

гүжүмнъ³ айланъп сейльйдъ⁴ сечә,
башында папақын гүлләрә не:чә.
мәнъ ышқ отъма йанавәрәнчә,
хәммәнъ ухлатъб гәләвәр ге:чә.

қызъл қум үстынә са:йа бәрәмән,
йалғыз әкәм үчын йанавәрәмән.
йалғыз әкә, хаварыннъ иштсәм,
пәрән ромалъмнъ па:ра вәрәмән.

үчкә чықпәдъм айнъ гөрмәкә,
айнъ башнась йа:рнъ гөрмәкә,
йа:р йүрүптъ атьзынъ⁵ чельндә,⁶
бьзә дейән беш гүллъсь бельндә.

дъйрмәнә гора салмаң айалап,⁷
йахшънъ йамана бәрмән зейалап.⁸
йахшънъ йамана бәрсән зейалап,
ке:жә-гүндъз өмрә өтә қан йағлап.

¹ омача — ұтін.

² анлѣйдъ — пойлайди.

³ гүжүм — сада қайрағоч.

⁴ сейльйдъ — сайрайди.

⁵ атьз — экин майдони.

⁶ чел — марза.

⁷ айалап — ҳовучлаб.

⁸ зейалаб — зое қилиб.

кәмзолла гьйәсэн дүймән илдърмьйн,
йанасан, гөйәсэн маңз бьлдърмьйн,
йамма, гөймә, қызъл йузың соладъ,
айралықнъ отъ йамам боладъ.

дерйалар бойъна матар байландъ,
а:ғамнъ гөззыннән йашла айландъ,
әпкеттълә қызъл қумнан ашъръп,
қалавәрдъм йүрәкьмә да:ш уръп.

йүрәкьм ағръйдъ, етым дърлѣйдъ¹,
өзъмнән өткәннъ өзгә бьлмьйдъ.
өзъмнән өткәннъ өзгә бьлйәндә,
қолларъна ромал алъб йағлѣйдъ².

уллъсь таллъхан, къччъсь барчън³,
елләдә бамәкөн сөнһндәй ла:чън.
уллъсь әльннән гәльпмән да:да,⁴
къччъсьдәй пәри: йоқдъ дунйада.
аслнъ сорасаң, бый ҳалалзада.
қыймъръп⁵ қарашъ йа:дъма чүштъ.

әнжър дьл йарашар йьпқа додақа,
қалам қаш йарашар бадам қапақа⁶,
гәмьрсәм мән сәнә сақаларыннан⁷,
дәлләсәм, чықмасам қу:жақларыннан.

(Хонқа район маркази).

1. би:дә:ләтнъкь гүндә йаш.
2. балалъ өй базар, баласъз өй мазар.
3. бе:вү:дә харж әтмә йьйтлък йа:шың,
қарръғанда урма да:ша бу ғари:б ба:шың.
4. өзъ йоқнъ гөзъзъ йоқ.
5. ҳәр кьмә өз әнәсь йахшъ, ҳәр кьмә өз баласъ йахшъ.
6. әнәнъ гөзъзъ балада, баланъ гөзъзъ далада.
7. уллъла нә бәрсә йемьймән дәмә, алъп ки:сәндә қой,
йемәсәң йемә.
8. ҳәр кьмнъкь өзүнә, ай гөрүнә гөзүнә.
9. балаға и:ш бүйр, и:зиннән өзын йүвүр.
10. а:дами:нъ аслъ бьрдъ, бьр бьрыннән пархы ка:н,
бьрьсь баш оғръқы:дъ, бьрь гөзә то:тйа.

¹ дърлѣйдъ — дириллайди.

² йағлѣйдъ — йиғлайди.

³ барчън — гүзал.

⁴ гәльпмән да:да — дастидан дод.

⁵ қыймъръп — қия қараб.

⁶ бадам қапақ — бодом қовоқ.

⁷ сақақ — бағбақа.

12. дьльннъ дыйп тут ди:шнъ сьммасън, бу дурған халайық саңа гүлмәсн.
13. бала дәп жа:нъмнъ салдъм бәла:ға, бала бәла: волдъ мән мүптәла:ға.
14. ақыллъ сүрә дө:раннъ, ақылсъз вунъ хейра:нъ.
15. болар оғыл омбешындә баш ола, болмас оғыл қырқа гьрсә, йаш ола.
16. үрйәнъшкән қоцшъ урьшмақа йахшъ.
17. қо:н қо:ннан рәң ала.
18. былмәйәнә сөлләйән хайъп сөзъм, өлйән үчън йағлаған хайъп гөзъм.
19. асъл айнъмас, саръйағ сасъмас.
20. уйалма:н елдә көп, әшәк мыңдән йолда көп.
21. гөрмәйәннънъ гөрьпсән, кө:нә доннънъ гыйьпсән.
22. кьччънъ йағлағасъ гәсә, улльға дейә, улльнъ уйаласъ гәсә, кьччыйә дейә.
23. сува кәсәк ташасаң, йүзънә сьчърьйдъ.
24. асъл асъл и:съл инар, аслъ әшәк мынсә йьқар.
25. йахшъ вьләм болсаң йолдаш, ағыр и:шънә қолдаш.
26. былйән былйәннъ и:шләр, былмәйән бармақынъ чьшләр.
27. ҳар кьм өз да:шъна батман.
28. ми:заннан соң йа:з олмас, но:ръздан соң — қыш.
29. өзьңә бәк вол, қоңшың аманда.
30. душманың пышкдәй воса:м, гү:чъң асландай восън.
31. қолың майль воса, башшыңа сүрт.
32. атар даңа қара, батар гүнә қарама.
33. аққан арық ақмъйн қалмас, геткән дүңйә — гәлмъйн.
34. мүрәббыйәль мурабба йер.
35. дәнәсә иккь и:шләр, ахырында бармақын чьшләр.
36. ка:са тейндә тағара ва:.
37. тәнтәк ба:зара варса, шум хавар тападъ.
38. бейъм бейъмнъ дәцсьмәс, мән бейъмнъ мәцсьмәсмән.
39. да:ш вьлән урғаннъ а:ш вьлән ур.
40. дән дәнъ вьлән, тәзәк қапъ вьлән.
41. әтгыйьнә ла:йық әтгыйь.
42. балалъ өйдә ғыйват йоқ.
43. ақыллъ оза, беақыл тоза.
44. қоңшъ қоңшъдан е:р турмақнъ үрйәнә.
45. ағзъ гөййән қатықнъ ухләб ичә.

(Хонқа район маркази).

ҚОШЫҒ

әйваннъыз әйванъмнан быйькдъ,
ортасында ойнаб дурған кыйькдъ,
қыз баланъ өз дәннә бәрмәсә,
та: өльнчә йүрәкындә гөйькдъ.

сзьнъ әйван бьзнь әйван әмәсмъ,
ортасында чинъ нәрван әмәсмъ,
гәләсъз, гетәсъз бър гәп айтмъйсъс,
хуларам йүрәкә әрман әмәсмъ.

улль йолдан гәльшыңнан айнанъйн,
вәләсәпът мыньшыңнән айнанъйн.
шера:зъ папақнъ чәккәда қойъп,
йа:ръм ба: дәп йүрьшыңнән айнанъйн.

дәрйа:мәдъм дәльзыңнән ақмақа,
айнамәдъм ай йүзънә бақмақа,
сәнъ өзън иккь гүлльк бигвана,
жыльмәдъм сана сьръм айтмақа.

азам мынән ат хәйдәдъм қалаға,
ъшқъм чүштъ арвадағы балаға,
ашықлықнъ аңсат дәмәң чьқалла,
ашық волъб, башъм қалдъ бәлаға.

ақ гөйнәк гыйәсән сәдәп¹ илдърмъйн,
йанасан, гөйәсән мана былдърмъйн,
йамма, гөймә, қызъл йүзън соладъ,
ашықлықнъ олдъ йамам боладъ.

(Шовот район, Айиртам қишлоғи).

әртәк

бър варәкән, бър йоқәкән, әввәл заманда бър пашша варәкән. унъ бър оғль варәкән. пашшанъ оғль саватсъз, хәмдәсә азғана ақылсъзәкән. пашша вунъ моллаға оқытмақа вәрьпть. пашшанъ баласъ молланъ гәпнә қулақ салмъйн, йүрәвәрьпть. молла вунъ пашшанъ баласъ болғанъ үчън урмақа қорқыпть. бала воса ойнаб йүрьйвәрьпть. пашша бър йылдон соң оғль вьлән молланъ чағыртърьп: „қанъ, оғльм, оқы“ дәп әлднә ькьтап² қойьпть. баласъ индәмьйн отъавәрьпть. пашша: „ахыр сән навъ оқыдыңъ?“ дәп сорапть. вунда баласъ ки:сәсьнән иккь ашықнъ чьқарьп, „алчъ“

¹ сәдәп — тугма

² ькьтап — китоб (одатда қипчоқ шеваларида „китоб“ сүзининг олда бир протетик и пайдо бўлади).

дәп бьрнь бьрнә урьб ойнъйвәрьпть: шу вахта молла қы-
зарьп гетьпть. пашша моллаға: „сән нә:оқыттың ахыр“ дә-
пть. вунда молла „баланыз хәш гәпмә қулақ салмъйдь,
урьйн дәсәм, сьздән қорхтәм“ дәпть. пашша қа:рланъб
вунъ өльмә буйърьпть вәзылләрнь чағырьп, мәнъ баламъ
савадънъ индъ кьм чьғарадь“ дәпть. вәзылләръ йеш қасъс-
сә:м индәмьйн отъравәрьпть. шу вахта әпәндъ вьлән бьр
молла урьшьп пашша йа:нъна гьрьпть, бу гәпнъ ишьтьп,
пашшадан көп нәсә аламан, дәп ойлап, молла: „мән өзъм,
оқытаман“ дәпть. пашша баласънъ оқытмақа а:дам тапълға-
нъна қуванъп, моллаға сәрпай бәрьп, баласънъ тапърьпть.
мунъ гөргән әпәндъ: „маца:м оқытмақа бьр нәсә бәрьн“
дәп сорапть. вунда пашша: „саңа навъ бәрәмән, мәнъ башқа
балам йоқ ахыр“, дәпть. вунда әпәндъ: „маца навъ восада
бәрәвәрьң, оқытаман“ дәпть. вунда пашша мән саңа навъ
бәрәмән?“ дәпть. шунда әпәндъ: „әшәкньзәм йоқмъ?“ дәпть.
сән жьлль волдыңмъ, әшәкнә:м оқытъб боламъ ахыр“ дәпть
пашша. вунда әпәндъ: „қайта вуннан әшәкнь оқытмақ ансам
боладь“ дәпть. пашша ғазапланъп: йахшъ, сана әшәк тапъб
бәрәмән, савадънъ чьқармасаң, осын мән сәнъ өлтърәмән“ дәпть.
әпәндъ ра:зъ волъп, әшәкнь альб гетьпть. әпәндъ әшәкнь
өй йа:на альп барған соң бьр ькьтап тапъб, қағазларнь
арасъна көпәк сәпәләб¹ әшәкнь әлднә қойъб, ькьтапнь қа-
ғазларнь ачъп, әшәкә йалатавәрьпть. гүндә шүндәтәвәргә
соң әшәк өзъ дьльнъ чьқаръп, ькьтапнь қағазнь ачъп, кө-
пәкнь йаламақнь үргәнньпть. шүндәтъп, әшәк ькьтапнь ахы-
рьначәлль² ачъп чьқадавун болъпть. бьр гүнь пашша молла
вьлән баласънъ, әпәндъ вьлән ешәкнь чақыртърьпть. әввәл
баласънъ әлднә ькьтап қойъп, „оқы“ дәсә, баласъ оқый-
вүлмьйн дуравәрьпть. ькьтапнь әшәкнь әлднә қойғанәкән,
ешәк ькьтапнь қағазларнь дьль вьлән ачъп, чьқып, көпәк
тапавүлмәгәнньнән пашшаға қарап, ханқырьп³ йүвәрьпть.
пашша әпәндьдән: „навъ дьйдъ бу?“ дәп сорапть. вунда
әпәндъ: „йәнә башқа ькьтапньныз воса, бәрьң!“ дәп дурьпть“
дьйдъ. пашша молланъ өльмә буйърьп, әпәндьгә дьм көп
нәрсә ворьпть-дағын, осың әпәндьгә қарап: „әпәндьм, иншү
оғлъма:м савадънъ чьқаръб бәрьң,“ дәпть. вунда әпәндъ:
„пашшайтәм, йәнә он әшәкнь бәрсәңьзәм савадънъ чьқаръб
бәрьйн-дағын, мунъ маңа бәрмәң“ дәпть.

(Шовот район, Моноқ участкаси, Чүқли қишлоғи).

¹ сәпәләб — сепиб.

² ахырначәлль — охиригача.

³ ханқырьп — ханграб.

әртәк

бьр варәкән, бьр йоғәкән, бьр чал мьнән бьр кәмпьр ва-
рәкән. чалнъ бьр қы:зъ варәкән. кәмпьрнә:м бьр қы:зъ ва-
рәкән. кәмпьрнь қы:зъ ақылсз әкән, чалнъ қы:зъ ақылль
хошрой әкән.

бьр гүнь кәмпьрнь өгәй қы:зъна пашшанъ оғлъннан
со:чъ гәльпть. өгәй қы:знъ пашшанъ оғлъна патъйалапть-
ла. қы:знъ альб гетмәк үчән арва гәльпть. кәмпьрнь қы:
зъә:м арваға мьньпть. йолда кәмпьр өгәй қы:зънъ иккь
гөзънъ ойъп, альпть. өзънъ қы:зънъ гәли:н әтьп, гетәвә-
рьпть. өгәй қы:зънъ йола ташап, гетьптьлә. индъ гәпнъ
өгәй қы:здан ишьтъң.

Йолда гәлийатърган бьр бова гөзъ ойъб алыцдан қы:знъ
өйнә альб гетьпть. қы:з болған вақыйанъ боваға айтъб
бәрьпть. қы:з йеғлағанда гөзъннан мәржан дөкьльпть, гүл-
гәндә әгъзъннан гүл дөкьльпть. қы:з боваға шүнньйн дәпть:
„ата, сьс пашшанъ ешьгьнә варьп, иншү гүлнь альб өтьң,
мунъ нәйә вәрәсз, дәп сорасала, бьр гө:зә сатаман, дәп
айтың“ дәпть. чал гүлнь альп сатмақа гетьпть. кәмпьрнь
өзънъ қы:зъ өйнән чьқып: „бу гүлнь сатасъзмъ?“ дәпть.
чал „бьр гө:зә сатаман“ дәпть. қы:з өгәй қы:знъ гөзънъ
боваға чьқарьб бәрьпть. чал гөзнь гәтьрьп, қы:за бәрьпть.
қы:з гөзнь оннъна қойъп нар сувъ вьлән йу:ғанәкән, гөзъ
йахшъ волъпть.

бьр гүн йа:ғы пашша ов овламақа чьқыпть. шунда қы:
знъ гөрьпть. қы:з ба:шъннан өткәлләрнь айтъб бәрьпть.
пашша баръб оғлъна бу гәпләнъ айтъпть. йа:ғы пашшанъ
оғлъ өйнә варьп, ха:тньнъ вьлән кәмпьрнь қовульәрьпть.

шүндәтъп, қырқ ге:жә-қырқ гүньнъ той әтьп, бованъ
өгәй қы:зънъ йацалдан нька: әтьп альпть дағын, мьрат-мах-
сатларъна йетьптьлә.

(Қўшкўпир район маркази).

қошығ

ейванчаға гәльп чүштъ бьр мейман,
мейманәмәс, мейрва:нъм гәльпть.
а:ғамнь қамчъсъ қылъштан йаман,
чьқыйн дәсәм өлдьрәллә бе:гүман.

бахмал қастънъмнъ челдә қойаман,
хәр гүн мьң метьрә чапық уруман.
урған чапъқымнь қабъл әтмәсәң,
худа урсън, сәнъ сога бәрәмән.

кәтмән урсам, кәтмәнмнән чаң чъқар,
иккь бала ида:радан дәң чъқар.
брьсь исапчъ, брь тәвльчъ.
исапчъдан тәвльчъсь зор чъқар.

қаладан гәлйатър иккь мьли:сә,
шерсдән қастънъ ойылған ки:сә.
қолъ ки:сәсьнда қарадъ мана,
оқышнъ бьтърьб бараман сана.

ешькьннь өнгь бәләнт бастърма,
әркьн йессә мана мәнәт астърма,
шу елләдә бьр баланъ қастъна,
дәпкь гөйнәк алъб гьймәсәм болмас.

(Қушқуһир район, Ленин номли колхоз).

ҚОШЫ

дәрйаға қарасам, айланар ба:шъм,
ташаб геттъ мәнъ намәрд йолда:шъм.
ташаб гессә мәнъ намәрд йолда:шъм,
хәрийердә тутажак унъ көз йа:шъм.

сачъмнъ у:жъна мәнәтлар астъм.
атамнъ өйндә ръважтъ вахтъм.
нәси:пәм қешълтъ барсам сьз йа:ра,
йүлдъзм гәльшьп, ачълар бахтъм.

алъстан-алъстан де:вал алъсдан,
гәлмәсмәкән мәнъ а:ғам уршдан,
хәммәйә йа:з васа, мана зъмъстан,
зъмъстан гүлләрәм болғай гүльстан.

қара папақьннъ қарадъм қалдъм,
тақат әтб бьлмьн и:зыңнән бардъм,
сәнъ жувапыннъ үкәннән алдъм,
үканнән айнанъйн, өзьнә жа:нъм.

сәрәжан гәлйатър қумладан ашъп,
әльндә тахайасъ пәрләръ чашъп,
арваға мьн дәсәм, мьммьймән дәдъ,
йа:ръмнъ тапмасам, дьммьймән дәдъ.

са:ръ мәтъръмнъ сачақы са:ръ,
йаръмнъ алғана бәрьцлә да:ръ.
йа:ръмнъ алғаннъ йа:ръ йоқмәкән,
бәрьб өлдьргьдъйн да:ръ йоқмәкән.

(Шовот район маркази, Киров номли колхоз)

ҲАЗОРАСП — ЯНГИАРИҚ ШЕВАЛАРИ

әртәк

брь барәкән, брь йоқәкән, қади:м заманда брь пашша
барәкән. брь гүнь иккь кьшь пашшаң әлдьнә арз әтб гә-
ләдъләр. брь дә:қан пашшаң йа:нъна варъп:„пашшайтм,
арзъм бар“ дәдъ. пашша тахтънә отъръп:вәзи:рнә:„де:
қанъ бе:рә чағыр“, дьйдъ. де:қан гәльб айтадъ:„мәм бу
кьшьдән брь танап йер сатъп алвәдъм. йерә бугдай әкмәк
үчън күндә¹ вьлән сүрб йүрвәдъм. күндәң у:жъна брь
тахта да:ш ильшьп, па:за² да:шъ қопаръп ташадъ. да:
шың тейньн гөрдьк, брь чуқалақ³ барәкән. чуқалақда
брь хум алтън барәкән. мән йеръ сатъп алдъм⁴, әвәлкь йер
ейәсьнъ чағыръб, алтъныңы ал, дәдъм. бу айтадъ:„мән йеръ
сатқанда бу нәрсәләр йоқәдъ, бу мәнкь әмәс“ дьйдъ. шүн-
нәтп, иккьмьз йетәшьб⁵ гәлдък“ дьйдъ де:қан.

осың пашша вәзи:рнә қарап:„буларъ ньшәтеш гәрәк?“
дәп сорьйдъ. вәзи:р дәррәв онгъннан туръп, айтадъ:„бу
ейәсьз нәрсәнъ пашшалъқа алмақ гәрәк“ дьйдъ. пашша
а:дъл пашша әдъ. өйланъп, вәзи:рнә атқан гәпшьнә қа:ръ гәльб
даргазаб болъп, пашша вәзи:р сәрайдан қовдърадъ. паш-
ша де:қанлара қараб айтадъ:„сьләрң пәрзәнтләрньнъ ба:
ма?“ дьйдъ. брьсь айтадъ:„мәнң қы:зъм ба:“ дьйдъ. хьнә
брьсь:„мәнң оғлъм ба:“ дьйдъ. а:дъл пашша булара қар-
рап:„мән сьләр йараштърман, брьсьнъзъң қы:зыңызъ брь-
сьңьзъң оғлыңыз алтб бәрәмән, шүннәтп,⁶ сьләр қуда-
қайън әтәмән“ дьйдъ. шүннәтп, иккь де:қан мърат — мах-
сатъна йетәдъләр.

(Ҳазорасп район, Саноат қишлоғи).

гүррн

бьзәр⁷ йаш вахтъмъзда атадан қалъп көп қыйнчълық гөр-
дък. әкәм мьнән⁸ иккьмьс кәрвәкдә жаңдырвай дөгәнң де:
қанъ әдък. әкәмьккьмьз мал бақадәдък, йер сүрәдәдък. азан-
да иккьмьз бьннан⁹ бәрәдәдъ. гүнорта гәльб на:н сорасак,

¹ күндә — омот.

² па:за — омот тиши.

³ чуқалақ — чуқурлик.

⁴ сатъп алдъм — сотиб олдим.

⁵ йетәшьб гәлдък — етаклашиб келдик.

⁶ шүннәтп — шундай қилиб.

⁷ бьзәр — бьзлар — бу форма қипчоқ шеваларига хос.

⁸ мьнән — билан — бу ҳам қипчоқ шеваларига хос.

⁹ бьннан — бир нон.

азандөкь на:нъ маллара вәрдьцмә?¹ дөп ҳоңқырдый-хоңқыр-дый хьнә¹ йартъ нам бәрәрәдъ. мьннан иккьмьзөм бе:зар олдык. бьр гүньсь, малларъ а:ч әккәлдьн, дөп мәнъ урдъ. ансоң қайталлъб бармадъм. үйдә үч гүн йүрдъм. ана-вө:рдөкь жа:йың ейәсь аблахалпа дөйөннъ жуваччъсь вол-дъм. гүндъз алтъ жуваз, ге:жә дөрт жуваз чъқарарөдъм. бойъм жува:за етмәсөдъ. бе:рдә:м и:ш көп ағыр волдъ. бе:р дә:м йеддъ йъл и:шләдъм. соңқы йълъ йазда ораз-кәл жайбашладъ. мән лайкәш волъб гьрдъм. санабег дөгән устаға шегьрт волдъм. жа:йъ бытьрып, ши:хйапъға жа:й салмақа геттък. хө:рдә тарашмам² болъб йүрдъм. қышъна ки:з басмақы үрйөндъм. беш йъл йүрп, патъйа алғаннан соң өзъм пьтнәкдә жүмйаз са:ръ дөгәнъң жа:йыңь салмақа геттъм. шу йълъ йазда сәм болдың шуннан иккь йъл бьрпн көп йерләрдә кәлхаз волъптъ әмыш дөб айтъб йүрвөдъләр. сәм бьр йашдә:дън гөрәк бьзәрәм кәлхазга гьрдък. ай балам, бьзәр йаш вахтънда көп қыйънчълық гөрдък. чаласават, охыдык, а:дъмьзъ йазавьлмьйн қалъб геттък. сәм бьзәр өлмәс бьрпн оқыйвәр, ей балам, сьләрьң дө:врньздьйн дөвр йоқ.

(Ҳазорасп район, Овшар қишлоғи).

ертәк

қадимда бьр хәзрәтә искәндәр дейән барәкән. ву қуррадо-зларьнә³: „бьр пал ташаң қанъ, мән қача:вөләдәкәммән?⁴“ дөптъ. осын қуррадозларъ пал ташап: „пашшайъм, қачан сьзың дөвәрәкьңьз еттән қала вөса, асман күмьшдъйм бөса, йер мьсдъйм бөса, өләсьз“ дөптълә. осын „мә:вунда сьра өл-мьйдәкәммәнқу“⁴ дөп искәндәр шад волъптәкә:бьр вах гүн дъм қызъб гетъптъ. а:дамла дәррәв пәнә вөсьн, дөп, дөвә-рәкә тьйәләр қойъптъла, үстләрьнә ми:хларъ күмьшдән әл-ван йазъп са:йа зөтъптълә.⁵ кум-чөйә мьсдъйн са:ръ қызъб гетъптъ. искәндәр дәррәв ойланъп қараса, қуррадозларьң айтқанъдъйнәкән. „хав, хәлъ бүйьн өләдәкәммәнқу“ дөп, көп урьш әтп а:дамларъ қырғанъна, әнәсьннъ хызматънъ әтп йүрмәйәнөннә пушман әтп, әнәсьнә хат йазъптъ.

(Ҳазорасп район, Оталиқ қишлоғи).

¹ хьнә — яна

² тарашман — пахса деворни тарашловчи, текисловчи.

³ қуррадоз — пол очувчи.

⁴ өлмьйдәкәммәнқу — ўлмас эканманку.

⁵ зөтъптълә — тузатибдилар, ясабдилар.

эртәк

бьр парәкән, бьр йоқәкән, қадим вахта бьр пашша ва-рәкән. бь пашша дъм бәләнт әтп бьр ойван салдырадъ. ху-на хеччайдан¹ өрә тапълмъйдъ. ахыръ бьр ма:маньң хову-зыньң бойънда өрәйә дъм қайъм ағач ва:“ дөп сарсыг² гәләдъ. дәррәв пашша а:дам йүвәрәдъ. ма:маң бь а:дам-лара ағачъ бөрмьйн қайтарадъ. пашша:„йеш нарсә бөрмьйн алжақвоғансьлардъ“³ дөп а:дамлара гапърадъ. хуннан соң пашша а:дамларьна көп алтън-зәр бәрпн йүвәрәдъ. шүн-ньйн әтп, вулар ма:манъ ра:зъ әтп, ағачъ йықъб әпкәтә-дъләр. аппаратъ өйва:на қойъб гөрсәләр өлчөйәнньйн⁴ болъб дуравәрәдъ. бьраз вахтан соң ма:ма шашшацкьнә ағачънъ гөрмәкә варадъ.

ма:ма гөрсә, ху ағачъ гөс қамаштьръб дурьптъдағын, ма:ма ағачънъ гөрп:гөзьннән йа:шъ айланъб гетъб:„инә, ағачъм, өзьң⁵ доғрьлъқыңнан озьңәм зәрә чоландьң, мәнә:м зәрә чоладың“ дөп йағлаптъ.

(Ҳазорасп район, Юқори Мухамон қишлоғи)

эртәк

бьр заманда бьр йыгыт воладъ. вунъ бьр хошсу:рат, хошсухан бьр хатънъ воладъ. йаңқы йыгытъң қайғысь бьр-дъйн хатънъ воладъ. кәмма:лльқьннан қайғы-әләм блән бьр-дъйн хатънъ әлдәдә отърадъ. шә:рьң бай а:дамларъ хатъ-на гум бөрмьйдьлә, ха:тъньң хушройлъқьннан. бьр гүнь хатънъ: „нәгә йер чуқалъйсан?“ дьйдъ. „мәннән сән қайғы өтмә, мән саңа йедьрөвьлмәдъм, ичьрөвьлмәдъм, кәммә:лльқь-дан қайғы өтәмән“ дөптъ йьйт.“ өгәр хунньйм болса, бьр бай йана бар, хат бәръб әлль тьлла альб гәл“ дьйдъ ха:-тън. йьйт хат бәръб әлль тьлла альб гәләдъ. „мунъ нә:и:ш әтйин?“ дьйдъ йьйт. шу пулларьң хәммәсьнә бәззаздам ба-ръб, үстваш альб гәл“ дьйдъ ха:тън. альб гәләдъ. ха:тън йасанъп, хөсьн зьйат воладъ. ха:тънъ осын айтадъ: „әльмә үш-дөрт өтмәс тәңцә тавъб бәр“ дьйдъ. ха:тън үш-дөрт өт-мәс тәңцәнә альб, йүзьндә чадър вьлән бәззаза варадъ. шә:р байларъ хатъньң и:зьнә чүшкән әдъләр. бәззаз: „сьң-

¹ хеччайдан — хеч ердан.

² сарсыг — хабар.

³ алжақвоғансьлардъ — олмоқчи бұлгандирсизлар.

⁴ өлчөйәнньйн — ўлчагандай.

⁵ өзьң — ўзингининг.

лым, тәңнәңз өтмәсқу?" дыйды. ха:тын чадърынъ гөтәрп: ләвнъ ьргатъп,⁶ қа:шынъ қақыб йәрәдыдағын: „тәңнәмъз өтмәсә, өзъмъзәм өтмъймъзмә?"⁷ дәп. бәззас аны қачъп: „йо:, инә гәрәк васа, алаварьн, мән дәгъшмә⁸ әттм" дыйды. ха:тын бәззасың көп нәрсәләрнъ алғаннан соң: „әрм пәлан йерә гетт, бьзьд, өйә барәварьң" дыйды. пе:шын вахт хатъның өйнә гәләдъ бәззас. ха:тын о:қата қаръидъ. бәззас: „о:қат пышърмә, мән базарда балық йедьм" дыйды. „мән йатаман, ахшам көп отърьшма волды" дыйды. хатън: „гәлгән гәлсын, гәтгән гессын, шу вахтанам йатмақ болама?" дыйды. гүнәм батады, әрнъ үчәкә чьқарып қойады, „қараб отър" дәп. аңсаң бәззас йатқаннан соң чүшьб дәрвазанъ қақадъ. бәззас: „әрыңз гәлдъ, мән нышәтәмән" дыйды. „ила: жъ аңсат, сьз бешькә гьрьң" дыйды. ха:тын дәрвазанъ ачады. әр гьрьб гәләдъ. ха:тынъ вьлән сағлық — әсәнлык со- рашады. „қанъ, бешьккәкь⁹ кьм бу йатқан?" дыйды. хатън: „мә:сыз гетгәннән соң доғдым" дыйды ха:тын. „әсә, баланъ истәпмән¹⁰, гәрәмән" дыйды әр. ачъп қараса, бешькдә саққаллъ бьр кьшь. „доғған балаң шума?" дыйды. „хава" дыйды ха:тын. „мунъ гөтәрп чыхсан, о:ва қошъға, пәлан кәсың ха:тынъ бьр саққаллъ бала доғыпт" дәп бьзәрә ха:р-на: мьс бу, бел, не:рдә хәвлъгә¹¹ гөмәмән мунъ!" дыйды. йьгьт белнъ гөтәрп хәвлъгә гетт, хатън айтт: „сән аяқ ба:ғыңнанъ йаздырьйн, қачмасаң ила: ж йоқ инды" дыйды ха:тын бәззаса. әр хәвлъгә гетгәндә, аяқ бағларнъ йаздырды.¹² бәззас туръп қашт. ха:тына бүтын мәта-ат-араваләр қалады, бу гетт бу инды. әртәс гүнъ йағ алмақа ха:тын жуваччъ йа:на варады. жуваччъның әльнә үш-дөрт тәңдә верәдъ, өтмәс. „сыңдым, тәңнәңз өтмәсқу?" дыйды жуваччъ. „тәңнәмъз өтмәс васа, өзъмъзәм өтмәсмә?" дыйды ха:тын, соң йүзыннән ча:дырынъ алып, қашънъ қақып, гөззынъ қыпады.¹³ жуваччъның аны қачъп: „ана, гәрәк васа, батман-батман алавар!" дыйды. ха:тын: „әрм кәмәгә гетт, өйм пәлан йердә, барәвар!" дыйды.

⁶ ьргатъб — қимирлатиб.

⁷ өтмъймъзмә — сүроқ юкламасы Хазораспа-ма || -мә, (бу элемент қипчоқ шеваларига хос).

⁸ дәгъшмә әттм — тегишдим.

⁹ бешьккәкь — бешикдаги.

¹⁰ истәпмән — соғинибман.

¹¹ хәвлъ — молхона.

¹² йаздырды — ечди.

¹³ қыпады — қисади.

жуваччә:м пе:шындә ат-арвалъ гәләдъ. ха:тын қазана қаръйжақ воладъ. „қазана қарама, мәм ба:зарда о:қат йедьм" дыйды. „ахшам көп отърьшма волды. мән йатаман" дыйды. шунда ха:тын: „гәлгән гәлсын, гетгән гессын, соңында йассаңызам болады" дыйды. гүнәм батады. жуваччъ йатады. ха:тынъ әр үчәкдән чүшьб дәрва:занъ қақадъ. жуваччъ „әрың гәлдъ, мән нышәтәмән?" дыйды: „ила: жъ аңсат, сән көмьр а:хьра¹⁴ қойъб үстыңә үш-дөрт бел көмьрь сәрпып¹⁵ қойман" дыйды. „сән йатаварәсэн, дәррәв гәлб гетәдъ ву" дыйды. ха:тын дәрвазанъ ачады, әр гьрьб гәләдъ: „ха:тын, мән совуқсыраб¹⁶ гәлдьм, шүнчәллъ көмьр волъб өйә от йақмадыңма?" дыйды. „мән кәсәлләб отърьбман, — дыйды ха:тын, — ана көмьр, ахьрда, өзьцьз салаварьң!" дыйды. йьгьт белнъ алып, жуваччъның буқыннъсына салъб йәрәды. жуваччъ туръп қақадъ. мал-дунйасы қалады.

бәззас вьлән жуваччъ қа:зъға варадыла. „пәлан кәсың ха:тынъ бьзәрә далаб алып қалды" дәп. ха:тынъ алып гәләдълә. қа:зъ айтт: „е:ха:тын, буларъ ме:ман алып, нә:үчын нәрсә-қараларнъ¹⁷ далаб алдын?" дыйды. ха:тын пәрәнжьсынъ қайтаръп, ләвнъ ьргатъп, қашънъ қақъб йәрәды. „мән әччәк-әтмәжәкьм өзьцьз бьлмьйсьмә?" дыйды. „е:атана нәләт, бадвахлар, — дәдъ қа:зъ жуваччъ вьлән бәззаза — бьрәвнъ хатъндың аврайнъ бузып!" дәп вуларъ даңажақ¹⁸ волды. вулар қашт. қа:зъ айтт: „зәтгьммә?" дәдъ. „зәттынъз!" дәдъ ха:тын. ха:тын қа:зънъ ме:ман чағьрды. қа:зъ барды. барғаннан соң бойнъна қол салып ха:тынъ өпәжәк волды. ха:тын айтт: „ге:жә узақ, ге:жә ньчә қана:тланасъс" дәдъ. қа:зъ айтт „мән инды йатаман, вах геч волды — „дәдъ. ха:тын" быттә¹⁹ отърың" дәдъ. вах геч волды. қа:зъ йатт. шу вах дәрва:за қақылды. қа:зъ: „инды мен нышәтәмән?" дәдъ. „ила: жъ аңсат, сьз харазнъ²⁰ айлантъръб дурын" дәп ха:тын қа:зънъ харазна қошады. әр гәлп: „бу нә хараз²¹" дәдъ. ха:тын: „сыз пәлан жа:йа гетәмән дәвәдыңз, шуңа мән о:қатәтб йүрвәдым" дыйды. шунда йьгьт „әшәкьн у:н йеб дуръбма?" дәдъ: „хәр вах шүннъйн дурады" дәдъ ха:тын „тайақ не:рдә?" дәдъ әр. қа:зъ мунъ ешьтп, чаққан айланавәрды. йьгьт тайақы алып қа:-

¹⁴ көмьр а: хьр — кумирхона.

¹⁵ сәрпып — уйиб.

¹⁶ совуқсырап — совуқ еб.

¹⁷ нәрсә-қара — мол-дунә.

¹⁸ даңажақ воладъ — боғламоқчи бўлади, ¹⁹ быттә — пича, ²⁰ ²¹ хараз — эшак тетирмон.

зынь урмақа башладь. қа:зъ бойнънна²² қамът-күчәм былән²³ качыб гетәдь. осың қа:зъ йанқы бэззас вьлән жуваччънъ тападь. „атаца неләт бадвах, айтқалларың расәкән, мәнъ хараза қоштъ, индь мәслә:т әтып шу ха:тнънъ өйнь ләгам²⁴ әтып²⁴ өлдәрш гәрәк“ дәдь қа:зъ. ләгам қаздълар. башлап бэззас „көп вәжым гетть“ дәп гәржәк волдь. бэззас-гьрдъ. ха:тнъ ләгамнан башшънъ чъғарғанда ха:тнъ бэззасың иккь қулақынъ кәсәб йәрдь. бэззас иккь қулақынъ тутып чықдь. қа:зъ сорадь: „нә:қулақынъ тутып чықдың?“ дәдь. „съннай-накра сәсьнән қулақым қа:мата гәлдъ“ дәдь. шунъйчүн қулақымъ тутып чыхдъм“ дәдь. ансың жуваччъ гьрьб гетәдь. ха:тнъ жуваччънъ буннънъ кәсәб йәрәдь. жуваччъ агзынъ тутып чъқадъ. „на:з-ни:мәтлә, йахшъ о:қатла и:сә буннъмъ туттъ“ дәп чъқадъ, ансың қа:зъ гьрәдь. йьгьт қа:зынъ мәккәм тутып, чүкнъ кәсәб йәрәдь. қа:зъ иккь әль вьлән әлднъ ушлап чъқадъ: „саңа нә волдь?“ дәп соръидълар. шунда қа:зъ: „тамам айтқаныңыз расәкән, буларың хаммәсь мәнъң сүннәт тойъм үчнәкән“ дьйдь.

(Хазорасп район, Питнак қишлоқ Совети, Сайид қишлоғи)

1. йаман атта йүрнчә, йайав йүргән йахшъ.
2. йатъп қалънча атып қал.
3. көпдән қойан качып қутълмас.
4. байың а:шъннан бечараң ма:шъ йахшъ.
5. бьльм ақылың чъра:сә.
6. кышъң хурмәтә өзънн қолънда.
7. ақрапта пьшмәсә, ахыратта пьшәмә?
8. су:гөрмәгнчә әдьк йешмә.
9. бәрсән аласан, әксән орасан.
10. әшәк гессә йүкь вьлән, тоуқ гессә тәззәкь вьлән.
11. қорққан уйалмақы бьльмьйдь.
12. бе:дә:ләттә түйәнъң үстндә:м ит қападь.
13. алъс воса:м йол йахшъ, қыйшық воса:м қы:з йахшъ.
14. сонқы пушман, өзьңә душман.
15. сьпрасънда у:нъ йоқ, елдә а:ш кәсәр.
16. қорқса:м қой өләдь, қорқмаса:м қой өләдь.
17. хурмәт әтсән, хурмәт гәрәсән.
18. иккь қойаннъ қу:ған, бьрсәнә:м тутавьльмьйдь.
19. отъ кө:ләсән өчәр, қоцшыны кө:ләсән көчәр.
20. узақтағы қуйрықтан йақындағы өпкә йахшъ.

²² бойнънна — буйнида, ²³ қамът-күчән — буйинтурук.

²⁴ ләгам әтып — хандақ қазиб.

21. йаманнан қаравьл қойсаң, йавың йеддь воладъ.
22. ба:гы бақсаң, бағ оладъ, хеш бақмасаң дағ оладъ.
23. йаманың бәргән а:шъннан йахшън айтқан сөзь йахшъ.
24. бақырақ түйән ба:ръ йахшъ, бақырьб дурғанъ хуннанам йахшъ.
25. а:дамың йүзь гүннәнәм ьссь.
26. өткә:и:шә салават.
27. түйә ду:з дәп өтәр, йьгьт қы:з дәп өтәр.
28. кышъң әйпнә гүлмә зыңа:р, сәнъң әйпнә:мигүләдоғунлар бар.
29. гәп гәлгәндә әнәңә:м аяма.
30. йахшъ қозъ иккь әнәнъ әмәдь.
31. бьрәвың қулақынъ кәсгән кыйъз кәскәнчә волмас.
32. әккәндә йоқ, дьккәндә йоқ, хырманда ха:зър хожалар.
33. йав қасса, ба:тър көпәйәр.
34. қалған и:шә қар йағар.
35. теййар а:ша бәкавул, адағль қы:за әрсән.
36. қатық сатқан кәйма:л, йьмьрта сатқан бай воладъ.
37. мәммәнъң маңлайъ қара.
38. сьғырың сүтә агзыннан гьрәдь.
39. дәмьр отта, а:дам мейнәттә сьналар.
40. ьссь жан ьсътмасъз волмас.
41. өйьмдә йоқ гөжәльк, көйньм истәр хожалық.
42. алма дейән шах волар, шохльқыннан бьр йа:хасъ йох волар.
43. ағыз бьр, қулақ иккь.
44. балажъқым-ба:наджқым, бьлтър восаң нә воларәдь.
45. йахшъға гәп айтсаң, жан қулақы вьлән дьңләр. йамана гәп айтсаң, доңыздъйн тоулар.
46. совур волмайънча се:рәм болмас, сьғыр волмайънча е:рам болмас.
47. геччънъң өләсь гәсә, қассапъ сүзәдь.
48. и:ш устасъннан қорқар.
49. йахшъ товуп сөлләр, йаман қовуп сөлләр.
50. танасъс сьғыр сүт бәрмәс.

ҚОШЫҒ

арқа йа:на чувық сунчъб¹ ба:ғ әтсәм,
шу кәлхазда дөртъсьнъ да:ғ әтсәм.

¹ сунчъб = санчиб.

дөртъсыннан бьрьсынъ йа:р өтсәм,
үчъсынъ қадамъма за:р өтсәм.

башшъмда гэжэкъм къйа санчългай,
өзмъ къ:з баламан, бахтъм ачългай,
а:дамлары² раққас дэгән сөзъ ба:
ила:йа элдъмә гүлләр сачългай.

ейнъмдә гөйнэкъм дөнәвәрәдъ,
кезмдән душмалла өләвәрәдъ.
мән өзмъ са:лалъқа салсамам,
айақ алышъмнан бьләвәрәдъ.

ешъкынън элдъ бәләнт бастърма,
эркън йессә мана мәнәт астърма.
бър қаван дөрәптъ мәнъ қастъма
ила:йа алгайман айақ астъма.

ейнъмдә гөйнэкъм гүлләр то:тъ,
йамам болар экән айралық о:тъ.
айралық дәмәнләр тәнъм қахшъйдъ
ди:ръ айралықдан өльм йахшъдъ.

арқадан қу:лаға бър бала өттъ,
қолънда ши:шәсъ хавасъм геттъ.
атълъ³ барәкән айма⁴ дөкдъ,
атълъ йьттәкән⁵ а:йама өттъ.

ешъкынън элдъ бәләнт салмадъ⁶
ге:жә-гүндъз мәнәдә ра:хат қалмадъ.
апған шәпәләкын⁷ ақлътъ адтъ,
хәм йолдан чъқардъ, хәм йола салдъ

алъс-алъс гөрнәдъ бър қала,
шу мәктәпдә охыб йуар бър бала.
жа:нына қурвамман, айланъп қара,
сана а:шық волған мәм бахтъ қара.

рейъс бувам мьнцән атъ аладъ
мынъб дуръб арқәсъяна қарадъ
тахйасънъ әйръ қойған қы:зладан,
ша:йъ гөйнәк гьйгәнънъ халадъ.

қараман тейнәдә қараб дурвәдъм,
қаләмпыр роммалътм ораб дурвәдъм.

² кезъмдә — кетимда.

³ атъл — атир.

⁴ а:йа — кафт.

⁵ йьттәкән — үтқири экән.

⁶ салмадъ — ариқдир.

⁷ апқан шәпәләк — бир тур дүппи.

өрмийәдән балла гәлдъ дәдълә
қара гөз а:гамъ сораб дурвәдъм.

(Хазорасп район маркази).

қара мәссъ гьйьздълә айақа,
алтън йүзък салдърдъла бармақа,
хожамъз буйърдъ ур, дәп тайақа,
урдърма, буважан, гүна:мәннәмәс,⁸
хәннә⁹ гәлдъ, сә:дәт әнәдән гәлдъ.

со:қынън тейнәдә қойдъм а:ланъ,¹⁰
жоваб бәрсән, си:рәтәмән даланъ,
омбешъмдә гөрқәздълә қаланъ,
урдърма, буважан, гүна:мәннәмәс,
хәннә гәлдъ, сә:дәт әнәдән гәлдъ.

(Хазорасп район, Бешта қишлоғи).

чәшмә қаздъм, сувън иштъм, ла:йъ барън бьлмәдъм,
көпъ гөрдъм, бьрь сөвдъм, йа:ръ барън бьлмәдъм,

көпъ гөрйән, бьрь сөвйән кьмь салдың йа:дына,
бьзәрәм бър йа:р сөвүп, отлар саларман жа:нына.

чәшмәдән чыққан ила:на мән ньчък ганжар¹¹ салъйн
көңлъ қалған йаргынамың мән ньчък көңлән алыйн.

бьрь сөвйән бьзь йа:ра кьм бәрпътъ хам шарап,
гөзләрә отгъйн йанадъ, қылдъ бағръмъ көвап.

(Хазорасп, Саноат қишлоғи).

эртәк

бър варәкән, бър йоқ экән, бър түлкъ бьлән бър бөръ
ворәкән. буларың иккьсъ жора воладълар. бър гүн түлкъ айта-
дъ: „сәм мәнъ бър дойдър, и:чъм ач олдъ“ дьйдъ бөръ: „йахшъ,
мән сәнъ дойдърман“ дьйдъ. бөръ тулкынъ бър дөлайя¹² ап-
парадъ товук оғыллаб йемәкә. бөръ айтадъ түлкьйә:мән өй
ейәсъян алдап, өйыннән алъса альб гетәмән, сән кәтәкә гьрьб
товуқларъ тутъб йьйсән“ дьйдъ. „йахшъ“ дьйдъ түлкъ. гетъп-
тълө.

бөръ ақсақланъб өйнъ элдьннән өтпътъ. өйң ейәсъ бө-
рнъ гөрьб, тайақ вьлән арқасъннан қовлаптъ. бөръ қачъп,
тоғайя гьрьб гетъптъ. түлкъ шу вәхта товуқланъ тутъб
йештъ.

⁸ мәннәмәс — мәнәдә эмәс.

⁹ хәннә — хәрнә, нимаки.

¹⁰ а:ла — чала янчилған шоли.

¹¹ ганжар — ханжар.

¹² дөлә — бостирма.

бөрь айттыпты: „мән сәнй дойдьрдьм, индь сән мәнй бьр дойдьр“ дэпты. тьлкь:йахшь, мән сәнй дойдьраман“ дэпты. соң вула бьр чалың ба:гына варыптыла үзүм йемәкә. ба:га гьрйәннән соң тьлкь агзына, иккь буннъ дөшыкнә үзүм су-қып, бөрь йа:на варьп, „жора, мән үзүмь көп йедьм, дой-ганьмнан йейәньм буннъма гәлдь, сән хәль доймадыцма?“ дьйды. „йоқ, доймадъм“ дьйды бөрь. бөрь йьйвәрәды, йьйвә-рәды, дьм көп йьйды. хәш буннъна гәлмьйды. соң бөрнь қаннъ чи:шьб гетәды. вуннан соң тьлкь ба:гы¹ ейәсьнә қычқырадъ. да:н, өзь қачьб гетәды. багван бөрнь тутып, ура-ура өл-дәрәды. Шүндәп² тьлкь бөрнь алдыды. (Янгиариқ район, Калинин қишлоқ Совети, Калинин номли қолхоз).

гүррьн

бьр гүн атам маңа: „сәм балам, сүт вьлән на:ныцы йе да:н, малларыңы көлә әкьт“³ дөды. малларъ хөйдәп, көлә геттьм. барьп қарасам, жүмйаз да:йьм қазадан балықларъ альб дурғанәкән. ву қазаның тейәннән бьр улль балық ушладъ. балықы қаннъ дьм улль әды. жүмйаз да:йьм нә гәп бәр, дәп балықы қаннънъ йарды. қарасақ, улль балы-қың и:чыннән йенә бьр кьччь балық чыхты. мән хей-рам болдьм, улльсь кьччьсьнъ йутып йьйвәрәдыкән. (Янгиариқ район, Чапаев номли қолхоз).

әртәк

қаді:м заманда бьр пашша волған. бу пашшаның бьр то:ть қушь волған. бу тотъ қушь пашша мұдам қapasда сақла-рәкән. бьр гүнъ то:ть қуш пашшадан „мән йуртъма варьб гәльйн“ дәп жувап сорапты. пашша зо:рдан жуваб бәрьты. то:ть қуш йуртъна варады. соң йенә пашша йанъна гәлә-жәк воладъ. атасъ йьвәрмәжәк воладъ. то:ть „мән гәләмән, дәп вә:дә бәрвөдым“ дәп, атасыннан иккь алма со:ғат альп, йенә пашшаң йуртъна гетәды. пашша бу алманъ йьйжәк воладъ. вәзи:р алмаға зә:р салып қойғам боладъ. пашша алманъ әввәл бьр а:дама йедьрьб гөрәды. ву а:дам дәррөв өләды. зә:р сағанәды ахыр. ацсың то:ть қушь өлдәрәды.

¹ бағы ейәсьнә — боғнинг әгасига (н тушган).

² шүндәп — шундай этиб иборасининг қисқарған формаси.

³ әкьт — олиб кет.

вуннан соң йенә бьр алманъ зьнданда йатқан бьр а:дама йедьрьб гөрсә, ву а:дам он йедды йашар йаш йьйьт воладъ. соң пашша вәзи:рьн зә:р салғанънъ бьләды. вәзи:рьнъ өл-дәрәды, соң өзнь өзь өлдәрәды. (Янгиариқ район, Богот участка, „Правда“ қишлоғи).

әртәк

бьр әңцьлдәк вьлән бьр тунцьлдәк варәкән. йенә:м бьр кәл варәкән. әңцьлдәк вьлән тунцьлдәк иккьсь арва зәтәды-кәнләр¹. кәләм арва зәтмәгә қарапты. әңцьлдәк вьлән тунцьл-дәк иккьсь иккь гүндә бьр арва зәтәдәкәнләр, йаңағы кәльң бьр өзь бьр гүндә бьр арва зәтып чьқарадәкән. әңцьлдәк вьлән тунцьлдәк иккьсь мәслә:т әтып, кәль арвасынъ ота йақадьлар. кәл чьқы қараса, арвасы қу:рь күл волъ қалып-ты. кәл осың әнәсь вьлән өләп, көмьрьнъ айтьрь альп, иккь халтаға салып, кьтәды. вунъ дәрйадан аль өтәйатьрған вах-тында дәрйаға чүшь кьтәды. кәмән дарғасы қорқы кьтәды. осың кәл тө:мәт салады: „бу иккь халтада алтын барөды“ дәп да:ва салады. осың кәл иккь халта көмьрьң оннъна иккь халта алтын аль гәләды. әңцьлдәк вьлән тунцьлдәк мунъ гөрьп сорьйдылар: „мунъ не:рдән алдың“ дәп. кәл „шүннъйн-шүннъй, иккь халта көмьрьмь иккь халта алтъна саттьм базарда“ дьйды. осың вуларам арвасынъ йақып, кө-мьрьнъ аль барадылар. базарда вуларың көмьрьнъ хәшкьм сорамьйды. қайты гәләдыләрда:н „кәль өлдәрәмьз“ дәп, мәслә:т әтәдыләр. кәл бунъ бьльб, әнәсьнъ оннъна гьрьб йатады. әңцьлдәк вьлән тунцьлдәк ге:жә гәльп, кәль әнәсьнъ өлдәрь кьтәдылә. кәл азам бьлән турьп, әнәсьнъ әшәкә даңып, әшәгь ивәрьб, өзь кьйьнән баравәрәды. кәльң әшәгь бьр байың хьрманъна варьп, бугдайы йьйвәрәды. бай мунъ гөрьп, қа:рланьп, тайақ вьлән кәмпьрь урады, кәмпьр ағ-даллып чүшөды, кәл йүгьрь гәльп, байа тө:мәт салады. „әнәмь нәгә өлдьрдьң“, дәп. байдан әнәсьнъ хунънъ сорьйды. бай қорққаньннан бьр сү:рь қой бәрәды кәлә. кәл қойланъ аль, гәләды. мунъ әңцьлдәк вьлән тунцьлдәк гөрьп сорьйды-лар. кәл: „ба:зара варьп, ө:ль алажақ бармь“ дәп қычқы-рьвөдым, бьр па:да қойа алмаштьрдьм“ дьйды...

(Урганч район, Гойву қишлоғи).

¹ зәтмәк — тuzатмоқ, ясамоқ.

1. әлдіндә қойғанъ йөмөк малъц и:шь.
2. шамал волмағынча ағачың ба:шь дәрпәмәс.
3. қовун қовуннан рәц алады.
4. хәр кьмынкь өзәнә ай гөрһәр гөзһәнә.
5. гүльп сөлләйән мулладан қорқ.
6. йаз йәмәсән ғамыңы, и:т чөкөләсын хамыңы.
7. о:дһныңы айма, наныңы дайама.
8. а:чь сөлләтмә, до:қы дәрпәтмә.
9. өльмәнән хорлық йаман, сһнықтан — мәртък.
10. йер қатть васа, өкьз өкьздән гөрәдь.
11. нәсьйәгә маймъл ойнамас.
12. әр-хатһи уршһна босаға гүләр.
13. әр-хатһның уршһ дөкәнәң қуршһ.
14. қассап йағ қайғысында, геччь жан қайғысында.
15. қырағынъ гөр — безһнә ал, әнәсьнә гөр — қы:зһнә ал.
16. қоңшыңа қарағынча, оңышыңа қара.
17. қылдәрь бош туссаң, өльць кәсәдь.
18. доғрь гәп қылыштан өткьр.
19. йағышдан қачьп, дамчьға учрадьтм.
20. хүнәллә кул та: өльнә харолмас.
21. гәцәшль той бузьлмас.
22. бар мақтанса тапълар, йоқ махтанса — чапълар.
23. башшъ ағрьма:ннъ худа вьлән нә:и:шь ва:.
24. ақылсзың жа:нъ азабда.
25. балаға и:ш бүйьр, и:зыннән өзьң йүвүр.
26. иккь гәмәнъ башшһнъ тутқан дерйаға ғарқ волъпть.
27. әшәк әшәкдән қаса, қулақ - бунһнъ кәсәр.
28. йахшъ өжәк иккь әнәнә өмәдь.
29. жьлльгә йел вәр, өльнә бел вәр.
30. ма: лыңа мәккөм бол, қоңшың аманда.
31. чақырған йерә вар, чақырма:н йердә нә ва:р.
32. бөрь бөрйә бө: дәпть.
33. йахшъ сөз жан азьғы, йаман сөз баш қазьғы.
34. кәльң йаманъ көпрьц астында йатьб от үркьзәдь.
35. қыйшық арва йол бузар.
36. ақыл йаштә:мәс башта.
37. тайақ йарась битсә:м, дьл йарась бьтмәс.
38. қалп қазанъ қайнамас, қайнаса:м қуйьлмас.
39. әшөк еть етолмас, йалғанчьда бетолмас.
40. доқың а:ч вьлән нә: и:шь ва:.
41. бағлы:ц бьр ба:ғы ва:, бағсзың мьң ба:ғы ва:.
42. қорққана қо:ша гөрһәдь.
43. әдәп ба:зарда сатьлмас.

44. көп сөлләмә, аз сөлләйән йахшърақ,
көп сөлләдьм дейдь башьма тайақ.
45. гөргән гөз вьлән ишьткән қулақ доңомос.
46. и:т сәмьрсә ейәсьнә қапар, өшөк сөмьрсә, ефосһнә
дәпәр.
47. өй өзьмкь дәмә, өй арқасьнда а:дам ба:
48. бьрәйә қа:р әтп, көрпәнә ота вәрмә.
49. ме:нәт, мә:нәтц тейь ра:хат.
50. артқыңы йьртқыңа йама.

(Янгиариқ район маркази).

бьрә доғрьсында

балам, бурьн бьрәнә өльнән адамла ама:на гөйән. мән саңа бьр а:дамъ бьрә хакқында сөлләйәнһнә айтьббәрһйн.
„мәм бьр гүнъ ховуз бойында йатвәдьм, иккь бьрә гәльб иккь йа:нһмнан жазлатайатьр. дәррөв йүйьрьб үчөкә чық-
тьм, шунда мән:

үчөкә чыхсам и:зыннән чьқар,
бахрайтб мөн йүзьмә бақар,
туттрьмьйм бьрә и:чьмь йақар,
бьрәнә өльнән ама:на гәлдьм¹.

бьрәнә бассам, учарда гетәр,
ухлатмьйн сьра и:чьмьнә йақар,
туттрьмьйн бьрә сьльрап қачар,
бьрәнә өльнән ама:на гәлдьм.

чаққан йерһнә оттһйн пышьрәр,²
қызартьрп шу йерһнә чи:шьрәр,
ахырһнда и:ч гөйнәкь чешьрәр,
бьрәнә өльнән ама:на гәлдьм,—

дәп бурьц адамла көп азапла гөрйәллә. хәннә балам, а:дамлань
бахтһна, севьт хөкьмәтө дүзьльп, духтьлла пейда волъп,
бьр бьрә да:рь и:шләдьлә, бьрәллә тумтарақай волдь.

о:вада таза жайла қурдъла,
духтьла бьрдһйн қараб дурдъла,
бьрәллә қалмьйн бәрһн қырдъла,
бьрәнә өльнән ама:на гәлдьм.

(Янгиариқ район, Чапаев колхози).

¹ бьрәнә өльнән ама:на гәлдьм — бурганинғ дастидан додга келдим.
² оттһйн пышьрәр — ұгдай куйдирап.

ҚИПЧОҚ-ЎҒУЗ ШЕВАЛАРИ

қадъмғъ заманда бър пашша боған. ву пашша айтадыкә:
„мәннән қорқъмьйдаған адам бармәкән?“ дәп. йенә тағын:
„мәннән йеңцьлмьйдаған адам бармакән? дәп ойлъйдъ.

бър гүнь бу пашшанъ хатънь кәсәлләнъб өләдъ. хатъннъ
йаш бър баласъ воладъ. бу бала йетъм қаладъ. бър гүнь
бу бала йълъйвәрәдъ, йълъйвәрәдъ. ахшамъ мьнән тыншлкъ
бәрмьй йълап чъгадъ. пашша ахшамъ мьнән баланъ кетәрп
чъгадъ. бала йеч алдаммьйдъ. уннан соң пашша айтады:
„мәннән шу балада қорқмадъ, дунйада баладан күшль нәр-
сә йоқәкән“ дьйдъ.

(Урганч район, Қипчоқ қишлоғи, Сталин номли колхоз).

тапишмачоқ

аттан бәләнть, иттан пәс (ийәр—эгар).

сайасъ йоқ, қаннъ тоқ (гәшър—савзи).

қазықта қар турмас (йумърта—тухум).

йер тьйндә ай йүрәр (пазза—омоч тиши).

қазьқта қамчъ турмас (йълан).

кьчкьнәгьнә өзъ бар, тумль-туштан көзъ бар (тупурьк).

өзъ бър мьннас, тартъб урсан сьммас (тьйнь).

тьй дәсәм тьймьйдъ, тьймә дәсәм, тьйәдъ (ләв).

пәс үчәктән қар йавар (еләк).

қараңғъ үйдә белъ байль қул йатадъ (сыпсә—супурги).

тьйндә сув қайнар, үстьндә от қайнар (чълъм).

хатар-хатар ғъш қойдъм, жьйрән атнъ бош қойдъм

(тьш хәм тъл).

сьртъ қандъй, ичъ ундъй (жьйдә).

қошъқ

рейьс бува үй салъптъ қаладъй,
бьргәдәсъ малга кегән бәладъй,
исапчъсь он дөрт йашар баладъй.
тәвьлчъсь отқа чүшкән чаладъй.

қовуз бойнда торғай,
торғайдъ йълан сорғай,
бьздъ дағда қалдырган
тәвьлчъ бала қурғай.

искалатчъ сьзмьсьс,
йағлъ палав йермьсьс,
кәлхаччъ бу:дай дәсә,
чъшқан йедъ дермьсьс.
йъртък көвүш сүйрәгән,

атъзда йүрп күйрәгән,
өзньә өзъ сөйләгән
бьргәдә амам босън.
идаранъ өрәсь
иккь кәлхаздъ төрәсь
рейьслардъ сәрәсь
рейьс бува амам бол.
етъгьнь қончъ йоқ,
үйндә отгьрб дьнчъ йоқ,
пахтасъннан көйнъ тоқ
режәб бува амам бол.
рейьсть хатънь хаста дьйдъләр,
унашь кесмәгә уста дьйдъләр.
унашьнь узън-узън кесәдъ,
узънлъ гүн мьйманхана гәзәдъ.

(Урганч, Қипчоқ қишлоғи).

қара чачъм йувгаймандә өргәймән,
бьрәв мьнән сөйлләшкәннь көргәймән.
бьрәв мьнән сөйлләшкәннь көргәндә,
өзъм сәннән айрьлмасам өлгәймән.

қара чачъм йағъннъмнъ¹ қуршъйдъ,
йардъ көзъ өз көзъмә охшъйдъ.
йардъ көзъ өз көзъмә охшаса,
унъ көрп, тәндә жанъм қахшъйдъ,

ешьгьнә гүл екәмән чъм мьнән,
сен кетәсән, мен қаламан кьм мьнән.
сен кетәсән йолда йолдашън мьнән,
мен қаламан үйдә көз йашъм мьнән.

жүвән ектъм кәндър мьнән аралаш,
бьр йар тутъм орта бойль қалам қаш.
қара-қара дьйвәрмәңләр чъқанлар,
қара мьнжък мьнән хьнжъ² аралаш.

ешькьннән мен өтәмән көмәкә.
бьр қовун бәрмәдън йаръб йемәкә.
әввәл уйалардъм әкә дәмәкә,
индъ уйаламан йаръм дәмәкә.

қъзъл аттъ мьньп чъхтъм мөйдана,
у жанавар кьшньйвәрдъ қорйана,
изимьздә иккь бала дейвана,
бьрьсь йаръмдъ, бьрь бейгана.

(Урганч район, Чандир-Қиет қишлоғи).

әпәндъ

қадъмда бьр пашша варәкән. унъ үч хатънь варәкән. бьр
гүнь пашша хатънларъна „ушак бәрәк³ пышьрьңләр“, дәштъ.

¹ йағъннъм — йагриним, орқам.

² хьнжъ — инжу.

³ ушак бәрәк — чучвара.

хатънларъ, йахшъ дѣп бъръ ийжан чавған, бъръ хамър эткән, бъръ оқлав мьнән хамърынъ йаймаға қараған. шу вах пашшанъ ешьгьнъ элдьннән әпендьнъ йоль тушып қалъп, пашшанъ сънамақа бърдән пашшанъ үйьнә кърп қаладъ. пашшанъ хатънларъ әпәндьдән қызғанъб, дәррүв қолларъндағъ ишләрнъ йашърадълар. әпәндь булардъ қызғанцанънъ көрп, пашшаға айтъптъ: „пашшам, бър йълан көрдъм, улльльғы съзь хатънънъзь йашърган оқлавъндъй барәкән, ортанжъ хатънънъзь йашърган хамърндъй кәсәк мьнән бър урдъм, кьчкьнә хатънънъзь и:жанъндай болъп, кеттъ“ дьйдъ. осын, пашша уйалғанъннан: „пшьрьцләр индъ, әпәндь:м йеп кессьн“ дьйдъ. осын хатънларъ пшьрьдъ, шүндетъп, әпәндь пашшанъ уйалтърған экән

(Урганч район, Ўртадүрмон қишлоғи).

Йоқлав

алъб-алъб йемәгә алма бағъм, жан атам,
үзъб-үзъб йемәгә үзүм бағъм жан атам, ва:й-ва:й, кә:
вәм атам.

йетъм ашъ ичърдыц йетъм нанъ йедърдыц,
йетъм тонъ кьйдърдыц, кә:вәм атам ва:й-ва:й.
балац өксып турғанда, башън съламадъцма,
енәм кеткән кунләр дә туръб йъламадъцма, кә:вәм атам
ва:й-ва:й.

йүзъмъздъ хәйасъ, башъмъздъ сайасъ,
әлдъмъздъ қаласъ, кә:вәм атам ва:й ва:й.
әйванъмъ қашъ¹ әлън, дөвләтьмъ башъ әдън,
чөрәгъ хам ашъ әдън, кә:вәм атам ва:й-ва:й.
йүргән йольдъ чаңғьтмаған, сьра көвнъм аврѣтмаған.
атажанъм, ва:й-ва:й.

(Урганч район, Ўртадүрмон қишлоғи).

ертәк

қадъм вахта бър бованъ бър у:лъ воладъ. бова у:лъна базар-
чълъқ үйрәтәжәк воладъ. вуца қърқ тәнгә вәрәдъ. у:лъ өгьз
алъп, өгьзләнь ҳазарьсқа аппаръп сатаман, дәп итәләп² ке-
тәдъ. осың атасъ и:зънә қайърадъ. у:лъна айтадъ: „дурғадък-

¹ қаш — хари.

² итәләп — етаклаб.

тә қърқ қарақчъ ва: шуланъ қолъна түшәкөрмә, өгьзләнь
алдаб аңқаладъ“ дьйдъ. шүнтъп, у:лъ өгьзләрнъ алъп ке-
тәвәрәдъ. йацағъ бала йолда қарақчъла:¹ йольгадъ уланъ
қърқьсам² бър йердә отърғанәкәллә. қарақчъла баланъ ал-
дап, вунъ қърқ өгьзнь бър тәдгәгә аладъла.

бала үйьнә қайтъп кәләдъ. атасъ у:лъна: „өгьзләнь
ньшәттъ?“³ дәп сорьйдъ. „дурғадъкда жораларъма бър
тәдгәгә саттъм“ дьйдъ. атасъ қа:рланъп, у:лънъ бър шап-
пат уръп, үйьнән қувъп йьвәрәдъ. йацағъ бала йълап-йъ-
лап дурғадъкдәгъ жораларънъ әлднә кетәдъ.

жораларъ баланъ у:рльққа үйрәтәдълә. тез гүндә бала
у:рльққа дъм йахшъ үйрәнәдъ. бър ньччә вахладан соң қа-
рақчъла „о:қат пшьрь“ дьйдълә. ву дъм йахшъ о:қат
пшьрьдъ. қассаптъ алдап, бър қадақ ет онъна үч қадақ
ет әкәләдъ. осын қарақчъла „индъ буам қарақчъ волдъ“,
дәп вунъ у:ллъққа бьргә алъб йүрәдоғън боладълә. бър
гүн қарақчъла пашшанъ сарайъна у:ллъққа барадълә. паш-
шанъ газьнасьнъ тешък етъп, баланъ кьргьзәдълә. бала
ичанда⁴ туръп: „сандъқла авьрәкән, бьрьц ичана кир“
дьйдъ. осын қарақчъладан бьрь кьрәдъ, бала вунъ башънъ
ғанжар мьнән кесәдъ, йенә:м бьрь кьрәдъ, уна:м
өлтърәдъ, шүнтъп қърқ қарақчънъ барльғьнъ өлтърәдъ.
ертәнгьсь пашшаға хавар бәрәдълә. хәммә хейран, газьна
тешьлгәнда:н, алтънла у:рланмаған. соң қьлтъръп, йацағъ
баланъ тападълар, вуца пашша көп мал-дунйа бәрәдъ,
шүнтъп, мьрат-махсатъна йетәдъ.

(Хонқа район, Нукус қишлоғи, „Москва“ колхози).

Ўғуз-қипчоқ шевалари

бър варәкән, бър йогәкән, қадъм заманда бър бөрәк⁵
мьнән бър талақ варәкән. бөрәк мьнән талақ бър гүн бър
жайа гетәдълә. йолда бөрәкә талақ „мән сәнъ йьймән“
дәптъ. соң бөрәкнъ йеп қойъптъ. йолда әлднә бър сьғыр
мьнән бър өжәк⁶ чьғыптъ. сьғыра „мән сәнъ йьймән“ дәптъ
талақ, сьғыр: „өзьц бър талақ васац, ньшәтьб мәнъ йьйсән?“
дәптъ. талақ уларна:м йеп қойъптъ. йәнә гетәвәрсә, әлдн-

¹ қарақчъла: — қароқчилар (бу форма ўғуз шеваларига хос)

² қърқьсам — қьрқьсь хам.

³ ньшәттън — нима қилдинг (ўғуз шеваларига хос).

⁴ ичанда — ичкарида.

⁵ бөрәк — буйрак.

⁶ өжәк — бузоқ.

нән бър сү:рь¹ қойлар вълән чопан чъгадь. муна:м йепть. бър үйә варса үч қыз чарх йьгьрьб отърганәкән. қызлара талақ: „сьзләрдь йьймән“ дэпть. қызлар айтъпть: „өзъң бър талақсан, ньшәтъп бьзләрдь йьйсән?“ дэпть, шүндәтъп, талақ қызларна:м йеп қойъпть. йәнә бър өйә варса, бър кәмпыр дьгьрмән² тартъб дурғанәкән, кәмпырә: „мән сәнъ йьймән“ дэпть. соң кәмпыр: „йоқ, мәнъ йемә, мән саңа йарма пышьрьб бәрәмән“ дэпть. йарма пышьрьп, талақть үстьнә қуйғанәкән талақ търьшьп, өльпть. талақть ичьдән бөрәк чъгыпть, сьгыр чъгыпть өжәгьнь сурап, чопан чъгыпть қойларьнь сурап, қызлар чъгыпть чархьнь сурап, кәмпырдь арқастьннан хәммәсь мурат-махсатънә йетъпть.

(Шовот район, Қиёт қишлоғи).

эртәгь

бър вәрәкән бър йоғәкән бър бува мьнән бър кәмпырнь сапарәль дәгән баласъ вәрәкән. сапарәль хәр гүн мал бағадәкән. у бър гүнъ дү:ш гөрәдь. дү:шънда мағрупан бър ай гәльп, қойнъна гьрәдь. азанда туръп дүшүнъ энәсьнә айтадь. вуннан соң энәсь: „балам, дү:шьць бьрәвләрә айтагөрмә, айтсаң, бьрәв, дү:шь йахшь дү:шәкән дәп, сатъб алып қоймасън“ дэпть. бьзләнъ вахтъмьзда дү:шьнь сатъб аладавънәдьлә. ертәцьнь гүнъ сапарәль йадънан чъгаръп, бьргә мал бақадавън әннәпәс кәл дәгән жорасъна дү:шьнь айтадь. вунна соң шу ду:шьць сатасан, маңа“ дәп тутадь кәл. кәлнь бър сьйъръ барәдь. шу сьйърънь бәръп жорасънь ду:шьнь сатъб аладъдағын, үйвә қуръ өзъ варадь.

ата-анасъ кәлә: „сьйър қана?“ дәп соръйдыла. кәл „мән сьйърънь бәръб, дү:ш алдъм“ дьйдь. вуннан соң атась мьнән анасъ, сьйърнь тап, дәп урьб-уръб йьвәрәдьләр. кәләм шу гәткәннән гәтәвәрәдь. башқа бър йурта варадь. йолда бър мәчътнь әлдьндә бър ат, үстьндә пәрдәль бър нәрсә мьнән байль дурғанәкән. кәл аста:н баръп, атнь алып, қачадь. гетъб-гетъб бър йерә варъп, бу нә:кән дәб ачъб қараса, пәрдьй бър қызәкән. кәл хү:шьнән гетъб йьғылады. вуннан соң қыз, бахтъмдағы шуәкән дәп кәлнь суйаб отърадь. соң кәл хү:шьнә гәләдь. онънан туръб, қу:ла йақа қараса, бър улль жай гөрьнәдь. қыз кәлә шу жайа баръп кә, дәдь. әгәр сатса, бьзәр аламъз, дәдь, кәл бър өзъ гетәдь. дағын

¹ сү:рь — пода.

² дьгьрмән — әргучоқ, құл тегирмони.

жайнъ ийәсьнь сорап, тапъп: „жайньньнъ сатасъсма, әгәр сассаңыз бьзәрә бәрън“ дьйдь. бай: „йахшь, сатаман“ дьйдь. кәл қыз йа:на йәнә қайтъб кәләдь. атнь үстьндә бър хоржън алтън пул барәдь. кәл хоржъннь арқалаб үйнь егәсьнькьнә гәләдь. жайнъ егәләр чъгып кетәдьләр. кәл қыз мьнән атнь алып кәльп, иккьсь шә:рдә гүн гечьрьб йүрьй вәрәдьләр.

(Шовот район, Бешмерган қишлоғи).

эртәгь

бър вәрәкән, бър йоғәкән, қадъмда бър бува мьнән кәмпыр вәрәкән. улардь бър оғль мьнән бър қызъ вәрәкән. гүләрдан бър гүн бува мьнән кәмпыр кәсәлләнъб өльптьләр. оғыл мьнән қыз, ньшәтәмьз инди, дәп йълап-йълап, йола чъгыптьлар. йолда байатърганда хәръп, мейданда бър чертәк¹ йольгадьлар. бър ахшам йатъп, йәнә гетәвәрәдьләр. гүм батадь. булар не:рә варжағынъ бьлмьйдьләр. қарасалар бър йердә чъра йахтъсь чъгадь. осьң булар әкәүкә иккьсь шу йақа варъп қарасалар, улль гүңгьрәль жай дарвасасъ мәккәм илик. осьң булар ньшәтәжәгьнь бьлмьй, сьильсьнь үйдь бьрбьйақларьннан үчәкә чъгарадь. осьң өзъ хәм үчәкә чъгадь. қарасалар бьргәнә түйньк вар. осьң сьңльсьнь бельнә йьп байлап үйдь ичьнә чүшьрәдь, сьңльсь чъгыб бьлмьй үйдь ичьндә қаладь. әкәсь: „сән шә:рдә отър, мән о:қат тавъпкәләмән“ дәп хошлашъп кетәдь. индь гәпдь қыздан ишьтәмьз. қыз қорққанъннан үйдь ичьндә бър аржанъ² тавъп, ичьнә гьрьб, йатъп қаладь. бър вахтъннан бър шаңғыр-шудғыр әтп бър вәж гәләдь. осьң бу нәрсә бър сьлкьнъб, бър хошрай йьгьт воладъ. осьң бу йердә адам барънь бьльб, бу йердә адам оғль, адамзадь ись вар, кьм босаң чық“ дьйдь. қыз қорқып чьқмьйдь. осьң йьгьтть өзъ аржанъ ачъп қараса, бър қыз йатъпть. йьгьт қыздь бьйақа чъгаръп: „сән бе:рә кьм гәтьрьдь?“ дәп сорадь. осьң қыз башънан өткәлләрдь айтъб бәрдь. бър гүлләрдән бър гүлләр қыз әкәсьнь сағынадъ дағын йьльйдь. осьң мунъ әрь әкәсьнькьнә аппармақ үчън бър түйә алып, үстьндә жай үзәтп³ өзъ шаңнырдавық постънънь гьйьп түйәнъ йьпнь бельнә байлап, түйәнъ йетәләп, қыздь мьндьрьп, гетәвәрәдь.

¹ чертәк — бостирма, чайла.

² аржа — сандиқ.

³ үзәтп — тузатп.

осың булар қыздь экэсьнькьнэ йетьб барадълар, қыдъръп-қыдъръп, бър йурттан қыздь экэсьнь тавадълар. экэсь қараса, бър иткэ охшаған бър нэрсэ түйэнь йетэлэп кыйатър. экэсь хейрам болъп, қарап қаладъ. осың ит бър сьлкьньб йьгьт воладъ. булардъ үйэ гьргьзэдълэр. қыздь экэсьнь хатънь гьйэвьнь постъньнь тандърға йагадъ. йьгьт блэдьдағын дэр-рэв онньннан туръп хатъньна: „сэи маңа, мэн саңа, йоқ“ дэп чьгадъ гетэдъ. қыз йьлап қалавэрэдъ. осың қыз йьгьттъ ахтаръп гетэдъ. үч йьл дэгэндэ тавьп, йэнэ йьгьт мьнэн тапъшадълар.

(Шовот район, Буйрачи қишлоғи).

бэрмэс бай

бър варэкэн, бър йоғэкэн қадъмғ заманда бър бэрмэс бай барэкэн. шул¹ йердэгь мэхэллэдэ бър кэлэм гүн гечьрэр-экэн. ул бай өз үйьннэн йешбьрэвэ² йешвэжьнь бэрмэсэкэн, йегьзмэсэкэн. бър гүн кэл жораларъ мьнэн бэс этьп, байың үйьннэн бър вэжьнь альб уннан соң дуръп бър дамақынъ йьйьш тоғрьсында, бър гүн кэл байың үйьнэ баръпть. бай мьнэн гэплэшьпть. бай уца йеш вэж бэрмэпть. кэл шу ге:жэ байың үйьнэ мейман болъп қалъпть. бай кэл мьнэн гэплэшьптьлэр, гэплэшьп отьранда³ бай кэлдан а:дънь со-рапть. кэл „бьсмьлла“ дьйьб айтъпть. булар отьравэрьпть-лар-дан йарьм ахшам дуръп кэл уйхлапть. шуннан соң бай хатъвьна „дамақ пышьр“ дэпть. байың хатънь дамақ пышь-рьпть. шуннан соң осың дуръп дамақть элдьлэрьнэ альпть-ларда „бьсмьлла“ дэптьлэр. мунъ ешьтэн кэлвай „лэббэй“ — дэп орньннан туръпть. осың дуръп, кэл қолларъвь йувъш-търъпть, уннан соң дамақ башъна гэлъп, дамақть йеп башлапть уннан соң кэл мьнэн дамақть йептьлэр. шүндь-тъп, кэл бэрмэс байын дамақнь йепть, шүйтъп байъ пэнтлэпть.

(Гурлан район, Хизирэли қишлоғи).

эртэк

бър варэкэн, бър йоғэкэн, қадъм замаллада бър бағван ба-ванъ оғль варэкэн. бър гүн атасъ айтъпть: „оғльм, сэнь

¹ бу қишлоқ шевазида туркман тилининг таъсири очик сезилиб турибди, олмошларнинг ул, бул, шул формаси туркман тилига хос.

² йешбьрэвэ—ҳеч кимга.

³ отьранда—ўтирганда, бу форма ҳам туркман тилига хос.

атақ мьнэн энэң қаръдъ, сэи базарчълыкъ этэсэн, оғльм“ дьйдь. баванъ оғль базарға варадъ-да:и бър күчьк аладъ, соңцьс базарда бър пышьк аладъ. шунда бова „е, оғльм, базар болдъ инди, күчькль волдық, пышькль волдық,“ дьйдь. соңцьс базарда бала бър қоларжа¹ аладъ, шунда аржанъ сатқан адам айтадъ: „йолда ачъп көрмэ“ дьйдь. бала қыстанадъ дағын йолда ачъп көрэдъ. ачъп қараса, ичьндэ илалланъ пашшасънь оғль барэкэн. аржаға ҳава гьрэдъ-да:и бър өзъ қылдъйн нэрсэ улль бойънтърьктьйм боладъ. бала ташап қачадъ хунъ. уннан соң илан баланъ қувуп ушлаб аладъ. ушлаб алғаннан кьйьн балаға айтадъ: „сэи мэн-нэн қачма,—дьйдь иланъ баласъ,— мэн илалланъ пашшасънь оғльман, мэн сэнь атамъ йуртъна аппарамаң, лекьн зэр вэрэмэн, дэсэ, алма, йурт бэрэмэн дэсэ, алма,саңа бър жүп дағылдаш², йеддь жүп гэвхэр шэмчърағ бэрэмэн дэсэ, ал, соң энэңь элдьнэ гэл, мэнь атамъ йуртъна гетър-дъң, шүндэтьп, баванъ оғль иланлардың пашшасънь оғльнь альп пашшанъ элдьнэ бардъ. пашша хуңа сэвүнчьсьнэ йер бэрэмэн дэсэ, бала алмадъ, йурт бэрэмэн дэсэ, алмадъ, бър жүп дағылдаш мьнэн йеддь жүп гэвхэръ шэмчърағ бэрэсэн, дэдь. пашша айтть: „е-е, йаман йердэн туттың,— дэдь,— индъ сана бэрэмьзда:и, оғльмъздъ гетърьпсэн“, дэдь. шүндэ-тэтьп, бала илаллардың пашшасъннан бър жүп дағылдаш мьнэн йеддь жүп гэвхэр шэмчърағдъ альб, өйьнэ қайтть.

бала бава мьнэн кэмьрдъ элдьнэ гэлдь. гүллэдэи бър гүн бала қараса, бьйақтанам бър гүн чьгадъ, бьйақтанам бър гүн чьгадъ. „ата,— дьйдь йаңағы бала,— бьйақтанам бър гүн чьхть, бьйақтанам бър гүн чьхть, бу нэ гэп?“ дьйдь. „бьйақтағы гүн өзъмьззъ³ гүн,— дэдь атасъ,— бьй-ақтағы гүн пашшанъ қъзьнь шэвлэсь, дэдь“. шунда бала: „ата,— дэдь,— маңа шу пашшанъ қъзьнь аппэрэсэн,“ — дэдь. „бъз бър кэмма:л восақ, ньчьк пашша бьзгэ⁴ қъйзьнь бэрэдъ, дэдь. мэньң дьйи бър досақы⁵ адамдъ пашшанькьнэ йьвэрдъ, бардъ, пашшаға айтть. „сьстэ бър ажъза барэкэн, бьздэ бър доғмача⁶ бар, мьйэссэр воса айттьрьп кэлдьк“

¹ қоларжа — кичик сандиқ.

² дағылдаш — майда тош,

³ ахборотчи Ермат Полвонов (40 ёшда) қаратқичнинг ассимилятив формасини ишлатди. Бу ходиса қипчоқ шеваларида онда-сонда учраб туради.

⁴ бьзгэ — қипчоқ шеваларига хос.

⁵ досақы — дўзахи.

⁶ доғмача — ўғилча.

дъйдъ. пашша қа:рланъп: „бар, — дэдъ, — дъшанға чъқар, — дэдъ, — багырдъсьнъ йаздъръп, қаннъна қырктъ ур!“ дэдъ. ву адам тайахтъ йеб, баванъ элдънэ қайтъп кэлдъ. „қанъ, нэ дэдъ пашша?“ — дэп сорадъ бала. шунда: „е-е, пашша бьзэ қыйзънъ бэрэмь?“ — дэдъ, — йавъннъма қырхтъ, қаннъма қырхтъ уръп хъйдэб йъвэрдъ“ дэдъ. бава айттъ: „бар, йенэ пашшанъ элдънэ бар, дэдъ, — шүннъйн, пашшанъ та-йаға:м боладъ,“ дэдъ, йенэ бардъ. шунда пашшанъ вэзи:рь пашшаға айттъ: „бэрмэс қыйздъ қалыцы ағыр воладъ, пашшайъм, мыца, — дэдъ, — йеддъ жүп гэвхэрь шэмчърағ, буйърын, — дэдъ, — бър жүп — дэдъ — дағылдаш буйърын, — дэдъ, — бър хэвлъ салдърын, қапъсь жэвхэрдэн, босағасъ алтъннам босън, — дэдъ. он иккъ нэрванъ¹ востън, — дэдъ, — йопрақларъ лэ:ль жавахърдан босън, — дэдъ, — бър йағыннан бал ахсън, — дэдъ, бър йағыннан сүт ахсън“, — дэдъ, — пашша шүннъйн, дэп буйърдъ. кэмма:лдъ оғлъ дағылдаштъ алдъ дағын о:дън йъпнъ алдъ дағын чэль бъйабанға чыхтъ. дағылдашқа айттъ: „бър хэвлъ саласан, бър йағыннан бал ахсън, бър йағыннан сүт ахсън — дэдъ. он иккъ нэрванъ востън, — дэдъ, — йопрақларъ жавахърдам босън, — дэдъ, — лекън, — шунъ бежэрьп чыхмасан — дэдъ, — мэн сэнь отларға йақаман, — дэдъ. шу айтқалларъмнъ йеддъ гүндэ бежэ-рэсэн!“ дэп йергэ урдъ дағылдаштъ. йеддъ гүннэн соң барса, бър хэвлъ туръптъ, айтқанъннанам йеддъ хаста² зъйада. бър йағында бал ақъп турған, бър йағында сүт ақъп турған. осын бала атасъна айтадъ: „ата, инди сьз пашшанъ дэргайна барың: сьстэ бър ажъза бар, бьздэ бър доғмача бар, мьйэссэр васа, айттърьп кэлдык, айтқанъныздан йеддъ хаста зъйад этъб бежэрдък“ дъйдъ. пашша өзъ вэзи:рь мьнэн көрмэкэ чыхтъ, шу айтқалларъм бежэрьл-дъмэкэн, дэп. оттъс чақыръм йердэн жайдъ йалқымъ³ чүштъ пашшаға. баръп пашша гөрдъ. айтқанъннан йеддъ хаста зъйад волтъб бежэрьлгэн. пашша горъп, эсьннен ағып, қыйзъна қырқ гечэ-қырқ гүндьс той вэрьб, баванъ оғлнънъ күйэв этъп, барлъғы махсатъна йетэдъ.

(Құшкүпир район, Ўзбекёп қишлоғи).

¹ нэрван — сада қайрағоч.
² хаста — ҳисса.
³ йалқым — шуъла.

Лаҳжа ва унинг типлари	Тарқалган территорияси	Асосий белгилари
1. Қипчоқ лаҳжаси 1. желашган шевалар	Гурлан районининг Оққум, Марибугат қишлоқлари, ҚҚАССР, Амударё район, Хитой участкасидаги айрим қишлоқлар, Манғит участкасидаги Бештом, М. Горький қишлоқ Советлари ва бошқа айрим қишлоқлар.	жоқ, қатън, кучли дифтонглашиш, -нън, нъң (вариантлари билан), ватър батър, мэйэк, чъмьлдьркъ, бузов, тамбаш, бақан, кель.
2. йелашган шевалар	Амударё районининг Хомилбек участкаси, Гурлан районидаги кўпчилик қишлоқлар, Жанубий Хоразмдаги районларнинг айрим қишлоқлари, ҚҚ АССР Беруний ва Тўрткўла районларининг асосий территорияси, Тукманистон ССР баъзи қишлоқ районлари.	йоқ, хатън, кучсиз дифтонглашиш, қаратқич -нъң -нъң, -нъ -нъ (вариантлари билан), ватър йатър, мэйэк, чъмьлдькъ көшэгэнэ өжэк, тамбаш, бақан өрэ кель.
3. элашган шевалар	Гурлан районининг Дўсимбий, Шанги, Қангли қишлоқлари, Урганч район, араб қишлоғи, Қўшкўпир, Қатагон қишлоғи, Богот, Найман қишлоғи, Ҳазорасп, Қангли қишлоғи, Шовот район Қатагон, Ебили-Қангли қишлоғи.	кэл, кэс, йоқ, хатън, дифтонглашиш йоқ, қаратқич -нъ -нъ вариантлари билан), йатър ватър, мэйэк майа, көшэгэнэ, өжэк, үчэк, өрэ.
4. аралаш типдаги қипчоқ — ўғуз шевалари	Урганч районининг Қиёт, Қипчоқ қишлоқлари, Қўшкўпир районининг Уйғур қишлоғи, Янгибозор районининг Оёқдўрмон қишлоғи, Хонқа районининг Нўкис қишлоғи.	йоқ, хатън, дифтонглашиш йоқ, қаратқич-тушум бир хил, йатър, мэйэк майа, көшэйэнэ, өжэк, үчэк, өрэ, кель -соқы.
11. Ўғуз лаҳжаси 1. Урганч—Жива шевалари	Жанубий Хоразмдаги саккиз район территориясининг асосий қисми, Тошовуз шаҳари, Беруний ва Тўрткўлнинг айрим қишлоқлари.	гэл, ду:з, хатън, дифтонглашиш йуқ, қаратқич-тушум-нъ, -нъ, йатър, ма:йа, көшэйэнэ, үчэк, өрэ, өжэк соқы.
2. Ҳазорасп—Янгиариқ шевалари	Ҳазорасп, Янгиариқ районларининг кўпчилик қишлоқлари, Урганч районининг Ғойву, Қоромон қишлоқлари.	гэл, ду:з, хатън, дифтонглашиш йуқ, қаратқич -нъ -нъ, тушум -нъ -нъ -нъ -нъ, йатър, ма:йа, өрэ, көшэйэнэ тана, учэк, соқы.
3. Аралаш типдаги ўғуз-қипчоқ шевалари	Урганч район, Ўртадўрмон қишлоғи, Шовот районининг Бўйрачи, Бешмерган, Қиёт қишлоқлари, Қўшкўпирнинг Ўзбекёп, Кенагас қишлоқлари, Ҳазораспнинг Пичоқчи қишлоғи.	гэл, ду:з, хатън, дифтонглашиш йоқ, қаратқич-тушум -нъ -нъ (вариантлари билан), йатър, ма:йа, өрэ, көшэйэнэ, учэк, соқы кель, өжэк.

МУНДАРИЖА

Сўз боши	3
I. Хоразм шеваларининг лугати	7
1-илова. Турли соҳаларга оид сўз-терминлар	105
2-илова. Хоразм шеваларининг грамматик очерки	127
Фонетика	129
Лексика	139
Морфология	142
Синтаксис	177
Аффикслар руйхати	186
Ахборотчилар тўғрисида маълумот	208
II. Хоразм шеваларининг таснифи	233
Текстлар	280

На узбекском языке

Фаттах Абдуллаев

ХОРЕЗМСКИЕ ГОВОРЫ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА

Издательство АН УзССР
Ташкент — 1961

Муҳарирлар: *Б. Сайимов* ва *Т. Солихов*
Техредактор *З. П. Горьковая*
Корректорлар: *Ҳ. Сағдуллаева*, *Ш. Авазова*, *С. Абдукаримов*

Р12148 Теришга берилди 10/11-1960 й. Босишга рухсат этилди 19/IX 1960 й.
Қоғоз $60 \times 92 \frac{1}{16} = 10,88$ қоғоз л., босма л. 21,75 Нашриёт л, 24,5
Тираж 1000 Баҳоси 1 с. 76 т. Муқоваси 20 т.

ЎзССР Фанлар академияси нашриёти босмахонаси, Хоразм
кўчаси, 9. Тошкент, 1961 й. Заказ 138
Нашриёт адреси: Куйбишев кўчаси, 15.